

پروفیسور د. ئاراس زەینەل

میژووی جەنگە خاچییه کان

منتدی اقرا الثقافی

www.iqra.ahlamontada.com

پروفیسور
د. ئاراس زەینەل

مێژوو جەنگە خاچییەکان

۲۰۲۴

ناوی کتیب:

میژووی جه نکه خاچییه کان

بابهت: میژوو

نووسهر: پروفیسور د. ئاراس فهریق زهینه ل

دیزاینی بهرگ و ناوه وه: ئومید محهمه د

تیراژ: ۱۰۰۰ دانه

نۆبه تی چاپ: چاپی یه که م ۲۰۲۴

نرخ: ۵۵۰۰ دینار

چاپ: چاپخانه ی تاران

پروفیسور
د. ٹاراس زہینہل

میٹرووی جہنگہ خاچیہ کان

{قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنْ
انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ}.

سورة الأنفال - الآية (٣٩)

پیشکش

به گیانی پاکی دایک و باوکم

پېړست

پېښه کی.....	۹
دەروازە.....	۱۱
خوښندنه وە یه کی میژوویی.....	۱۴
بەشی یه که م: کۆمه لگا کانی سە دە کانی ناوہ پاست.....	۲۳
بەشی دووہ م: بارودۆخی ناوچە ی پوژ ھە لات پېش ھاتنی خاچیه کان.....	۵۳
بەشی سێیە م: بەرپا بوونی شە پری خاچیه کان.....	۷۹
بەشی چوارە م: ھەلمە تی یه که م و دووہ می خاچیه کان.....	۹۱
بەشی پینجە م: راگە یان دنی دەروونی لە شە پری خاچیه کان.....	۱۰۹
بەشی شە شە م: مە ترسی سەر جیھانی ئیسلامی.....	۱۳۷
بەشی ھەوتە م: ھەلو یستی مە مالیک بەرامبەر بە خاچیه کان.....	۱۵۳
بەشی ھەشتە م: ھەلمە تی سینھە می خاچیه کان.....	۱۶۳
بەشی نۆیە م: ھەلمە تی چوارە م و پینجە می خاچیه کان.....	۱۸۵
بەشی دە یە م: ھەلمە تی شە شە می خاچیه کان.....	۱۹۷
بەشی یازدە یە م: ھەلمە تە کانی تری خاچیه کان.....	۲۰۹
بەشی دوازدە یە م: ئە نجامە کانی جە نگە خاچیه کان.....	۲۴۱
خشتە یە ک بە ناوی فەرمانرە واکان.....	۲۵۰
لیستی سەرچاوە کان.....	۲۶۱
نە خشە کان.....	۲۷۰

پیشگی

میژووی مرقفایه تی هەر له سه ره تای دروستبوونی مرقفه وه تا ئەمڕۆ مەملانیی بەردهوامی نیوان خودی مرقفه کانی بهخۆوه دیوه و هەر جار هه هۆکارێ یان چەند هۆکارێ هەبۆن تا ئەو مەملانییه رهگداکوئی و بەردهوامی بهخۆوه ببینی، بهرامبەر بهمهش بهردهوام خۆای گهۆره په یامه ئاسمانیه کانی خۆی ناردووه تا بینه راستکه رهوهی باری مرقفه کان و ریکخه ری په یوه ندیه کانی نیوانیان و تهواوکه ری په یامی پیتشو، بۆیه له م رووه وه ئایینی مه سیحیه هات وهک تهواوکه ری بۆ جووله کایه تی و ئیسلامیش وهک کوتا ئایینی ئاسمانی و تهواوکه ری گشتی ئایینه کانی پیتش خۆی، بهلام هه ردهم ئایینی پیتشو هه ولیداو بهرامبەر ئایینی نوێ بوهستی، هەر له م روانگه شه وه وهک قوناغیک میژوویی مه سیحیه تی رۆژئاوا به هه ردو رهوتی دژایه تی قوولی مه سیحیه و مەملانیی دیرینی رۆژه لات و رۆژئاوا و به چەند هۆکارێکی جیا جیا هه لمه تی خاچیه کانی ده ستپیکرد تا بتوانی له لایه که وه هه ژموونی خۆی به سه ر جیهانی ئیسلامیدا به سپیتی و خاوه نداریتی کلیسای بۆ خۆی به ریت و له لایه کی تریشه وه رۆژه لات بکاته پاشکویه کی رۆژئاواو بیرۆکه ی پاشاو گه دای خۆی به سه ر رۆژه لاتدا به سپیتی چونکه گه وهره ترین به ره به ست به لکو باشتر وایه بلین هه ره شه بۆ سه ر جیهانی مه سیحیه و رۆژئاوا له و کاته دا جیهان و ده سه لات ی ئیسلامی بوو که به بزوو تنه وه ی فتووحاتی چه کداری و هز ریش رۆژه رۆژ پیتشه وه ی ده کرد.

بهرامبەر به م هه لمه ته خاچیه نه به رگریه کی به رچاو له جیهانی ئیسلامیدا سه ریه لدا له کاتیکدا خودی جیهانی ئیسلامی له مەملانی و ناکوکی نیوخویددا بوو و ده سه لات هه خۆجیهی کان یه کتریان قبوول نه ده کرد و خیا له تیش له لاوازی دا بوو، بهلام کهسانی له و مه یدانه دا ده رکه وتن و توانییان ئەسپی خۆیان تاو به دن و به هۆی دلسۆزی و لیبرانیان بۆ سه رخستنی ئیسلام و موسلمانان هه تاهه تایه ناویان له به رچاوانی خه لک و له په ره پرشن گداره کانی میژوودا به میتیته وه له وانه نوره دین مه حمود و عیماده دینی زهنگی و سه لاهه دینی ئەیوبی و زا هیر ببیرسی مه ملوکی و چه ندیکی تر که دوا جار توانییان جیهانی ئیسلامی له و شالاوه خاچیه نه بپاریزن و گورزکی کوشنده به دن له جیهانی مه سیحیه و رۆژئاواش.

هاوکات له میانه ی ئەو هه لمه تانه دا بیزاری زۆری مه سیحیه کانی رۆژه لات بهرامبەر به خاچیه کان ده رکه وت و بزافی موژده به ری مه سیحیه تیش ته مومژی زیاتر

گرتی به هۆی ئه و کاره کاولکاری و گوشت و بره بینه مایانه وه که خاچیه کان
ئه نجامیان دهدان، ئه و بابتهش تا ئه مپۆ هه قسه ی له سه ره و وهک
رهنگدانه وهیه کی نوێی ئه و باره له مپۆدا کهسانیکێ زۆر پێیان وایه سه ره له نوێ هاتنی
روژئاوا بیه کان بۆ روژهه لات به گشتی و جیهانی ئیسلامی به تایبه تی درێژه پنده ری
هه مان ئه و هه لمه ته خاچیه نه یه.

بۆیه بۆ تیگه یشتنی ته واه له ریشه ی بابته که و زانیانی ورده کاری کیشه و
مملانیکانی ئه و دوو قوناغه و ههروه ها وهک بوونی سه رچاوه یه کی نوێ به زمانی
کوردی سه باره ت به میژووی خاچیه کان و هه لمه ته کانیا ن بۆ جیهانی ئیسلامی به
پێویستمان زانی ئه م نوسینه به خینه ناو کتێخانه ی کوردیه وه تا خوێنه ری کورد به
گشتی و خوێندکارانی میژوو به تایبه تی لێی سوودمه ند بن و بینه سه رچاوه یه کی
به رده ستیان بۆ لیکۆلینه وه ی زیاتر له و باره یه وه، له م نووسینه شدا که دابه شمان
کردوه بۆ دوانزه به ش تیایدا بارودۆخی ئه و کاتمان به گشتی خسته ته روو و
کورتیه که مان له سه ر مه سیحیه ت و ئیسلام و پێشهره یی ئه و ئایینه مان باسکردوه،
دواتر هۆکاره کانی هه لمه ته خاچیه کان و سه ره تاکانی ئه و هه لمه ته و به رگری جیهانی
ئیسلامی به رامبه ر به هه ر هه لمه ته تیک له قوناغی خۆیدا و باسی یه ک به یه کی
هه لمه ته کانمان کردوه، دواچاریش ئه نجامه کانی ئه و هه لمه ته خاچیه مان
باسکردون و دواتر لیستی که مان هه تاوه سه باره ت به ناو و ماوه ی ده سه لاتداره کان،
له گه ل دانانی ژماره یه ک نه خشه و وینه وهک به رچاوه یی.

به و هیوایه ی توانی پێتمان به دیدیکی زانستی و به شیوه یه کی چروپ و روون
ئه و بابته مان خسته پێته روو و خوێنه ریش به هه ر ره خنه و تیپینه ک ئه م نوسینه مان
ده وله مه ند بکات مایه ی خوشحالی مانه.

ئاراس هه ریه ق زینه ئ

٢٠١١/١٠/٢٠

arass72@yahoo.com

دەروازە

ھېرش و پەلامارى خاچىيەكان بۇ سەر پۇژھەلات لە ئەنجامى كۆمەلىك ھۆكار و فاكىتەرى گىرنگى تىكەل بە يەك بوو كە ھانى دان بۇ ئەم شەپە پىرۇژە، لەوانەش خراپى سىستەمى دەربەگايەتى و ھەولەدانى جوتياران و كۆيلەكان بۇ پزگاربيون لە برسيتى و ھەژارى و بىرکردنەو لە تالان و دەستكەوتنى سەرمایەى چاك لە پۇژھەلاتى دەولەمەندا، باشتىن بەلگەش بۇ ئەو حالەتە بېرىنى ھەزاران كىلۆمەتر بوو بە بيانوى پزگارکردنى گۆپى ناديارى مەسىح كە بۇ خۆى پۇژھەلاتى بوو، ئەمە جگە لە بيانوى گىرپانەوھى (خاچى خاچان - صلیب الصلیبوت) كە مەسىحى لەسەر خاچ دراو، ھاوكات بەشدارى كردنى دەیان میر و پاشا و خانەدان و پیاوھ ئاینیەكانى پۇژئاوا لەگەل بارزگانهكانى ئىتالىا بۇ ئاسانكارى گواستەوھى خاچىيەكان لە پىگای دەریاوە بۇ پۇژھەلات، جگە لە كاریگەرى پاپا و کلیسا لە وروژاندنى ھەست و سۆزى ئەوروپىەكان، ئەمەش بۇ خۆى پۇلىكى زۆر كاریگەرى ھەبوو لە پروپاگاندەى دەروونى و كۆنترۆل كردنى مېشكىان بۇ جىيەجى كردنى بەرژەوھەندىيە تاييەتەكانى خۆيان، دوور لە بەرژەوھەندىيەكانى مەسىحیت لە قالبى سیاسەتى دەرووھەدا، ئەمە لەلایەك و لەلایەكى دىكەوھە پشیتویى و ئائارامى و ئالۆزى ناوچەكە بەھۆى جەنگ و مەملەتتى میرنیشینەكان لەناو خۆياندا، و دەست تىوھەردانى زلھیزەكان لە كاروبارى دەسەلاتى فاطمى و بیزەنتى، و لاوازبوونى خىلافەتى عەبباسى بە دەستى سەلجۇقىە توركەكان، جگە لە قەپامیتەكان كە لە تىكچوونى بارودۆخى پۇژھەلاتى ئىسلامى "المشرق الاسلامى" پۇلىكى گەورەیان ھەبوو، ھەروھەنا ھەبوونى سەرکردەىكى بەھیز و بەتوانا بۇ یەكخستنى بەرەى ئىسلامى و پووبەپووبوونەوھى ئەو دۆخە ئائارامە لە گىرنگىرىن ھۆكارەكانى ھەلمەتەكانى خاچىيەكان بوون.

شەپى خاچىيەكان كە لە سەدەى (۱۰)ى زاینیدا دەستى پىكرد، و لە سەدەى (۱۱) زاینیدا پەرەى سەند، بە لوتكەى زیندووكردنەوھى ئاینى و بە بەشىكى گىرنگ لە مېژووى پەيوھەندىيەكانى نىوان پۇژھەلات و پۇژئاوادا دادەنرىت.

ھاوچەرخەكان ئەم شەپە بە "شەپى پىرۇژ" و "پىگای حەج كردن بۇ" كلىسای دوا پۇژ و "گۆپى مەسىح" دادەننن، ئەگەر ئەم شەپە بە "شەپى پىرۇژ" دابنرىت دەبى بەپى بنەماكانى سەردەمى خۆى شى بکرىتەوھە، كە گىيانى ئاینى بەسەر ئەو

سەر دەمه‌دا زال بووه، به‌پێی ئەمەش جیهانی کۆتایی دەسه‌لاتێکی ئایینی، پێگایه‌کی نوێیه‌ بۆ ئاسمان، و ده‌بێت ئەم پێگه‌یه‌ بێ‌دەریت بۆ گه‌یشتن به‌ خوشی ته‌واو له‌ پێناو پاک‌کردنه‌وه‌ی مرۆف هه‌روه‌ها شه‌ری خاچیه‌کان به‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی پاپا داده‌نریت که‌ هه‌لگرانی بیر و باوه‌ری مه‌سیحیه‌تی ئاراسته‌ کرد بۆ ئەو شه‌ره‌ گه‌ورانه‌ی له‌ دژی موسلمانان ئەنجام ده‌دران، ئەگه‌ر شه‌ری خاچیه‌کان پێگایه‌کی نوێ بێت بۆ پاک‌کردنه‌وه‌ی پۆچی مرۆف، ئەوا به‌پێی ئەم واتایه‌ ئەم جه‌نگانه‌ به‌ بیروباوه‌ری "تۆبه‌کردن" گرێ دراوه، له‌به‌ر ئەوه‌ی به‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌کی بۆ کلێسا داده‌نریت و شه‌ری خاچیه‌کانیش گرێ دراوه به‌ پاک‌کردنه‌وه‌ی ئایینی، ئاراسته‌کردنی کۆمه‌لگای ده‌ره‌به‌گایه‌تی و ئاره‌زووه‌کانی ده‌ناسریت به‌ ئاستی خودای له‌ سیسته‌می سوارچاکیش، سه‌ره‌پای بیروکه‌ی هه‌ج کردن به‌ کاریگه‌ی بزوتنه‌وه‌ی "کلینه‌" که‌ له‌ سه‌ده‌ی "١٠"ی زاینیدا ده‌ستی پێکرد، به‌مه‌ش پێره‌وی خاچیه‌کان زیاتر بووه و "به‌یت و لمه‌قدیس" بوو به‌ ئامانجی خاچیه‌کان که‌ ده‌بوو به‌ کۆمه‌ل و به‌ شتیه‌یه‌کی یه‌کگرتوو بۆی ب‌پۆن له‌ پێناو پاراستن، ژماره‌ی ئەو حاجیانیه‌ی به‌ سه‌رکردایه‌تی "ئوسقفی ماتینز" له‌ (سالی ٤٥٧/ک/١٠٦٤ ز) پڕویان کرده‌ قودس نزیکه‌ی (٧) هه‌زار که‌س ده‌بوون، به‌م شتیه‌یه‌ش ده‌توانریت شه‌ری خاچیه‌کان به‌ قوناغیک له‌ قوناغه‌کانی چاکسازی ئایینی له‌ ئه‌وروپا دا‌بنریت، ئەگه‌ر سوارچاک ئاراسته‌ بک‌ریت بۆ به‌رگری له‌ سه‌ر ئەوه‌ی که‌وا په‌وايه‌، ئەوا سوارچاکی به‌ "کرۆکی" شه‌ری خاچیه‌کان داده‌نریت، و ئەو سواره‌ی به‌ سه‌ره‌رشتی و فه‌رمانی کلێسا به‌شداری شه‌ری خاچیه‌کانی ده‌کرد هه‌ز و ئاره‌زووه‌ جه‌نگیه‌کانی تیر ده‌بوو، پێشیان وابوو به‌ته‌واوی له‌ گونا‌هه‌کانیان پاک بوونه‌ته‌وه، له‌ پاستیدا پ‌رۆسه‌ی خۆ به‌خت کردن له‌ لایه‌ن هه‌ردوو لاوه‌ له‌ کاتی شه‌ره‌کان بارودۆخیک پ‌ه‌خساند بۆ ئەوانه‌ی ب‌پروایان وابوو هه‌رگیز ناگه‌نه‌ جیهانی کۆتایی، ته‌نها به‌و شه‌پانه‌ نه‌بیت که‌ له‌ سه‌ر زه‌وی ده‌یکه‌ن، هه‌روه‌ها ناگه‌نه‌ به‌ره‌م و ئاره‌زووی خودا په‌رستی و شه‌هیدی ته‌نها به‌ وه‌لامدانه‌وه‌ نه‌بیت بۆ ئاره‌زووه‌کانی سروشت، سه‌ره‌پای دوژمنایه‌تی کۆنی نێوان پ‌وژه‌ه‌لات و پ‌وژئاوا که‌ هه‌ر به‌رده‌وام بوو، به‌لام به‌ شتیه‌یه‌کی نادیار و له‌ ژێر په‌رده‌وه‌ ماوه‌ی (١٠٠٠) سالی خایاند.

له كۆچكردنى پېغەمبەر د.خ' له مەككەوہ بۆ مەدىنە (سالى ۱ ك / ۶۲۲ز) تا
 گەمارقۇدانى شارى قىيەننا لەلايەن توركەكانەوہ (سالى ۱۰۹۵ ك / ۱۶۸۳ز)،
 مەترسى داگيركردنى موسلمانەكان لەسەر ئوروپا بەردەوام لەگوئى خەلكى
 دەزىنگايەوہ، لەم پرووہو شەرى خاچيەكان بە وەلامدانەوہى پۇژئاوا دادەنریت
 بەرامبەر مەترسيەكانى پۇژھەلات، و واى لە پۇژئاوا كرد پەلامارى پۇژھەلات
 بدات و مەملەكەتلىكى لاتىنى مەسىحى لەسەر كەنارەكانى ئاسيا دابمەزىنیت،
 خاچيەكان ويستيان بەم ھەلمەتانەيان ئوروپا لە مەترسى ھىرشى موسلمانەكان
 بپاريزن، بەلام دواتر لەسەر دەستى توركەكان دووبارە دەستى پى كردهوہ.
 ھىرشى خاچيەكان ھەلىكى باش بوو بۆ بەرقەرار بوونى ھىمنى و ئاشتى لە
 ئوروپا، لە ئەجامدا شارەكانى پۇژئاوا لە سەدەكانى ناوہراستدا دروست بوون،
 ھەموو پەيوەندىيەكانى نيوان پۇژھەلات و پۇژئاوا لە كاتى شەرى خاچيەكاندا،
 بەشئوہيەكى دوژمنكارانە نەبووہ، بەلكو بەيت و لمەقدىس مەلبەندى بە يەك
 گەيشتى ھەردوو شارستانىيەتەكە بووہ و لەسەر ئەم زەويەش تەنھا پۇژھەلات
 زانست و زانىارى لە پۇژئاوا فير نەبووہ، بەلكو ئەوہى پۇژئاوا لە پۇژھەلات فير
 بووہ زۆر زياترە بووہ، ھەروہا ئەو شارستانىيەتەى لە سەدەى (۱۳ز)دا لە ئوروپا
 سەرى ھەلدا تەنھا بە ھۆى پارىزگارى و چاودىرى و پشتگىرى شەرى
 خاچيەكانەوہ نەبوو، بەلكو بە ھۆى ئەو كەرەستانەوہ بوو كە بە ھۆى شەرى
 خاچيەكان لە پۇژھەلاتدا ھىنا بوويان.

خویندنه ویهکی میژوویی

له سه‌ره‌تای سه‌دهی (٥/ ١١ز) جیهانی ئیسلامی پووبه‌پووی هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان بوویه‌وه، که ئامانجیان داگیرکردنی پۆژه‌ه‌لات و دامه‌زراندنی ده‌زگای سیاسی و زه‌مینه‌ په‌خساندن بوو بۆ داگیرکردنی سه‌ربازی و ده‌ست به سه‌رداگرتنی ئابووری ناوچه‌که، ئه‌مه‌ش به وروژاندنی هه‌ستی ئایینی وه‌ک فاکته‌ریکی چه‌سپاندنی ده‌سه‌لات، ئه‌م راس‌تیانه‌ش له هه‌لمه‌ته‌کانی خاچیه‌کاندا ده‌رده‌که‌ون،^(١) به تایبته له هه‌لمه‌تی یه‌که‌می خاچیه‌کاندا، که توانیان چوار میرنشینی خاچی له ناوچه‌رگه‌ی پۆژه‌ه‌لاتی ئیسلامیدا دابه‌زینن، ئه‌م هه‌لمه‌ته به‌هۆی وتاری پاپا ئوریانی دووهم هه‌وه له سالی (٤٨٩/ ١٠٩٥ز) به دوو به‌ش ده‌ستی پێکرد: به‌شی یه‌که‌م به ناوی هه‌لمه‌تی گه‌لان که ئاکامیکی ئه‌وتوی نه‌بوو تا هاتنی به‌شی دووهم له هه‌لمه‌ته‌که له سالی (٤٩٠/ ١٠٩٦ز) که به هه‌لمه‌تی شازاده‌کان ناسراوه، و به چوار به‌ش به‌ره‌و پۆژه‌ه‌لات پێشکه‌وتن بۆ به ده‌سته‌پێتانی ئامانجه‌کانیان، له ئه‌نجامی ئه‌م هه‌لمه‌ته‌دا چوار میرنشینی خاچی له سه‌ر خاکی موسلمانان دامه‌زران و بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر مانه‌وه.

به سه‌ره‌لدانی عیلماده‌دین زه‌نگی^(٢) و رزگارکردنی شاری ره‌ها- ئورفه^(٣) له سالی (٥٣٩/ ١١٤٤ز) دا سه‌ره‌تای قوناغیکی نویی ئه‌م ململانیته‌ بوو، که توانی بۆ یه‌که‌م جار به‌ره‌ی ئیسلامی له ناوچه‌که یه‌ک‌بخات بۆ پووبه‌پووبوونه‌وه‌ی خاچیه‌کان و کۆنترۆل کردنی هه‌ندێ شوین له ناوچه‌که،^(٤) له دوا‌ی کۆژرانی

(١). رنسیمان: تاریخ الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، بيروت، لبنان، ج ١/ ص ١٦٩.

(٢). عماد الدين زنكي: ناوی (عماد الدين زنكي بن قطب الدين مودود بن عماد الدين زنكي) ناسراوه به‌خواه‌نی شه‌نگار، له‌پاش كچه‌ی دوا‌ی (الملك الصالح اسماعيل) بوو به والی (حلب)، سولتان سه‌لاح‌ده‌دین له سالی (٥٧٩/ ١١٨٣ز) گه‌مارۆی شاری (حلب)ی دا، پاش ماوه‌یه‌ك عماد الدين زنكي ناچار بوو شاری (حلب)ی دا به‌ده‌ستی سولتان سه‌لاح‌ده‌دین به‌رامبه‌ر (شه‌نگار، نصیبین، خابور، الرقه، سروج). (ابن خلکان: س.پ، ج ٢/ ل ٣٣٠-٣٣١: ابن تغری بردی: س.پ، ج ٦/ ل ١٤٤).

(٣). الرها: (ئورفه)- ئه‌م شاره ده‌که‌ویته خۆره‌ه‌لاتی پووباری فورات، له ناوچه‌ی جه‌زیره‌یه، نزیکه‌ی (٢٤کم) له شاری به‌هاران (حه‌ران) دووره. (أبو الفداء: تقويم البلدان، ٢٧٧؛ قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة، ص ١١٣).

(٤). أبن القلاسی: م، ن، ص ٢٨٤: بروانه: عمادالدين خليل: عماد الدين الزنكي، ط ١، الدار العلمية، بيروت، ١٩٧١، ص ٧١؛ د. الباز العريني: مصر في عصر الايوبيين، ط ١، بيروت، ١٩٦٠، ص ١٩.

عیلاده‌دین له سالی (۵۴۱/ک/ ۱۱۴۷ز) "نوره‌دین مه‌حمود"^(۱) ی کورپی ده‌سه‌لات وهرده‌گریټ و درټژه ده‌دات به سیاستی باوکی له یه‌کبوونی به‌ره‌ی ئیسلامی و ئاراسته‌کردن‌یان بۆ شه‌ری خاچیه‌کان و رزگارکردنی شاری دیمه‌شق، له‌سه‌رده‌می ئەمدا هه‌لمه‌تی دووه‌می خاچیه‌کان له نیتوان سالانی (۵۴۰-۵۴۴/ک/ ۱۱۴۵ز- ۱۱۴۹ز) دا،^(۲) به سه‌رکردایه‌تی ئیمپراتۆری ئەلمانی "کونرادی سیټهم" و "لویسی هه‌وته‌م" پاشای فه‌ره‌نسا و به چاودێری پاپا "بجینیوسی سیټهم" ده‌ستی پێکرد، چاره‌نوسی ئەم هه‌لمه‌ته‌شکستیکی گه‌وره‌بوو بۆ خاچیه‌کان به ده‌ستی موسلمانه‌کان،^(۳) دواتر له‌سه‌ر ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی ولاتی میسر مملانی له‌نیتوان "نوره‌دین مه‌حمود" و "عموری یه‌که‌م" سه‌ری هه‌لدا، ئەمه‌ش له‌پیتاوه‌سه‌که‌وتی مادی و مرویی و کۆنترۆل کردنی ناوچه‌که، میسر له‌دوای دا‌پرا‌نی به ده‌ستی خیلافه‌تی فاتمی شیعه مه‌زه‌ب بوژاندنه‌وه‌ی به‌خۆوه‌بینی، به‌سه‌ره‌لدانی "ئه‌سه‌ده‌دین شیرکو"^(۴) و وهرگرته‌ی پۆستی وه‌زاره‌ت له سه‌رده‌می خیلافه‌تی فاتمیه‌کان له میسر سه‌ره‌تای قوناغیکی تازه ده‌ستی پێکرد.^(۵)

له‌دوای مردنی (ئه‌سه‌ده‌دین شیرکو) سه‌لاحه‌ددینی ئەیوبی برازای له‌سه‌ر گۆره‌پانی سیاسی و سه‌ربازی میسر سه‌ری هه‌لدا و توانی دوای پوو‌خاندنی

(۱). (نورالدین محمود) له‌سالی (۵۱۱/ک/ ۱۱۱۸ز) له‌شاری هه‌لب له‌داک بووه، کورپی (عماد الدین زنگی) ه، پاش مردنی باوکی سالی (۵۴۱/ک/ ۱۱۴۷ز) ده‌سه‌لاتی وهرگرت، فه‌رمانه‌وه‌ی (شام و جه‌زیره و مصر) بووه، به‌پاشای چاکه‌خواز ناوبانگی ده‌رکردوه، هه‌روه‌ها به‌چاکترین و دادپه‌روه‌رتین پاشاکانی سه‌رده‌می خۆی ده‌ژمێردریت. (ابن الجوزی: المنتظم فی تاریخ الملوك الامم، ج ۱۰/ ۲۴۸-۲۴۹؛ سبط ابن الجوزی: مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان، ج ۸/ ۳۰۵، أبو شامة: الروضتين، ج ۱/ ۲۲۷-۲۲۹).

(۲). بروهانه: أبین الاثیر: الكامل فی التأریخ، ج ۱۱/ ۱۳۱؛ أبو شامة: الروضتين فی أخبار الدولتين النورية والصلاحية، القاهرة، ۱۲۸۷، ج ۱/ ۶۹؛ أبین القلانسی: م، ن، ص ۳۰۴، عاشور: م، ن، ص ۶۳.

(۳). أبین الاثیر: م، ن، ج ۸/ ۸-۹؛ أبین القلانسی: م، ن، ص ۸۴-۸۵؛ أبو شامة: م، ن، ج ۱/ ۱۳۳.

(۴). ئەسه‌ده‌دین شیرکو: ناوی (شیرکو بن شادی بن مروان) وه‌زیری خه‌لیفه (العاضد)ی فاتمی بوو له مصر، شیرکو به‌واتای (اسد الجبال-شیری چیاکان) دیت، سه‌رکردایه‌تی سی هه‌لمه‌تی کرد بۆ ولاتی مصر له سالی (۵۵۹/ک/ ۱۱۶۴ز) که به هه‌لمه‌تی یه‌که‌می سه‌ر مصر ناسرا، و هه‌لمه‌تی دووه‌م له سالی (۵۶۲/ک/ ۱۱۶۷ز)، و سیټهم له سالی (۵۶۴/ک/ ۱۱۶۸ز)، شایه‌نی باسه‌ته‌نها دوو مانگ و پینچ رۆژ له وه‌زاره‌ت مایه‌وه و له ۲۲ی جه‌مادی الاخره سالی (۵۶۴/ک/ ۱۱۶۸ز) کۆچی دوایی کرد. بۆ زیاتر زانیاری بروهانه (عطا محی الدین: ئەسه‌ددین شیرکو ژیا‌نامه و رۆلی له شه‌ری خاچیه‌کاندا).

(۵). رنسیمان: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۲/ ص ۶۰۰-۶۰۱.

خیلافه‌تی فاطمی، دامه‌زاندنی ده‌وله‌تی ئه‌یوبی رابگه‌یه‌نیت، و ده‌ستی کرد به ریک‌خستنی کاروباری ولاتی میسر، دواتر له شه‌ری 'حه‌تین' دا له سالی (۵۸۲ک/ ۱۱۸۷ز) توانی گه‌وره‌ترین سه‌رکه‌وتن له میژووی ئیسلام له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا به ده‌ست به‌یتنیت، که له ئه‌نجامدا بۆ یه‌که‌م جار بووبه هۆی رزگارکردنی به‌یت ولمه‌قدیس له دوا‌ی داگیرکردنی له هه‌لمه‌تی یه‌که‌می خاچیه‌کاندا، به‌مه‌ش قه‌واره‌ی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئایینی و ئابوری خاچیه‌کان له پۆژه‌لات به ده‌ستی سه‌لاحه‌ددین له‌ناوچوو. ^(۱)

دوا‌ی ئه‌م شکسته، خاچیه‌کان بۆ مانه‌وه‌یان له پۆژه‌لات بانگه‌شه‌یان کرد بۆ هه‌لمه‌تیکێ نوێ که به هه‌لمه‌تی سیه‌می خاچیه‌کان ناسراوه، و به‌گه‌وره‌ترین هه‌لمه‌تی خاچی داده‌نریت له نێو ئه‌و نۆ هه‌لمه‌ته‌ی بۆ جیهانی ئیسلامی به ئه‌نجامیان گه‌ياند، ئه‌م هه‌لمه‌ته شیوه‌علمانیه‌تیکێ له خۆگرت به‌هۆی به‌شداری کردنی ئیمپراتۆری ئه‌لمانی 'فردریک بارباروسا' ^(۲) و هه‌ردوو پاشا فه‌ره‌نسی 'فیلیپ ئوگستس' ^(۳) و ریتشارد شیردل ^(۴) ئینگلیزی، به‌لام ئه‌مه ئه‌وه ناگه‌یه‌نیت که ئه‌م هه‌لمه‌ته کاریگه‌ری پاپای له‌سه‌ر نه‌بووه، به‌لکو وینه‌یه‌کی گۆپی مه‌سیحیان دروستکرد که به ده‌ستی سواریکێ موسلمان شیواندرا بوو، ئامانجیشیان له‌م کاره

(۱). ابن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، تحقيق د. جمال الدين الشیال، القاهرة، ۱۹۶۶، ص ۶۰-۷۲؛ بروانه: أبن الاثير: الكامل في التاريخ، دار صادر لبنان، بيروت، ۱۹۶۶، ج ۹/ص ۱۷۶-۱۷۹.
(۲). فردریک به‌ره‌ره‌وسا: له پاش مردنی مامی (کۆنرا‌دی سیه‌م) سالی (۵۴۷ک/ ۱۱۵۲ز)، فه‌رمانه‌وا‌یی ئه‌لمانیای گه‌رت ده‌ست، به یه‌کێک له به‌هیزترین که‌سه‌یه‌تیه‌کان داده‌نریت که ده‌سه‌لاتی ئه‌لمانیایان وه‌رگرتوه، له سالی (۵۸۶ک/ ۱۱۹۰ز)، به‌شداری له هه‌لمه‌تی سیه‌می خاچ دروشمه‌کان کرد، به‌لام ئامانجه‌کانی نه‌هاته‌دی، له کیلیکیا خنکا و سوپاکه‌ی له‌ناوچوو (حامد زیان: الامبراطور فردریک بربروسا و الحملة الصليبية الثالثة، ل ۱۲).

(۳). فیلیپ ئوگستس: یان فیلیپی دووه‌م که ناز ناوی (الفاتح یا الغازی) بوو کۆری لویسی هه‌وته‌مه، له سالی (۵۶۱ک/ ۱۱۶۵ز) له شارێ غینیس له دایک بووه، و له سالی (۵۷۶ک/ ۱۱۸۰ز) ببووه پادشای فه‌ره‌نسا، به‌شداری هه‌لمه‌تی سیه‌می خاچ دروشمه‌کانی کرد بۆ رزگارکردنی قودس، شه‌ری هه‌ردوو پادشای ئینگلترا‌ی کرد (هنری دووه‌م و ریچاردی شیردل)ی کۆری و توانی سه‌ره‌به‌کویه‌ت به سه‌ریاندا، له سالی (۶۲۰ک/ ۱۲۲۳ز) کۆچی دوا‌ی کرد. (بسام العسلی: فن الحرب الاسلامی، ج ۴/ل ۲۲۳، په‌راوێزی (۱)).

(۴). ریتشارد شیردل: فه‌رمانه‌وا‌ی ئینگلترا بوو له سالی (۵۸۵ک/ ۱۱۸۹ز) له دوا‌ی مردنی باوکی 'پاشا هنری دووه‌م' که له سالانی (۱۱۵۸ز/ ۱۱۸۹ز) حوکمرانی ئینگلترا‌ی ده‌کرد، زۆربه‌ی سالانی حوکمی له سه‌رکیشی سه‌ربازی ده‌روه به‌سه‌ر برد چ له هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان له پۆژه‌لات یاخود له فه‌ره‌نسا، بروانه: رنسیمان: ن، م، ص ۷۵-۷۶).

وروزاندنی ههستی مهسیحیهکانی ئه‌و‌روپا بوو بۆ به‌ده‌نگه‌وه‌هاتنی ئهم هه‌لمه‌ته، خاچیه‌کان به‌مه‌به‌ستی پزگارکردنی شاری قودس به‌دوو پێگا گه‌یشته‌ ناوچه‌که، له‌شکری ئه‌لمانی به‌پێگه‌ی وشکانی و له‌شکری فه‌ره‌نسی و ئینگلیزی له‌ پێگای ده‌ریاوه به‌لام دواتر ئامانجه‌که‌یان گۆپی بۆ داگیرکردنی عه‌ککا، له‌شکری ئه‌لمانی پێش گه‌یشتنی بۆ گه‌مارۆدانی شاری 'عه‌ککا'^(١) له‌ ناو چوو، شه‌ر له‌ ناوچه‌ی عه‌ککا ماوه‌ی دوو سالی خایاند، دانیشتوانی شاری عه‌ککا زۆر بێزار بوون و ناچار ته‌سلیم بوون، به‌لام هه‌لمه‌ته‌که به‌ پێککه‌وتنامه‌ی 'الرملة'^(٢) له‌ سالی(٥٨٨/ ١١٩٢ز) له‌ نیوان سه‌لاحه‌ددین و 'ریتشارد شیردل' کوتای هات، بۆیه ده‌توانین بڵێین ئهم هه‌لمه‌ته له به ده‌سته‌پێانی ئامانجه‌که‌ی شکستی هینا که ئه‌ویش داگیرکردنی به‌یت ولمه‌قدیس بوو،^(٣) به‌لام ئهمه کوتایی هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان نه‌بوو، به‌لکو بیریان له هه‌لمه‌تیکی نوێ کرده‌وه، به‌سه‌رکردایه‌تی ئیمپراتۆر 'هنری شه‌شم' و به‌هاوکاری و یارمه‌تی پاپا 'انوسنتی سیه‌م'، که به هه‌لمه‌تی چواره‌می خاچیه‌کان ناسرا، پووداوه‌کانی ئهم هه‌لمه‌ته له نیوان سالانی (٥٩٩- ٦٠١/ ١٢٠٢- ١٢٠٤ز) پوویدا، ئاراسته‌ی ئهم هه‌لمه‌ته بۆ ناوچه ئیسلامیه‌کان نه‌بوو، به‌لکو به داگیرکردنی قوسته‌ننینه کوتایی هات، به‌مه‌ش گه‌وره‌ترین کۆسپیان له پێش موسلمانه‌کان به‌گشتی و سه‌لجوقیه‌کان به‌تایبه‌ت بۆ هێرش کردنه‌ سه‌ر ئه‌و‌روپا و داگیرکردنی له‌ناو‌برد، ئهم هه‌نگاوه دواتر بوو به به‌لایه‌کی گه‌وره بۆ سه‌ر خاچیه‌کان و خودی پاپا و لاواز بوونی فاکته‌ری ئاینی و سه‌ره‌له‌دانی به‌رژه‌وه‌ندی سیاسی و بازرگانی، ئهمه جگه له نه‌مانی ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی.

-
- (١). (عكا) شارێکی كۆنه ده‌كه‌وته سه‌ر كه‌ناری ده‌ریای ناوه‌راست، سه‌ر به (فلسطين)ه له سه‌روی حه‌یفا. (ناصر خسرو: سفر نامه، ل ٥٠-٥٢: یاقوت الحموی: معجم البلدان، ج ٣/ ل ٣٤٤-٣٤٤).
- (٢). (الرملة): شارێکی گه‌وره و مه‌زن بوو، ده‌كه‌وته باشوری رۆژه‌لاتی (یافا) به‌دووری (٢٢كم). (ناصر خسرو: س.پ، ل ٥٤: یاقوت الحموی: س.پ، ج ٢/ ل ٤٢١).
- (٣). (أبن شداد: م، ص ١٢٣- ١٢٦: بروهان: أبن الاثیر: م، ج ٩/ ص ٢٠٧- ٢١٤: أبن واصل، مفرج الكروب في أخبار بني ایوب، تحقیق د. جمال الدین الشیال، القا‌ه‌ره، ١٩٥٧، ج ٢/ ص ٣١٩- ٣٥٧: أبو شامة: م، ج ٢/ ص ١٥١- ١٥٦: المقریزی: السلوك لمعرفه دول الملوك، تحقیق- محمد مصطفى، القا‌ه‌ره، ١٩٣٩، ج ١/ ص ١٠٥، باركر: الحروب الصلیبیه، ت- الباز العرینی، مكتبة النهضة المصريه، القا‌ه‌ره، ١٩٦٠، ص ٨٩١: نظیر حسان السعداوی: تاریخ الحربي المصري، مكتبة النهضة، القا‌ه‌ره، ١٩٥٧، ص ٢٥٢- ٢٥٣).

له راستیدا هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان بۆ سه‌ر ناوچه ئیسلامیه‌کان له شیوه‌ی هه‌لمه‌تی بچووک و له پێناو به‌دی هه‌تانی ئامانجه‌کانیان به‌رده‌وام بوو، له‌وانه هه‌لمه‌تی منالانی خاچی له سالی (٦٠٩/ک/١٢١٢ز) دا که منالیک به ناوی "شیفن" توانی "٥٠" په‌نجا هه‌زار منال کۆبکاته‌وه و له مارسلیاوه به‌رێکه‌وت بۆ باشووری ئه‌فریقا، ئه‌م هه‌لمه‌ته نه‌ک ئه‌نجامی نه‌بوو به‌لکو هه‌والی مناله‌کانیش کهس نه‌یزانی،^(١) هه‌روه‌ها له سالی (٦١٤/ک/١٢١٧ز) هه‌نگارییه‌کان له سه‌ر بانگه‌وازی پاپا "انوسنتی سیته‌م" خۆیان ئاماده‌کرد و توانیان بگه‌نه شاری عه‌ککا، به‌لام هه‌یج ئه‌نجامیکیان به‌ده‌ست نه‌هه‌تا،^(٢) به‌لاوازیبونی خاچیه‌کان له پوژه‌هلات و نه‌بوونی کیشه و ململانی له نێوان بته‌ماله‌ی ئه‌یوبی، بۆ ماوه‌یه‌ک ئاشتی بالی کیشا به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا، به‌لام خاچیه‌کان به‌ نه‌ینی خۆیان بۆ هه‌لمه‌تی پێنجهم ئاماده‌کرد و ئه‌مجاره‌ بیریان له ولاتی میسر ده‌کرده‌وه، چونکه داگیرکردنی میسر کللی کونترۆل کردنی ولاتی شام بوو، پروداوه‌کانی ئه‌م هه‌لمه‌ته له نیو سالانی (٦١٥-٦١٨/ک/١٢١٨-١٢٢١ز) له سه‌ر خاکی میسر پرویدا به سه‌رکردایه‌تی "حنادی برین"، له هه‌مانکاته‌دا پاشای حه‌به‌شه‌ش بانگه‌شه‌ی ده‌کرد بۆ روو‌خاندنی قیبله‌ی موسلمانان، خاچیه‌کان له‌م هه‌لمه‌ته‌دا توانیان شاری دمیاط له سالی (٦١٦/ک/١٢١٩ز) داگیر بکه‌ن و به‌ره‌و شاری قاهیره‌ پێشکه‌ون، به‌لام که‌وتنه‌ ناو سه‌ی گۆشه‌یه‌کی ئاویی، ئه‌مه‌ش ناچاری کرد داوای دانوساندن بکه‌ن، له‌ئه‌نجامدا له سالی (٦١٨/ک/١٢٢١ز) پێکه‌وتنه‌مانه‌یان واژو‌کرد بۆ ماوه‌ی "٨" هه‌شت سال، به‌مه‌ش خاچیه‌کان له دمیاط کێشانه‌وه و ئه‌م هه‌لمه‌ته بی ئه‌وه‌ی هه‌یج ئامانجیک بپێکی کۆتایی هات.^(٣)

سه‌ره‌پای به‌ستنی په‌یمانی نێوان خاچیه‌کان و موسلمانه‌کان، (حنادی برین) چو و بۆ ئی탈یا بۆ بانگه‌واز کردن و ئاماده‌کردنی هه‌لمه‌تیکی نوێ، و چاوی که‌وت به پاپا "انوسنتی سیته‌م" و ئیمپراتۆر "فردریکی دووهم" هه‌روه‌ها سه‌ردانی فه‌ره‌نسا و

(١). بروه: أبین الاثیر: م.ن، ج ١٢/ص ٢٨٩-٣١٤؛ أبو شامة: م.ن، ص ٧٦٩؛ رسیمان: م.ن، ج ٢/ص ٢٢٣.

(٢). عاشور: م.ن، ج ٢/ص ٩٥٦-٩٦٠.

(٣). أبین الاثیر: م.ن، ج ١٢/ص ٣٥٠؛ أبو شامة: م.ن، ص ١٠٩-١١٠؛ أبین تغری البردی: م.ن، ج ٢/ص ٩٦١-٩٨٣؛ بارکر: م.ن، ص ١٠٩-١١٠.

ئىسپانىيائى کرد و باسى بارودۆخى خاچىيەكانى پۆژھەلاتى بۆ کردن، لە كۆتاييدا پازى کردن بۆ ئەنجامدانى ھەلمەتیکى نوێ، ئەم ھەلمەتە كە بەھەلمەتى شەشەمى خاچىيەكان ناسراو ھە سەرکردايەتى 'فردریكى دووھم' دەستى پیکرد، بەلام پيش دەست پیکردنى ھەلمەتەكە پەيوەندى نىوان 'پاپا گریگورى نۆيەم' و 'فردریكى دووھم' تیکچوو، ئەمەش بووبە ھۆى بى بەش کردنى فردریكى دووھم لە پارەكانى پاپا و کلیسا، جیاوازی ئەم ھەلمەتە لەگەل ھەلمەتەكانى تری خاچىيەكان ئەو ھەمە فردریک بە پێگای دبلۆماسیەت و دانوساندن قەناعەتى بە مەلیک 'کامل' کرد شارى 'قودس'ى بەپێى 'پێکەوتننامەى ئاشتى نىوانیان لە سالى (٦٢٦ ک / ١٢٢٩ز) تەسليم بکات، بە مەرجیک فردریک ھاوکاری خاچىيەكان نەکات، ئەم ھەنگاو ھەمە بۆ خۆى پاي گشتى ھەردوولای وروژاند و بەم پێکەوتننامە قایل نەبوون، فردریک بەبى شەپ و خوین پشتن توانى بەیت و لمەقدیسی دەسکەوێت، ناچار پاپا برپارى 'بیتەشى' لەسەر ھەلگرت، دواى ئەم پرووداو ھاوچەكە بۆ ماوھى '٣٥' سال فەرامۆش کرا. ^(١)

ھاوکات سەرھەلدانى مەترسى (خەوارزمەكان) لە ھاوچەكە بوو بەھۆى بەستنى ھاوپەیمانى لە نىوان سەلجوقیەكان و ئەیوبیەكان دژی 'خەوارزمەكان'، دەست پیکردنى ململانێ لە نێو بنەمالەى ئەیوبیەكان بووبە ھۆى لاواز بوونیان لە ھاوچەكەدا، دواتر لەسەر داواى ئەیوبیەكان خەوارزمەكان توانیان بەیت و لمەقدیس پزگار بکەن لە دەستى خاچىيەكان، ئەمەش دواى پيشیل کردنى پێکەوتننامەى نىوانیان لەلایەن خاچىيەکانەو، ^(٢) ئەم پرووداو ھەو ھەمە بۆ ئامادەکردنى ھەلمەتیکى نوێ بۆ پزگار کردنى بەیت و لمەقدیس كە بە ھەلمەتى ھەوتەمى خاچىيەكان ناسرا، ئەم ھەلمەتە لەسەر داواى (بەطریكى قودس) و بە سەرکردايەتى پاشای فەرەنس (لویسى نۆيەم) بوو، كە بۆ ماوھى سێ سال خۆى بۆ ئامادەکرد و لە سالى (٦٤٦ ک / ١٢٤٨ز) پارىسى بەجى ھێشت، ھاوکات ئیمپراتۆر 'فردریكى

(١). بىروانە: أبین تغري البردي: م، ن، ج ٦ / ص ٣١٥ - ٣٢٥؛ المقريزي: م، ن، ج ١ / ص ٢٣٠ - ٢٣٨، ص ٢٥٨ - ٢٩١؛ عاشور: م، ن، ج ٢ / ص ٩٤٤ - ١٠٠٨ - ١٠٤٥؛ د. باز العرينى: م، ن، ص ١٢٧ - ١٣٢؛ د. خاشع المعاضيدى وأخرون، ص ٢٠٧ - ٢١٥.

(٢). بىروانە: المقريزي: م، ن، ج ١ / ص ٣٣٧؛ فؤاد الصياد: المغول في التاريخ، ص ٢٤٩؛ رنسيان: م، ن، ج ٣ / ص ٥٢٨؛ عاشور، م، ن، ج ٢ / ص ١٠٥٢.

دووم^۱ به نهیته و له ږیگه ی ناردنی چهند بازرگانیکه وه سولتانی موسلمانانی له م هلمته ناگادار کرده وه که نزیکه ی ۵۰ هزار ده بوون، و توانیان شاری دمیالگ داگیر بکن، به لام دواتر له شه ږیگی گوره موسلمانان سهرکه وتنیان به ده ست هیتاو لويس به دلی گیرا، به لام ږووداوی هره گرنگی هم هلمته کوشتنی مه لیک "توران شاه"^(۱) بوو به دهستی "بیرس البندقاری" له سالی (۶۴۸ک/ ۱۲۵۰ز)، به مهش فرمانږه وایی ده ولته ته یوبی له ولاتی میسر کوتایی هات که نزیکه ی (۸۱) هشتا و یهک سال حوکمرانی ناوچه ی شام و جهزیره و میسر بوون و ده ولته مه مالیک له میسر له سهر دهستی "بیرس البندقاری" دامه زرا و خوی بوو به سولتانی میسر و شام له سالانی (۶۵۸-۶۷۶ک/ ۱۲۶۰-۱۲۷۷ز).

بارودوخی ناوچه که به و جوړه نه مایه وه به تایبته له دواي ده ست پیکردنی هیرش و په لاماری مه غوله کان بؤ ناوچه که و داگیرکردنی شاری به غدا له سالی (۶۵۶ک/ ۱۲۵۸ز)، و ده ست پیکردنی پرؤسه ی تالان و ویران و کاولکاری، تا له شه ږی "عین جالوت" سولتان (قطزی) سهر کرده ی مه مالیک توانی له سالی (۶۵۸ک/ ۱۲۶۰ز) کوتایی به هیرش و په لاماری مه غوله کان به یتیت و پاشه کشه ی به مه غوله کان کرد بؤ شوینه کانی خویان و یه کیتی نیتوان میسر و شامی گتړایه وه، نه مهش بوو به هوئی به هیز بوونی به ره ی ئیسلامی و به خشینی گیانیکي نوئ به موسلمانان، نه مه جگه له بلاو بوونه وه ی ئاینی ئیسلام له نیو مه غوله کان و دانانی کاریگری له سهریان به شینوه یهک شیواز و په فتریان گوږی و له گهل دانیشتونانی ناوچه که ده ستیان کرد به کارکردن له دژی بنه مالهی هو لاکو.

(۱). (توران شاه): ناوی (توران شاه بن ایوب بن شادی، فخرالدین، شمس الدولة) به واتای پاشای ږوژهلان، برا گوره ی سلاحدین بوو له باوکوه، له شاری دمشق په روره بوو، له سالی (۵۶۹ک/ ۱۱۷۴ز) له هلمکه یتیکا سلاحدین له گه لا میره کانی (بنو الرسول) په وانه ی ولاتی (الیمن) ی کرد، پاش ده ست به سهر اگرتنی ناوچه که سالی (۵۷۱ک/ ۱۱۷۵ز) گه ږایه وه شام، له سالی (۵۷۴ک/ ۱۱۷۸ز) دا گه یشته مصر و له وئ کوچی دوايی کرد. (سبط ابن الجوزي) ده لیت: "خوی به موسته هه قتر ده زانی له سولتان سلاحدین له فرمانږه وایی، له کاتی خه یالیدا هندیک قسه ی ده کرد، بزیه سلاحدین دوری خسته وه بؤ ولاتی (الیمن). بؤ زانیاری زیاتر ږوانه (مراه الزمان، ج ۸/ ۳۶۲: الخزرجي: العقود اللؤلؤة في تاريخ الدولة الرسولية، ج ۱/ ۲۶: اليونيني: ذیل مرآة الزمان، ج ۱/ ۱۵۰.

شکستی 'لویسی نۆیه'م' له هه‌لمه‌ته‌که‌ی،^(۱) بووبه هۆی بیرکردنه‌وه له هه‌لمه‌تیکی نوێ له سالی (۱۲۶۶/ک/ ۱۲۶۷ز) که به هه‌لمه‌تی هه‌شته‌می خاچیه‌کان ناسرا، به‌لام ئاراسته‌که‌ی ئه‌مجاره‌ بۆ شام و میسر نه‌بوو به‌لکو بۆ ولاتی تونس بوو، لویس که له‌گه‌ل 'شارل انجونی' برای که پاشای صقلیه بوو له سالی (۱۲۶۸/ک/ ۱۲۷۰ز) گه‌یشتنه‌ که‌ناره‌کانی تونس و له 'مرسا الحضرة' دابه‌زین، له شاری قرطاجه که شاریکی پروخواو بوو له لایه‌ن موسلمانانه‌که‌نه‌وه تووشی هێرش و په‌لامار هاتن و نزیکه‌ی '۵۰۰' خاچیان لێ کوژرا و بۆ ماوه‌ی (۶) مانگ گه‌مارۆدران، ئه‌مه‌ش بووبه هۆی برینی په‌یوه‌ندی خاچیه‌کان به‌ ده‌روه‌وه و له ئه‌نجامدا نه‌خوشی له‌ پرێزه‌کانی سوپاکه‌یان بلأو‌بوویه‌وه، به‌ مردنی (لویسی نۆیه‌م) ناچار بوون داوای دانوساندن له موسلمانان بکه‌ن، و له سالی (۱۲۶۹/ک/ ۱۲۷۰ز) پێکه‌وتنامه‌ی ئاشتیان واژۆکرد بۆ ماوه‌ی (۱۵) سال، به‌مه‌ش هه‌لمه‌تی هه‌شته‌می خاچیه‌کان کۆتایی هات،^(۲) پاشان هه‌لمه‌تی نۆیه‌م له پاش مردنی (لویسی نۆیه‌م) ئاماده‌کرا به‌هه‌مان شیوه به‌لام هیچ ئاکامیه‌کی ئه‌وتۆی نه‌بوو. کۆتایی هاتنی زه‌نجیره‌ی هه‌لمه‌ته‌کانی خاچیه‌کان بۆ سه‌ر جیهانی ئیسلامی، باشت‌ترین ده‌رفه‌ت بوو بۆ مه‌مالیک بۆ به‌هێزکردنی ده‌سه‌لاتیان له ولاتی شام، که نزیکه‌ی (۱۷۱) سال له ژێر فه‌رمان‌په‌وایی خاچیه‌کاندا بوو، ئه‌مه‌ش بوو به‌هۆی پزگار کردنی 'پێگه‌ی الاکراد'^(۳) و شاری ته‌رابلس و هه‌موو قه‌لا و پێگه‌کانی ده‌ورووبه‌ری له سالی (۱۲۸۹/ک/ ۱۲۹۰ز)، دوا شوین که سه‌نته‌ری سه‌ره‌کی خاچیه‌کان بوو شاری عه‌ککا بوو، هه‌رچه‌نده '۸۰۰' سوار و '۱۴' هه‌زار جه‌نگاوه‌ر و '۲۵' هه‌زار جه‌ج‌اج به‌رگریان لێ کرد له سالی (۱۲۹۰/ک/ ۱۲۹۱ز) له ده‌ستی

(۱). بروهانه: أبین واصل: م.ن، ج ۲/ص ۳۵۶-۳۵۹؛ أبین تغری البردی: م.ن، ج ۷/ص ۴۷-۸۰-۲۱۱؛ أبو شامه: م.ن، ص ۲۰۷؛ المقریزی: م.ن، ص ۳۵۳-۴۲۳-۴۳۱؛ رنسیمان: م.ن، ج ۳/ص ۵۳۶-۵۳۷؛ العبادی: قیام دولة الممالیک، القاهرة، ص ۱۲۲-۱۲۳؛ عاشور: م.ن، ج ۲/ص ۱۰۶۳-۱۰۶۶-۱۰۹۷-۱۱۰۲؛ محمد مصطفی زیاده: حملة لویس التاسع علی مصر، القاهرة، ۱۹۶۱، ص ۸۹-۹۱.

(۲). بروهانه: أبین تغری البردی: م.ن، ج ۷/ص ۱۴۳-۱۲۵۱-۲۹۲-۲۹۳؛ المقریزی: م.ن، ج ۱/ص ۳۶۶؛ رنسیمان: م.ن، ج ۳/ص ۵۰۲.

(۳). پێگه‌ی الاکراد (حصن الاکراد) قه‌لایه‌کی به‌هێز و پۆلایینه‌ ده‌که‌وێته سه‌ر چیا، که له به‌شی پوژئاواوه، به‌رامبه‌ر شاری (حمص) هوه، ئه‌و چیا‌یه‌ی (الجلیل) که په‌یوه‌ندی به‌ لبنانه‌وه هه‌یه له نێوان بعلبک و حمص (یاقوت الحموی: معجم البلدان، م.ن، ج ۲/ص ۱۵۲).

خاچیه‌کان پزگاری بوو، بهم شیوه بوونی خاچیه‌کان له پوژهللات به دهستی موسلمانان کوتایی پیهات، که نزیکه‌ی ۲۰۰ سالی خایاند، هه‌لمه‌ته‌کانی خاچیه‌کان به گه‌وره‌ترین پووداوه‌کانی سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست داده‌نرین و کاریگه‌ری پاسته‌وخویان هه‌بوو له‌سه‌ر هه‌موو بواره‌کانی سیاسی، ئابووری، سه‌ربازی، شارستانی، کشتوکالی له هه‌ردوو کۆمه‌لگای پوژئاوایی و پوژه‌هللاتیدا.^(۱)

(۱) . بپروانه: أبڤ تفری البردی: م.ن، ج ۸ / ص ۵-۶: المقریزی: م.ن، ج ۱ / ۷۶۵ ص؛ رنسیمان: م.ن، ۵۵۸-۵۶۷؛ عاشور: م.ن، ج ۲ / ص ۱۱۷۷-۱۱۷۸.

بهشی یه که م

کۆمه لگاگانی سه ده کانی ناوه ر است

باسى يەكەم كۆمەلگەلىك سەدەكەلىك ناوەرەست

لە سەدەكەلىك ناوەرەستە سى كۆمەلگەلىك سەرەكى ھەبوون و پۇلى كارىگەرەلىك ھەبوون، ئەوانىش كۆمەلگەلىك بىزەنتى و كۆمەلگەلىك ئەوروپا پۇرۇشاو كۆمەلگەلىك ئىسلامى بوون. كۆمەلگەلىك بىزەنتى لەلەيەنلى ئايىنىيە ۋە بە ئايىنزا (مەزھەب) ۋە ئەرسەدۇكىسى مەسىحى و لەلەيەنلى پەرگەز و نەتەۋايەتەشە ۋە بە پەرگەزى جىاۋازو جۇراۋجۇر جىا دەكرىتە ۋە، ھەندى لەو پەرگەزەنە لە بىنەرەتە يۇنانىن و ھەندىكى تىرىشيان لە بىنەرەتى جىان ۋەك سىلاڧەكان. بەلام كۆمەلگەلىك ئەوروپا پۇرۇشاۋ بە مىللەتە پۇمانى و جەرمانىيە پەرسەنەكانىيە ۋە دەناسرىتە ۋە، لەلەيەنلى ئايىنىشە ۋە لەسەر ئايىنزا كاسۇلىكى مەسىحى بوون و لە زۇر كاتدا شوپىنكە ۋەتەنەكى تەۋاۋى پاپا بوون كە لە پۇما دادەنىشت. كۆمەلگەلىك ئىسلامىش بە دەرەكەتنى ئايىنى ئىسلام دەرەكەت و شارستانىتى خۇى لەسەر چەمكەكانى ئايىنى ئىسلام پىكەتەنەۋ بەخىرايى بە ناۋچەكانى باكورو پۇرۇشەلات و پۇرۇشاۋى نىمچە دورگەى عەرەبدا بىلاۋ بوۋە ۋە.^(۱) لىرەدا بەگىنگى دەزانىن باس لە سەدەكەلىك ناوەرەست بەكىن چۈنكە سەدەكەلىك ناوەرەست سەردەمىكى داپراۋ نىيە لە سەردەمەكانى پىش خۇى و پاش خۇى لە مېژوۋدا، بەلكو قۇناغىكە لە قۇناغەكانى مېژوۋ كە كۆمەلگەلىك مۇقايەتى پىدا تىپەر بوو. مېژوۋنوسان پىكەتەۋون لەسەر دانانى سەدەكەلىك ناوەرەستى ئەوروپا لەنىۋان مېژوۋى كۆن و مېژوۋى نوۋى دا كە بەھەزار سال زىاتەر دەخەملىنرىت، لە سەدەى چۈرەمى زانىنى يەۋە تا سەدەى پانزەھەم.

دۋاى پوۋخان و ھەرەسى ئىمپىراتورىيەتى پۇمانى لەسەدەى چۈرەم و ھىرشى مىللەتەنى بەربەرى و بىلاۋبوۋنەۋە سەقامگىر بوۋنى ئايىنى مەسىحى لە ئەوروپاۋ دۋاى ئەمەش دروست بوۋنى چەندىن وردە دەۋلەتى بچوك، گۇرپانىكى زۇرى بەسەر ۋولاتانى ئەوروپادا ھىتا.^(۲) تا ئىستا مېژوۋنوسانى جىھان پايەكى يەكگرتۋىان نىيە لەبارەى ئەۋەى چ سالىك بەسالى دەست پىكرەنى مېژوۋى سەدەكەلىك ناوەرەست دابىرىت. بەلام تىكرەى مېژوۋنوسان لەسەر ئەۋە پىكەتەۋون

1. موريس بيشوب: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، تر: علي السيد علي، المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ۲۰۰۵، القاهرة، ص ۱۱-۱۲.

(۲). عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاورپويە ۴۷۶ - ۱۵۰۰، دون سنة ومكان الطبع، ص ۱۲-۱۵.

که سده‌دکانی ناوه‌پاست ده‌که‌ویته نیوان سهرده‌می کۆن و نوێ. واته له‌سده‌ی چواره‌مه‌وه تا سهرده‌می پینیسانس. سده‌دکانی ناوه‌پاست به‌سده‌ تاریکه‌کان به‌ناوبانگه، دیاره له‌و سهرده‌مه‌دا شه‌رو کوشتن و برین‌گه‌یشتبوه‌ لوته‌که، هیچ بایه‌خیک به‌گه‌شه‌ پیدانی زانست و هونه‌ر نه‌ده‌درا.

ده‌ست نیشان کردنی سهره‌تاو کوتایی هه‌ر قوناغیکی میژوویی کاریکی ئالۆزو ئه‌سته‌مه و به‌رده‌وام جینگای لیدوان و مشتو مڤه، زیاتر په‌یوه‌ندی به‌ لینه‌اتوویی و زانایی ئه‌و میژوونوسه‌وه هه‌یه که له‌و قوناغه دیاری کراوه ده‌کولێته‌وه. ئه‌گه‌ر چی سده‌دکانی ناوه‌پاست قوناغیکی میژوویی دوورو درێژه، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا ناکرێ بلین له‌گه‌ل ته‌واو بوونی ئه‌م قوناغه ئیتر گۆرانیکی بنه‌په‌تی به‌سه‌ر هه‌موو بواره‌کانی بیرو باوه‌، ئابوری، زانست، ئابین، و په‌یوه‌ندیه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کاندا هاتوه و له‌ شه‌وو پۆژیکدا ده‌وله‌تیکێ شتیه نوێ دروست بووه، به‌لام میژوو نووسان پروداویکی گرنگی ئه‌م قوناغه که ده‌بیته هۆی وه‌رچه‌رخانیکی میژوویی وه‌رده‌گرن و ده‌یکه‌ن به‌ خالی ده‌ستپیکردن یان کوتایی ئه‌و قوناغه، هه‌ر بۆیه‌ش چه‌ندین پاو بۆچوونی جیا له‌ لایه‌ن میژوونووسانه‌وه هه‌یه له‌ باره‌ی سهره‌تاو کوتایی هه‌ر چه‌رخیکی میژوو. لێره‌دا دیدو بۆچوون و پای جیاوازی میژوونووسان له‌ باره‌ی سهره‌تای ده‌ستپیکردنی سده‌دکانی ناوه‌پاست به‌ نموونه ده‌هینینه‌وه، هه‌ولیش ده‌ده‌ین به‌ شتیه‌یه‌کی گونجاو و پێک و پێک به‌راوردیان بکه‌ین بۆ ئه‌وه‌ی به‌ ئاسانی تێی بکه‌ین.

یه‌که‌م:

بیروپا له‌ باره‌ی کارو کرده‌وه‌کانی هه‌ندێ له‌ ئیمپراتۆره‌کان: هه‌ندێ له‌ میژوو نووسان سالی (٢٨٤ ز) ده‌ست نیشان ده‌که‌ن به‌ سهره‌تای میژوویی سده‌دکانی ناوه‌پاست و کوتایی ئیمپراتۆریه‌تی رۆمانی، ئه‌م ساله‌ش بۆیه هه‌لبژێردراوه چونکه هه‌رله‌م ساله‌دا بوو ئیمپراتۆر دیکلیدیائۆس (٢٨٤ - ٣٠٥ ز) Dicoletia ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆری گرت به‌ ده‌ست،^١ سه‌ر له‌نوێ له‌ پروی کارگێڕی و به‌رپوه‌به‌رایه‌تیه‌وه ولاته‌که‌ی پێکخست و جیاوازی هه‌بوو له‌گه‌ل سیسته‌مه‌کانی پێش خۆی.^(٢) دیکلیدیائۆس وه‌ک ئیمپراتۆریکی ته‌قلیدی رۆمانی نه‌بوو، ئه‌و خۆی ده‌چواند به‌

١. ه.ا.ل. فشر: تاریخ اروپا العصور الوسطی، تر: محمد مصطفى زیاده و السيد الباز العرینی، دار المعارف مصر، القسم الاول، ١٩٥٠، ص ١.

(٢). موسوعة الاديان في العالم (المسيحية)، دار کریس، ص ٣٠.

پاشاکانی فارس و خوی له یاسا به بهرتر دهزانی، زیاتر خوی به خودا تهشیه دهکرد نهک بهمرؤظ. حوکم و دهسهلاتی دیکلدیانس به دزایهتی کردنی ئایینی مهسیحی ناوبانگی دهکردبوو، سهردهمی ئه و به ئهشکهجه و ئازاردانی مهسیحیهکان بهناوبانگه. ^(۱) مرشوق

بهشیکی تر له میژوونوسان سهردهمی ئیمپراتۆر کۆنستهنتینی یهکهه (Constantinei) به سهرهتای سهدهکانی ناوهراست دادهنن، ^(۲) بهتاییهت سالی (۳۲۳ز)، که ئه مه ئه و سالهیه تیایدا شهپی ناوخویی له ئیمپراتۆریهتی رۆمانیدا کوتایی هات و تیایدا کۆنستهنتین بوو به فهرمانرهبوای بی پکههر (منافس)، له سهردهمی ئه مدا گۆرپانکاری هه مه لایه نه به سهر بوارهکانی ژیاندا هات، له وانه به په سمی ناسینی ئایینی مهسیحی و کردنی به ئایینی دهولت، وه دهکردنی مه رسومی میلان (Edict of Milan) ی به ناوبانگ له سالی (۳۱۳ز)، ئه مه ئه و مه رسومه بوو که پێگهی به هاوالاتیان ده دا بچه سه ر ئایینی مهسیح، ^(۳) ههروه ها یهکیکی تر له کارهکانی کۆنستهنتین دروستکردنی شاری کۆستهنتینا (استنبولی) بوو، به مهش رۆمای له کورسی ئیمپراتۆری چۆل کرد. ^(۴) دواتر پاپای رۆما خوی کرد به سهروکی مهسیحیهکانی پۆژئاوا و دهسهلاتی دنیایی و ئایینی گرت ههست. ئه مه جگه له دانانی هه ندی یاسا و پیفۆرمی سه ربازی و ئایینی له لایه ن کۆنستهنتینه وه.

کۆمه لێکی تر له میژوونوسان سه رهتای سه دهکانی ناوهراست ده گه پێنه وه بۆ سهردهمی ئیمپراتۆر جۆستینیان (۵۲۷ - ۵۶۵ ز) Justinian، چونکه سهردهمی ئه و دهکهوێته نیوان کۆتایی میژووی کۆن و سه رهتای سه دهکانی ناوهراست، ئه وان له م پرایه یاندا پشت ده بهستن به شیکردنه وه کانیان له باره ی هه ولدانهکانی جۆستینیان که دهیویست به زهبری هیزی سه ربازی جاریکی تر ئیمپراتۆریهتی پۆژههلات و پۆژئاوای رۆمانی بکات بهیهک، ئه مهش له کاتی شه پهکانی له گه ل

(۱). عبدالامیر محمد امین و محمد توفیق حسین: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، الکتاب الاول، دت، ص ۲۱-۲۲.

(۲). د. حسنین محمد ربیع: تاریخ الدولة البيزنطية، دار النهضة العربية، القاهرة، ۱۹۹۰، ص ۲۴-۲۵.

(۳). د. سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطی، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ۱۹۷۵، ج ۱/ ص ۴۰.

(۴). قشر: تاریخ اورپا العصور الوسطی، ص ۱۰-۱۱.

وهنداله كانى خۇرئاواى ئەفرىقىياو قوتەكانى پۇژھەلات لە ئىتالىا و قوتەكانى پۇژئاوا
لە ئىسپانىا.^(۱)

دووەم:

هۆیه ئاینهكان: هەندى لە مېژوو نوسان سەردەمى ئىمپراتورى جۇليانى
هەلگەپاوه المرتد 361-363 (Gulian the Apostat) (ز) (بە سەرەتای
سەدەكانى ناوەرپاست دادەنن، چونکە ئەم ئىمپراتۆرە لە ئاینى مەسیحى
هەلگەپاوه بۆ ئاینى بت پەرستى، و ئەم ئاینە کۆنەى کردەوه بە ئاینى پەرمى
دەولەت.^(۲) بەلام هەولەکەى دا سەرنەکەوت و شکستى هینا، و جارێکى تر ئاینى
مەسیحیت بە پەرمى کرايه وه بە ئاینى دەولەت، ئەم ئاینە (ئاینى مەسیحى)، بوو بە
خەسلەتى ژيانى خەلکى ئەوروپای سەدەكانى ناوەرپاست.

بەشیکى تر لە مېژوونوسان سالى (۳۷۱ ز) دەکەن بە سەرەتای سەدەكانى
ناوەرپاست، ئەنجامى بۆچوونەکانیان لەسەر بنەماى ئەوه لیکدەدەنەوه کە قوتیه
خۇرئاوايهكان لەم سالەدا لەسەر دەستى مسیۆنیرى ئاریوسى ئولفیللاس (Olfilas)
383-310 (ز) وازیان لە ئاینى کۆن هینا و باوهرپان بە ئاینى مەسیحى هینا،
کاتیک قوتیهكان باوهرپان بە ئاینى مەسیحى هینا چوونە سەر مەزەبى ئاریۆس،
ئەمە وای لە ئىمپراتۆریەتە خۆرھەلاتیهكان کرد مۆلەتیا ن پى بدن لە زینى دانوبەوه
بپەرئەوه وه لە ناوەرپاستى ئىمپراتۆریەتەکەیان نیشتە جى ببن. ئەگەر چى ئەمە
خەسلەتیکى کاتى بوو بەلام دواتر بوو بە دیاردەو ماکی سەرەتای داگیرکردنى
ئەوروپا بوو لەلایەن بەربەرەکانەوه.^(۳)

هەر لەپرووی ئاینیه وه هەندى مېژوونوسى تر دەسلەلاتى ئىمپراتۆر
ئىئودوسیوسى یەکەم (theodosius) (۳۷۹-۳۹۵ ز) دەکەن بە خالى پەرینه وه لە
مېژووی کۆن بۆ مېژووی سەدەكانى ناوەرپاست. ئەم کۆمەلە مېژوونوسە سالى
(۳۷۹ ز) کە تیايدا ئەو ئىمپراتۆرە دەسلەلات دەگریتە دەست دەکەنە بۆشاییەک
لەنێوان سەردەمى کۆن و ناوەرپاست. چونکە ئىمپراتۆر (theodosius) سالى
(۳۷۹ ز) لە کۆبوونەوهى (کۆنستەنتینیە) دا بریارى دواى لەسەر ناشەرعیەت بوون و
کۆتایى هینان بە مەزەبى ئاریوسى دا، بەمەش لایەنگران و هاوبیرانى ئەم پێتازە

(۱). محمود سعید عمران : معالم تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، دار النهضة العربیة، بیروت، ص ۱۶.

(۲). سعید عاشور : س-پ، ل ۳۷.

(۳). عبدالامیر محمد امین : س-پ، ل ۵۴-۵۵.

توشی سزای قورس بوون، هه موو په رستگاکانی بته رستان داخران و سوتیتران و کتیبه کانیان قه دهغه کران و له ناوبران. هه روه ها هه موو ئه و که سانه ی سهر به و مه زه به بوون پینگه یان لینگیرا دریژه بدن به عیبادته ئاینه کانیان، ئه گهر چی له مالی خویشیان ئه م عیبادته یان ده کرد.^(۱)

سټیه م:

هویه سهر بازیه کان: هه ندی له میژوونوسان جهنگی ئه دریانۆپل (Adrianople) که له سالی (۱۳۷۸ ز) پرویدا، ده که ن به کوتایی چه رخی کۆن و سهره تای میژووی سه ده کانی ناوه راست. به لگه شیان بۆ ئه مه ئه وه یه کاتیک که خۆرئاوا ییه کان له زیی دانوب په رینه وه له ناوچه ی (مواشا Moesia و تراکیا Thrac) نیشته جی بوون. به لام ئه وه نده ی پی نه چوو هه ستیان به تهنگی ناوچه که یان کرد یه کسه ر به سه ر ئیمپراتوردا وه رگه ران و که و تنه شه ر فروشتن به ئیمپراتۆر فالینز (۳۶۴ - ۳۷۸ ز) Valenz و شه ریکی گه و ره له ننۆان هه ردوو لا هه لگیرسا، له ئه نجام دا سی به شی له شکری ئیمپراتۆر کۆژراو تووشی شکستیکی ترسناک بوو.^(۲)

چواره م:

سیستمی به پیره به رایه تی: گروپیک له میژوونوسان سالی (۳۹۵ ز) به کوتایی میژووی کۆن و سهره تای میژووی سه ده کانی ناوه راست ده زانن که له م ساله دا ئیمپراتۆر تیودوسیوس کۆچی دوا یی کرد. هه ر له م ساله دا ئیمپراتۆریه تی پۆما بوو به دوو به شی سه ر به خۆ جیاواز له یه کتر، جیاواز تر له سه رده می دیکل دیانتۆس چونکه دابه شبوونی ئه وکات شتیکی شکلی بوو، تیودوسیوس به شی رۆژه لاتنی دا به کورپه که ی ئه رکادیۆس (۳۹۵-۴۰۷ ز) لای رۆژئاواشی دا به کورپه که ی هوندریۆس (۳۹۵-۴۲۳ ز)، به م شیوه یه بوون به دوو دهوله تی سه ر به خۆ. به واتایه کی تر ئه مه سه ره تای دهوله تیک بوو له پۆژه لات که تا سالی (۱۳۵۴ ز) دریژه ی هه بوو، دهوله ته که ی تریش به دهستی جه رمه نه کان و به ربه ری یه کان هه ره سی هیتا.^(۳)

پینجه م:

هه ندی بیروپا که په یوه ندیان به پۆما وه هه یه: هه ندی له میژوونوسانی تر له و باوه رده ان میژووی کۆن کاتیک کوتایی هات که شاری پۆما له سالی (۴۱۰ ز)

(۱). عبدالقادر احمد الیوسف: س-پ، ل ۴۰.

(۲). محمود سعید عمران: س-ث-ل ۱۸.

(۳). فشر: س-پ، ل ۲۳.

به دهستی قوته پوژئاواييه كان به سهرۆكايه تي (ئه لاريك) Alaric داگيركرا، به مهش كوتايي به ئيمپراتوريه تي پوماي پوژئاوا هات، دواتر مۆرۆنيۆسي ئيمپراتور (پاشنا) Ravenna ي كرد به پايتهختي خۆي.^(١)

شه شه م:

بيروپاي تر له سهر كوتايي هاتني حوكمي ئيمپراتوره كانى پوژئاوا: زۆر له ميژوونوسان له سهر ئه و باوه رهن سالي (٤٧٦ز) سهره تاي ميژووي سهده كانى ناوه راسته، ئه مه ئه و ساله بوو كه سهرۆكي (هروول Heruls) و (ئودواكر Odoacer)، كه يه كيك بووله توخمه جهرمه نيه كانى پوژه هلات توانى شارى پاشنا داگير بكات و ئيمپراتورى پوژئاوا پومولوسى ئاوگوسترولوس (Romulus Augustulus) (٤٧٥ - ٤٧٦ ز) له سهر حوكم لابه ري و دوورى بخاته وه بۆ ناوچه كانى باشورى ئيتاليا، دواتریش موچه يه كى مانگانه ي گونجاوى بۆ بريه وه، ئه م ئيمپراتوره ته مه نى ١٢ سال بوو.^(٢)

حه وته م:

بيروپاي تر له مه پ تاج له سهرنانى چارلمان: ئه گه ر هه ندئ له ميژوونوسان سالي ٤٧٦ ز يان كرد به سهره تاي ميژووي سهده كانى ناوه راست، چونكه ئه م ميژووه ميژووي كوتايي هاتني ئيمپراتوره كانى پوماني پوژئاوا يه، هه ندئ له ميژوونوسانى تر رايان وايه كه سالي (٨٠٠ز) سهره تاي ده ست پيكردى ميژووي سهده كانى ناوه راسته، چونكه له م ساله دا بوو چارلمان Chalemagne تاجى ئيمپراتورى له سهر خۆى ناو ده ستى كرد به زيندوكرده وه و ژيانده وه ي ناوى ئيمپراتوريه تي پوماني پيروژ دواى ئه وه ي پوژئاوا به دريژايى قوناغى نيوان سالانى (٤٧٦ - ٨٠٠ ز) به بى ئيمپراتور بوون.^(٣)

سهربارى هه موو ئه و پاو بۆچوونه جياوازانى كه باسمان كرد له باره ي ده ست نيشان كردنى ميژووي ده ست پيكردى سهده كانى ناوه راست، ميژووي كو ن كوتايي هات، ئه مه ش ده گه رپيته وه بۆ چه ندين هۆ فاكته رى ناوه كى و ده ره كى كه زه مينه يان خو ش كرد بۆ له داىك بوونى سهده كانى ناوه راست. چونكه ئه م قوناغه له شه وو پوژيكد له داىك نه بوو، يان زاده ي چه ند ساليك نه بوو. سهده ي چواره م كه

(١). سعيد عاشور: س-پ، ل ٦٢-٦٤.

(٢). فشر: س-ث، ل ٣٢-٣٣.

(٣). محمود سعيد عمران: س-ث، ل ١٩.

پېښور له پروډاوی گرنګ و گورپانکاری که کاریگری شارستانیته تی و سیاسی هېښو له گورپاندن و کوتایی پېښنایی میژووی کون. له گهل ئه مهش دا هندی له تاییه تمه ندیه کانی چهرخی کون بؤ ماوهیه کی دریز له ناو نه چوون و تیکهل به خهسله ته کانی سه ده کانی ناوه راسست بوون. سه دهی چواره م به کوتایی هاتنی ئیمپراتوریه تی پوما ی پوژئاوا ئه ژمار ده کریت، له م سه دهیه ئایینی مه سیحی به په سمی ناسراو بوو به کولتوری ئیمپراتوریه تی بیزهنتی و جیگای به ئاینه کونه کان لیژ کرد.

له لایه کی تره وه جهرمه نه کان بوون به توخمی کی سه ره کی که به زه بری هیژ خزانه ناو ئیمپراتوریه ته که و تیتدا نیشته جی بوون و له دوا ییشدا پو لیک کی بالایان هېښو له شه پو شوپو پوخاندنی دا. جهرمه نه کان به توخمی کی سه ره کی و دروستکه ری میژووی سه ده کانی ناوه راسست داده نرین. هو یه کی تر ئه مه یه که ئیمپراتوریه ته که ببوو به دووبه ش (پوژئاوایی و پوژه لاتنی) که ئیمپراتوریه تی کونی پومانی که به هیژو خاوه ن شارستانیته بوو وهک خوی نه ما، و ئه م دووبه شیه زیاتر لاوازی کردو ئه نجامه که شی پمانی به شه پوژئاواییه کی بوو. له بهر ئه م هو یانه ده کرئ سه دهی چوار بکه یین به سه ره تای ده ست پیکردنی میژووی سه ده کانی ناوه راسست.

له قوناغه سه ره که کانی میژووی سه ده کانی ناوه راسست و خهسله ته کان یان که پیتشر باسما ن کردن بومان ئاشکرا ده بیت که ئه و قوناغانه ی پیی ده لین سه ده کانی ناوه راسست، مه و دایه کی دورو دریزه و نزیکه ی یانزه سه ده ده بیت، له و ماوه یه دا ئه وروپا له نیوان دروست بوون و پیگه یشتن دابوو. بویه ناکرئ وا تی بکه یین که ژیا نی خه لک و کومه لگای ئه وسا له یه ک ئاستدا بوون. ژیا ن و شارستانیته خه لک گو را نی به سه ردا ده هات، به لام گه لی لاوا ز کزو له سه ر خوتر بوو وهک له کومه لگه به هیژو سه رده مه کان که به خیرایی گه شه یان ده کرد، بؤ نموونه ئه و بارودوخه ی مروقی سه ده کانی ناوه راسستی فره نسا له سه رده می چارله مان له کوتایی سه دهی هه شت تیتدا ده ژیا جیاوا ز بوو له و سه رده مه ی ئینگلته را که هنری III (۱۲۷۲-۱۲۱۶) حوکمی ده کرد له سه دهی (۱۳) ز.

میژوونوسان میژووی سه ده کانی ناوه راسست دابه ش ده کن بؤ سی قوناغ، هه ر قوناغه و میژووی تاییه ت و خهسله تی خوی هیه که جیا یان ده کاته وه له قوناغه کانی تر. پتویسته ئه مه ش بلین ئه م دابه ش کردنه زیاتر دابه شکردنی کی

زەمەنى يە و ھەندى زىادەرۆيى كاتى و شوينى تىدايە. چونكە ناوچەكانى ئەوروپاى خۇرئاوا يەكسان نەبوون لە گەشە كردن و پيشكەوتن و گۇرپانكارىەكانيان.

قۇناغى يەكەم:

ئەم قۇناغە لە سەدەى چوارەمى زايىنيەو دەست پى دەكات تا كۇتايى سەدەى دەيەم، تيايدا ئيمپراتورىيەتى پۇمانى لە سەدەى چوارەم ھەرەسى ھىتاو مىللەتانى ترى جۇراوجۇر گۇرپانيان بەسەر جىھانى پۇمانىەتدا ھىتا. پەگەزى ئەم مىللەتەنە برىتى بـوون لە گـۇت(Gths) ھـۇن(Huns) ڧانـدال(Vandals). بورگۇنديا(Burgundians)سەكسۇن(Saxons) لومباردىەكان(Lombards).^(۱) جگە لەمانە موسولمانەكانىش لە سەدەى ھەوت و ھەشتدا لەپىگای فتوحاتى ئىسلامىيەو ھەندى خاكى پۇمانىەكانيان داگىركرد. لە سەدەكانى نۆو دەش ھەندى لە مىللەتانى باكورى ئەوروپا لە سویدو نەرويج و دانىمارك و ھەنگارىا خزانە ناو ناوچەى پۇمانىەكان، گىرگ ئەوئەيە كە جىھانى پۇمانىەت بەدرىژايى ئەو ماوئەيە ئارامى بەخۇيەو ھەندى و بەردەوامىش گىرو گىرتى جۇراو جۇرى وەك نەبوونى حكوئەتتىكى بەسودو فەوزاو ھەراى تىدا بەدى دەكرا، ھەرچەندە ھەندى خەلك دەيانويست درىژە بەنەرىت و بىرو ژيانى پۇمانى بەدن، بەلام بۇيان نەكرا چونكە بە پىچەوانەى پەوتى مېژووى ئەوسا بوو كە زالبوو بوو بەسەر كۆمەلگادا. شارى پۇماش ئەگەرچى مەلئەندى شارستانىەت و پىكخستىن و پيشكەوتن بوو، ئەمىش وردە وردە تارىكى دايدەگرت.^(۲)

ئەم پووداوانە ئەگەرچى گىرنگى خۇيان ھەيە لەو سەدانەى باسماں كردن، بەلام لەژىر پەردەو بەشاراوبى پىرۇسەيەكى تر شانەشانى دەپۇشت ئەويش تىكەل بوونى ئەو فىكرو شارستانىەتە بوو كە لە پۇمانىەكانەو مابووەو لەگەل بىروباوەرو نەرىتى نوئى ئەو مىللەتەنە كە تازە تىكەل پۇمانىەكان ببوون، جگە لەمەش كۆمەلگای ئەوروپى مەسىحى بوون و بەرەو مەسىحى بوون دەپۇشتىن. كلىسەش بالادەست بوو لە پووى ياساو سىستەمەو.^(۳)

(۱). موريس بيشوب: س-پ، ل ۱۰.

(۲). د. سعید عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم أوروبا العصور الوسطى، دار النهضة، العربية، بيروت، ص ۳۰.

(۳). محمود سعید عمران: س-پ، ل ۲۷-۲۸.

قوناغی دووهم:

ئەم قوناغە لە سەدەى يانزەهەمەوه دەست پى دەكات تا سەدەى سيانزەهەم، خەسلەتى ئەم قوناغە بریتىيە لە ئىستقرارىكى پۆژەيى (نسبى) بە بەراورد لەگەڵ سەدەكانى پىشتەر لە ژيانى خەلك. لەم سەردەمەدا سىستەمى فېوداليزم (Feudalism) چەسپاى بوو بە سىستەمى سياسى. هەر لەو سەدەيه دەست كرا بە پۆشنگەرى (تنوير) و بلاوبوونەوهى بىرى سەدەكانى ناوهراسىست كە پىشكەوتوو تر بوو لە سەدەكانى رابردوو.

لە سەدەى (١٢) دا دەست كرا بە دىراسەكردنى ياساى پۆمانى و ئەو بنەمايانەى كە لەسەريان دروست ببوو، هەروەها پياوانى ئاينى ياساى مەسيحيان دانان. هەر لەو سەردەمە دەست كرا بە دروست كردنى پەرستگای مەسيحىيەتى گەورە بە ئەندازىارى بيناسازىيەتى ئەو سەردەمە كە پىشكەوتنى پتووە دەبينرا. لەلایەكى ترەوه دەست كرا بە تووژىنەوهى فەلسەفەى ئەرستوو یۆنانى كۆن. سىستەمى بەپتووەبەرايەتى شارەكان و كۆمۆنەكان Commune فۆرمەلە كران و سەندىكاكان Guldís دامەزران، كە تا ئەمڕۆ ئەم سىستەمە بە دەست كاری و هەندى گۆرپانەوه درىژەى هەيه. عەقلىيەتى سىستەمى پەرلەمانى هاتە گۆرپ و بازىرگانی لە نىوان ئەوروپا و لاتانى پۆژەهلات دەستى پى كرد، هەروەها پىشەسازى پىشكەوتنى بەخۆوه دى.^(١) بەلام نابى ئەوه لەياد بكەين كە كۆمەلگای ئەوروپا زیاتر كشتوكالى و سىستەمى سياسىيش فېودالى بوو، كۆمەلگای ئەوروپى كە لەسەر بنەماى فېودالى دامەزراو بوو، دەبوايه تەواوى چینهكانى كۆمەل ئىلتزامى پتووە بكەن، لە دەرەوهى ئەوروپاش بەهەمان شىوہ سىستەمەكە كاری پى دەكرا، بەتایبەت لەو وردە ئىماراتانەدا كە خاچ پەرستەكان لە پۆژەهلاتدا بەتایبەت لە شام و لە پۆژەهلاتى ئەوروپا دروستيان كردبوون.

يەكێك لە خەسلەتەكانى تری ئەم قوناغە پەيداىبوون و لە دایك بوونى بىرى ئەوروپای يەكگرتوو بوو، ئەمەش بە رېبەراییەتى پاپا بۆ كاروبارى ئاينى و ئىمپراتۆرىيەت بۆ كاروبارى دەولەت بوو، بەلام تاكە دیار دە بۆ ئەم مەبەستە هەبوونى هیزشى خاچ پەرستان بوو بۆ پۆژەهلات كە ئەمەش تەنیا بىرى ئەوروپای غەربى بوو نەك تىكراى ئەوروپا.^(٢)

(١). عبدالامير محمد امين: س-پ، ل ٣٥.

(٢). محمود سعيد عمران: س-پ، ل ٣٠.

قۇناغى سىن ھەم:

سەدەي چواردەھەم سەرەتاي لەناوچوونى شارستانىتى ئەوروپاي سەدەكانى ناوہپاستە، كە ۋەك زۆربەي شارستانىيەتەكانى تىرى پىشوو گەيشتبوو لوتكە، ديارە شارستانىيەتى ولاتان لەسەر يەك شىۋە بىر كىردنە ۋە زۆر درىژە ناخايەنن، ھەر بۆيەش سەدەكانى ناوہپاست كە دووچارى بىرو بۆچوونى نوئى علمانىيەت بوو ۋە ئويش توايە ۋە. لەگەل تىپەپبوونى سەدەكانى چواردە و پانزە ئىتر بىروباوہپى سەدەكانى تىرىش بەسەرچوو. تىروانىنى خەلك بۆ مەلىك گۇرا، پىشتىر يەككە لە خەسلەتەكانى كۆمەلگاي دەرەبەگايەتى (فيودال)ى ئەوہبوو كە ۋەك پاشا سەيرى سەرۆكى كۆمەلگاي فيوداليان دەكرد، ئەم تىروانىنە گۇردا بۆ سەيركىردنى ۋەك سەرۆكى دەولەت. دەسلەتەكانى مەلىك زىيادى كىردو شىۋە ولاتەكەشى گۇرا بۆ دەولەتى شىۋە نوئى. گۇران بە سەر دەرگاكانى خويىنددا ھات و لە جاران بىن بايەخ تر بوو لەپوۋە تەقلىدىيەكەي. لەجىياتى زىمانى لاتىنى زىمانى نەتەۋەيى بەكار ھات، بۆ نمونە (دانتى) بەئىتالى دەينوسى، شاعىرى فەپەنسسى فرىنسۇ فىلون (Franco villon) 1431-1463 ز بەفەپەنسسى و چۆستىرىش (Chousen) ۱۳۴۰-۱۴۰۰ ز بەئىنگلىزى. لەم قۇناغەدا كەنىسە توشى كزى و لاۋازى ھات، توشى دووبەرەكى و پارچە پارچەيى و رەخنەي توندو تىژ دەبوو ۋە، ھەرۋەھا ململانىنى توندى نىوان دەسلەلاتى دىيائى و ئايىنى گەيشتبوو ئەوپەپى توندو تىژى. لەكۇتايدا دەلىين سەدەكانى ناوہپاست كە بەشيك بوون لە مېژوۋى مرقاىيەتى لە كۇتايى سەدەي پانزەھەم بەتەۋاۋى كۇتايى ھات، و سەدەي نوئى جىگاي كرتەۋە بەكۆمەلىك بىرو باوہپى تازەۋ داھى،انى زانستى نوئە. ^(۱)

باسى دوۋەم دەرگەۋەتن و بىلابونەۋەى ئاينى مەسىحى

ئاينى مەسىحى يەككىگە لەو ئاينى ئاسمانىيەنى كە لە قۇناغىكى ديارىكراۋى
مىژوويىدا لە ناۋچەكانى فەلەستىندا دەرگەۋەت، و زۆر بەخىرايى بە ھەرىمە
جىاۋازەكانى ئىمپراتورىيەتى پۇمانىدا بىلابونەۋە. بەشۋەيەك كە جىگە
سەرسورمان بوو. ئەم ئاينى پۇژھەلاتى پىاۋىك موزدە بەخشى بوو لە ناۋچەيەكى
كەنارى ئىمپراتورىيەتى پۇمانى دا بەناۋى (عيساي كوپى مەريەم) ھە (د.خ) و
كتىيىكى پىن بوو بەناۋى (ئىنجىل) كە خوا ناردبوۋى بۇ پىنموكردىنى ئەو كەسانەنى
كە باۋەپ بەم ئاينى دىتن.^(۱) عيساي كوپى مەريەم لە سەرەتاكانى سەدەى يەكەمى
زاينى دا ژىاۋ بانگەشەى بۇ ئاينىكەى كردو درىخى لە بىلابوكردەۋەيدا نەكرد.
لەپاش كۆچ كىردىشى لە سالى (۳۳ز) دا، بىلابوكردەۋەى ئاينىكە كەۋتە ئەستۋى
ھاۋەلەكانى كە عيسا خۇى لەژياندا پەرۋەردەى كردبوون و بنەماكانى مەسىحىيەتى
تىگەياندبوون. بەو شىۋەيە سەرەتاي نىۋەى يەكەمى سەدەى يەكەمى زاينى
بەسەرەتاي دەرگەۋەتن و بىلابوونەۋەى ئاينى مەسىحى لە مىژوۋدا دەناسرىت.
لەپاش سى سەدە ئەم ئاينى بوۋە ئاينىكى شىۋاز بەند(پەسمى) لە ئىمپراتورىيەتى
پۇمانىدا، پاشترىش ھىندە بىلابوۋىيەۋە كە بوۋە تاكە ئاينى دان پىدانراۋ لە
ئىمپراتورىيەتى پۇمانىدا.^(۲)

ھۆكارەكانى بىلابوونەۋەى ئاينى مەسىحى

يەكەم: سىروشتى پىكەتەى ئىمپراتورىيەتى پۇمانى:

ھەرىم و بەشە جىاۋازەكانى ئىمپراتورىيەتى پۇمانى بە تۇپرىكى بەھىزى رىگاۋ
بانەكان بەيەكتەرەۋە بەستىرابوونەۋە. ئامرازەكانى گەياندىن بە گىشتى ھىچ
ھاۋكارىكىان لە جىھانى كۇندا نەبوۋ ئاسايشىش بىالى بەسەر پىگاۋبانەكاندا
كىشابوو. ئەمەش يارىدەدەرىكى باش بوو بۇ گۈاستەۋەى بىرو باۋەپو ئايدىياكان

(۱). روبرت ر. بالمر : تاريخ العالم الحديث، تر : محمود حسين الامين، الموصل، ۱۹۶۶، ج ۱/ص ۲۹.

(۲). عبدالامير محمد امين: س-پ، ل ۳۳.

به خیرایی و به ئاسانی له ناو هه‌ریمه‌کانی ئیمپراتۆریه‌تدا. وه‌ک چۆن یارمه‌تی ده‌ری ئالوگۆپی بازرگانی و جموجوله سوپاییه‌کان بوو.^(۱)

دووه‌م: سروشتی مژده‌به‌خشی ئایینی مه‌سیحی:

سروشتی مژده‌به‌خشی ئایینی مه‌سیحی یارمه‌تی خیرا بلابوونه‌وه‌ی ئایینه‌که‌ی دا. له‌سه‌ره‌تادا چه‌مکه مه‌سیحیه‌کان له‌ناو هه‌زارو به‌شخوراوه‌کانی نیشته‌جیی شاره‌کاندا بلاو بوویه‌وه. پاشان به‌ناو تیکرای چین و توێژه جیاوازه‌کانی کومه‌لگه‌دا بلاو بوویه‌وه.^(۲) مه‌سیحیه پێشه‌نگه‌کان هه‌موویان مژده به‌خشی بوون، له هه‌موو جموجۆل و کۆچ و په‌ویکیاندا بانگه‌شه‌یان بۆ په‌یامه‌که‌یان ده‌کرد، به‌لای مرو‌فیککی مه‌سیحیه‌وه له‌وه خۆشتر نه‌بوو که مرو‌فیککی تازه بینیته سه‌ر ئایینی مه‌سیحی، هه‌روه‌ها به‌ بویری و به‌بی ترس موژده‌ی ئایینه‌که‌یان به‌ خه‌لکی ده‌گه‌یاند. گه‌رچی له‌ئه‌نجامی ئه‌م کاره‌یاندا پووبه‌پووی ئه‌شکه‌نجه‌و چه‌وساندنه‌وه ده‌بوونه‌وه.

سه‌ره‌پای هه‌موو ئه‌مانه ده‌سته‌یه‌ک له مه‌سیحیه پێشه‌نگه‌کان وازیان له کاروباری دنیایی هینا و خۆیان په‌کلایی کرده‌وه بۆ بلاوکردنه‌وه‌ی بیروباوه‌ره نوێیه‌که، ئه‌و سه‌رکه‌وتنه‌ی دواتر که مه‌سیحیه‌ت به‌ده‌ستی هینا بۆ ئه‌م ده‌سته‌یه ده‌گه‌رێته‌وه. ئه‌م ده‌سته‌یه له‌ خۆپێندکاره‌کانی هه‌زه‌تی مه‌سیح پیکهاتیبوون که پێیان ده‌وترا نێردراو و هه‌وارییه‌کان (الرسال والحواریون).^(۳) له پێشه‌نگی ئه‌و نێردراوانه‌دا قه‌شه (پۆلس) بوو که پۆشنیبریکی جوله‌که‌و هاولاتیه‌کی پۆمانی خه‌لکی ته‌رتووس بوو. له سه‌ره‌تادا دوژمنی ئایینی مه‌سیحی بوو، به‌لام له‌ دوایدا باوه‌ری پێ هینا.^(۴) پۆلس پۆشنیبرییه‌کی به‌رزو شاره‌زاییه‌کی فراوانی هه‌بوو، سه‌باره‌ت به‌ ته‌عالیم و کلتوری جوله‌که‌و قه‌لسه‌فه‌ی یۆنانی و هه‌موو ئه‌و ئاییدا په‌وتانه‌ی له سه‌رده‌میدا باویان هه‌بوو، هاوکات شاره‌زاییه‌کی باشی ده‌رباره‌ی ئایینه‌ پۆشه‌لاتیه‌کانیش هه‌بوو. پۆلس خۆی په‌کلایی کرده‌وه بۆ بانگه‌شه‌کردن بۆ گه‌یاندنی ئایینی مه‌سیحی به‌ خه‌لکی. له سه‌ره‌تادا مژده‌و ئامۆژگاریه‌کانی به‌ ته‌نها بۆ

1. سعید عاشور: اورپا العصور الوسطی، ج ۱/ص ۲۶.

(۲). روبرت ر. بالمر: س-پ، ل ۳۰.

(۳). نورالدین حاطوم: تاریخ العصر الوسيط في اورپا، ط ۱، دار الفكر، ۱۹۶۷، ج ۱/ص ۶۳.

(۴). سعید عاشور: اورپا العصور الوسطی، ص ۲۷.

نەتەوھەكەى خۆى بوو.لەگەل ئەوھەشدا باوھەرى پەھای بەوھەبوو كە مەسیحیەت ئایینی تیکرای گەل و نەتەوھە و نەژادە جیاوازەكانە. ھەرۈھە تانوپۆى ناوچەكانى ئیمپراتۆریەتى پۆمانى کردو لە ھەموو ناوچەكەدا كۆمەلى خویندکاری لى كۆبوویەو، و بەلینی ھەستان بە موزدەدان و بانگەشەکردن بۆلای ئایینە نوئیەكەى لیوھەردەگرتن.^(۱)

سێھەم: پەرەسەندە فیکری و ئایینیەكان:

لە پال پۆل و تیکۆشانى مەسیحیە پێشەنگەكان و قوربانیدانەكانیان و پۆلى نیردراو و ھەوارىەكان، پەرەسەندە فیکرى و ئایینیەكانیش لە كاتى دەرکەوتنى ئایینی مەسیحیدا كە ئیمپراتۆریەتى پۆمانى بەخۆیەو بىنى، یارمەتى دەرێكى باش و گونجاو بوون بۆ سەرکەوتنى ئایینی مەسیحى. بەھۆى دەستكەوتە پۆشنیبرى و فیکریە مەزنەكانى یۆنان.

بە پەرستى (الوثنیة) یۆنانى و پۆمانى زۆر لە زیندویەتى و کارایى خۆیان لەدەست دا، ھەرچەندە ئۆگستس ھەولێ دا سەر لەنوێ شوینى خواوھەندە پۆمانیەكان بەرزبكاتەو، بەلام ئۆگستس لەم کارەیدا سەرکەوتو نەبوو تەنھا بەجەخت کردنەوھى لەسەر پەرستنى ئیمپراتۆر نەبێت كە ئەمەش لە پاستیدا ئایینی شینوازیەند(رسمى) ى دەولەت بوو. بەلام پەرستنى ئیمپراتۆر زیاتر گومانى لای پۆشنیبران و پێگەیشتوان دروست کرد، چونکە لەگەل ژیری و لۆجیکدا پێك نەدەكەوت.^(۲) لەلایەكى ترەوھە دەتوانین بلیین فەلسەفەى ژیری ھەرگیز ناتوانیت شوینى بیروباوھەرى ئایینی بگریتەو، و ھەرگیز ناتوانیت ھەزە سۆز ئامیزو رۆحیەكانى مرقۆفێكى سادە تیز بکات، بەكورتى بۆشاییەكى رۆحى لە واقیعدا ھەبوو. پەنگە ھەر ئەوھەش بتوانیت پافەى بلاو بوونەوھى ئایینە تەسەوفیەكان بکات، دروشم و تەعالیمەكانى ئەم ئاینانەش تەواو لە پەنھانى و نادیارى و خەيالدا پۆچوو بوون و ئاویزانى ئەفسانەو خورافات ببوون، و لە پۆژھەلاتەو بەرەو جیھانى یۆنانى و پۆمانى تەوژمیان ھیتابوو. ھەموو ئەو ئایینە ھاتووانە بەوھە جیا دەکرانەو كەوا لەگەل سۆزدا گونجاو بوون، ئەویش لە پوانگەى خەيال و پەنھانیان لەلایەك و

(۱). موريس بيشوب: س-پ، ل ۱۴۰.

(۲). روبرت ر. بالمر: س-پ، ل ۳۰.

دهکرد، به لّام به شتووه يه كي گشتي له گه لّياندا لتيورده بوو. ئه و دهسه لات ههچ ههولنكي (جدي) نه دا بۆ ئه وه ي له پيشه وه هه لّيان بكتشيت و هه لمه تي چه وسانده وه ي به هينزي له به رامبه ردا به كار نه هينان ته نها له بارودوخه ئالوزو شتواوه كانى سه ده ي ستيه مي زاييندا نه ييت.^(۱) مه سيحيتي هيرشي نه ده كرده سه ر ده ولت و دژ به ده سه لات پانه ده وه ستا، به لّام ملي بۆ ده ولت ش كه چ نه ده كرد. مه سيحيه كان سور بوون له سه ر ئه وه ي سه ربه خۆ بووني خويان بپاريژن، به تاييه ت له بواري په رستن و بيروباوه پياندا و پازي نه ده بوون به ههچ شتووه يه ك ده ست بخريته كاروباريانه وه. دلسوزبوون به رامبه ر به و به مايه ي كه ده لّيت ئه وه ي ه ي قه يسه ره بيده به قه يسه ر و ئه وه ش كه ه ي خوايه بۆ خوا (اعطى ما لقصر لقصر وماله لله)، له به ر ئه وه سور بوون له سه ر په تكدردنه وه ي په رستني ئيمپراتور كه ده سه لاتداريتي رۆمانى به ديارده يه ك له ديارده كانى په يوه نديداريه تي (انتماء) سياسى داده نا. به لّام مه سيحيه كان به كوفرو بى باوه پيان داده نا. هه روه ها مه سيحيه كان به شتووه يه كي په ها ده ست تيوهردانى ده سه لاتيان له كاروباري په رستنه كانيان په ت ده كرده وه، كه ئه مه ش زور كيشه و گيرو گرتي بۆ دروست ده كردن.^(۲)

هه لوتستى حكومه تي رۆمانى به رامبه ر به ئاييني مه سيحي

(سه رده مي چه وسانده وه تا سالي ۳۱۳ز)

هه رچه نه ده حكومه تي رۆمانى سياسه تيكي ميانه په وي به رامبه ر به ئايينه جياوازه كان هه بوو، به لّام زور به توندي پووبه رووي ئاييني مه سيحي بوويه وه، به هه موو شتووه يه ك به رگري له بلا بوونه وه ي ده كرد. چه ند هوكاريكي گرنگ له پشت ئه م هه لوتسته دژكاريه ي حكومه تي رۆمانيه وه بوو، له وانه ش:

۱. مه سيحيه پيشه نكه كان (المسيحيين الاوائل) زورينه يان له شاره كاندا نيشته جي ببوون، به لّام به شتووه يه كي گوشه گيرو دوور له خه لكى ژيانيان به سه ر ده برد، ئه مه ش زياتر گوماني له سه ر دروست ده كردن، بۆيه واي له ده سه لاتداريتي رۆمانى كرد لتيان بترسيت و پاشانيش به پيلان گيتران دژ به ئاسايشي ولات تومه ت

(۱). نورالدين حاطوم: س-پ، ل، ۶۴.

(۲). روبرت ر. بالمر: س-پ، ل، ۳۲.

باريان بکات. ههروهه زۆرينه‌ی مەسیحیە پێشەنگەکان لەلایەکەوه لەو گریکانە بوون کە لەشارە پۆمانیەکاندا ژانیان بەسەر دەبردو، لەلایەکی تریشەوه لە کۆیلەو چەوساوه‌کان پێک هاتبوون، بۆیە ئەمانیش بەشیوەیەکی گشتی جیگای گومان و ناپه‌زایی هاوڵاتیە پۆمانیەکان و حکومەتی پۆمانی بوون.^(۱)

۲. مەسیحیەکان پەرستنی ئیمپراتۆر (عبادە الامپراطور) یان پەت دەکردەوه، چونکە وایان دەبینی کە ئەو پەرستنه‌ جۆریکە لە بت پەرستی و هەرگیز نابێت سازشی لەسەر بکەن، لە کاتیکیش دا پەرستنی ئیمپراتۆر ئەرکیکی بنه‌رەتی بوو سەبارەت بە ئاینی پۆمانی کۆن و یەکیک بوو لە پایەکانی حوکمی پۆمانی و پەگەزێک بوو لە ره‌گەزه‌کانی یەکی‌تی و لە هه‌مان کاتیشدا دیاردەیه‌کی په‌یوه‌ندیداریه‌تی ئاینه‌که‌ بوو.^(۲) کاتیک دەسه‌لاتداریتی پۆمانی ئەم هه‌لۆیسته‌ دژکاریه‌ی لە مەسیحیەت بینی کە چۆن دژ بە پەرستنی ئیمپراتۆر پادەوه‌ستیت، ئەمە‌ی بە هه‌رپه‌شه‌یه‌کی ترسناک دانا نەک بۆ دەسه‌لات و پایە‌ی بالای ئیمپراتۆر بە تەنها، بە‌لکو بۆ ئیمپراتۆریه‌تی و قه‌واره‌ی ئیمپراتۆریه‌تیش، بۆیە لە دیدی دەسه‌لاتداراندا ئەنجامده‌ری تاوانی لەم شیوه‌یه‌ شایسته‌ی هه‌موو جۆره‌ سزا دانێک بوو. پەنگه‌ پای میژوونوسی پۆمانی (تاکی‌توس) باشترین ده‌ربهرین بێت کە تیروانیی پۆمانیەکان لەم پوه‌وه‌ ده‌خاته‌ پوو، هه‌روه‌ک ده‌لێت: [مەسیحیەکان بە دژایه‌تی کردنی پەگەزی مرو‌یی (الجنس البشری) تۆمه‌تبار کران، به‌وه‌ی کە هه‌موو جۆره‌ گومان (تشکیک) یکیان به‌رامبه‌ر به‌ سه‌رجه‌م ئەو به‌هایانه‌ی کە کۆمه‌لگای شارستانیەتی لەسەر داده‌مه‌زريت، دروست ده‌کرد و به‌رژه‌وه‌ندی ئایینیان لەسەر هه‌موو به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی کۆمه‌لگاو ده‌وله‌ته‌وه‌ داده‌نا].^(۳)

هه‌موو ئەو هۆکارانه‌ی باسما‌ن لێکردن پالیا‌ن به‌ ئیمپراتۆریه‌تی پۆمانی‌وه‌ نا بۆ به‌ربه‌ره‌کانی کردنی مەسیحیەتی: ئەم به‌ربه‌ره‌کانیه‌ش له‌شیوی چەوساندنه‌وه‌و ئەشکه‌نجەدان و تەنانه‌ت کوشتنیشدا ده‌رده‌که‌وت. سه‌ره‌پای ئەو زیده‌پۆیی‌ی کە مەسیحیەکان لە وه‌سف کردنی ئەم قوناغه‌دا ده‌یکەن، به‌لام ده‌بێت ئەوه‌ بلێن کە هەرگیز سیاسه‌تی دوژمنکاریانه‌ی حکومەتی پۆمانی به‌رامبه‌ر به‌ مەسیحیەت نەک

(۱). د. عبدالامیر محمد امین: س-پ، ل ۳۳.

(۲). سعید عاشور: تاریخ اورپا، ص ۳۴.

(۳). موسوعة الادیان: س-پ، ل ۲۷.

هر نه‌توانی له رېشه‌وه مه‌سیحیه‌تی هه‌ل‌ب‌ک‌ی‌ش‌ی‌ت، به‌ل‌کو ته‌نانه‌ت ده‌سته‌وه‌ستان‌ی‌ش بوو له‌به‌رده‌م بلا‌وب‌ونه‌وه‌ی ئه‌و ئایینه‌ نو‌ی‌یه‌دا. ئه‌م هه‌لو‌ی‌سته دژ به مه‌سیحیه‌تیه وای له مه‌سیحیه‌کان کرد به‌ش‌ی‌وه‌یه‌کی نه‌ی‌تی و دوور له چاوی ده‌سه‌لات و چاودیری کردنی، موماره‌سه‌ی په‌رستش و (گ‌ق‌وس)ه ئاینه‌کانیان ب‌که‌ن، گ‌ر ئاش‌ک‌راش بونایه ئه‌وا پ‌و‌وب‌ه‌پ‌و‌وی گ‌ه‌وره‌ترین ش‌ی‌وه‌ی ئه‌ش‌که‌ن‌جه‌دان ده‌بو‌ونه‌وه.

به‌لام ئه‌وه‌ی ج‌ی‌ی سهرنج بوو مه‌سیحیه‌کان زور به ئازایه‌تی پ‌و‌وب‌ه‌پ‌و‌وی ئه‌م سیاسه‌ته تونده‌ی ده‌سه‌لات ده‌بو‌ونه‌وه و چه‌وساندنه‌وه‌و ئه‌ش‌که‌ن‌جه‌دان وای ل‌ی نه‌ده‌کردن له بیروباوه‌پ‌ه‌که‌یان پاش‌گ‌ه‌زبنه‌وه. چه‌وساندنه‌وه‌ی مه‌سیحیه‌کان له سهرده‌ستی چه‌ند ئیمپراتوریکی سته‌م‌کار که به سته‌م و یاخی بوون ناسرابوون وه‌ک نیرون گ‌ه‌ی‌شته ترۆپ‌ک.^(۱) ته‌نانه‌ت ئه‌م چه‌وساندنه‌وه‌یه له‌سهر ده‌ستی ئه‌و ئیمپراتورانه‌شدا که به دادپه‌روه‌رو ژیر ناویان‌گیان ده‌ر‌کر‌د‌بو‌و وه‌ک (د‌کل‌دی‌ان‌ۆ‌س) هر به‌رده‌وامی هه‌بوو.^(۲) پ‌ی‌وی‌سته ئاماژه به‌وه‌ش ب‌که‌ین که ئیمپراتوره‌کان له‌چاو فه‌رمان‌پ‌ه‌وا ناوچه‌بیه‌کاندا نه‌رم تر بوون چون‌که ئه‌وان (واته فه‌رمان‌پ‌ه‌وا ناوچه‌بیه‌کان) زیاتر حه‌زیان له توند و تیژی وه‌لام دانه‌وه‌ی فشاری پای گ‌شتی دژ به مه‌سیحیه‌تی ده‌کرد. به‌لام ده‌توانین سیاسه‌تی حکومه‌تی پ‌ۆ‌مانی به‌رام‌به‌ر به مه‌سیحیه‌ت بۆ سالانیک‌ی دورو در‌یژ له‌و کاغه‌زه‌دا دیاری ب‌که‌ین که(تراجان) بۆ فه‌رمان پ‌ه‌وای په‌ک‌یک له هه‌ریمه‌کانی بن ده‌ستی نارد که ده‌ل‌ی‌ت:(له‌به‌ر ئه‌وه‌ی مه‌سیحیه‌کان به‌ئاش‌ک‌را بیرو باوه‌پ‌و په‌رستیان ده‌رناب‌پ‌ن وازیان ل‌ی ب‌ی‌ئن).^(۳)

دانان به ئایینی مه‌سیحی دا (مرسومی میلان)

له سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی چواره‌می زاینیدا سه‌ره‌پای هه‌لسوکه‌وتی دژ به مه‌سیحیه‌تی حکومه‌تی پ‌ۆ‌مانی، جا هه‌لسوکه‌وتیک‌ی توند بووب‌ی‌ت یاخود ه‌ی‌واش، ئه‌وا ژماره‌ی مه‌سیحیه‌کان پ‌ۆژ له‌دوای پ‌ۆژ له زیاد بووندابوو. بۆیه بارود‌ۆ‌خ‌ه‌که خوازیاری په‌یوه‌ندییه‌کی نو‌ی‌ی ن‌ی‌وان ئیمپراتور و مه‌سیحیه‌ت بوو. ژماره‌ی مه‌سیحیه‌کان ه‌ی‌نده زیادی کرد‌بو‌و که ده‌بوو ئیمپراتوریه‌تی پ‌ۆ‌مانی مامه‌له‌ی

(۱). محمود سعید عمران: معالم تاریخ اورپا، ص ۳۲-۳۴.

(۲). عبدالامیر محمد امین: س-پ، ل ۲۵.

(۳). سعید عبدالفتاح عاشور: س-پ، ل ۳۰.

له گه لدا بکات نهک نه فرهت لږ کردنى. ئيمپراتور قوښته ننتين (وهک که سيښيه کى ورياو ليها تود درکى به و راستيه کردبوو) بويه له سالى (۳۱۲) دا به پيى مه رسومي ميلان هم ههنگاوه بویرانهى نا. به پيى هم مه رسوومه مه سيحيهت بووه ئاييښکى دانپيدانراو (المعترف) له ئيمپراتوريه تى پومانيدا.^(۱) به لام پالنه رى پشت هم ههنگاوه کوسته ننتين تا ئيستا پروون نيه، به پيى ريوايه تى مه سيحيه کونه کان، کاتيک ئيمپراتور له پيشره وى کردندا بوو له نه وروپاو له و جهنگيدا که دژ به ماکسنټوس به رپاى کردبوو، له ساته ناهه مواره کانى جهنگداو له پاش ئاوابوونى خور نورىکى له ئاسماندا به دى کردو له ناوه نديدا: خاچيک و له ژيريشيدا هم دهسته واژه يه نوسرابوو (به کومه کى خودا سهرده که وين) بويه هر له و ساته دا کوسته ننتين خاچى کرده دروشمى خوى له و جهنگداو سهرکه وتنى به دهست هينا. همه ش پالى پيوه نا بۆ نه وهى دان به ئاينى مه سيحيهت بنيت. له راستيدا کوسته ننتين له کوتايى ژيانيدا بوو به مه سيحى، به لام هرگيز دهست به ردارى چه مکى (پهرستنى ئيمپراتور) نه بوو. همه ش هم راستيه دهسه لميښى که ره چاوکردنى بارودوخى سياسى و ويستى هم بۆ زالبوون به سهر يه کيک له هوکاره کانى پشيوى و پهرت بوونى ئيمپراتوريهت، پالنه رى سهره کى هم ههنگاوهى بوو نهک ره چاوکردنى بابته ئاييښه کان به تهنه ا. هرچه نده لايه نه شارواوه کانى هم پرووداوه تا ئيستا ئاشکرا نه بووه به لام نه وه له گرنگى هم راستيه که م ناکاته وه که هم ههنگاوهى کوسته ننتين گرنگيه کى گهره وى هه بوو له سهر داهاتووى مه سيحيهت و تهنه نه داهاتووى نه وروپاش.^(۲) هرچه نده له سهر دهستى ئيمپراتور جوليانى هه لگه راوه (جوليان المرتد) (۳۶۱ - ۳۶۳ز) مه سيحيهت تووشى نوشوستيه کى کاتى هات، به لام هم نوشوستيه زياتر ئاييښه نوښه کهى به هيزتر کرد. له سهرده مى ثيودوسيوس (۳۹۵ز) دا مه سيحيهت به رزکرايه وه بۆ ئاستى ئاييښه شيواز به ند (رسمى) يه کانى ده ولت له پاش هم قوناغه حکومه تى پومانى دهستى کرد به چه وساندنه وهى په يره وکه رانى ئاييښه کانى ترو له پاش پرووخانى ئيمپراتوريه تى پومانى، ئيمپراتوريهت بووه ئيمپراتوريه تىکى مه سيحى.^(۳)

(۱). سعيد عاشور: س-پ، ل ۳۰-۳۱.

(۲). فشر: س-پ، ل ۶.

(۳). محمود سعيد عمران: س-پ، ل ۴۵-۴۶.

بلاویوونەوێ ئاینی مەسیحی لە ماوەی ھەردوو سەدەی چوارەم و پێنجەم

لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمدا سەرەپای ئەو ھەڵسوکەوتانەی حکومەتی رۆمانی بەرامبەر بە مەسیحیت دەینواند، کڵیسەی رۆمانی لە سەرچەم بەش و ناوچەکانی ئیمپراتۆریەتی رۆمانیدا دەستی بە چالاکی نواندن کردو لە دامەزراندنی دام و دەزگای چەسپاو و جێگیر کە لە سیستمی کەھەنوتی و پاپاو ئۆسقوفەکاندا خۆی دەنواند سەرکەوتوو بوو. لە سەدەی پێنجەمیشدا کە دەسلاتی رۆمانی بە شێوەیەکی یەكجارەکی پووخوا. کڵیسەو پێکخستەکانی توانیان بپێننەو، تەناتە ھێندە بەھێز بوو کە توانی دەسلات و قەلەمپەوی خۆی بەسەر کۆمەلگای ئەوروپیدا بچەسپێنێت و شوێنی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی بگرێتەو، کڵیسەی کاسۆلیکی بە تەنھا لە گەشەپێدانی کڵیسەدا سەرکەوتوو نەبوو، بەڵکو لە پێی جوگرافیەشەو توانی سنووری ئیمپراتۆریەتی رۆمانی کۆن تێپەرێنێت.^(۱) کاتێک سەکسۆنەکان بەریتانیایان خستە ژێر دەسلاتی خۆیانەو، خەریک بوو دورگەکانی بەریتانیا بە گشتی گۆشەگیر بخرێن، بەلام قەشە (پاتریک) کە شەش سالی لاوی خۆی لە ئێرلەندا بەسەر بردبوو، پاشان لە ولاتی گال بپووە راھیب لە سالی (۴۶۱ز) دا گەراپەووە بۆ ئێرلەندا تا دەست بکات بە بلاوکردنەوێ ئاینی مەسیحی، ئەو بوو توانی ئەم ئاینە لەناو ئێرلەندیەکاندا بلاو بکاتەو، ئەوانیش بە ناوچەکانی دەورووبەریاندا بلاویان کردەووەو بوونە مۆژدەدەری کارای ئاینی مەسیحی، مۆژدەدەرە ئێرلەندیەکان بە سەرکردایەتی سنت کۆلومبا (۵۱۲ - ۵۹۷ز) بۆ گەیانندی ئاینە نوێیەکە بە ئاودا پۆیشتن و پرویانکردە کەنارەکانی باکووری ئینگلتەرەو لەویدا گەلێکیان بینی کە زمانیان لە زمانی کلتیەو نزیك بوو، لەبەر ئەوێ ناوہ لاتینیەکە ئێرلەندا سکۆتا Scotas بوو، بۆیە ئەم ناوہیان بەسەر ئەو بەشە باکووریە بەریتانیادا بپێ و بە سکۆتلەند Scotland ناسرا.^(۲)

ھەندێ مۆژدەدەری ئێرلەندی تر دەریان بپێ و پرویانکردە (برتان) کلتی کە دەکەوتە ناوہوێ ولاتی فەرەنجە کە تا ئەو کاتەش بت پەرست بوون، ئەوانیش ئاینی مەسیحیان تێدا بلاوکردەووە. ھەرۆھا لە کۆتاییەکانی سەدەی شەشەمدا

(۱). عبدالامیر محمد امین: س-پ-ل ۳۹-۴۰.

(۲). سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطی، ل ۹۲.

(۵۹۷ ز) پاپا گریگورى ئۆگىستىنى راھىبى بۇ پېنموونى كىردن (ھىدايە) سەكسۈنەكانى باشورى ئىنگىلتەرە نارد. ئەمىش سەرگەوتنىكى بىتۈنەى لەم كارەيدا بەدەستەئىنا، ھەوھە موژدەدەرى سەكسۈنى (ونفرد) كە لە پاشاندا بە(بونىفاس) ناسرا ھەستا بە دامەززاندى كلىسەيەك لە بەشە پۇژھەلاتىيەكەى ولاتى فەرەنجەدا. ھەر بۇيە زۆرىنەى فەرەنسىيەكان تا پۇژگارى ئەمپۇش بونىفاس بە قەشەى نەتەوھىي خۇيان دەرزانن.^(۱)

لە پۇژھەلاتىشدا ھەردو قەشەى برا (مپىدىوس) و (سىرل) ھەستان بە ئەنجامدانى چالاكىەكى گەرە و لە پېنموونى كىردنى گەلانى سلافا سەرگەوتنىان بەدەست ھىنا، لەكاتىكىشدا كە كلىسە لىكھەلۇەشا، لە ھەموو شوپىنىكا بارودۇخى باو دەسەلاتى كلىسەى دىارى دەرگى. لە پۇژھەلات لەبەرئەوھى ھەكومەتتىكى بەھىز ھەبوو و دەسەلات و سەرگىدايەتى بەدەست ھەكومەتى ئىمپىراتورىيەتەو ھەبوو، كلىسە مىلكەچى ئەو ھەكومەتە ھەبوو. بەلام لە پۇژئاوادا لەبەر ئەوھى ئەو دەسەلاتە ھەبوو، دەسەلاتى كلىسا بالاو، بۇيە ئەم بارودۇخە شوپىن و پاىيەكى بالاى پى بەخشى كە بۇ ھاوشىو پۇژھەلاتىيەكەى (كلىسەى پۇژھەلاتى) نەرەخسا.^(۲)

ھەلگەپانەو(الھرطقە)ى كلىسەى مەسىحىتى لە بەرەبەيانى مېژوويەو زۆر بزوتنەوھى جوداخوازى لى جىا بوويەو. مەبەست لە ھەلگەپانەو (الھرطقە)واتا بىدەت ياخود دەرچوونىكى تەواو ياخود بەشىكى بىروباوھەى دانپىدانراوھى كلىسە، ھەلگەپانەو جودايى و جىاوازيەكى پۇخى و پۇشنىبرى ھەبوو و پەيوەندى بە دۇزەكانى ئاكارەو ياخود سەرپىچى كىردن (المعاصى)ھەو ھەبوو. لەكاتىكا كە ژمارەى ھەلگەپاوەكان لە زىادبووندا ھەبوو، بزوتنەوھەكەشيان لە فراوان بووندا ھەبوو، لەلايەكەو ئەم بارودۇخە ھەلامدانەوھەكى بەھىزو پىشتىگىرى لە لاين كلىسەو دەرخواست، لە لاىەكى تىرەشەو بەرەبەكانى كىردنى ھەلگەپاوەكان ھەبوو ھەى بە ھىزكىردن و شەكۆمەندكىردنى كلىسە.^(۳) زۆرى بزوتنەو ھەلگەپاوەكان(الھرركات الھرطقە) كلىسەى ناچاركىرد دوو كارى گىرنگ ئەنجام بەدن:

(۱). سعید عاشور:س-پ، ل ۱۷۲.

(۲). محمود سعید عمران: س-پ، ل ۵۵.

(۳). موريس بيشوب:س-پ، ل ۲۰۰.

یه که میان: پیناسه کردنیکی شیواز بهند (رهسمی) و وردو دیاری کراو بۆ ئەو عەقیدەیی که جیاوازییان له بارەییەوه هەیە.

دووهمیان: گرتەبەری چەند هەلسوکه و تیکی دابلۆستنه رانه یاخود قایلپیکه رانه (اقناعی) به رامبەر به هەلگه پاره کەن، زۆرینه ی ئەم بزووتنه وه هەلگه پاره وه له ماوه ی سه ده ی یه که م له میژووی مه سیحیتدا ده رباره ی کۆمه له کاروباریک که په یوه ندی به عەقیدە ی سیانه کی (الثالوث) یه وه هه بوو ده رکه وتن. بیگومان ئەمه ش خالیکه که تا ئیستا تیگه یشتن و پافه کردنی ئەسته مه و زۆر ئالۆز و په نهانه. لیژده دا به رده وام پرسیاریک ده رباره ی سروشت و که سیتی چه زره تی مه سیح و په یوه ندی ئەو (چه زره تی مه سیح) به باوک (الاب) وه سه ره لده دات. په نگه ئاریوس Arius کۆنترین هەلگه پاره بوو بیت که ئەم بابەته ی ورژانده وه، هه ره له ناوی ئەوه وه نایزای ئاریوسی داتا شراوه وه له سالی (٣٢٣ز) له ئەسکه نده ری وه ده رکه وتوه. ئەگه ره مه سیح کورپی خوا بیت ئەوا بیگومان له و بچووکترو نوێ تره بۆیه ده سه لاتی له خوا که مته ره، یه کێ له سیفه ته ئەزه لیه کانی خوا بریتیه له بێ سه ره تایی و بێ کۆتایی بوون. به لام مه سیح ئەزه لی نیه چونکه سه ره تایی هه یه.^(١) به لام ئەسقفی ئەسکه نده ری به توندی به رامبەر به م بۆچوونانه ی ئاریوس پاره وستا و سزای مه حروم (عقوبه التحريم) کردنی به رامبەر ده رکرد. بیرو بۆچوونه کانی ئاریوس گیروگرفت و کیشیه کی زۆری له ناو مه سیحیه کاندا دروستکردو پاشانیش لیکێ ترانژاندن، هه ره ئەم هۆکاره بوو پالێ به ئیمپراتۆر که سته نتینی گه وره وه نا له سالی (٣٢٥ز) دا کۆبوونه وه ی نیقیه گری بدات.

له م کۆبوونه وه یه دا به وردی ئەزه لیه تی چه زره تی مه سیح و یه ک بوونی ته واوی به باوکه وه دیاریکرا، به لام ئاریۆسیتی هه ره به ربه ره کانی ده کرد، به لام بیروباوه پی کاسۆلیکی به پشتیوان لیکردنی حکومه تی پۆمانی توانی سه ره که وتن به ده ست به یینی. له هه مان کاتدا ئاریۆسیتی له بواریکی تر دا توانی سه ره که وتن به ده ست به یینی. ئەویش بریتی بوو له هه ستانی مۆژده ده ره ئاریۆسیه کان به بلاوکردنه وه ی ئەم ئاینزایه له نیو هۆزه جه رمانه کاندا.^(٢) له کۆبوونه وه ی (ئەفسوس) یشتا که له سالی (٤٣١ز) دا به ستره جاریکی تر جه خت له سه ره عەقیدە ی

(١). سعید عاشور: اروپا العصور الوسطی، ص ٤٧.

(٢). موسوعه الادیان: س- پ، ٧٣.

سیانەکی (الثالوث) کرایەو. ئەمەش ڕەتکردنەوێ بۆچوونەکانی نوستریوس بوو کە پێی وابوو حەزرەتی مەسیح دوو سروشتی ھەیە یەکیکیان ئاسمانی و ئەوتریش مرقیی کە لێوێ دوو کەسیتی بەرھەم ھاتوو، حەزرەتی مەریەمیش دایکی ئەو کەسیتیە مرقییە بە تەنھا. ھەرۆھا لە کۆبوونەوێ ئەفسوسدا جەخت لەسەر (دایکی خوا) وەک نازناویکی مەریەم کرایەو بە ھەمان شێوەش شوینی مەریەم بەرزکرایەو بە گەورەیی ھەموو قەشەکان دانرا، ھەر لەم ساتەو بەلایی و بەرزپاگرتنی پایە حەزرەتی مەریەم بوو تاییەتەندیەکی بیروباوەری مەسیحیەتی کاسۆلیکی.^(۱) ھەرۆھا کلیسە کاسۆلیکی ڕووبە ڕووی ھەلگەرانەوێکی تر بوو ھەو کە مینۆفستیەکان پێی ھەستان و پێیان وابوو حەزرەتی مەسیح یەک سروشتی ھەیە. کۆبوونەوێ (خەلقەدوینا) لە ساڵی (۵۱۷ز)دا ئەم بۆچوونە ڕەت کردەو، پێناسە دەستینیشان کردنەکی پێشووی سەبارەت بە کەسیتی و سروشتی حەزرەتی مەسیح دووپات کردەو. مینۆفستیەتی لە ڕۆژھەلاتدا سەرکەوتنی بە دەست ھێناو توانی مەشخەل (معالم) ھکانی بلالو بکاتەو ھەو لایەنگریکی زۆر لە ولاتانی میسرو سوریو فەلەستین بۆ خۆی دروست بکات کە کیشەو گروگرفتیی زۆری بۆ ئیمپراتۆرە ڕۆژھەلاتیەکان دروستکرد.^(۲)

کۆمەلگە کڵیسەیی

لە سەدەکانی ناوھەستدا دوو ھیزی گەورە لە ئەوروپادا بوونیان ھەبوو، ئەم ھیزەش یەکیکیان لە ڕۆماو ھاتبوو کە پاپا بوو، دووھمیشیان لە فەرەنسای ئاوستراسیاو کە پاشا بوو، بەرپرسیاران ئاوستراسیا و پێپنی ھیرستال و چارل ماتیل دەولەتی فەرەنجیان بنیاتنایەو و ڕینگەشیان بۆ ئیمپراتۆریەتیکی خۆشکرد لە پاشدا کە چارلمان جلەوی دەگریتە دەست، ئەگەر بگەڕینەو بۆ ڕۆما دەبینین پاپا تیکرای کڵیسەکانی خۆرئاوای لە دەوری خۆی کۆکردەو و خۆی بە سەرۆکی ئەو کۆمەلگا کاسۆلیکیە دانا، ڕینگای بۆ جیگرەوکانی خۆشکرد تا بانگەشە ئەو بکەن ئەوان خاوەن زاتی تەنھان بە سەر ئەو کۆمەلگایەدا، لە ھەمان کاتدا کڵیسە ھۆیک

(۱). حسین محمد ربیع: س-پ، ۷۳.

(۲). ھەمان سەرچاوە، ۲۸.

بوو بؤ نه مانی ئیمپراتوریته پۇمانی، هرچه ند کلّیسه زور به هیواشی و له سه رخو
 گه شه ی ده کرد، به لام له هه مان کاتدا به شیوه کی زور به هیز و پشت ئه ستورانه
 بوو به دریژیایی هه موو ئه و سه دانه.^(۱) یه کتیک له و هۆکارانه ی که پالپشت بوو بؤ
 کلّیسه، تیورییه کانی پیترووس بوو (Petrine Theory) که ده لیت: (قه شه پیترووس
 وهک میریکی په یامبه ر وایه که به لّین و مافی ده سه لاتی بالای له کلّیسه دا پی ره و
 بینراوه). سه باره ت به و خاله ش که ئه م تیورییه ی له سه ر هه لچینراوه له بابته
 (الاصحاح ۱۶ خالی ۱۸) ی ئینجیل دا هاتوو (تو ئه ی پیترووس له سه ر ئه م تاشه
 به رده کلّیسه دروست بکه)، دیانیه کان له نیو ئیمپراتوریه ته که دا به ره و کومه لگایه کی
 به رفراوان ده چوون هه ر له به ریتانیاه تا پوځه کانی پروباری فورات، له هه مان
 کاتدا سیمبولی خاچ جی وشه و قسه کردنی گرتبووه وه. هه رچی دیانه کانن جا سه ر
 به هه ر زمان و ده وله تیک بوونایه ئه و سه رجه م خیزانیکیان پیک ده هیتا که ئه ویش
 خیزانیکی دیانی بوو. له سه ده ی پینجه مه وه هه لباردنیکی گه لیر بؤ کلّیسه کان
 دهستی پیکردبوو، ناوچه کان دابه شکرا بوون به سه ر چه ند ئه سقه فیکه وه که له
 لایه ن ئه ساقیفه کانه وه به ریوه ده بران. ئه م یه کیتی ئه سقه فیانه ش کلّیسه ی
 ناوچه که یان پیک ده هیتا که له لایه ن میترا نه وه سه ر په رشتی ده کرا، له سه رو
 ئه مانه شه وه به تریارک هه بوو که ئه مانه ش له پایته خته کانی ئه و ده مه ی وهک:
 که سته نتینو پۆل و ئه سکه نده رییه و ئه نتاکیا و پَوما و قودس و قه یسه رییه که
 بادوکیا و قه رتاجی تونس و هه رقلیه ی تراکیا هه بوون. به و چه شنه کلّیسه دانی ده نا
 به ده سه لاتی بالای هه رییه کتیک له وانه دا له سه رده مه جیاوازه کاند، له ماوه ی
 سه ده کانی پینج و شه شدا له ژیر فه رمانزه وایه تی پاشا به ربه ره کاند، ئه و
 ئه ساقیفه کان ئه و ده سه لاته ی که به ده ستیان هیتا بوو له سه رده می ئیمپراتوریه تی
 پۇمانیدا پاراستبوویان له شه پو غه زوکردنی ناوځو ده ره وه دا.^(۲)

خویندکاری کلّیسه کان (الره بانیه) هه لبه ت مه به ست له سیستمی په رستگه کان
 بریتی بووه له ژیانیکی خاوین تر بؤ ئه وانه وهک له ژیانی ئاسایی سه رجه می
 دیانه کان. خویندکارانی کلّیسه کان له سه ره تادا له ریزی پیاوه ئاینی یه کاند بوون، له

(۱). سعید عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم اوروپا، ص ۳۵.

(۲). عبدالامیر محمد امین: س، پ، ج ۱/ ۴۰-۴۲.

همان کاتيشدا خويندکاران خویان ئه و شتهيان نه ده ويست، به لکو وهک ته و او ی خه لکانی ئاسایی و ابوون. خويندنی کلّسه سه رها له میسه روه دهستی پیکرد، پاشان شام. خويندکاره کان ژيانیکی دژوارو ناره حه تیان به سه ر ده برد له باری پوژو گرتن و رابواردنی ژيانه وه، به لام خويندکارانی کلّسه ی ئه ورو پای پوژئاوا به و جوړه تالووی ناره حه تی ژيان و پوژو گرتیان نه بوو.^(۱)

له سه رده می هه لچوون و لیدانی به ربه رهاکاندا چهند حه شارگه یه کیان (ملاجی) بۆ خه لکی کردبوه وه، له ویدا خه لکه که زیاتر له جیگه کانی دیکه ههستی به پشوودان و دانیایی ده کرد. ئه و حه شارگانه به تایبته له سه ده ی پینجه مدا له په رستگه ی قه دیس فیکتور بوو له میرسیلیا و هه روه ها په رستگه ی میلان و تور، له و په رستگایانه دا قسه و باس له سه ر قه زاو قه ده رو نیعمه تی خوایی و هه له و گوناح ده کرا، جگه له وه یاساکانی په رستگه کان وادانرا بوون که به پنی پیوستیه کانی ئه و ده مه ی ئه وروپا بگونجی. له هه مان کاتدا خويندکاره کان ده یانویست له به رده م کاروباره کانی په رستگه کاندا به رپرسیار بن. ئه گه ر پیتشر وشه ی پاپا Pope به شیوه یه کی گشتی بۆ ئه ساقیفه کان به کار ده برا، ئه و له وه ودوا ته نها بۆ ئه وانه به کار ده هینرا که له سه ر ته ختی پاپایی داده نیشتن و ئه ویش ته نها له پوما بوو. ئه سقه فی پوما زه وی و مولکیکی یه کجار زوری هه بوو ئه ویش له یه که م سه رده می ئیمپراتوریتی پوماو سه رجه می ئیتالیا دا. به و جوړه ئه سقه فی پوما به رپرسیار ده بوو له سه رپه رشتی و به ریوه بردنی ئه و زه وی و مولکانه دا.^(۲)

ناکۆکی نیوان پاپاکان و بیژمنته

وهک وتمان له و سه رده مه دا پاپا بیوه حاکی دیانی، کاتیک ده سه لاتی پاپاکان له زیاد بووندا بوو له هه مان کاتدا ده سه لاتی ئیمپراتوره کان له کزی و لاوازیدا بوو، ئه مه ش ده بوو دۆختیکی وا بخولقینن دژایه تی و به یه کدادان له نیوانیاندا په یدا بیت، له کو تایی سه ده ی حه و ته مدا کاتیک پاپا سیترگیوسی یه که م ئه وه ی رته کرده وه دان بنی به بریاره کانی کو مه له ی ترولو Truilo دا، هه ر له سالی (۶۹۱ز) وه له پوما به یه کدادان له نیوان پاپاکان و ئیمپراتوردا هه بوو. جه ستنیانی دووهم پلانیکی

(۱). سعید عاشور: حضارة ونظم اوروپا، ص ۳۲.

(۲). فشر: س-پ، ل ۳۵.

بۆ كه نار خستنى (عزل) پاپاكان دانا بوو، به لامل هينزى سهربازەكان سەرنەوى كردنيان بۆ ئيمپراتۆرەكان رەتكەردەو، ئەمەش ھۆى راپەرپىن و بەرپابوونى چەند شۆپشېك بوو لە پۆمادا. لەم كاتەشدا پاشاى لۆمباردىيە (۷۱۲-۷۴۴ز) ليوتپراندى (Liutprand) ھيرشى كرده سەر ناوچەكانى ئيمپراتۆرىيەتى بيزەنتى لە باكوورى ئىتالىا، ئەو مەترسىيە لە سەردەمى پاپا گريگۆردا سەر لەنووى دەستى پىكردەو، مەبەست لىرەدا پاپا گريگۆرى سىتھەمە (۷۳۱-۷۴۱ز) كە ھيرشى بىردە سەر لۆمباردىيەكان، بەمەش ھەرەشەى لى كەردن كە چى دى نيازى ھيرش بىردە سەريان نەبى بە تايبەتى فەرەنچەكان.^(۱)

پېنى سىتھەم (۷۴۱-۷۶۸ز): دواى چارل مارتيل كۆرەكەى پېنى سىتھەم كە بە پېنى كورته بالا ناسرا بوو بۆ ماوھى دە سال كارەكانى لە بەھيزكردنى دەسەلاتيدا چەقى بەستبوو، لە سالى (۷۵۱ز) دا نامەيەكى بۆ پاپا زەكەريا ناردبوو، تيايدا داواى كردبوو پاشاى ميترۆفچەكان بە لاوھ بنى و خۆى بكريته پاشاى فەرەنچە، بۆ ھەرگرتنى بىريارىك لەو بارەوھ كۆبونەوھەك كرا لەگەل پياوانى ناودار لە نۆفەمبەرى (۷۵۱ز) داو لەگەل كۆمەلەيەكى ديكەشدا لە مانگى يەكى (۷۵۲ز) دا كۆبونەوھەكى تر سازدرا كە لە كۆمەلەى دووھمياندا چەند پياويكى ئاينى لە سەروو ھەموويانەوھ بۆنيفاسى قەشە ئامادە بوو، ھەردوو كۆبونەوھەكە لە شارى سواسۆن ئەنجام دران، لەويدا بىريار درا پېنى سىتھەم بېتە پاشاى فەرەنچە، بەوجۆرە حوكمدارىتى بنەمالەى ميترۆفچەكان (۴۸۶-۷۵۱ز) كوتايى ھات و بنەمالەى كارۆلينجىيەكان (۷۵۱-۹۸۷ز) دەستى پىكرد، ئىدى لەو دەمەوھ پتوھەندى نىوان پاپاكان و پېنى سىتھەم بە ھيز بوويەوھ.^(۲)

ئايىنى ئىسلام

ئىسلام كە كۆتا ئايىنى ئاسمانىيە بۆ مرقۇفايەتى، سەرچاوەى تىرامانى موسلمانانە بۆ ژيان، ميژووى ئىسلاميش تيشكى رووناكى لەو ئايىنەوھ ھەرگرتوھ وئىسلام بنەپەتيك بووھ بۆ پەپرەوى ژيان. لەرووى زمانەوانىيەوھ ئىسلام واتاى ملکہ چى و

(۱). حسنين محمد ربيع: س-پ، ل ۱۰۰-۱۰۵.

(۲). عبدالامير محمد امين: س-پ، ل ۱۰۲.

خۆبه دهسته وه دانه به لām له رووی ئاینیه وه کۆتا ئایینی ئاسمانیه که خوا پتی رازیه
بۆ هه موو مرقایه تی و موحه مه دی کوپی عه بدولā (د.خ) ی وه ک کۆتا پیغه مبه ر
ناردوو ه بۆ پینمونی مرقایه تی و جنوکه ش.

بنه په ته کانی ئایینی ئیسلام خۆیان ده دیه وه له:

۱-خودا ته نه هایه و هیچ هاوه لئکی نیه و چاک و خراپ به ده ست خوایه.

۲-قورئان په یامی بیگومان و ده ستکاری نه کراو و پاریزراوی خوایه.

۳-موحه مه د (د.خ) پیغه مبه ری خوایه و کۆتایی زنجیره ی پیغه مبه رانه، و ته کانی
له خوا وه یه (ان هو الا وحی یوحی) و خۆ به خۆ قسه ناکات.

۴-ئیسلام کۆتا ئایینه و له په یه ره ی ژياندا لای ده سه لاتی ئیسلامی و
کۆمه لگهی موسلمان قبوله، له بریاری بیروباوه پی و تیرامان بۆ رۆژی دواپی، خوا
به ناردنی ئیسلام هیچ ئایینیکی پینشووی ناویت و قبوولی نیه (ومن یبتغ غیر الاسلام
دینا فلن یقبل منه).

۵-ئیسلام ته واوکه ری ئایینه ئاسمانیه کانی پینش خۆیه تی و پیغه مبه ریش (د.خ) وا
پیناسه ی خۆی کردوو ه که هه موو پیغه مبه ران وه ک خشتی خانوو یه ک وان،
خانوه که یه ک خشتی له سووچیکه وه ما بوو ئه ویش موحه مه دی کوپی
عه بدولāیه (د.خ).

۶-بروا بوون به خوا و فریشته کان و پیغه مبه ران و کتیه کانی خوا و رۆژی دواپی
و خیر و شه پی قه ده ر پایه کانی ئیمان و بی ئه وانه تاک له باز نه ی ئیماندا نا بیت، به لām
ئیسلام خۆی به ته واوکه رو خوا وه نی ئایینه ئاسمانیه کانی پینشو و ده زانیت.

۷-قورئان و سوننه ت تاکه سه رچاوه ی ئایین و لادان لیتان گومراییه، پیغه مه ری
خوا (د.خ) موحه مه دی کوپی عه بدولāی قوره یشی هاشمیه که له کۆمه لگهی عه ره بی
هیجازدا ده رکه وت، ئه م پیغه مبه ره (د.خ) له سالی ۵۷۱هـ له دایک بوو، پینش له
دایک بوونی باوکی مردو سه ره تاکانی ژيانی به سه ختیه کانی مه رگی باوک و دایک و
باپیر و بی برا و خوشکی برده سه ر، دواتر به شداری کرد له جه نگ و کاری بازرگانی
و ریکه ستنی کیشه کان، له مه ککه له سه ر بنه په تی چه سپاندنی بیروباوه ر کاری
ده کرد وله مه دینه ش ده وله تی دامه زراند و دواتر فراوانخوازی ده سه لاتی ئیسلامی
هاته کایه وه، به ته واوکردنی په یامی خوایی له سالی ۱۱ کۆچیدا کۆچی دواپی کرد.

دواتر خلیفه راشیدی نه کان هاتن سه رده می راشدین له چه ند بواریکه وه هه نگاوی

نا:

۱- له سیستمی دهسه لاتدا کارکردن به قورئان وسوننهت و گرته بهری شوراو پیکختنی ئیداری.

۲- له ئاستی دهره وهدا فتوحاتی ئیسلامی و پیشره وهی وبانگه واز. له سهردهمی ئومه ویدا باره که گۆپا و شورا بۆ پۆستی یه کهم (خیلافهت) نه ما و بوو به میراتی، به لام فتوحات و بانگه واز له سهر ئاستی دهره کی ته و او پیشکه وت. کومه لگه له سی چین پیکهاتبوو چینی دهسه لاتدارو زانایان و جه ماوهر، په یوه ندی. نئوانیان به هیز بوو، زانایان هاوسهنگی نئوانیان پاده گرتن، باری ئابوریش به ره به ره گه شهی ده سه ند.

دواتر سهردهمی عه بیاسی هات که به هه مان شیوهی ئومه وی بوو به لام به سی تاییه تمه ندی زیاتره وه:

۱- به شداری به رفراوانی نه ته وهکانی دیکه ی جگه له عهره ب وهک فارس وتورک وکورد له ده سه لاتدا.

۲- بزاقی به هیزی ژبیری هه م له مهیدانی بیناسازی و هونه ر و نه خشاندا هه م له میدانی نووسین و زانستدا به جۆری بوو به نمونه ی بالای سهردهمی خۆی. ۳- بوونی فره ده سه لاتی له سایه ی ده سه لاتیکی به پیز سهرکراوی خیلافهتدا، ده بین چهنین میرنشین و ده ولته ی په یوه ست به خیلافهت دهره که وتن.

سه بارهت به به ریه ککه وتنی موسلمان و مه سیحیهت ده گه پیته وه بۆ سهره تاکانی ده ولته ی ئیسلامی له مه دینه له سهردهمی پیغه مبهردا (د.خ)، ئه ویش کاتی رۆمه کان عهره به به کریگیراوهکانی لای خۆیان له گه ل سوپایه کی خۆیاندا ریکه ده خست بۆ لیدانی موسلمانان و هیرش بردنه سهریان، بۆیه پیغه مبهردا (د.خ) وه لامی دانه وه و جهنگی موئته روویدا و دواتریش جهنگی ته بووک که تیایدا له گه ل چه ند لایه نیکی مه سیحیدا ریکه وتنی ئاگر به ستی به ست کاتی ئاماده بیان بۆ ریکه وتن دهره بری، دواتر له سهردهمی خه لیفه راشیدینه کاندایه به رده وام بوو، له سهردهمی ئومه ویشدا موسلمانان ته و او پیشره وییان کرد. مه سیحیهت جیا له شکستی له مهیدانی سهر بازیدا شکستی خۆی له مهیدانی هزری و بیروباوه ریشدا بینی، سهردهمی عه بیاسی به رفراوانترین ماوه ی ئه و جهنگانه ی به خۆوه دی و جهنگه خاچیه کان روویاندا.

دابه‌شبوونی مه‌زه‌به‌بی ناو موسلمانان و ده‌رکه‌وتنی ره‌وته جیاجیاکانی وه‌ک شیعه وخه‌واریج و موعته‌زیله گرفت بوون بۆ موسلمانان، هه‌رچه‌نده موسلمانان له‌چهند خالێکی گشتیدا یه‌کیان ده‌گرته‌وه به جیاوازی ئه‌و هه‌موو ره‌وتانه‌شه‌وه: (یه‌ک خوا یه‌ک پیغه‌مبه‌ر یه‌ک کتیب یه‌ک قه‌بیله) به‌لام ناکۆکی سیاسی زیانمه‌ندی ده‌کردن، بۆ نمونه پیلانی توندی شیعه دژ به موسلمانان یاریده‌ده‌ری خاچیه‌کان بوو یان ره‌وتی کاریگه‌ره‌بوونی موعته‌زیله به بیرری کۆنی یۆنانی شلۆقی مه‌یدانی هزری ناو موسلمانانی لیکه‌وته‌وه، به‌لام وێرای ئه‌مانه به‌گشتی ره‌وتی ئیسلامی توانی به‌سه‌ر باره‌که‌دا زال بێ و له مملانی مه‌سیحیه‌دا چۆک دانه‌دات.^(۱)

(۱). بۆ زیاتر زانیاری به‌روانه: ده‌حسین ابراهیم حسن: تاریخ الاسلام (السیاسی - الدینی - الثقافی - الاجتماعی)، دار الجیل، بیروت، ۲۰۰۶، ۱، ۴ اجزاء.

بەشى دووھەم

بارودۆخى ناوچەى رۆژھەلات

پیش ھاتنى خاچىھەکان

بارودۆخى ناوچەى رۆژھەلات پېتىش ھاتنى خاچىيەكان

شەرى خاچىيەكان بە يەككىك لە پوداۋە ھەرە گرنىگەكانى مېژوۋى ئىسلام و مېژوۋى ئەوروپا لە سەدەكانى ناوہراستدا دادەنریت و نژىكەى (۲۰۰) سالى خاياند، لەبەر ئەو ھەولەدەين باسى بارودۆخى رۆژھەلات بە گشتى و ناوچەى شام بە تايبەت بكەين، كە چىگاي مەملانى و شەر و ئازاۋەى نيوان خىلافت و ميرنیشينەكان بوو، ھەرۋەھا باسى را و بۆچوۋنى مېژوۋنوسان دەكەين لەبارەى گرنىگترين ھۆكارەكانى شەرى خاچىيەكان، لەوانەش ھۆكارەكانى ئاينى، ئابوورى، راميارى، كۆمەلايەتى، مېژوۋىي ھتد.

دو زلھيزى گەرە دەستيان گرتبوو بەسەر رۆژھەلاتى ناوہراستدا، يەكەميان بيزەنتينەكان كە مەسىحى بوون و دووم فاطيميھكان كە موسلمانى شيعە بوون، لە نيوان ئەم دوو ھيزەدا دەولەتى عەبباسى لە بەغدا كە سەلجۇقيەكان دەستيان بە سەردا گرتبوو لاواز ببوو، ناوچەى شاميش پېتىش دەست پى كردنى ھيزشى خاچىيەكان لە پوۋى راميارى و ئابوورى و ئايينىيەو لە بارودۆخىكى ئالۆز و ناھەمواردا بوو، چونكە لە لاين چەند ھيزىكەو ھەرمانرەوايى دەرە و بەردەوام مەملانى ھەبوو لە نيوان ميرەكانياندا، بەمەش باشترين دەرفەت پەخسا بۆ خاچىيەكان تا ھيزش ببەن سەر ولاتى شام و ميرنیشينى تىدا دامەزرىتن، خىلافتى عەبباسى ھەولى دەدا ولاتى شام لە ژىر ھەرمانرەوايى خۇيدا بىمىتتەو، بەلام مىسر بۆ ماوہيەكى زۆر لە ژىر ھەرمانرەوايى طۆلۇنيەكاندا بوو،^(۱) لە ئەنجامى سەرھەلدانى شۆرشى قېتى و عەرەبەكان لە مىسر خەلىفەى عەبباسى مامون سوپايەكى لە خۇراسانيەكان دروستكرد و پەوانەى مىسرى كرد بۆ چىگىركردنى ھىمنى و ئاسايش، و كاروبارى مىسرى داىە دەست عەبدوللاى كورپى تاھىر، دواتر لە سەردەمى خەلىفەمەعتز مىسر درا بە باباك بك دواى ئەويش كورپەزاكەى ئەحمەدى كورپى طۆلۇن لە سالى (۲۵۴/ك / ۸۶۸ز) ھەرمانرەوايى مىسرى گرتە دەست، بەلام لە ئەنجامى مەملانى نيوان قەرامىتەكان و طۆلۇنيەكان، دەسلەتايان لە ناوچەكەدا لاوازبوو،^(۲) ھەرمانرەوايى مىسر بۆ ماوہى (۳۰) سى سال

(۱). د. خاشع المعاضيدى وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، جامعة الموصل، ص ۸۱

(۲). نيكيتا ايلىسيق: الشرق الاسلامى في العصر الوسيط، ترجمة: منصور ابوالحسن، دار الكتاب الحديث، بيروت، ۱۹۸۶، ص ۳۱۸.

به دهست خلیفه‌ی عه‌بباسیه‌وه بوو، له هه‌مان کاتدا مه‌ترسی فاطیمیه‌کان له مه‌غریب په‌ره‌ی ده‌سهند، بۆیه خلیفه‌ی عه‌بباسی پتووستی به به‌ر به‌ستیک هه‌بوو له به‌رامبه‌ر فاطیمیه‌کان، بۆ ئەم کاره‌ش محمد کوپی طفج‌ی له سالی (۳۲۳ک/ ۹۳۵ز) دیاریکرد که نازناوی "الاخشیذ" بوو،^(۱) ئەم بنه‌ماله‌یه له خزمه‌تی خلیفه‌ی عه‌بباسیدا بوون، و توانیان تا هاتن و په‌ره‌سهندنی ده‌سه‌لاتی فاطیمیه‌کان که شیعه مه‌زه‌ب بوون و به‌ناوی "فاگیمه‌ی کچی پیغه‌مبه‌ر (د.خ) ناو‌نرابوون فه‌رمانه‌وایی میسر بکه‌ن، فاگیمیه‌کان له سالانی (۲۶۷ک/ ۹۰۹ز تا ۵۶۷ک/ ۱۱۷۱ز) واته بۆ ماوه‌ی سی سده ده‌سه‌لاتدار و فه‌رمانه‌وای ناوچه‌که بوون و خه‌ریکی بانگه‌شه‌کردن بوون بۆ مه‌زه‌بی شیعه،^(۲) فاگیمیه‌کان له‌پیتا‌و پاراستنی سنوری میسر له هیرشی عه‌بباسیه‌کان و خاچیه‌کان، هه‌ولیان ده‌دا ولاتی شام داگیر بکه‌ن، و بیکه‌نه سنوری سه‌ربازی و بانگه‌شه‌ی مه‌زه‌بی شیعه،^(۳) له‌م کاته‌دا باریکی شیواو و په‌رتبوون له ولاتی شام پوویدا بوو، گه‌لێک میرنیشین له‌لایه‌ن فه‌رمانه‌وا عه‌ره‌به‌که‌نه‌وه په‌یدا‌بوو بوون، سه‌لجوقیه‌کان به‌شی باکووری شامیان به‌ریوه ده‌برد، و فاگیمیه‌کانیش حوکمرانی به‌شی باشووریان ده‌کرد، ئەم په‌شیوی و دابه‌شبوونه، چاکترین هه‌ل بوو بۆ بیزه‌نتیه‌کان بۆ ئەوه‌ی هیرش به‌هیننه سه‌ر ناوچه که‌نارییه‌کانی ولاتی شام،^(۴) خاچیه‌کانیش به‌مه‌به‌ستی ئایینی و رامیاری و قازانجی ئابووری و پاراستنی ڕیگای بازرگانی نیوان ولاتانی ئه‌وروپا و پوژه‌ه‌لات به‌تایبه‌ت شاری ئەنتاکیا له‌گه‌ل ولاتی شام چاویان بریپووه ولاتی شام، هه‌روه‌ها ئامانجیکی تریشیان پزگارکردنی خاکی پیروزی قودس بوو له ده‌ستی موسلمانیه‌کان که شوینی سه‌ره‌له‌دانی هه‌زه‌تی مه‌سیح بوو،^(۵) له‌لایه‌کی تره‌وه ولاتی شام تووشی هیرشی همدانیه‌کان ببوو که پایته‌ختیان له موصل بوو، و توانیان دوا‌ی دامه‌زراندنی ده‌وله‌ته‌که‌یان له‌هه‌لب له سالی (۳۳۲ک/ ۹۱۴ز) ده‌سه‌لاتی ئەخشیذیه‌کان بخه‌نه مه‌ترسیه‌وه، هه‌روه‌ها ئەم ولاته جاریکی تر له

(۱). نیکیتا ایلیسیف: م.ن، ص ۳۲۰.

(۲). نیکیتا ایلیسیف: م.ن، ص ۳۲۱-۳۲۵.

(۳). د. درید عبدالقادر نوری: سیاسة صلاح الدین الايوبي، بغداد، ۱۹۷۶، ص ۴۹.

(۴). محمد حمدي المناوی: الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي، القاهرة، ۱۹۷۰، ص ۱۸۷.

(۵). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن، ص ۱۲.

سهردهمی میر (ئەحمەد کورپی ئەبی سەعید) لە ساڵی (٣٥٣-٣٥٧/٩٦٤-٩٦٧ز) تووشی هێرشێ قەرامیتەکان هات و ئەخشییدیەکان نەیاننوانی بەرهنگاریان ببنەوه و شاری (رملە)یان داگیرکرد، بەم شیۆهیه دەسەلاتی قەرامیتەکان لە کۆتایی قەرمانزەوایی ئەخشییدیەکان گەیشته ناوچهی شام^(١) ئەگەر سەرئەبن لەم ڕووداوانە تێبینی ئەوە دەکەین کە بارودۆخی شام لە کۆتایی دەسەلاتی ئەخشییدیەکان ئالۆزو ئائارام بوو، ئەمەش ببوو هۆی زەمینه خۆش کردن بۆ بانگەوازی فاگیمیهکان کە هێشتا لە ولاتی مەغریب بوون،^(٢) کاتێک فاگیمیهکان لە ولاتی میسر جێگیر بوون و قاهرەیان کردە پایتەختی خۆیان، دواتر پێویستی ڕامیاری و سەربازی وای خواست کە هێرش بکەنە سەر ولاتی شام لەبەر ئەو هۆیانەی کە پیشتر باسمان کرد،^(٣) سەرەڕای ئەم ڕووداوانە فاگیمیهکان نەیاننوانی هەموو ولاتی شام کۆنترۆڵ بکەن، هەرچەندە توانیان شاری دیمەشق لە ساڵی (٣٥٩/٩٦٩ز) بە سەرکردایەتی "جەعفەری کورپی فەلاح" داگیر بکەن، لەبەرئەوەی بەشی باکووری شام لە ژێر دەسەلاتی حمدانیەکاندا بوو،^(٤) لە هەمان کاتدا فاگیمیهکانیش ڕووبەڕووی گەورەترین مەترسی بوونەوه ئەوانیش قەرامیتەکانی بەحرەین بوون، و ئامانجیان دەست بەسەرگرتنی هەموو ناوچهکانی ولاتی شام بوو.^(٥) لە دواى داگیر کردنی دیمەشق لە لایەن فاگیمیهکان لە ساڵی (٣٥٩/٩٦٩ز) ململانێی نێوان قەرامیتەکانی بەحرەین و فاگیمیهکان دەستی پێکرد، بە نەدانی باجی "جزیه" لە لایەن فاگیمیهکانەوه بە قەرامیتەکان کە پیشتر لە ئەخشییدیەکانیان وەردهگرت و سالانە بۆی (٣٠٠) هەزار دینار بوو، ولاتی شام لە قەرامیتەکان ڕزگاری بوو، و کەوتە ژێر قەرمانزەوای فاگیمیهکان، لە ئەنجامی ئەم ڕووداوانەدا میری قەرامیتەکان "حەسەن کورپی ئەحمەد" داوای یارمەتی و هاوکاری لە خەلیفەی عەبباسی و میری بوەیهی کرد لە دژی فاگیمیهکان، میری بوەیهیەکان بە پارە و چەک هاوکاری کرد، بەلام خەلیفەی عەبباسی وەلامی نەدایەوه، هەروەها میری

(١) . سیدة کاشف: مصر في عهد الاخشيدين، ص ٨٦.

(٢) . المقریزی: الخطوط، ج ٣/ ص ٤٢.

(٣) . د. خاشع المعاضیدی: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥، ص ٢٢.

(٤) . أبین ظافر: الدول المنقطعة، ص ٢٥.

(٥) . د. خاشع المعاضیدی: م.ن، ص ٣٣.

بوهیهیهکان "عزالدوله بهختیار" داوای له حمدانیهکانیش کرد به پاره یارمه‌تی قهرامیته‌کان بدهن، سه‌رئه‌نجام توانیان سه‌رکه‌ون به‌سه‌ر سوپای فاگیمییهکاندا و دیمه‌شق داگیر بکه‌ن، به‌مه‌ش توانیان گوتاری هه‌ینی بۆ خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی بگێرینه‌وه له جیاتی فاگیمییهکان.^(۱) قهرامیته‌کان به‌م سه‌رکه‌وتنه‌ قایل نه‌بوون و بپیری هێرشێ سه‌ر میسریان دا، که له ئه‌نجامدا قهرامیته‌کان تێکشکان، ئه‌مه‌ش بووه هۆی له ده‌ستدانی ولاتی شام له سالی (۳۶۱/ک / ۹۷۱ز) دا. به‌لام به‌هۆی دروست بوونی کێشه له نێوان دانیشتوانی دیمه‌شق و سه‌ربازه‌کانی خه‌لیفه‌ی فاگمی که مه‌غریبی بوون بارودۆخی پامیاری فاگیمییهکان له شام جێگیر نه‌بوو،^(۲) له ئه‌نجامی ئه‌م کێشه‌یه‌ش ده‌سه‌لاتی فاگیمییهکان لاواز بوو، ئه‌مه‌ش ده‌رفه‌تی ره‌خساند بۆ "افتکین" که فه‌رمانده‌یه‌کی تورک بوو له شاری به‌غداد و پۆلیکی گه‌وره‌ی هه‌بوو له دژایه‌تی کردنی فاگیمییهکان، "افتکین" توانی به ژماره‌یه‌ک سه‌ربازی که‌مه‌وه پوو بکاته شاری دیمه‌شق و له سالی (۳۶۴/ک / ۹۷۴ز) داگیری بکات، له هه‌مان کاتدا "جوهه‌ری صقلی" یه‌ش به سوپایه‌کی گه‌وره‌وه پووی کرده شاری دیمه‌شق و به‌ره‌نگاری یه‌ک بوونه‌وه، لێره‌دا گه‌مارۆی سه‌ر "افتکین" په‌ره‌ی سه‌ند، ئه‌مه‌ش ناچارێ کرد په‌یوه‌ندی بکات به قهرامیته‌کانی به‌حه‌رینه‌وه بۆ به‌ده‌ست هه‌ینانی هاوکاری دژی "جوهه‌ر"، له ئه‌نجامی ئه‌م پووداوانه‌دا "جوهه‌ری صقلی" داوای پێککه‌وتنی له‌گه‌ل کردن و خه‌لیفه‌ی فاگیمی له‌م پووداوانه‌ ئاگادار کرده‌وه، به‌لام خه‌لیفه‌ی فاگیمی به‌ پێککه‌وتنه‌ قایل نه‌بوو، خۆی به سوپایه‌کی گه‌وره‌وه هێرشێ هه‌تایه سه‌ر ولاتی شام و توانی بزووتنه‌وه‌ی (افتکینی تورکی) و قهرامیته‌کان له‌ناو بیات و دووباره ده‌سه‌لات وه‌ربگیرته‌وه له شام.^(۳)

له‌لایه‌کی تره‌وه میره عه‌ره‌به‌کانی شام دژی فاگیمییهکان وه‌ستانه‌وه له‌وانه (بنو الجراح) له فه‌له‌ستین که بنه‌ماله‌یه‌کی عه‌ره‌بی سه‌ر به هۆزی (گی الیمانیه) بوون و له‌گه‌ل قهرامیته‌کان پێککه‌وتن له سالا‌نی (۳۶۱/ک / ۹۷۱ز) و (۳۶۳/ک / ۹۷۳ز) دا^(۴) به

(۱). أبْن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، تحقیق: أمْدروز، القاهرة، ۱۹۰۸، ص ۱.

(۲). أبو شجاع: ذیل تجارب الأمم، ص ۳۳۴؛ أبْن القلانسی: م.ن، ص ۱۱.

(۳). أبْن القلانسی: م.ن، ص ۱۶- ۱۸- ۲۰؛ أبْن خلدون: العبر و دیوان المبتدأ و الخبر ومن عاصرهم من ذوی السلطان الأكبر، بیروت، ۱۹۶۱، ج ۴/ص ۱۰۸.

(۴). أبْن بدران: تهذیب تاریخ أبْن عساکر، ص ۳۴؛ النویری: نه‌ایه‌ الارب، ج ۱۸/ص ۷۶.

هاوبه‌شی هیرش ببه‌نه سهر خاکی میسر، له راستیدا فاگیمیهکانیش هه‌ستیان به کاریگه‌ری و گرنگی ئەم هۆزه ده‌کرد، بۆیه هه‌ولێ جیدیان ده‌دا بۆ ئه‌وه‌ی بیانکه‌نه هاوبه‌یمانی خۆیان له‌ دژی قه‌رامیته‌کان، دواتر له‌گه‌ڵ فاگیمیه‌کاندا پێککه‌وتن به‌ مه‌رجێک مه‌زه‌به‌ی شیعه‌ وه‌رنه‌گرن، ئەم هۆزه له‌ سالی (٣٧٠/ک/٩٨٠ز) هه‌ولیاندا ده‌وله‌تێکی سه‌ربه‌خۆی خۆیان له‌ فه‌له‌ستین دوور له‌ فاگیمیه‌کان دامه‌زرێنن، به‌لام ئەم هه‌وله‌یان بێ ئه‌نجام بوو تا له‌ سالی (٤٢٢/ک/١٠٣٠ز) کۆتایان پێ هات،^(١) "بنو مرداس" هۆزێکی تری عه‌ره‌بی یوون له‌ به‌نی کلاب، ئه‌مانیش بوونه‌ کۆسپ له‌ به‌رده‌م فاگیمیه‌کاندا له‌ باکووری ولاتی شام،^(٢) پاشان هۆزێکی عه‌ره‌بی تر که به‌ (بنو عقیل) ناسرا بوون سه‌ریان هه‌لدا و توانیان شاری موصل و جه‌زیره‌ داگیر بکه‌ن.

به‌ تێکچوونی بارودۆخی رامیاری هه‌له‌ب و باکووری شام به‌هۆی ململانیی میرنیشینه‌ عه‌ره‌بییه‌کان و خه‌لیفه‌ی فاگیمی،^(٣) سه‌لجوقیه‌کان^(٤) له‌سه‌ر گۆره‌پانی سیاسی سه‌ریان هه‌لدا، ئه‌ویش به‌ده‌ست پێکردنی هیرشه‌کانیان و دواتر جێگیر بوونیان له‌ خیلافه‌تی عه‌بباسی دا، هاتنی سه‌لجوقیه‌کان فاکته‌ریکی گرنگی لاوازه‌بوونی فاگیمیه‌کان بوو له‌ به‌رامبه‌ر هیرشی خاچیه‌کان، سه‌لجوقیه‌کان هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ هه‌ولیان ده‌دا بۆ گێڕانه‌وه‌ی ناوچه‌ داڕه‌وه‌کانی خیلافه‌تی عه‌بباسی،^(٥) و سیاسه‌تیشیان به‌ گشتی له‌م ناوچه‌یه‌دا داگیرکردن و تالان و کاوڵکاری بوو، به‌ هاتنی سه‌لجوقیه‌کان بارودۆخی رامیاری ناوچه‌که‌ زیاتر ئالۆز بوو، ئه‌مه‌ش بووبه‌ هۆی ره‌خساندنی ده‌رفه‌ت بۆ هیرشی خاچیه‌کان بۆ سه‌ر ناوچه‌ که‌نارییه‌کانی ولاتی شام، کوشتنی تاج ده‌وله‌ (تتش)ی سه‌لجوقی له‌ سالی (٤٨٨/ک/١٠٩٥ز) به‌ ده‌ستی برازاکه‌ی (برکیاروق) سه‌ره‌تای له‌ناوچوونی سه‌لجوقیه‌کان بوو له‌ ولاتی شام، به‌رده‌وامی ململانیی نیوان سه‌لجوقیه‌کان و فاگیمیه‌کان له‌سه‌ر دیمه‌شق

(١). مسکویه: تجارب الأمم، ص ٤٠٢؛ امینه‌ البیطار: امراء الدین بالشام، ص ٦٦.

(٢). أبین الأثیر: الکامل فی التاریخ، ج ٩/ ص ٢١٠-٢١١؛ أبین خلدون: ه- س، ج ٤/ ص ٥٨.

(٣). أبین القلانسی: م، ن، ص ٧٣-٧٤؛ أبین العدیم: تاریخ حلب، ج ١/ ص ٢٣٨-٢٣٩.

(٤). سه‌لجوقی: هۆزه‌یه‌که‌ له‌ تورکه‌کان له‌ پشتی پووباری نزیک (بخاری) ده‌ژیان و ناویان له‌ پیره‌ که‌وره‌یان وه‌رگیراوه‌ که‌ "سلجوق" بوو و ببوونه‌ موسلمان وه‌ خۆیان به‌ پارێزه‌ری مه‌زه‌به‌ی سنی داده‌نا و له‌ سه‌رده‌می طغرلبک ده‌سه‌لاتی سه‌ربه‌خۆیان وه‌رگرت، (أبین تغری البردی: النجوم الزاهرة).

(٥). أبین القلانسی: م، ن، ص ٩٨؛ أبین العدیم: ه- س، ج ٢/ ص ٢٣.

هۆكاری سه‌ره‌كى لاواز بوونی به‌ره‌ی ئیسلامی بوو له به‌رامبه‌ر هه‌ترشی خاچیه‌كاندا بۆ سه‌ر ولاتی شام.^(١)

دروستبوونی به‌ره‌ی ئیسلامی دژ به‌ خاچیه‌كان

له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی (٥/ك/١١)دا جیهانی ئیسلامی پووبه‌پووی شالاوی خاچیه‌كان بوویه‌وه، كه ئامانجیان داگیرکردنی پۆژه‌لآت و ده‌ستبه‌سه‌رداگرتنی ئابووری ناوچه‌كه‌ بوو، ئهم راستیه‌ له شالاوی یه‌كه‌می خاچیه‌كاندا به‌دی ده‌كریت كه خۆی له دامه‌زراندنی چوار مێرنشینی خاچی له ناوچه‌رگه‌ی پۆژه‌لآتیی ئیسلامیدا ده‌بینیه‌وه، سه‌ره‌تا موسلمانه‌كان هه‌ستیان به‌ مه‌ترسی ئهم مێرنشینه‌كانه‌ و هاتنی خاچیه‌كان نه‌ده‌كرد، دواتر هه‌ولیانده‌دا به‌ره‌نگاریان بینه‌وه، به‌لام هه‌وله‌كانیان له به‌رامبه‌ر ئهم شالاوه‌ گه‌وره‌یه‌دا بێ سوود بوو، سه‌ره‌ته‌نجام موسلمانان به‌ به‌هه‌زکردنی به‌ره‌ی ناوخۆ و به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی داگیركه‌ران به‌ درێژایی سه‌ده‌ی (٥)ی گۆچی و نیوه‌ی سه‌ده‌ی (٦/ك/١٢)زان تانیان خاکی ولاته‌كه‌یان له ده‌ستی خاچیه‌كان پزگار بکه‌ن،^(٢) له راستیدا یه‌كه‌م هه‌ولی موسلمانان دژ به‌ خاچیه‌كان له ساڵی (٤٩٠/ك/١٠٩٦)دا بوو كاتێك موسلمانان توركه‌كان تانییان "بگرس الناسك"^(٣) ده‌ربه‌كه‌ن كه بانگه‌واز و پێشبینی ده‌كرد بۆ هه‌لگیرسانی شه‌ری خاچیه‌كان، ئاواتی پاپا ئه‌وه‌ بوو خاچیه‌كان به‌ سه‌لامه‌تی بگه‌نه‌ شاری قوسته‌نتینییه‌ تا گه‌یشتنی سوپای نزامی و فه‌رمانده‌كان و هه‌موو به‌ یه‌كه‌وه‌ شه‌ری موسلمانان بکه‌ن بۆ پزگارکردنی شاری قودس له ده‌ستی موسلمانان.^(٤)

له كۆتایی ساڵی (٤٩٠/ك/١٠٩٦)دا خاچیه‌كان خۆیان بۆ هه‌لمه‌تیکی گه‌وره‌ به‌ فه‌رمانده‌یی "بگرس الناسك و والتر المقلس" پێكده‌خست ئهم هه‌لمه‌ته‌ له چینی "خانه‌دان، ده‌ره‌به‌گ، جوتیار، رێگر، و دانیشتوانی شاره‌ بچووكه‌كان كه ژن و منالیشیان له‌گه‌ل خۆیان هه‌تانبوو، پێكهاتبوو، ئه‌مانه‌ هه‌ستی ئایینی، و ئومیدی

(١). پروانه أبین میسر: أخبار مصر، ص ٣٧-٣٨؛ د. خاشع المعاضیدی: الاحوال السياسية في بلاد الشام، ص ١٠٧.

(٢). رنسیمان: الحروب الصليبية، ج ١/ ص ١٦٩-١٧٢.

(٣). هه‌روه‌ها ناوی "الصغير يان شتو يان كيوكيو يان الزاهد".

(٤). رنسیمان: م.ن، ص ١٧٢.

گه‌یشتن به پوژ‌هه‌لات و ده‌ستکه‌وتنی ئه‌و به‌هه‌شته‌ی که له پیناویدا هاتبون کۆی
 عکردنه‌وه، خاچیه‌کان له کاتی هاتنیان بۆ ئاسیای بچووک هه‌موو شار و گوند و
 کیلکه‌و په‌زه‌باخ و ئاژه‌لی دانیشتوانی ناوچه‌که‌یان تالان و ویران ده‌کرد، به‌تایبه‌ت
 هوروبه‌ری شاری نیقیه‌ی پایته‌ختی سه‌لجوقیه‌کان له سه‌رده‌می "قلیچ ئه‌رسلان" دا،
 نه‌و کاته‌دا تیپیک له موسلمانانه‌کان چو و بۆ شه‌ری خاچیه‌کان، له‌ئه‌نجامدا خاچیه‌کان
 هه‌له‌هاتن بۆ قه‌لای (اکسیریگوردن)، موسلمانان سه‌رچاوه‌ی ئاوی شاره‌که‌یان گرت
 و وه‌ک چه‌کیکی ده‌روونی به‌کاریان هینا، و ناچاریان کردن دای هه‌شت پوژ
 ده‌رگای قه‌لاکه‌ بکه‌نه‌وه بۆ موسلمانان به‌مه‌رجیک ژایانیان پارێزراوین، به‌مه‌ش
 سه‌رجه‌میان به‌دیل گیران و پاگوێزکران بۆ شاره‌کانی (هه‌لب و ئه‌نتاکیا و
 خوراسان)،^(۱) خاچیه‌کان له ئه‌نجامی تیکشکاندنیان له قه‌لای (اکسیریگوردن) بپاری
 کوبوونه‌وه‌یان دا و چاوه‌پێ بوون "بگرس الناسک" بگاته‌ لایان، له‌و کاته‌دا سوپای
 موسلمانان له سه‌ربازگه‌ی (کیفیتون) له نزیک قه‌لای (اکسیریگوردن) خۆیان
 هه‌شاردا بوو،^(۲) خاچیه‌کان پێش گه‌یشتنی "بگرس الناسک" و به‌بپاریکی هه‌له‌ی
 "جفری بوریل" هێرشیان برده‌ سه‌ر موسلمانان، له‌م هێرشه‌دا ژماره‌ی خاچیه‌کان
 (۲۰) هه‌زار ده‌بوو، موسلمانانه‌کان له نزیک گوندی "دراکون" بۆسه‌یان بۆ دانان،
 خاچیه‌کان له‌به‌ر زۆری ژماره‌یان و قه‌ره‌بالغی و نه‌بوونی سه‌کردایه‌تیه‌کی
 یه‌کگرتوو که‌وتنه‌ ناو بۆسه‌ی موسلمانان و به‌شێوه‌یه‌کی زۆر خراپ شکان و
 ژماره‌یه‌کی بێ شوماریان لێ کوژرا، له‌وانه "والتر المفلس و رینالد برایس و قولک
 اورلیان" ته‌نها "جفری بوریل" پزگاری بوو که تاوانباری سه‌ره‌کی بوو له
 شکستی گه‌وره‌ی خاچیه‌کان به‌ ده‌ستی موسلمانانه‌کان.^(۳)

بیه‌زهنه‌کان بۆ پزگارکردنی برا خاچیه‌کانیان هیچیان پێ نه‌کرا، هه‌ر چه‌نده
 ئیمپراتۆر "ارکسیوس" بپاریدا به‌ گواسته‌نه‌وه‌ی هێزیکه‌ گه‌وره‌ له سه‌ربازه‌کانی له
 پێگای که‌شتیگه‌لی جه‌نگیه‌وه، به‌لام پووبه‌پووی کۆمه‌لیک پێکخستنی سه‌ربازی

(۱). رنسیمان: م.ن، ص ۱۸۹.

(۲). د. خاشع المعاضیدی واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۷۰.

(۳). رنسیمان: م.ن، ص ۱۹۱.

ئىسلامى بوونەو، ئەوھش بووبە كۆسپىك لە بەردەم ھەلگىرسانى شەپى
نىوانيان.^(۱)

شالاوى خاچىھەكان بەرھە ولاتى شام لە پەرەسەندندا بوو، لە ھەمان كاتدا
موسلمانان بۆ دروستکردنى بەرھەكى ئىسلامى بۆ پزگارکردنى شارى ئەنتاكيا لە
دەستى خاچىھەكان كۆبوونەو،^(۲) سوپای موسلمانان لە "مرج دابق" بە مەبەستى
پزگارکردنى شارى ئەنتاكيا بە پىگای پروبارى "عاص" كەوتە پى و لە سەرھەتای
جولانەوھەكاندا تووشى ھىزىكى بچووكى خاچىھەكان ھاتن و توانییان لە ناویان
بەرن، لە دواى ئەم پرودادوھ سوپای سەلجۇقىھەكانى ئاسىي بچووك پەيوەندىيان
كرد بەم ھاوپەيمانىھەتى موسلمانانەوھە توانییان گەمارۆى شارى ئەنتاكيا بدەن و
نەھیلن بە ھىچ شىوھەك خوارەمەنيان بۆ بىروات، ئەمەشيان ھەك چەكىكى
دەروونى دژ بە خاچىھەكان بەكارھىنا، ماوھى گەمارۆكە (۳) سى ھەفتەى خاياند،
بارودۆخى خاچىھەكان پووى لە خرابى دەكرد ناچار فەرماندەكانيان بە نەھنى و لە
پىگای "بەندەرى سویدی" یەوھەلدەھاتن، لەم بارودۆخەدا خاچىھەكان تووشى
بارىكى دەروونى واھاتن لە ھاتنيان لە ئەوروپاوە بۆ پۆژھەلات بە مەبەستى
پزگارکردنى شوینە پىروژھەكان پەشيمان بوونەو،^(۴) ئەوھى زیاتر بارودۆخەكەى
ئالۆزتر كرد ئىمپراتۆرى بىزەنتى بوو، سەرھەپای ئەوھى ئىمپراتۆر "الكسيوس
كومنين" بە سەرگردايەتى سوپاھەكى گەورە بۆ يارمەتى دانى خاچىھەكان كەوتەپى،
بەلام دواتر لە ترسى ھىزى سەلجۇقىھەكان لە ھەلمەتەكەى پەشيمان بوو، ئەم
ھەلوئىستەى ئىمپراتۆر بووبە ھۆى مەترسەھەكى گەورە بۆ سەر خاچىھەكان، لە سالى
(۴۹۲/ك/ ۱۰۹۹ز)دا خاچىھەكان بە مەبەستى گرتنى "بەيت ولمەقدیس" گەيشتنە شارى
"صيدا"، بەلام بەرگرى كارانى شارەكە توانییان شارەكەيان لە بەرامبەر ھىزى
خاچىھەكاندا پزگاربكەن، خاچىھەكان دواى ئەوھى كىلگە و رەزەباخەكانيان تالان كرد،
لە ترسى موسلمانەكان ھەلھاتن بۆ ناوچەكانى نزىك شارى صور،^(۵) لە ھەمان
سالدا خاچىھەكان لە شارى (رملە) نزىك بوونەو، موسلمانان "كلىسای قدیس
جورجى گەورە"يان پرووخاند، خاچىھەكان وایاندەزانى پىگاوېان و شارەكان چۆلن

(۱) . رنسىمان: م.ن.ص ۲۴۹.

(۲) . ابن العديم: زبدة الطب، ج ۲/ ص ۱۲.

(۳) . د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ۱/ ص ۲۰۱.

(۴) . رنسىمان: تاريخ الحروب الصليبية، ج ۱/ ص ۳۸۹.

و کەسیان لێ نیه، بۆیه له کاتی هاتنیاندا کهوتنه بۆسهی موسلمانان، ئه‌مه بوبه هوی کوژران و به‌دیگیرانی ژماره‌یه‌کی زۆریان،^(١) له ئه‌نجامی به‌رگری کردنی موسلمانان زۆر له خاچیه‌کان ناوچه‌کانیان به‌رهو شاری یافا به‌جیه‌شت، به‌هیوای گه‌ڕانه‌وه بۆ ئه‌وروپا به‌به‌له‌م یاخود که‌شتی.

له سه‌ره‌تای سالی (٤٩٣ک / ١٠٩٩ز) دا هه‌وایک له ناو سه‌ربازگهی خاچیه‌کاندا بۆبوویه‌وه که ده‌یوت سوپایه‌کی گه‌وره‌ی موسلمانه‌کان له میسه‌روه به‌پێوه‌یه بۆ بزگاریکردنی به‌یت و لمه‌قدیس، به‌مه‌ش ترس چووه ناو دل و ده‌روونی سه‌رکرده و فه‌رمانده‌کانی خاچیه‌کان و توشی بیهیوایی بوون و له ترسی موسلمانه‌کان هه‌له‌هاتن، ئه‌مه‌ش کاریگه‌ری ده‌روونی ترسناکی له‌سه‌ر سه‌ربازه‌کان دروستکرد،^(٢) له‌و بارودۆخه پشیو و نا‌ئارامه‌ی خاچیه‌کاندا (٦) شه‌ش به‌له‌میان که له‌(عصلان)ه‌وه به‌ته‌نیشته‌ شاری رمله‌دا هاتبوون که‌وته بۆسه‌ی تیپیکه‌ی موسلمانانه‌کانه‌وه، دوو به‌له‌میان فه‌ره‌نسی بوون به‌سه‌رکرده‌یه‌تی (ادیاکو)، چوار به‌له‌مه‌که‌ی تریان ئینگیزی بوون، ئه‌م به‌له‌مانه که خوارده‌مه‌نی و چه‌ک و په‌ت و بزمار و که‌ره‌سته‌ی گه‌مارۆیان هه‌لگرته‌بوو له‌لایه‌ن موسلمانانه‌کانه‌وه ده‌ستیان به‌سه‌ردا گیرا، له هه‌مان کاتدا که‌شتیگه‌لی میسه‌ری له که‌ناره‌کانه‌وه سه‌ریه‌له‌دا و توانی گه‌مارۆ بخاته سه‌ر شاری رمله، خاچیه‌کان بارودۆخیان تیکچوو و ئازار و نا‌په‌هه‌تی زۆریان چه‌شت، گه‌رمی که‌ش و هه‌وای ناوچه‌که و که‌می ئاو که به‌شی ئه‌و هه‌موو ئازه‌له‌ی نه‌ده‌کرد که به‌تالانی هینابوویان، له‌گه‌ڵ زۆر بوونی بۆسه و هیرشی تیپه ئیسلامیه‌کان و دروستبوونی ململانی نی‌وان خودی سه‌رکرده خاچیه‌کان، بوون به‌هوی ئه‌وه‌ی هه‌ندیک له سه‌ربازه خاچیه‌کان بۆ بزگاریکردنی خۆیان له مردنیکه‌ی چاوه‌پوان کراو به‌ده‌ستی سوپای موسلمانانه‌کان وازبێنن له ئایینی مه‌سیحی.

له سالی (٤٩٤ک / ١١٠٠ز) به‌پرسی دیمه‌شق توانی ده‌ست بگریت به‌سه‌ر کۆتا سوپای خاچیه‌کاندا که خه‌ریکی تالان و وێرانکردنی ناوچه‌کانی پۆژه‌ه‌لاتی ئوردن و جۆلان بوون،^(٣) میژوونووس (ئیب‌ن قلانسی) ده‌لێت: له سالی (٤٩٨ک / ١١٠٤ز) به‌ره‌یه‌کی یه‌کگرتووی ئیسلامی دژ به‌خاچیه‌کان دروستبوو، کاتیک خاچیه‌کان

(١). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٧٨.

(٢). رنسیمان: تأریخ الحروب الصلیبیه، ج ١ / ص ٤٠٠.

(٣). رنسیمان: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٤٣٨.

هیرشیان برده سهر ته رابلس، "فخر الملك بن عمار" بهرپرسی ته رابلس داوای یارمه تی لیکردن، بهر هی ئیسلامی که له بهرپرسی (ماردین و موسل و حهلب) پیکهاتبوو هاوکاریان پیشکش کرد و خاچیهکان ئهم شه په یان دۆراند،^(۱) له سالی (۴۹۹ک/ ۱۱۰۵ز) دا خاچیهکان له ترسی هیرشی موسلمانان کان پیگه یه کی به هیرشیان بۆ خویان دروستکرد، به لام ههوله کانیان له بهرامبهر په لاماری موسلماناندا بی ئه نجام بوو، ههروه ها له سالی (۵۰۰ک/ ۱۱۰۶ز) خاچیهکان که وتنه وه بهر هیرشی موسلمانان کان له "گبری و عه ککا".^(۲)

له سالانی (۵۰۲- ۵۰۷ک/ ۱۱۰۸- ۱۱۱۳ز) میر (مودواین انشتکین) ی موسل به مه بهستی پرزگارکردنی "بهیت ولمه قدیس" که له لایه ن خیلافه تی عه بباسی و ده سه لاتی سه لجوقیه وه داوای لیکرابوو، به هاوکاری "گفتکین" ی میری حهلب و "ابلغازی بن ارتق" میری ناوچه ی جه زیره،^(۳) په لاماری ناوچه کانی په هاو ئه نتاکیه ی دا، هه رچه نده له سالی (۵۰۹ک/ ۱۱۱۵ز) دا هه ندی له تپه خاچیهکان هیرشیان برده سهر شاری (رفینه) و توانییان داگیری بکه ن، به لام "فهیر الدین" ی بهرپرسی دیمه شق دوا ی کوشتاریکی زور له خاچیهکان و ده سکه وتیکی مادی چاک و گواستنه وه ی دیله کان بۆ دیمه شق توانی پرزگاری بکاته وه،^(۴) میژوونووس (ئیبی قلانسی) سه باره ت به هه ول و چالاکی موسلمانان دژ به خاچیهکان ده لی: کاتیک خاچیهکان سوپایان کوکرده وه بۆ داگیرکردن و تیکدان و تالانکردنی ناوچه ی بیقاع، هه ردوو سوپای (موسل و دیمه شق) پیکه وه هیرشیان برده سهر خاچیهکان و زیانیکی زوریان لیدان، به شیوه یه ک خاچیهکان هه له اتن و هه موو شتیکیان به جیه ئیشت،^(۵) له سالی (۵۱۲ک/ ۱۱۱۸ز) دا خاچیهکان جاریکی دی خویان بۆ شه پی موسلمانان کان ئاماده کرد و به ره و پیگه و قه لا و شاره کان چوون، بهرپرسی دیمه شق داوای له هاو په یمانانی کرد له بهرامبهر هیرشی خاچیهکاندا هاوکاری بکه ن.^(۶)

(۱). ذیل تاریخ دمشق: ص ۱۴۶- ۱۴۸.

(۲). هه مان سه رچاوه، ص ۱۵۱.

(۳). د. عبدالقادر الیوسف: علاقات بین الشرق والغرب، ص ۹۴.

(۴). أبی القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۱۹۲.

(۵). أبی القلانسی: هه مان سه رچاوه، ص ۱۹۷.

(۶). أبی القلانسی: هه مان سه رچاوه، ص ۲۰۰.

ههروه‌ها له سالی (٥١٣ک / ١١١٩ز) دا خاچیه‌کان سوپایه‌کی گه‌وره‌یان ئاماده‌کرد که ژماره‌ی سهربازانی نزیکه‌ی (٢٠) هه‌زار سواره‌و پیاده‌ده‌بوو، ئه‌مانه‌ زۆر به چاکی خۆیان بۆ شه‌ر کردن له‌گه‌ل موسلماناندا ئاماده‌کرد بوو، موسلمانان له هه‌موو لایه‌که‌وه‌ گه‌مارۆیان دان و که‌وتنه‌ لێدانیان به‌ تیر و شمشیر، هه‌نده‌ی نه‌خایاند موسلمانان سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌یان به‌ده‌سته‌ینا، به‌جۆریک هه‌ندێ له‌ میژوونوسان ده‌لێن "چاکترین و گه‌وره‌ترین سه‌رکه‌وتنی موسلمانان بوو"،^(١) هه‌روه‌ها هه‌رشێ خاچیه‌کان له‌ سالی (٥١٨ک / ١١٢٤ز) دا بۆ سه‌ر شاری هه‌له‌ب به‌هۆی لێهاتوویی میر "سیف الدین البرسقی" به‌رپرسی موسڵ تیکشکا،^(٢) مه‌ترسی و هه‌رشێ خاچیه‌کان بۆ سه‌ر ولاتانی شام و فه‌له‌ستین و جه‌زیره‌ تا سالی (٥١٩ک / ١١٢٥ز) درێژه‌ی کیشا، و هه‌ولێ موسلمانانیش بۆ به‌رگری کردن دژ به‌ خاچیه‌کان به‌رده‌وام بوو، ئه‌مه‌ بووبه‌ هۆی بوژاندنه‌وه‌ی هه‌ستی موسلمانان به‌ تاییه‌ت له‌ سه‌رده‌می "عیماده‌دین زه‌نگی و نوره‌دین مه‌حمود و سه‌لاحه‌ددین ئه‌یوبی" دا که‌ توانیان ئه‌م مه‌ترسیه‌ گه‌وره‌یه‌ له‌ ناوچه‌که‌ دووربخه‌نه‌وه‌ و له‌ هه‌مان کاتدا قه‌لا و میرنیشینی خاچیه‌کانیش بگرن و گه‌وره‌ترین به‌ره‌ی ئیسلامی دژ به‌ خاچیه‌کان دروستبکهن.^(٣)

ڕۆلی عیماده‌دین زه‌نگی له‌ بێکهاتنی به‌ره‌ی ئیسلامیدا

په‌رسه‌ندنی مه‌ترسی خاچیه‌کان له‌ ولاتی شام و جه‌زیره‌ بارودۆخیکی وای په‌خساند، که‌ جیهانی ئیسلامی له‌ ناوچه‌که‌دا پێویستی به‌ به‌ره‌یه‌کی ئیسلامی یه‌کگرتوو هه‌بێت بۆ به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی خاچیه‌کان، که‌ هه‌موو جیهانی ئیسلامیان خستبووه‌ مه‌ترسیه‌وه‌ به‌ تاییه‌ت له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی (٦ک / ١٢ز) دا، پرۆژه‌ی ئه‌م هاوپه‌یمانیه‌یه‌ ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ "عماده‌دین زه‌نگی" میری موسڵ،^(٤) که‌ ده‌ست پێشخه‌ر بوو له‌ دروستکردنی به‌ره‌ی ئیسلامی یه‌کگرتوودا، له‌ پێگای کۆکردنه‌وه‌ی

(١). أبْن القلانسی: م.ن.ص ٢٠١.

(٢). أبْن القلانسی: م.ن.ص ٢١١.

(٣). أبْن القلانسی: م.ن.ص ٢١٢.

(٤). د. الباز العرینی: مصر فی عصر الایوبیین، ١، بیروت، ١٩٦٠، ص ١٩.

هیزی موسلمانان بۆ ئاماده کردنی هیزی سهربازی دژ به خاچیه کان،^(۱) عیماده دین زهنگی حوکمرانی ناوچه کانی (حهلب و حهران و موسل)ی دهکرد، و له ناوچهی موسل (دهوله تی زهنگی)^(۲) دامه زراند، ناوچه کانی (جهزیره ی ئیبن عومه ر)^(۳) و نصیبین^(۴) و سنجاری^(۵) پزگار کرد و دواتر دهستی به سهر (حه راندا) گرت و به ره و شاری (ره ها) به ریکه وت، به لام دواي ئه وهی زانی بارودوخه که بۆ شه ر کردن گونجا و نیه پای گوپی و له پووباری فورات په پیه وه بۆ شاری حهلب و شاره کانی دیکه ی ولاتی شام، چونکه شاری ره ها ببویه به شیک له هاوپه یمانیتی نیوان فره نجیه کان و بیزه نته کان.^(۶)

عیماده دین زهنگی له ماوه ی هاتی بۆ ولاتی شام توانی گه مارۆی شاری دیمه شق بدات، به لام بی ئه نجام بوو، چونکه خاچیه کانی به یث ولمه قدیس بۆ پزگاربوون له مه ترسی گه وهی به ره ی ئیسلامی که عیماده دین زهنگی سه رکردایه تی ده کرد هاریکاری به کتر بوون.^(۷)

له ناوچه که دا چهند میرنشینیکی ئیسلامی لاواز هه بوون که سه رکردایه تیه کی به کگرتوویان نه بوو بۆ سه ره پرشتی کردن و په کخستنی دهنگ و هه لویستی موسلمانان به رامبه ر به خاچیه کان، بۆیه عیماده دین زهنگی به لینه اتووی خۆی توانی له و بارودوخه ناسک و ناته بایه ی نیوان موسلماناندا دوو هه نگاوی گه وه بنیت:

یه کهم- دروستکردنی به ره یه کی ئیسلامی به کوکردنه وهی هیزه ئیسلامیه کان و سه رکردایه تی کردنی.

دووه م- لیدانی خاچیه کان.

(۱). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۷۲.

(۲). زهنگیه کان: دهگه پته وه سه ر (زنکی بن اق سنقر بن عبدالله بن الترغان) له هۆزی 'ساب یو'، ناوبانگیان دهگه پته وه بۆ باوکیان که به (قسیم الدوله) ناسرابوو، پیشه ی (دهرگاوان - الحاجب) بوو لای سولتان (ملکشاه ی سلجوقی) هاوکات رۆلی کاریگه ری له سه ر رووداوه سیاسی و سه ربازییه کانی دهوله تی سلجوقی هه ببوه له و سه رده مه دا. (ابن الاثیر: الباهر، ل ۴؛ خلیل: عمادالدین زنکی، ل ۳۱؛ زامباور: معجم الانساب والاسرات الحاكمة فی التاریخ الاسلامی، ترجمه: زکی محمدحسن وأخرون، ج ۱/ ل ۱۱۵).

(۳). شاریکه له سه رووی موسل (۳ پۆژ پێگانیتوانیه)، (یاقوت الحموی: معجم البلدان، ج ۲/ ص ۱۲۸).

(۴). شاریکه له سه رووی جهزیره له نیوان موسل و شام، (یاقوت الحموی: م- ن، ج ۲/ ص ۲۸۸).

(۵). له شاره کانی جهزیره (۳ پۆژ) پێگایه له گه ل موسل له قورگی شاخه کانه، (یاقوت، م- ن، ج ۳/ ص ۲۶۴).

(۶). د. علیة الجنزوری: اماره الرها الصليبية، مطابع سجل العرب، القاهرة، ۱۹۷۵، ص ۱۵۷.

(۷). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۷۱.

بەمەش "عیمادەدین زەنگی" یەكەم سەركردهی موسلمانان بوو كه توانی
 بەرەیه‌كی یەكگرتووی ئیسلامی دروست بكات و بەپێی بەرنامەیه‌كی دارپژراو بەرەو
 یووی مەترسی خاچیه‌كان ببیتەوه، پێشتر هەولەكانی "مودود التونتكین" (۵۰۲-
 ۵۱۰ك) و "الغازی الارتقی" (۵۱۲-۵۱۸ك) و "اق سنقر البرسقی" (۵۱۸-۵۲۰ك)^(۱) له
 پیناوی دروستبوونی بەرەیه‌كی ئیسلامی و جیگیر بوونی شكستیان هینا بوو، بۆیه
 عیادەدین زەنگی هیزی سەربازی بەكارهینا له دژی میره‌كانی جیهانی ئیسلامی كه
 نەگەل خاچیه‌كان دەستیان تێكەڵ كردبوو یان ئەوانە ی بێ لایەن بوون، ئەمەش بۆ
 نروستكردنی هاوپەیمانیه‌كی بەرگریكاری، عیادەدین زەنگی بۆ سەرکه‌وتنی ئەم
 پرۆژەیه، بیرى له‌وه ده‌كرده‌وه چۆن مەترسی و هێرش و پەلاماری خاچیه‌كان كەم
 بكاتەوه، سەرئەنجام بەرنامە و پلانی دانا بۆ هێرش بردنەسەر خاچیه‌كان له ولاتی
 شام و جەزیره.

شاری حەلب گرنگیه‌كی تایبەتی هەبوو له‌لای موسلمانەكان و خاچیه‌كان،
 له‌بەرئەوه‌ی سەنتەری سیاسی ناوچه‌كه‌ بوو، له‌ هەمان كاتدا هەلكەوتێكی سەربازی
 و ستراتیژی هەبوو، ئەمە سەرەپای ناوبانگی شارەكه‌ له‌ بوونی سەرۆت و
 ساماندا، بۆیه عیادەدین زەنگی پلانیكی ڕێك و پێكی دانا بۆ دەست بەسەراگرتنی
 حەلب و دەورووبەری تا ببیتە ناوچه‌رگی ده‌وله‌تی ئیسلامی و توانی بیخاته ژێر
 ركێفی خۆی، هەروەها له‌سالانی (۵۲۳-۵۴۰ك/۱۱۲۸-۱۱۴۵ز) توانی هاوپەیمانی
 نێوان ئەرتەقیه‌كان و خاچیه‌كان تێك بدات، له‌ هەمان كاتدا شاری "نصیبین" ی
 كرده‌ بنگه‌یه‌كی سەربازی له‌ ناوچه‌كه‌دا بۆ هێرشبردنە سەر خاچیه‌كان،^(۲) هەروەها
 هەولیدا ده‌سه‌لاتی "بەنی ارتق" بڕوخێنیت، چونكه‌ كۆسپ بوو له‌بەردەم یەكبوونی
 ناوچه‌ی موسڵ و جەزیره و باكوری شامدا، توانی هەندێ شار و پێگه‌ی
 سەربازیان داگیر بكات، (عیادەدین زەنگی) هەولێ دا شاری دیمەشق داگیر بكات،
 بەلام میری شاری دیمەشق "موعینه‌دین افر" هاوپەیمانی له‌گەڵ خاچیه‌كان بەست،
 به‌وه‌ش ئاوات و خەونی عیادەدین زەنگی نەهاته‌دی كه ئامانجی فراوانكردنی
 سنووری ده‌سه‌لاتی ڕامیاری و سەربازی و ئابووری بوو له‌ دژی خاچیه‌كان.^(۳)

(۱) . د. عماد الدين خليل: عماد الدين زنگي، ط ۱، الدار العلمية، بيروت، ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

(۲) . د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوه، ص ۷۴.

(۳) . د. عماد الدين خليل: هەمان سەرچاوه، ص ۹۸-۱۲۸.

گرنگترین پرودادی میژوویی له ئاست سیاسه‌تی عیماده‌دین زهنگی به‌تایبه‌تی و سیاسه‌تی جیهانی ئیسلامیدا به‌گشتی، فەتح کردنی شاری ره‌ها بوو له‌ سالی (٥٣٩هـ/ ١١٤٣ز)، هۆکاری هیزشی بۆسەر شاری ره‌ها ئه‌وه‌بوو 'سولتان مه‌سعود' خۆی ئاماده‌ کردبوو بۆ شه‌ری عیماده‌دین، سه‌ره‌پای بیستنی هه‌والی هاوپه‌یمانی نێوان (سولتان مسعود) و 'ارتقی ره‌وی' له‌ دژی ئه‌و، جوولانه‌وه‌ی خێرای (عیماده‌دین زهنگی) بۆ سه‌ر شاری ره‌ها و توندی گه‌مارۆی عیماده‌دین و هاندانی سه‌ربازه‌کانی هۆکاری سه‌رکه‌وتنی بوو که‌ توانیان له‌ دوا (٢٨) پوژ گه‌مارۆدان ره‌ها فەتح بکه‌ن،^(١) عیماده‌دین زهنگی به‌فه‌تکردنی شاری ره‌ها لای سولتانی سه‌لجوقی و خیلافه‌تی عه‌بباسی پله‌ و پایه‌ی زیاتر به‌رز بوویه‌وه،^(٢) عیماده‌دین زهنگی فه‌رمانی ده‌رکرد به‌ کۆتایی هێنان به‌ کوشتن و برین، و داوای له‌ سه‌ربازه‌کانی کرد سامان و مالی دانیشتوانی شاره‌که‌ بیگێژنه‌وه‌ بۆ خاوه‌نه‌کانیان و هه‌موو دیله‌کان ئازاد بکه‌ن، پێشتریش عیماده‌دین زهنگی به‌ مه‌سیحیه‌کانی پراگه‌یاند بوو که‌ بۆ پزگار کردنیان له‌ ده‌ستی فه‌ره‌نجه‌کان هاتووه، نه‌ک بۆ داگیرکردن و تالانی و کوشتن و برین، ئه‌م هه‌لوێسته‌ی عیماده‌دین زهنگی وایکرد دانیشتوانی ولاتی شام له‌ گرتنی په‌هادا یارمه‌تی بده‌ن،^(٣) ده‌توانین بلین شاری ره‌ها یه‌که‌م کۆسی به‌رده‌م یه‌کگرتنی موسلمانان بوو، به‌ پزگارکردنی شاری په‌ها زه‌مینه‌ په‌خسا بۆ داگیرکردنی قه‌لا و پێگه‌ و شاره‌کانی خاچیه‌کان له‌ ولاتی شام، به‌مه‌ش یه‌کتیه‌ک له‌ نێوان شام و جه‌زیره‌ی فورات دروست بوو، سه‌ره‌پای گه‌پانه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی نێوان موسڵ و حه‌لب، فەتح کردنی شاری ره‌ها دوو ئه‌نجامی گرنگی لێ که‌وته‌وه‌:

١. کۆنترۆڵکردنی پێگاوبانی نێوان شام و جه‌زیره‌ و عێراق و ئاسیای بچووک.
٢. پروخاندنی یه‌که‌م قه‌واره‌ی سیاسی و ئایینی و ئابووری خاچیه‌کان له‌ پوژه‌هلات.

(١) د. عليه الجنزوري: م.ن.ص / ٢٠٤؛ محمود ياسين التكريتي: الايوبيون في شمال الشام والجزيرة، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨١، ص ٣٧.

(٢) . أبين القلاسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ٢٨٤.

(٣) . محمود ياسين التكريتي: هه‌مان سه‌رچاوه‌، ص ٣٧.

به كهوتنى شارى رها جوړه ترسټك له ناو دهزگاكانى خاچى له ئه وروپادا
 څوبويه وه و ههستيان به مه ترسى و ئالوزى بارودوخيان ده كرد له ناوچه كاني
 جزيره و شام، چونكه له دهستداني شارى رها ليدنانيكي گوره بوو بڼو
 جرړه وهنديه كانيان، بڼه بيريان له هلمه تيكي نوځ كرده وه بڼو سره پوځه لات
 بهرته وهى خاچيه كان هيچيان پي نه ده كرا له دږى (عيماده دين زهنگى) تا هاتنى
 هيرشى دوه مى خاچيه كان.^(۱)

بنگومان ټيكنشكاندى خاچيه كان له شارى رها بهرام بهر عيماده دين زهنگى
 بوو به هڅى پوودانى هيرش و په لامارى دوه مى خاچيه كان به سه زكردايه تى
 نيمپراتوره كاني "فهره نجه، نه لمان، ټينگيز"، هم هيرشه كه له سواره ي فهره نچ و
 نلمان و ټينگيز پيگهاتبوو توانييان له شكرىكي زور گوره له شارى قودس ثاماده
 بكن، هم له شكره گوره يه سهره تا گه ماروځي ديمه شقيدا به لام بڼو سوود بوو.

به كوشتنى عيماده دين زهنگى به دهستى يه كيكي له خزمه تكاره كاني به ناوى
 (برتقش)، له سالى (۵۴۱ ك / ۱۱۴۷ ز) دا، يه كه م زنجيره ي هولداني موسلمانان له
 دروستكردنى بهر يه يه كگرتوو له دږى خاچيه كان بڼو دهركردنيان له ولاتى شام
 كوتايى پيهاهت.^(۲)

دواى عيماده دين زهنگى، نوره دين مه حمودى كورى دهسه لاتي گرته دهست و
 شارى حله بى كرده پايته ختى خوى، له سالى (۵۴۹ ك / ۱۱۵۴ ز) دا نوره دين مه حمود
 شارى ديمه شقى به بڼو شه پړزگار كرده، به پړزگار كردنى شارى ديمه شق هيچ
 كرسپيكنه ما له نيوان ناوچه زهنگيه كان و قودسدا.^(۳)

ډولى نوره دين له پيگهاته ي بهر يه ئيسلامى

عيماده دين زهنگى له دواى خوى چوار كورى به جڼ هيرش، نه وانيش "سيف
 الدين غازى" و نوره دين مه حمود "مه ليك عادل" و "قكب الدين مودود" و "نصر الدين
 بڼو"، هه والى كوشتنى عيماده دين زهنگى سوپاكه ي كرده به دوو به شه وه، به
 شيكيان به فرمانده يي "جمال الدين الاصفهاني" به ره و شارى حله ب به پيگهوتن و

(۱). عماد الدين خليل: هه مان سه رچاوه، ص ۱۵۴.

(۲). ابن واصل: مفرج الكروب، ج ۱/ ص ۹۹-۱۰۰؛ ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ۸۴-۸۵.

(۳). حسن حبشي: نوردين والصلبيون، دار الفكر العربي، القاهرة، ۱۹۴۸، ص ۱۴۰؛ محمود ياسين التكريتي: م.ن، ص ۳۹.

پۆلنکی گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌ دانانی (سیف الدین غازى) له‌ سه‌ر شارى موسل، به‌م شێوه‌یه‌ ده‌وله‌تى زه‌نگى بوو به‌ دوو به‌شه‌وه‌، به‌شى پۆژه‌لات كه‌ كۆپه‌ گه‌وره‌كه‌ى به‌ ناوى "سیف الدین غازى" فه‌رمانه‌واى ده‌كرد، به‌شى پۆژئاواش "نوره‌دین مه‌حمود" به‌پێوه‌ى ده‌برد،^(١) سه‌رچاوه‌ میژوویه‌كان باس له‌ سه‌ره‌تای ژيانى نوره‌دین مه‌حمود ناكه‌ن ته‌نها ئه‌وه‌نده‌ نه‌بیت كه‌ له‌ كاتى گه‌مارۆدانى قه‌لاى "جعبر" و مردنى باوكى له‌گه‌ڵ باوكى بووه‌، هه‌روه‌ها ده‌لێن ئه‌سه‌ده‌دین شیركو پێگای نیشانداه‌و بۆ وه‌رگرتنى ده‌سه‌لات له‌ شارى حه‌له‌ب دواى مردنى باوكى، وه‌رگرتنى فه‌رمانه‌واى حه‌له‌ب بۆ بنه‌ما نه‌بوو، چونكه‌ نوره‌دین مه‌حمود له‌ پرۆسه‌ى به‌پێوه‌بردندا شاره‌زایى هه‌بووه‌، به‌هۆى نزیکى له‌ میرنیشینه‌ خاچیه‌كانى (ئه‌نتاكیا و ته‌رابلس) بارودۆخى نوره‌دین مه‌حمود له‌ شارى حه‌له‌ب باش نه‌بوو، هه‌روه‌ها قه‌لا و پێگه‌كانى تری خاچیه‌كان له‌و ناوه‌دا دامه‌زرا بوون، واتا شارى حه‌له‌ب هه‌رده‌م ئامانجێك بوو بۆ هێرشى خاچیه‌كان، بۆیه‌ نوره‌دین مه‌حمود پێگه‌كانى خۆى به‌هێز كرد بۆ وه‌ستان له‌ دژی خاچیه‌كان، بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش چه‌ند هه‌نگاوێكى سیاسى و دبلۆماسى و سه‌ربازى نا، بۆ سه‌ركه‌وتنى ئه‌م ئامانجه‌ش چه‌ند میرێك هاوكاریان كرد له‌وانه‌ش "ئه‌سه‌ده‌دین شیركو" و "نه‌جمه‌دین ئه‌یوبى" براى كه‌ ده‌كاته‌ باوكى "سه‌لاحه‌ددین ئه‌یوبى". سیاسه‌تى نوره‌دین مه‌حمود كۆمه‌لیك شێوازی له‌خۆگرت،^(٢) ئه‌م سیاسه‌ته‌ش تێكه‌ڵ و ته‌واوكه‌رى ئه‌وه‌ى دیکه‌يانه‌، بۆیه‌ له‌ سه‌ره‌تای فه‌رمانه‌وايه‌وه‌ هێرشى میرى شارى ره‌هاى به‌رپه‌چ دایه‌وه‌ و دووباره‌ شاره‌كه‌ى گرتوه‌، دواى ماوه‌یه‌كى كه‌م هێرشى میرى ته‌رابلسى به‌رپه‌چ دایه‌وه‌ و له‌ ناوچه‌كه‌ ده‌ریكردن، هاوكات ئه‌سه‌ده‌دین شیركو توانى هێرشیان بكاته‌ سه‌ر و زۆر به‌ خراپى بیانشكێتن و تالانه‌كeshیان لێ بسێنیته‌وه‌ و ژماره‌یه‌كى زۆرى لێ كوشتن،^(٣) هاوكات خاچیه‌كان له‌ هه‌لمه‌تى دووه‌میاندا بۆ سه‌ر ولاتى شام به‌ فه‌رمانده‌یى "كۆنرادى سیه‌م" ئیمپراتۆرى ئه‌لمانیا و "لویسى هه‌وته‌م" پاشای فه‌ره‌نسا به‌ له‌ شكړێكى (٥٠) هه‌زاریه‌وه‌ گه‌مارۆى شارى دیمه‌شقیاندا،^(٤) ئه‌م پووداوانه‌و هه‌لكه‌وته‌ى جوگرافى حه‌له‌ب وه‌ك بنكه‌یه‌كى سه‌ربازى و كارگیرى،

(١). أبین تغرى بردى: النجوم الزاهرة في اخبار ملوك مصر والقاهرة، ج ٥/ ص ٢٧٩. د. سعید عبدالفتاح

عاشور: الحركة الصليبية، القاهرة، ١٩٦٣، ص ٦١١.

(٢). أبین تغرى بردى: النجوم الزاهرة في اخبار ملوك مصر والقاهرة، ج ٥/ ص ٢٨٠.

(٣). د. خاشع المعاضيدى وأخرون: م.ن. ص ٩٥.

(٤). د. خليل ابراهيم السامرائى وأخرون: م.ن. ص ٣٢٢.

عزەدین مەحمودی ناچارکرد ئەرکی دژایەتیکردن و بەرهنگاربوونەوهی خاچیکەکان
 ە ئەستۆ بگریت، نۆرەدین مەحمود توانی لە درێژەیی سیاسەت و تیکۆشانی دژ بە
 میر و سەرکردە موسڵمانەکانی ناوچەکە کە بەرژەوهندی خۆیان لە سەرۆکی
 بەرژەوهندی گەلەکانیان دانابوو، بەسەریاندا سەربکەوێت و دەسەلات لە ناوچەکانی
 وڵاتی جەزیرە وەرەبگریت، بەم شیۆهێ سۆپای موسڵ و حەلەب و سنجار بوونەوه
 بێک و تەنها شاری دیمەشق لە بەردەم نۆرەدیندا مابوو بێخاتە ژێر رکێفی خۆی،
 ییمەشق بە دەستی فەرمانرەوایی (ال بوری)^(١) بوو، نۆرەدین مەحمود دانیابوو
 ئەوهی شەری خاچیکەکانی پێ ناکریت ئەگەر شاری دیمەشق لە ژێر کۆنترۆلیدا
 نەبێت، بەتایبەت کە بێهێزی و لاوازی بنەمالە (ال بوری) بوون ئەمە زەمینەیی
 پەخساند بۆ خاچیکەکان تا ناوچەکە بگرن و خراپەکاری بنێنەوه،^(٢) داگیرکردنی
 شاری دیمەشق، گرنگیکە گەر و لە پادە بەدەری هەبوو بۆ نۆرەدین مەحمود،
 لەبەر ئەوهی لە بەستەنەوهی عێراق و شامدا هەلکەوتیکی جوگرافی و ستراتیژی
 گرنگی هەبوو، هەروەها دەکەوتە سەر پێگای بازرگانی نیوان فورات و نیل^(٣)،
 سەرەپای بوونی ژمارەیکە زۆر لە دانیشتوان و کەرەستەیی جەنگی، بەمەش
 گرتنی شاری دیمەشق دەبوو بە خاڵی وەرچەرخان لە بەهێزکردنی سۆپای
 نۆرەدین مەحموددا لە پڕۆی زیادبوونی ژمارەیی جەنگاوەرەکانی و دەستپێکردنی
 جیهاد دژ بە خاچیکەکان،^(٤) نۆرەدین مەحمود نەیدەویست بە سیاسەتیکە توند
 و تیزانە و سیاسەتی سەربازی راستەوخۆ شاری دیمەشق بگریت، بەلکو بەردەوام
 پێی خۆش بوو بۆ گەشتن بە ئەنجام سیاسەتی نەرم و نیانی بەکاربەهێنیت و
 کەمترین خۆین پشتن لە نیو موسڵماناندا پووبدات،^(٥) لە پاستیدا ئامانجی سەرەکی
 "نۆرەدین مەحمود" پێکھاتنی بەرهی ئیسلامی یەگرتوو بوو لە دژی خاچیکەکان،
 بۆیە دواي سێ سال بپاری گەمارۆدانی شاری دیمەشقیدا، خاچیکەکان باجیکە
 زۆریان لە دانیشتوان وەرەگرت، هەروەها نرخێ شتومەک لە بازارەکانی دیمەشق

(١). د. درید عبدالقادر: موقف اتابکية دمشق من الغزولبلاد الشام، مجلة اداب الرافدين، جامعة الموصل، ١٩٨٠، العدد ١٠، ص ١١٥-١١٨.

(٢). أبین القلانسی: م. ن، ص ٣٠٤، أبو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، القاهرة، ج ١/ ص ٦٩.

(٣). ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ص ٥٠.

(٤). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م. ن، ص ٩٦.

(٥). عاشور: م. ن، ج ٢/ ص ٦٦٣.

له توانای خه‌لک زیاتر به‌رز بی‌ویوه، له ئەنجامی توندی گه‌مارۆکه‌ی نوره‌دین مه‌حمود که به‌هیچ شیوه‌یه‌ک نه‌یده‌ه‌یشت خواردن بچ‌ته ناو شاری دیمه‌شق و لاواز بوونی ده‌سه‌لاتی بنه‌ماله‌ی (بوری) ده‌رفه‌ت په‌خسا بۆ نوره‌دین مه‌حمود تا له سالی (٥٤٩ک/ ١١٥٤ز) له ده‌رگای پۆژه‌ه‌لاته‌وه بچ‌ته ناو شاری دیمه‌شق و دوا‌ی چه‌ند ساتیک هه‌موو ده‌رگا‌کانی قه‌لاکه کرانه‌وه و (مجیر الدین) ناچار خۆی دا به‌ده‌سته‌وه، به‌مه‌ش هه‌موو شاری دیمه‌شق که‌وته ژێر کۆنترۆلی نوره‌دین مه‌حمود.^(١)

ده‌توانین ب‌ڵێین که‌وتنی شاری دیمه‌شق به‌ ده‌ستی نوره‌دین مه‌حمود یه‌کیکه له پووداوه گرنگه‌کانی میژووی ئه‌و سه‌رده‌مه، که بووبه هۆی به‌ه‌یزبوونی به‌ره‌ی ئیسلامی و له‌به‌رامبه‌ردا لاوا‌زبوونی خاچیه‌کان، به‌مه‌ش نوره‌دین مه‌حمود توانی به‌ربه‌ستی نێوان هه‌لب و به‌یت و لمه‌قدیس نه‌ه‌یلتی،^(٢) هه‌روه‌ها ئه‌و یه‌کیته‌ی که له ولاتی شام له‌سه‌ر ده‌ستی نوره‌دین مه‌حمود دروست بوو، وایلیکرد بیر له‌ یه‌کیته‌ی نێوان میسر و شام و ولاتی جه‌زیره‌ش بکاته‌وه، به‌لام مردنی کۆسپیک بوو له به‌رده‌م ئه‌و خه‌ونه‌یدا و دواتر له‌سه‌ر ده‌ستی سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یووبی هاته‌دی، نوره‌دین مه‌حمود دوا‌ی ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی شاری دیمه‌شق له سالی (٥٤٩ک/ ١١٥٤ز) گرنگترین ئامانجی سیاسی به‌ ده‌سته‌ینا و ده‌رفه‌تی بۆ په‌خسا بۆ جی به‌جیکردنی ئامانجی دوهم که بریتیبوو له‌ یه‌کیته‌ی نێوان موسلمانان و جیهاد کردن له‌ دژی خاچیه‌کان، ئه‌و پلانه‌شی بۆ ده‌رکه‌وت که "بلدوینی سیه‌م" پاشای به‌یت و لمه‌قدیس له‌ کاتی فه‌تھکردنی شاری دیمه‌شق په‌یره‌وی ده‌کرد،^(٣) نوره‌دین مه‌حمود توانی ده‌ست بگریت به‌سه‌ر قه‌لا و پێگه‌کانی خاچیه‌کاندا له‌وانه "تل باشر" و گه‌مارۆی "حارمی" دا، دواتر په‌یمانی له‌گه‌ل واژوکردن بۆ ماوه‌ی سالیکی به‌لام خاچیه‌کان ئه‌و پێکه‌وته‌یان پێشیل کرد، هه‌روه‌ها نوره‌دین مه‌حمود له‌گه‌ل ئه‌سه‌ده‌دین شیرکۆ و هه‌ندێ له‌ تورکه‌کان پێکه‌وته‌ن له‌سه‌ر ه‌یرشبردنه‌ سه‌ر بانیاس و گه‌مارۆیان داو به‌ مه‌نجه‌نیق^(٤) لێیاندا تا له سالی (٥٥٢ک/ ١١٥٧ز)

(١). ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ٣٢٨؛ ابن الأثیر: الكامل فی التاریخ، ج ١١/ ص ١٣١.

(٢). بروانه الشرق الاوسط والحروب الصليبية، ج ١/ ص ٥٥٩ - ٦٠٠.

(٣). د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥، ص ٢٠٠. ارنست بارکر: م. ن، ١٥٨.

(٤). مه‌نجه‌نیق: ئامیرێکی ئاگر په‌رژینه، ئه‌یووبیه‌کان له‌ شه‌ری شاره‌کان به‌کاریان ه‌یناوه، یان که پێی ده‌وترا شه‌ری شورا و گه‌مارۆ، وه له‌ رۆژگاری ئه‌م‌رۆدا وه‌کو توپی قورس ده‌ناسرێته‌وه... بۆ زیاتر زانیاری بروانه

هگیریان کرد،^(۱) له سالی (۵۵۷/ک ۱۱۶۱ز) نوره دین مهحمود به سوپاکه یه وه له حله به وه که وته پښی بۆ که مارۆدانی قه لای حارم، به لام دانیشتونانی قه لاکه له گه لای یکه وتن، بۆ سالی دواتر که مارۆی 'پینگه ی الاکراد' دا و ناچاری کردن دژ به خنچه کان بدهنه پالی و هاوکاری بکه، له گه ل ئه وه ی نوره دین مهحمود دهیویست میسر له فاکمیهکان وهربگریته وه، به لام له جیهادی دژ به خاچیهکاندا شامی فهرامۆش نه کرد،^(۲) به لکو بهرده وام هاندهری به ره ی یه کگرتووی ئیسلامی بوو، به ره ی ئیسلامی سه رکه وتنیان به دهسته ئینا و له دژی خاچیهکان و بهرپرسی نه تاکیا و ته رابلس) یان گرت،^(۳) نوره دین مهحمود به هاوکاری هیزهکانی به ره ی یه کگرتووی ئیسلامی هیرشی کرده سه ر میرنشینی ئه تاکیا، دوا ی له ناوبردنی سوپای خاچیهکان توانی میر 'ریموندی بواتیه' بکوژیت، موسلمانان به کوشتنی ریموند زۆر خوشحال بوون،^(۴) له دوا ی داگیرکردنی ئه تاکیا 'جوسلینی دووهم' میری ره ها هه ولیدا به هیرش بردنه سه ر مه رعرش به شیک له ئه تاکیا وهربگریته، به لام هیزهکانی (سولتان مه سعودی) سه لجووقی و (قرا ئه رسلان ارتقی) توانییان به دیلی بیگرن و په وانیه ی لای نوره دینی بکه ن ئه ویش له حله ب زیندانی کرد، ئه مه ش گه وهره ترین سه رکه وتن بوو بۆ موسلمانان،^(۵) بینگومان ئه م کارانه خاچیهکانی بیزار کرد و ترسی خسته دل و دهرونیان به تاییه ت دوا ی بلایو بونه وه ی هه والی میرنش و خاچیهکانی (ئه تاکیا و ره ها) و کوشتنی میری ئه تاکیا و به دیلگرتنی میری ره ها.^(۶)

نوره دین مهحمود سوپای سه ربازی بۆ ولاتی میسر نارد و هاوپه یمانیه تی به ره ی یه کگرتووی ئیسلامی دروستکرد، ئامانجی په رته وازه کردنی سوپای خاچیهکان و شه پکردن بوو له چه ند به ره یه که وه جگه له خه رج کردنیکی زۆر و

(الطرسوسی: تبصره ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق و نشر كلود كاهن، ل ۱۶- ۱۸).

(۱). أبن القلانسي: م. ن، ص ۳۳۹- ۳۴۰.

(۲). أبن الأثير: الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل، تحقيق د. عبداللطيف احمد طليمات، مطبعة الاستقلال الكبرى، القاهرة، ۱۹۶۳، ص ۱۱۶- ۱۱۷.

(۳). د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية، ص ۲۰۴.

(۴). أبن واصل: مفرج الكروب في أخبار بني ايوب، تحقيق د. جمال الدين شيال، القاهرة، ۱۹۶۴، ج ۱/ ص ۱۲۱.

(۵). د. خاشع المعاضيدي وآخرون: م. ن، ص ۱۰۰.

(۶). د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ ص ۶۲۶.

دابه‌زینی وره‌ی سوپاکه‌یان، سه‌ره‌پای مه‌ترسی نوره‌دین مه‌حمود له‌جی به‌جێکردنی ئهم پلانه و تیکشکانی به‌رامبه‌ر خاچیه‌کان که هیتشتا مه‌ترسییان له‌سه‌ر ولاتی شام مابوو، به‌لام له‌سالی (٥٦٠ک / ١١٦٤ز) یه‌که‌م هه‌لمه‌تی نارد بۆ ولاتی میسر به‌سه‌رکردایه‌تی "ئه‌سه‌ده‌دین شیرکو" که یه‌کێک بوو له‌فه‌رمانده‌جی باوه‌ره‌کانی، هاوکات شیرکو "سه‌لاحه‌ددینی کورپی نجمه‌دین ئه‌یوب"ی برازای له‌گه‌ل خۆی برد، له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ نوره‌دین ئه‌و هه‌له‌ی قۆسته‌وه‌ که خاچیه‌کان له‌گۆره‌پانی میسر نزیک بوون و شامیان چۆل کرد بوو، بۆیه‌ له‌گه‌ل هاوپه‌یمانه‌کانیدا هێرشی برده‌ سه‌ریان. ^(١) دوا‌ی شه‌ڕیکی سه‌خت له‌گه‌ل خاچیه‌کان سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌ی به‌ده‌ست هیتا و به‌هه‌زاران له‌خاچیه‌کان که‌وتنه‌ به‌ر کوشتن و گرتن، هه‌موو ئه‌و میرانه‌ی به‌شداریان له‌و شه‌ه‌دا کردبوو گیران، له‌پیشه‌نگی هه‌موویان "به‌هیمند میری" ئه‌نتاکیا و "ریموندی سیته‌م" میری ته‌رابلس و "جوسلینی سیته‌م" و "هه‌ه‌شته‌می لوزجنان" و "فه‌رمانه‌وه‌ی قلیقلیه‌ی بیزه‌نتی". له‌دوا‌ی ئه‌م سه‌رکه‌وتنه‌ نوره‌دین مه‌حمود ده‌ستی گرت به‌سه‌ر قه‌لای حارمدا، به‌وه‌ ڕیگای بۆ چۆل بوو بۆ هێرشبردنه‌ سه‌ر ئه‌نتاکیا، به‌لام ڕووی کرده‌ "بانیا‌س"ی سه‌ر به‌مه‌له‌که‌تی به‌یت و لمه‌قدیس تا بیکاته‌ بنکه‌یه‌کی سه‌ربازی بۆ خۆی، ^(٢) له‌هه‌مان کاتدا خاچیه‌کانی میسر به‌فه‌رمانده‌یی (افلریک یه‌که‌م) پاشای به‌یت و لمه‌قدیس گه‌ڕانه‌وه‌، و بارودۆخیان زۆر ئالۆز و ناهه‌موار بوو، به‌تایبه‌ت دوا‌ی داگیرکردنی قه‌لای (حارم) له‌میرنشینی ئه‌نتاکیا و "بانیا‌س" له‌مه‌له‌که‌تی به‌یت و لمه‌قدیس له‌لایه‌ن نوره‌دین مه‌حموده‌وه‌ که‌ دوو پێگه‌ی سه‌ربازی و ستراتیژی بوون بۆ ئه‌وان، سه‌ره‌پای به‌دیگرتنی هاوڕیکانی، خاچیه‌کان به‌رامبه‌ر ئه‌م ڕووداوانه‌ هه‌یچیان پێ نه‌ده‌کرا.

نوره‌دین مه‌حمود و ئه‌سه‌ده‌دین شیرکو له‌ماوه‌ی دوو سالی (٥٦١-٥٦٢ک / ١١٦٥-١١٦٦ز) دا به‌رده‌وام خه‌ریکی هێرش و په‌لاماری له‌ناکاو بوون بۆ سه‌ر قه‌لای پێگه‌کانی خاچیه‌کان و توانییان هێزی خاچیه‌کان به‌ته‌واوی لاواز بکه‌ن، ^(٣) له‌سالی (٥٦٩ک / ١١٧٣ز) نوره‌دین مه‌حمود له‌شاری دیمه‌شق کوچی دوا‌یی کرد و وه‌سیه‌تی کرد که‌ کوپه‌که‌ی (ملک الصالح اسماعیل) له‌شوینی بیته‌،

(١). ابن الأثير: الباهر، ص ١٢٣.

(٢). ابن الأثير: الباهر، ص ١٣١، د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية، ص ٢٠٤.

(٣). رنسيان: تاريخ الحروب الصليبية، ج ٢ / ص ٦٠٠ - ٦٤٤.

ه‌لام به پيچه‌وانه‌ی ئه‌و وه‌سیه‌ته‌که‌سیکی سیاسی و سه‌ربازی ناودار و لی‌هاتوو ه‌شوینیدا سه‌رکردایه‌تی جیهانی ئیسلامی گرت‌ه‌ست ئه‌ویش "سه‌لاحه‌ددین یوسف کوری ئه‌یوب" بوو، له‌ راستیدا نوره‌دین مه‌حمود له‌ پرووی سیاسی و سه‌ربازیه‌ وه‌ پیاویکی به‌توانا و جه‌نگاوه‌ریکی به‌ه‌یز و قاره‌مان بوو، مافی جه‌نگاوه‌رانی پیتیشل نه‌ده‌کرد،^(۱) هاوکات پیاویکی دادپه‌روه‌ر و راستگۆ بوو، له‌ پیتاوی ئایینی ئیسلام و یه‌کیتی پریزه‌کانی نێوان موسلمانان هه‌ولیده‌دا.^(۲)

ڕۆلی سه‌لاحه‌ددین له‌ پیکهاته‌ی به‌ره‌ی ئیسلامی

گۆڕانکارییه‌کانی جیهانی ئیسلامی به‌ خیراییکی زۆر و ئیجابی بۆ موسلمانان به‌ گشتی و ئه‌ه‌لی سوننه‌ به‌ تایبه‌تی پرویانه‌دا، چونکه‌ کاروچالاکی نوره‌دین مه‌حمود ته‌نها له‌ ولاتی شامدا کۆنه‌ببویه‌وه، به‌لکو هه‌نگاوی بۆ ده‌روه‌ی شامیش هاویشته‌ که‌ وه‌ک ئاماژه‌مان پێکرد گرنگترینیان ولاتی میسر بوو، هاوکات له‌ ئه‌نجامی په‌ناهێتانی وه‌زیری فاطمی "شاوه‌ری سه‌عدی" هه‌لنکی چاکی بۆ په‌خسا که‌ داوای له‌ نوره‌دین مه‌حمود کرد بیه‌گه‌پنیته‌وه‌ پله‌که‌ی خۆی (که‌ وه‌زیر بوو له‌ خیلافه‌تی فاگیمی‌دا)، به‌رامبه‌ر هه‌ر مه‌رجیک که‌ (نوره‌دین مه‌حمود) دایبیت وه‌ک خاکی میسر و ملکه‌چ بوونی بۆ فه‌رمانی (نوره‌دین مه‌حمود)، ئه‌وه‌ بوو نوره‌دین "ئه‌سه‌ده‌دین شیرکۆ"ی بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ په‌وانه‌ی ولاتی میسر کرد، ناوبراو توانی کاره‌که‌ی جی به‌جی بکات، به‌لام (شاوه‌ر) له‌ جیاتی به‌جیهێتانی په‌یمانانه‌کانی، خاچیه‌کانی هێنایه‌ سه‌ر "ئه‌سه‌ده‌دین شیرکۆ"، شیرکۆ توانی دوا‌ی شه‌پنکی گه‌وره‌ خاچیه‌کان دووربخاته‌وه‌ و بگه‌پیته‌وه‌ بۆ ولاته‌که‌ی، له‌ ئه‌نجامی سیاسه‌تی نابه‌جی و چه‌وتی (شاوه‌ر) و (خاچیه‌کان) به‌رامبه‌ر به‌ دانیشتوانی میسر له‌ سه‌ر فه‌رمانی (نوره‌دین مه‌حمود) (ئه‌سه‌ده‌دین شیرکۆ) دووباره‌ هێرشی برده‌سه‌ر میسر، له‌ ئه‌نجامدا له‌ سالی (۵۶۴/ک/ ۱۱۶۸ز) توانی ته‌واوی میسر بگرێ، سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یووبی برازاشی به‌شداری به‌رچاوی هه‌بوو و هه‌ر ئه‌ویش (شاوه‌ری سه‌عدی) کوشت،^(۳) ئه‌سه‌ده‌دین بوو به‌ وه‌زیر به‌لام دوا‌ی ماوه‌یه‌کی کورت (ئه‌سه‌ده‌دین) کۆچی دوا‌یی

(۱). رشیمان: م، ج ۲/ص ۶۴۳-۶۴۴.

(۲). کلود کاهن: تأریخ العرب والشعوب الاسلامیة، المجلد الاول، ترجمة- بدرالدین قاسم، ط ۱، دار الطباعة والنشر، بیروت، ۱۹۷۳، ص ۳۶۲.

(۳). گۆفاری هه‌زارمێرد: ژماره‌ (۵) سالی ۱۹، سلیمانی، ص ۱۹۸.

کرد و له شوینی ئەودا سەلاحەددینی ئەیوبی برازای بوو بە وهزیر، سەلاحەددین توانی کوتایی بە دەسەلاتی فاگمیھکان بهێتیت و خیلافەتی عەبباسی لە میسر ڕابگەیەنیت، بەمشێوەیە جیهانی ئیسلامی دووبارە یەکیگرتەو و بەرەیهکی یەکگرتوو لە دژی خاچیکان دروست بوو،^(۱) دواى مردنی (نورەدین مەحمود) هەلۆیستی ڕامیاری سەلاحەددین بەرامبەر خاچیکان بریتی بوو لە نەرمی و ڕێککەوتن، چونکە سەلاحەددین هەولێ ئەوێ دەدا بە تەواوی بەسەر خاچیکاندا سەربکەوێت تا بتوانیت دەولەتێکی بەهێز و یەکگرتوو دابمەزرێیت، لەبەر ئەمەش بوو ڕێککەوتنی ناشتی لەگەڵ خاچیکاندا واژۆکرد،^(۲) لەگەڵ ئەمەشدا گەلێک پێکدادان لە نێوان سەلاحەددین و خاچیکاندا ڕوویدا، سەلاحەددین بەردەوام هێرشێ دەبردەسەر شوینە گرنگ و پتەوهکانی خاچیکان، هەندیک جار بە شێوەی کاتی و بۆ ماوەی کورت و بە مەبەستی خۆ ئامادەکردن و پتەوکردنی ڕیزه‌کانیان، پەیمانی ڕێککەوتنی لەگەڵ خاچیکاندا دەبەست، تا بە تەواوی ولاتی شام لە دەستی خاچیکان ڕزگار بکات.

لە بەیت و لمەقدیس ئازاوەیەک دروست بوو، ئەم ئازاوەیە (میری کرک) دەیویست سوودی لێوەرگرت، بۆ ئەم مەبەستە، هەولێ ئەوێ دەدا پەیمانی ڕێککەوتنی نێوان بەیت و لمەقدیس و سەلاحەددینی ئەیوبی بشکێنێ، ئەویش بە هێرش بردنە سەر کاروانێکی مەککە و تالانکردنی، هەروەها هەولێ دەدا لە ڕێی دەریای سورەووە پەلاماری شاری مەدینە بدات، بەلام هەندیک لەشکری دیمەشق بەریان لێگرت و شکاندنیان و ئەویش ناچار گەڕایەووە بۆ کرک.^(۳)

دوا بەدوا ئەوێ خاچیکان پەیمانی ڕێککەوتنیان شکاند، سەلاحەددین دەستی کرد بە خۆ ئامادەکردن و بزوووتنەوێ خۆبەختکردن (حرکە الجهادی) لە دژی خاچیکان ڕاگەیاند، هاوکات زەمینە ڕەخسا بۆ یەکیتی نێوان میسر و ولاتی شام، ئەمەش بۆ خۆی مەترسیەکی گەورە هەبوو لەسەر خاچیکان، چونکە سەلاحەددینی ئەیوبی و نورەدین مەحمود دەیاننوانی دەسەلاتیان هەبێت بەسەر دەریای ناوەراستدا بە تاییەت دەست بەسەرگرتنی بەندەری ئەسکەندەریە و

(۱). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هەمان سەرچاوە، ص ۱۵۰.

(۲). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هەمان سەرچاوە، ص ۱۶۵.

(۳). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ن، ص ۱۶۵.

حياگ، و به ندره کانی که ناری ولاتی شام،^(۱) ئەمەش هەستیکى ترسناکى لای هیزی حەجەکان دروست کرد بەرامبەر بە ناوچەکانى شام، ناچار "عمورى یەكەم" پاشای قودس داواى یارمەتى و هاوکاری و فریاکەوتنى لە ئەوروپای پوژئاوا کرد، بۆ زگارکردنیان لەو بارودۆخە پشێوو نائارامەى تىتى کەوتبون، هاوکات عمورى یەكەم پەیمانەکەى لەگەڵ ئیمپراتورى بیزەنتى "مانویل کوفین" تازە کردەوه، بەلام نو چالاکی و جولانەوانەى خاچیهکان هیچ کاریگەرییهکى نەبوو لەسەر ورەى موسلمانان بەسەرکردایەتى نورهەدین و سەلاحەددین، کە بەردەوام هێرشیان بەردەسەر خاچیهکان. چەند پوژتیکى پێ نەچوو سەلاحەددین هێرشى بەردەسەر "پینگەى شوبک"^(۲) ی خاچیهکان لە باشوورى (بحر المیت) و گەمارۆى توندی لەسەر نانان، هاوکات نورهەدین هێرشى بەردەسەر "پینگەى کرک"^(۳) بەم جوړە هەردوولا پێکەوتن لە هێرشبەردنە سەر هیزی خاچیهکان لە میسر و شام بە بەردەوامى.^(۴) شایەنى باسە نورهەدین مەحمود و سەلاحەددین لە شەپى خاچیهکاندا راستەوخۆ بە یەک نەگەشتن، هەندێ لە میژوونووسان بۆچوونیان وایە کە گوايه سەلاحەددین ترسى هەبوو نورهەدین ولاتى میسرى لى وەرەگریتەوه، ئەوهى ئەم راستیه دەسەلمێت ئەوهیه سەلاحەددین دووجار لە شەپى خاچیهکان لە نێوان ولاتى شام و میسر بە تاییەتى لە پینگەى (الکرک والشوبک) کشایەوه، یەكەمیان لە سالى (۵۶۷هـ / ۱۱۷۱ز) کاتیک هەوالى پێ گەشت پاشماوه و دارودەستەى فاتمیهکان دورکەوتنەوهى سەلاحەددینیان بە دەرفەت زانیوه تا میسر بگرنەوه دەست، بۆیه سەلاحەددین گەراپەوه بۆ ولاتى میسر،^(۵) دووهمیان لە سالى (۵۶۸هـ / ۱۱۷۲ز) کاتیک هەوالى نەخۆشى باوکى پێ گەشت گەراپەوه بۆ میسر بەلام تا گەشتەوه

(۱) م. ن، ص ۱۵۰.

(۲) شوبک: قەلایەکی پۆلاینە لە دەورووبەرى شام لە نێوان (عمان و ابلة) نزیک الکرک. (ياقوت الحموي: س.پ، ج ۳ / ۱۶۱).

(۳) الکرک: قەلایەکی پۆلاینە لە دیوی شام لە دەورووبەرى (بلقاء) لە ناو چیاکانى (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج ۴ / ۱۳۱) ئیستا سەر بە ئوردنە.خاوەن شوینیکى ستراتژی گرنگ بوو، گرنگی ئەو شارە لەوهدا بوو کۆنترۆلى پێگاكانى نێوان مصر و شام و حىجازى دەکرد، تاکە پێگا بوو کە پێیوار پیا دەپزىشت بۆ سوریا و حىجاز. (غوانمة: امارة الکرک الايوبية، ل ۱۰۵).

(۴) . أبن الأثير: الكامل في التاريخ، ج ۱ / ۳۷۳: أبن شداد، النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، ص ۳۶، أبو شامة: الروضتين، ج ۱ / ص ۳۰۶.

(۵) . البنداري: سنا البرق الشامى، تحقيق د. رمضان شهن، بيروت، ۱۹۷۱، ج ۱ / ص ۱۱۸.

باوکی کۆچی دواى کرد بوو،^(۱) بارهکه دواى پروخانى فاکیمیهکان ئه وهى له سه لاهه ددین ده خواست هه ول بدهات خاچیه کان له شام ده ربکات، به لام نوره ددین وهک سه لاهه ددین به چاکی بارودۆخی میسرى نه ده زانی، چونکه سه لاهه ددین سه ره تاي ده سه لاتى بوو له میسر و مه ترسی شۆرشى هه بوو له ناو میسر، هاوکات سه لاهه ددین بیری له وه ده کرده وه که کارى یه که مى پاراستنى ولاتى میسر بى بۆ جیگیر بوونی ده سه لاته که ی و دروستکردنى سوپایه کی به هیز که توانای پاراستنى میسرى هه بیته، و شه پى خاچیه کان بکات له ولاتى شام.

له دواى مردنى نوره ددین له پۆژى چوارشه ممه (۱۱) ی شوال، سه لاهه ددین بووبه سولتان له سه ر میسر و شام و به رزاییه کانی عیراق و موسل، نوره ددین له دواى (۱۲) سال خه بات و تیکۆشان بۆ به دیهینانى ئامانجى یه کبوونی به ره ی جیهانى ئیسلامى له دژى خاچیه کان، توانى بگاته ئامانجى خۆى و سه رکه وتنیکی میژوویى به ده ست به یئیت که ئه ویش پزگارکردنى قودس و که ناره کانی ولاتى شام بوو.^(۲)

(۱). ابن الأثیر: الكامل فى التاريخ، ج ۱۱/ ص ۳۹۳.

(۲). د. خاشع المعاضيدى وأخرون: م.ن، ص ۱۵۱- ۱۵۲.

به شی سینه

به ریابوونی شهری خاچیه کان

بەربابوونی شەرى خاچىيەكان

(پاپا ئورىانى دووهم) لە پۆژى (٢٦)ى تشرىنى دووهمى سالى (١٩٨٩ك/ ١٠٩٥ز) ە شارى (ئەلمېردوت) لە باشوورى فەپەنسا وتارىكى بۆ مسىحيەكان پېشكەش كرد و داواى ليكردن شوپنەوارە پېرۆزەكان لە فەلەستىن پزگار بكن و لە ژيەر دەستى موسلماناندا دەرى بهينن، ئەم وتارەى (پاپا ئورىانى دووهم) كاريگەرى زۆر بوو، بە تايبەت لە نيوان فەرەنج و ئۆرماندىيەكاندا، بۆ ئەم مەبەستە، ھەزاران كەس لە مەسىحيە توندپەرەھەكان لەشكرىكان دروستكرد و ھويان كرده قوستنتىيە بۆ ھيزش بردنە سەر ولاتى شام، خاچىيەكان ناكۆكى و دوو بەرەكى و دابەشبوونی ناوچەى موسلمانەكانيان بە ھەلزانى و ھيزشيان ھىنايە سەر كەنارەكانى ئاسيا و ھەندىك لە شارەكانى باكورى شام، تا گەيشتنە بەيت ولمەقدىس و داگيريانكرد و دەستيان كرد بە كوشتن و بېرىن و تالانى و ويرانكردنى، بەم جۆرە خاچىيەكان ميرنشيني خاچيان لە نيوان (عەقەبە و بيروت)دا دامەزراند، بە دامەزراندنى ميرنشيني خاچىيەكان موسلمانەكان ھەستيان بە مەترسى ئەم بارودۆخە نوپيە كرد، بۆيە دەستيان كرد بە دژايەتى و بەرھەلستكارى خاچىيەكان.^(١)

ھۆكارەكانى شەرى خاچىيەكان

لە ئەنجامى مەملەتتى نيوان ھيزە دەسلەلاتدارەكان بارودۆخى سياسى "پۆژەلاتى ئىسلامى" بە تايبەت ولاتى شام نا ئارام و نا ھەموار بوو،^(٢) بەلام تەنھا بارودۆخى "پۆژەلاتى ئىسلامى" فاكتەر نەبوو لە زەمىنە پەخساندن بۆ ھەلمەتى خاچىيەكان، بەلكو ئەو بارودۆخە سياسى و كۆمەلايەتى و ئابوورى و ئايىنيەى كە ئەوروپاي تيدا دەژيا ھۆكار بوو بۆ خۆ ئامادەكردن بۆ ئەم ھەلمەتەنە بەرەو ناوچەكە،^(٣) بۆ نمونە فەپەنسا پۆلى كاريگەر و پاستەوخۆى ھەبوو لە قوناغى يەكەمى ھەلمەتى خاچىيەكان، بەلام ھيزەكانى ترى ئەوروپا وەك "ئىنگلترا و ئىسپانيا و ئەلمانيا" خەرىكى كاروبارى ناوخۆى خويان بوون و دوور بوون لە بەشداری

(١) . د. سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، ١٩٥٨، القاهرة.

ج ١/ص ٤٠٥: د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة (١٤٩)، ١٩٩٠، الكويت، ص ١٠٩.

(٢) . حسن حبشي: نورالدين والصليبيون، القاهرة، ١٩٤٨، دار الفكر العربى، ص ١٨.

(٣) . د. سعید عاشور: ن.م، ج ١/ ص ١٧.

کردن و پىڭخستى بزووتنه‌وى خاچيه‌كان، چونكه ئىنگلترا تازه نورمانى پزگار كړدېو له چاره‌كه‌ى يه‌كه‌مى سده‌ى ۱۱-ى زايين، پرووبه‌پرووى هه‌ندى كيشه بېووه‌و پېوستان به چاره‌سەر هه‌بوو، ئەلمانىاش به هۆى شەپى ناوخۆه تووشى قهيرانىكى خراپ هاتبوو له‌بەر ئەم هۆكاره بىرى له به‌شدارى ئەم بزووتنه‌ويه نه‌ده‌كړده‌وه،^(۱) ئيسپانىاش به هۆى شەپه‌كانى دژى عه‌ره‌ب له ئەنده‌لوس دووركه‌وته‌وه له به‌شداركردن له هه‌لمه‌ته‌كانى بزووتنه‌وى خاچيه‌كان، بۆيه له‌سەر‌ه‌تادا ئه‌ركى خو ئاماده‌كردن بۆ گه‌وره‌ترين شەپى خاچيه‌كان له سده‌كانى ناوه‌راستدا كه‌وته ئەستوى فه‌ره‌نسيه‌كان.^(۲)

هاوكات ديد و بۆچوونى ميژوونوسان سەبارەت به هۆكاره‌كانى هه‌لمه‌تى خاچيه‌كان جياوازه به تاييه‌ت سەر‌ه‌تاكاني هه‌لمه‌ته‌كه، هه‌نديكيان لايان وايه ئەم هه‌لمه‌تانه بازنه‌يه‌كه له بازنه‌كانى ململانى كلاسىكى كۆنى نيتوان پۆژه‌لات و پۆژئاوا، كه هەر له سەر‌ده‌مى فارس و يونانيه‌كانه‌وه سەرى هه‌لداوه، فاكته‌رى ئەم ململانيانه ئه‌وه‌نده‌ى شارستانى بووه ئه‌وه‌نده ئايىنى نه‌بووه، و به هۆى ململانى نيتوان دوو شارستانيه‌تى جياوازي پۆژه‌لات و پۆژئاوا بووه.^(۳)

هه‌روه‌ها هه‌نديكيان لايان وابوو كه هيرشى خاچيه‌كان بۆ سەر ناوچه‌كانى پۆژه‌لاتى ئيسلامى، كۆتايى زنجيره‌يه‌ك كۆچى گه‌وره‌ى ئه‌وروپيه‌كان بووه كه له ئەنجامى پرووخانى ئيمپراتوريه‌تى رۆمانى دروست بېوو،^(۴) به‌لام هه‌نديكى تر لايان وايه بزووتنه‌وى خاچيه‌كان ده‌رچوونىكى گه‌وره‌يه، و له ئەنجامى پرۆسه‌ى بوژاندنه‌وى ئايىنى له سده‌ى ۱۱-ى زايينى له پۆژئاواى ئه‌وروپا ده‌ستى پىكرد، به په‌ره‌پىداني پرۆسه‌ى هه‌ج كردن بۆ به‌يت ولمه‌قديس له‌گه‌ل گۆپين و پيشخستى شيوازي هه‌ج كردن كه بېووه پرۆسه‌يه‌كى جهنگى.^(۵)

بۆچوونىكى تر پزگاربوونى خاچيه‌كان له بارودۆخ و نه‌هامه‌تیه‌كانى سده‌كانى ناوه‌راست كه تىدا ده‌زيان به هۆكارى هيرشى خاچيه‌كان داده‌نين.^(۶)

(۱). ارنست باركر: ن.م، ص ۲۳-۲۴.

(۲). فشر: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ت- محمد مصطفى زياده، القاهرة، ۱۹۶۹ ج ۱/ ص ۱۸۱.

(۳). اسامة بن منقذ: كتاب الاعتبار، حرره فيليب حتى، برنستون، ۱۹۳۰، ص ۲۰.

(۴). د. سعيد عاشور: ن.م، ج ۱/ ص ۲۱-۲۴.

(۵). هه‌مان سەر‌چاوه: ج ۱/ ص ۲۵.

(۶). ارنست باركر: ن.م، ص ۲۳.

بۆيە دەتوانىن بلىين ھىرش و ھەلمەتى خاچىيەكان لە ئەنجامى سىروشتى
 سىرودۇخى ئايدۆلۇجى و ئابوورى و پاميارى و كۆمەلايەتى و ئايىنى ئەوروپا
 سەرى ھەلدا، بەرامبەر بە تىكچوونى بارودۇخى پۆژھەلات بە تايبەت سەرھەلدانى
 كىشە و مەملەننى لە نىوان ھەيزەكانى پۆژھەلاتى ئىسلامى، لىرەدا گىرنگىرىن
 ھەكەرەكانى ھەلمەتەكانى خاچىيەكان بىق سەر پۆژھەلاتى ئىسلامى پوون
 ھەكەينەو.

ھۆكارى ئايىنى

زۆر لە مېژوونووسان گىرنگى زۆر دەدەن بە فاكىتەرى ئايىنى لە ھەلمەتى
 خاچىيەكان بىق سەر ناوچەكانى پۆژھەلات، بە ئامانجى پىزگاركدنى گۆرى مەسىح و
 خاكى پىرۆز لە دەستى موسلمانان،^(۱) بىگومان فاكىتەرى ئايىنى لە پوالەتدا پۆلىكى
 گىرنگى ھەبوو بىق ھىرشى خاچىيەكان، چونكە مەسىحىيە توندپەوھەكانى ئەوروپا
 فاكىتەرى ئايىنيان كىردە بەلگەيەك بىق ھىرش ھىنانە سەر ولاتى شام، لەگەل ئەمەشدا
 ھەندى جار لە كاتى ھىرشەكانىان ھۆكارى ئايىنى لاواز بوو بەپادەيەك لە نىو
 ئاراستە پاميارى و ئابوورى و كۆمەلايەتيەكانى كۆمەلگاي نوئ وون دەبوو،^(۲)
 مەسىحىيە توندپەوھەكانى ئەوروپا بىرۆكەيەكى وايان بلأوكىردەوھە كە مەسىحىيەكانى
 ولاتى ئىسلامى بە دەستى فەرمانپەوا موسلمانەكان تووشى ئازار و ئەشكەنجە
 ھاتوون، ھاوكات پاپا پۆلى ھەبوو بىق وروژاندنى ھەست و سۆزى خەلكى لە ناو
 كۆمەلگاي ئەوروپىدا، كە دەسەلاتە بى ھىز و لاوازە سىياسىيەكانى ئەوروپا زەمىنەى
 بىق پەخساند بىق دەست تىوھردانى كاروبارى سىياسى ناوخق و دەرەوھى ولاتانى
 ئەوروپا،^(۳) ھەرەوھا كاريگەرى راستەوخقى پاپا ھەبوو بەسەر چىنە ھەزار و
 نەدارەكانى ئەوروپا، چونكە پاپا و كلېسا تاكە سەرچاوە بوون بىق ئەوان كە ھەزە
 دەررونى يەكانى ھاولاتيانى بەدى دەكرد كە لە دەولەتە دەرەبەگايەتيەكان ھىچ
 مافىتيكان نەبوو.^(۴)

(۱). د. علية الجىزورى: امارة الرها الصليبية، ص ۱۵۷.

(۲). د. خاشع المعاضيدى وأخرون: ن.م، ص ۲۱.

(۳). ارنست باركر: ن.م، ص ۱۱۳.

(۴). كرسوفر مونت: تكوين اوربوا، ت- محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ۱۹۶۷، ص ۳۴۰.

ئەم كارىگەرلەر تەنھالە سەر چىنى ھەژارەكان نەبوو بەلكو گەشتە چىنەكانى 'سوارەكان، پياوھ خانەدانەكان، دەرەبەگەكان' چونكە تاكە شوپن بوو بۇ لىتوردن لە گوناھەكانيان 'تكفير عن الذوب'، ھاوكات كلىسا زۆر سوودى لە دواكەوتنى شارستانىيەتى ئەوروپاي ئەو كاتە بىنى بە ھۆى بىلاوبوونەوھى بىروباوھى و دابو نەرىتى ئايىنى فرە خودايى،^(۱) لە ميانەى ئەم ھۆكارانە دەزگای كلىسا پۆلى كارىگەرى ھەبوو لە بانگەواز كردنى ھەلمەتى خاچىيەكان بۇ جىيەجى كردنى سىياسەت و ئامانجەكانى، ھەندى ئەم ھۆكارە دەگەپنەوھى بۇ ئەوھى سىستەمىكى ديارىكراو نەبوو بۇ ھەلبۇاردى پاپا، ھەرچەندە دەبوو لە لاين پياوھ ئاينەكان و خانەدانەكان ديارى بكرىت، بەلام زۆر جار ئىمپراتۆر پۆل و كارىگەرى ھەبوو لە ھەلبۇاردى پاپا وەك ئەوھى ئىمپراتۆر 'اوتووى سىيەم' سى پاپاي دامەزراند، ئەمەش ئەوھى دەگەيەنەت كە دەزگای ئايىنى مەسىحى تووشى لاوازی و لە ناوچوونى ھىيەتى ئايىنى ھاتبوو لە ناو كۆمەلگای ئەوروپىدا،^(۲) جگە لە تىكچوونى پەيوەندى نىوان كلىساي پۆژئاوا و كلىساي پۆژھەلات بە شىوھەكى كۆتايى لە سالى (۴۴۶ ك/ ۱۰۵۴ز).^(۳)

بەلام سەرھەلدى سەلجوقى و پەرەسەندى مەترىيان لەسەر ئىمپراتۆرىيەتى بىزەنتى و تىكچوونى بارودۇخى ناوخۆى ئىمپراتۆرىيەت لە سالى (۴۶۶ ك/ ۱۰۷۳ز) پالى نا بە ئىمپراتۆر 'مىخائىل ى ھەوتەم' بە ناردنى نامە بۇ پاپا 'گريگورى ھەوتەم' بۇ يەك خستنى ھەردو كلىسا و پىدانى ھاوكارى لە پروى سەربازىيەوھى دژى مەترىسى سەلجوقىيەكان، بەلام ئەم ھەولە سەركەوتوو نەبوو،^(۴) ھەروھەا پرسى ھەج كارىگەرى خۆى ھەبوو لە جولاندنى ھەست و سۆزى ئەوروپىيەكان بە بيانوى خراپى پەفتارى موسلمانان بەرامبەر ئەوھاجىيە مەسىحىيانەى سەردانى بەيت ولمەقدىسيان دەكرد.^(۵) ھەرچەندە ھەندى لە مېژوونووسانى ئەوروپى ئەوھى دەسەلمىنن كە ژيانى مەسىحىيەكانى ولاتى ئىسلام زۆر چاكتىر بوو لە ژيانى مەسىحىيەكانى ئىمپراتۆرىيەتى بىزەنتى، لەگەل ئەمەشدا پەنگە لە ئەنجامى ھۆكارى ئايىنى تووشى ھەندى گىروگرفت ھاتبن.

(۱). فشر: ن.م، ج ۱/ ص ۱۲۸ - ۱۲۹.

(۲). ويل ديورانت: قصة الحضارة، ت- محمد بدران، مصر، ۱۹۶۵، م ۴/ ج ۳/ ص ۳۸۲.

(۳). فشر: ن.م، ج ۱/ ص ۱۷۷ - ۱۷۹.

(۴). ارنتس باركر: ن.م، ص ۱۹؛ ويل ديورانت: ن.م، م ۴/ ج ۳/ ص ۳۹۶.

(۵). ارنتس باركر: ن.م، ص ۸۱.

بانگه‌وازی پاپا "ئوریانی دووهم" له ساڵی (٤٨٩ ک / ١٠٩٥ز) کاریگەری لەسەر عیروباوەڕی مەسیحیە ئەوروپیەکان ھەبوو بۆ دەرچوونیان بەرەو پۆژەھلات بە ئێمانجی پزگەر کردنی بەیت و لەمەقدیس لە دەستی موسلمانەکان، زۆر لە دانیشتوانی ئەوروپا لەبەر سادە و ساکاری یا بەھۆی ھەز و ئارەزووی ھەندیک بۆ پزگەر بوون لە سزاکانیان لە ئەوروپا و بەدەستھێنانی دەسکەوتی سیاسی و مادی و قوتار بوون لە سیستەمی دەرەبەگایەتی، چون بەدەم ئەم بانگەوازەو، بەلام ھەندێ لە گێرانەوکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ئەوروپاییەکان لە ژێر ئالای "خاچ-صلیب" بە دروشمی "ئەمە ویستی خوا"یە" لە دژی موسلمانان کۆبوونەو. (١)

ھۆکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی

لە راستیدا ئەم دوو ھۆکارە بەھۆی سیستەمی دەرەبەگایەتی کە لە سەدە ١٠-١٢ی زایینی لە ئەوروپا بلای ببوو و زۆر تیکەلن و بە ئاسانی جیا ناکریتەو، لە سەدە ١٠ی زایینی دەسەلاتی ناوھندی لە ئەوروپا نەما، پاشاکانی دانمارک لە ساڵی "١٠٠٠" زایینی لە کەنارەکانی دەریای باکوور و دەریای بەلتیک دوا دەسەلاتیان دامەزراند، لە ساڵی (٤٦٨ ک / ١٠٧٥ز) ئەو دەسەلاتە بەرەو لە ناوچوون ھەنگاوی دەنا، پیش ئەوان بە چەند سەدەیک ئەو دەسەلاتە لە فەرەنسا و ئیتالیا لە ناوچوو بوون، (٢) سیستەمی دەرەبەگایەتی دەسەلاتی ناوھندی لە ئەوروپا دامالی بو، (٣) چونکە سیستەمی دەرەبەگایەتی بە گەشتەری قوناغەکانی پەرەسەندنی ھەنگاوی دەنا لەو کاتە "شارلمان" زەوی دەدا بەو پیاوانە خزمەتی سوپای شارلمانیان دەکرد، ھاوکات شەری ناوخوا و ھیزەکانی "فیکنج" لە فەرەنسا وایان کرد لە ھەندێ خاوەن زەوی کە توانای بەرگریان نەبوو داوا یارمەتی و ھاوکاری لە دەرەبەگەکان بکەن کە ھیزی سەربازیان ھەبوو بەرامبەر بەوێ لە خزمەتی ئەواندا بن، بەمەبەستی پارێزگاری کردنی "زەویەکانیان" - ئەقگایەت "ماوێ خزمەتی سەربازی" ٤٠ پۆ بۆ جگە لەوێ دەرەبەگەکان زەویان دەدا بەو خێزانانە لە

(١) . رنسیمان: ن.م، ج ١/ ص ١٥٤-١٥٧؛ د. درید عبدالقادر نوری: سياسة صلاح الدين الأيوبي، ص ٥٢.

(٢) . فشر: ن.م، ص ٨٤-٨٥.

(٣) . د. خاشع المعاضیدی وأخرون: ن.م، ص ٢٢.

زەوى و كىلگەكاندا كاريان دەكرد، ھەرۈھە لە پىتائو زىيادكردنى بەرھەمدا دەستيان كەرد بە وشك كەردنى زۇنگاۋەكان و كىلانى باخەكان و ئامادەكەردنى بۇ كشتوكال.^(۱)

بىگومان جوتياران بە ھۆى ئىستغلال كەردنى دەرەبەگەكان لە پىتائو بەرژەۋەندى خۇيان بى بەش بوون لە ھەموو مافە سەرەتاييەكانى مرؤف، بۆيە جوتيار و كۆيلەكان بە دواى دەرۋازەيەكدا دەرەبەگەپان بۇ پزگار بوون لە سىستەمى دەرەبەگايەتى، چونكە لە ژىر سايەى ئەو سىستەمەدا كە بچووكترين مافى ژيانى مرؤفى تىادا نەبوو، لە ژيانىكى زۆر ناھەمواردا دەرەبەگەپان و پابەند بوون بە گەرەكانىيەنەۋە، لە ھەمان كاتدا بى بەش بوون لە بەرھەمى كىلگەكانيان،^(۲) بۆيە سەرھەلدانى بانگەۋازى ھىرشى خاچيەكان چاكترين ھەل بوو بۇ پزگار بوونيان لە دەستى دەرەبەگەكان، سەرھەپاى مەترسيەكانى ئەم ھىرشە، بەلام بەلاى ئەوان زۆر لە ژيانى جوتيارى و كۆيلەيەتى باشتر بوو، لە راستىدا پاشماۋەى نەگەتقى سىستەمى دەرەبەگايەتى تەنھا لە سەر چىنى جوتيار و كۆيلە نەبوو، بەلكو گەيشتە چىنى دەرەبەگەكان خۇيان،^(۳) چونكە سىستەمى دەرەبەگايەتى لە مىراتدا بە پىشتاۋىشت بوو تەنھا كوپى گەرە مافى ۋەرگرتنى مىراتى ھەبوو ئەوانى تر بى بەش دەبوون لەم مافە، ناچار بە دواى شوپنى تردا دەرەبەگەپان بۇ دابىن كەردنى بژىۋى ژيانيان و دەسكەۋەتنى زەوى كشتوكالى چاكتەر لە پۆژەھلات، ھەر چەندە ئەم سىستەمە دۇخىكى ناھەموارى ھىتابوۋە سەر كۆمەلگاي ئەۋروپى بەلام لە ھەمان كاتدا سوۋدى زۆرى ھەبوو لە چاك كەردنى زەوى و زار و دروستكەردنى شارەكان بە مەبەستى فراۋان بوونى دەسەلاتيان، ھەرۈھە دروستكەردنى ھىزى سەربازى و ئامادەكەردنى تىپى سوارەكان و گەشەكەردنى بارى ئابوورى.^(۴)

لە سەرھەتاي سەدەى "ازدا كۆمەلگاي ئەۋروپى سەرھەلدانى ھىزىكى نوپى بە خۆۋە بىنى ئەۋىش نۆرماندىەكان بوون، كە لە سالى (۲۹۹ ك / ۹۱۱ز) لە دۆلى "پروبارى سىن" نىشتەچى بوون و دواتر ئەو شوپنە بە ناۋى نۆرماندىا ناسرا، نۆرماندىيەكان لە كارى دەرياۋانى و بازىرگانى چەتەيى و كۆنترۆل كەردنى دەريايى

(۱) . سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربا في العصور الوسطى، ۱۹۶۱، ج ۲/ ص ۵۱.

(۲) . ويل ديورانت: ن.م، م ۴/ ج ۳/ ص ۴۲۲.

(۳) . رنسيما: ن.م، ج ۱/ ص ۱۳۸.

(۴) . السيد الباز العربي: الشرق الأوسط والحروب الصليبية، ج ۱/ ص ۱۰۸.

سى ناوه‌پاست و دەست پىكردى پەيوەندى بە شارەكانى ئىتالىا و دورگەكانى
عريتانيا و دەرياي ناوه‌پاست و پۆژەلەت پۆلىكى كاريگەريان ھەبوو.^(۱)

ھاوكات لە پۆما ململانى لەسەر دەسلەت لە نىوان بنەمالە دەسلەتدارەكان بۆ
يخاستنى بەرژەوہەندىەكانى خۆيان دەستى پىكرد و بەرژەوہەندىەكانى گەل و
نيشتمان و بەرژەوہەندىەكانى كاروبارى ولاتيان ھەرامۆش كرد، و لە پىتاو بە
ھەستەيتانى دەسكەوتى زياتر بيريان لە زەويىيە بەپيت و بەرگەتەكان دەكردەوہ،
بۆيە دەبينين گەلىك لە مير و پاشاكانى ئەوروپا، لەوانە "فردريك بارباروسا" و
"ريتشارد شيردل" و "فيليب ئوگستس" و "فردريكى دووہم" و "لويىسى نۆيەم"
بەشدارى شەرى خاچىەكانيان كرد لە ترسى دەرکردنيان لە كلئىسا و
دوورخستەوہيان لە دەسلەتلى ولاتەكەيان لە لاين پاپاوە، ھەروەھا گەلىك لە
ميرەكان بۆ مەبەستى فراوانکردنى ناوچە دەرەكەكانيان بەشداریان دەكرد، ئەمە
جگە لە مەبەستى جىيەجىيە كردنى بەرژەوہەندىە تايبەتەكانى خۆيان. ئەگەر سەرنج
بدەين لە فاكٹەرى سياسى كە گرنگى سەرەكى ھەيە لە ھەلمەتى خاچىەكان، دەبينين
مير و پاشا بەشدار بووہەكانى ئەوروپا لەم ھەلمەتانەدا لەسەر دەسكەوتەكان و
پىشپەرەوى كردنيان بۆ ولاتى شام و دامەزراندنى ميرنشيني خاچى و ھەرامنەرەواى
كردنى، بەردەوام لە ململانيدا بوون، بە رادەيەك ھەندى جار ھاوپەيمانى ھىزە
ئىسلامىەكانيان دەكرد لە دژى برا خاچىەكانيان و بەرژەوہەندىە راميارىەكانيان لەم
ولاتەدا.

ھۆكارى ئابوورى

ئەم ھۆكارە بە دريژايى ميژووى مرقاىەتى لە بەرپابوونى زۆر لە شەپ و
ھىرش و كۆچكردنەكان گرنگى گەورەى خۆى ھەبوو، ھۆكارى ئابوورى لە
ھۆكارە ھەرە سەرەكەكانى ھەلمەتى خاچىەكان بوو بۆ پۆژەلەت، بە تايبەت كە
كۆمەلگای ئەوروپى لە وكتەدا لە ساىەى دپندەترين سىستەمى دەرەبەگايەتيدا دەژيا
و ئەم ژيانە ھەموو كۆمەلگای ئەوروپى گرتبووہوہ، بە تايبەت بەشداربووانى
شەپى خاچىەكان لە سالى (٤٨٧/ ١٠٩٤ز). پۆژئاواى ئەوروپا تووشى نەھامەتى

(١). فشر: ن.م، ج ١/ ص ١٣٠.

لافاو و نهخوښی و برسیه‌تی بیوو که هاندەر بوو بۆ کوچکردنی خه‌لک له زه‌وییه‌کانیان، خراپ بوونی گوزهرانی دانیش‌توان و ټیڅپوونی ژیرخانی ئابووری له ئه‌وروپا به‌گشتی و فه‌ره‌نسا به‌تابیه‌ت،^(۱) بووه‌ هۆی ئه‌وه‌ی مه‌سیحیه‌کان هه‌ول بده‌ن پوو بکه‌نه ولاتی شام بۆ ئه‌وه‌ی له‌و برسیه‌تی و په‌ش و پووتیه‌ پزگاریان بیه‌ت و سه‌رچاوه‌ی ژیا‌نی باشتریان ده‌ستکه‌ویت، هه‌روه‌ها به‌ هۆی قه‌یرانی ئابووری و ټیڅپوونی بارودۆخی بازرگانی و کشتوکالی که پووبه‌پووی ولاتانی ئه‌وروپا بیوووه‌ دانیش‌توان له‌به‌ر برسیه‌تی و قات و قری و بیکاری و چه‌وساندنه‌وه، په‌نایان ده‌برده‌ به‌ر گزوگیا خواردن، ئه‌م هه‌موو هۆکارانه یارمه‌تی ده‌ربوون له‌ بیرکردنه‌وه‌ی خه‌لکی بۆ کوچ کردن له‌ پیناوی به‌ ده‌ست هیتانی بژیویی ژیان و گه‌پان به‌ دوا‌ی خو‌ش گوزهرانی.^(۲)

هاوکات دروستکردنی بیرۆکه‌ی خورافی لای ئه‌وروپیه‌کان به‌رامبه‌ر ده‌رامه‌ته‌ کانه‌زایه‌کانی پۆژه‌ه‌لات، بۆ نمونه "جوانفیل" ده‌لیت "دانیش‌توانی ده‌ورو به‌ری پووباری نیل ئیواران تو‌ر ده‌خه‌نه ناو پووباره‌که پۆژی دواتر پر بووه له‌ شتی به‌ نرخ و گران به‌ها که هه‌مووی له‌ به‌هه‌شتی زه‌ویه‌وه ده‌رچوو، ئه‌مه‌ش بۆ خو‌ی کاریگه‌ری پاسته‌وخۆی هه‌بوو له‌سه‌ر عه‌ق‌لی کۆمه‌لگای ئه‌وروپی، جگه له‌وه‌ی پاپا "ئوریانی دووه‌م" له‌ وه‌صفی شامدا ده‌لیت (ماست و هه‌نگوینی تیا هه‌لده‌قولی).^(۳)

هه‌لکه‌وته‌ی ستراتیجی و جوگرافی و بازرگانی ناوچه‌که هۆکاریکی تر بوو به‌ هۆی بوونی به‌نده‌ره‌کانی شام و ده‌ریای ناوه‌پاست و میسر و ده‌ریای سوور و ده‌ریای عه‌ره‌ب بۆ هیند جگه له‌ که‌نداوی فارس که له‌ په‌یوه‌ندییه بازرگانه‌کانی نێوان پۆژه‌ه‌لات و پۆژئاوا گرنگی زۆریان هه‌بوو، هه‌روه‌ها نه‌شونماکردنی شاره بازرگانه‌کانی ئیتالیا و گه‌شه‌سەندنی بازرگانی له‌گه‌ل قوسته‌نتینه و پۆژه‌ه‌لات که گرنگترین بازنه‌ی بازرگانی بوو له‌ نێوان پۆژه‌ه‌لات و پۆژئاوا، هۆکاریکی دیکه‌ی ئه‌م هه‌لمه‌تانه بوون.^(۴)

(۱) . رنسیمان: ن.م، ج ۱/ص ۱۷۰-۱۷۱.

(۲) . د. خاشع المعاضیدی واخرون: ن.م، ص ۲۴.

(۳) . مذکرات جوانفیل: القدیس لوئیس، ت: حسن حبشی، مصر، ۱۹۶۸، ص ۱۰۵.

(۴) . د. علیه‌الجنزوری: ن.م، ص ۱۶۰.

لافاو و نهخوښی و برسیهتی ببوو که هاندەر بوو بۆ کوچکردنی خەلک له زهوییهکانیان، خراپ بوونی گوزهرانی دانیشتون و تیکچوونی ژیرخانی ئابووری له ئهروپا به گشتی و فەرهنسا به تابییهت،^(۱) بووه هۆی ئهوهی مهسیحیهکان ههول بدهن پوو بکه نه ولاتی شام بۆ ئهوهی لهو برسیهتی و پەش و پووتیه بزگاریان بیت و سه رچاوهی ژیا نی باشتریان دهستکهویت، ههروهها به هۆی قهیرانی ئابووری و تیکچوونی بارودۆخی بازرگانی و کشتوکالی که پووبه پووی ولاتانی ئهروپا ببوو هه دانیشتون له بهر برسیهتی و قات و قری و بیکاری و چهوساندنه وه، په نایان ده برده بهر گژوگیا خواردن، ئهم هه موو هۆکارانه یارمه تی دهربوون له بیرکردنه وهی خه لکی بۆ کوچ کردن له پیناوی به دهست هیتانی بژیویی ژیان و گه پان به دوا ی خوښ گوزهرانی.^(۲)

هاوکات دروستکردنی بیرۆکه ی خورافی لای ئه وروپیهکان بهرام بهر دهرامه ته کانهزایهکانی پۆژههلات، بۆ نموونه "جوانفیل" ده لیت دانیشتوانی ده ورو بهری پووباری نیل ئیواران توڕ دهخه نه ناو پووباره که پۆژی دواتر پر بووه له شتی به نرخ و گران بهها که هه مووی له بههه شتی زهویه وه ده رچووه، ئهمهش بۆ خو ی کاریگه ری پاسته وخو ی هه بوو له سه ر عه قلی کومه لگای ئه وروپی، جگه له وهی پاپا "ئوریانی دووهم" له وه صفی شامدا ده لیت (ماست و ههنگوینی تیا هه لده قولی).^(۳)

هه لکه وهی ستراتیجی و جوگرافی و بازرگانی ناوچه که هۆکاریکی تر بوو به هۆی بوونی بهنده رهکانی شام و ده ریای ناوه پاست و میسر و ده ریای سوور و ده ریای عه رب بۆ هیند جگه له کهنداوی فارس که له په یوه ندیه بازرگانیهکانی نیاو پۆژههلات و پۆژئاوا گرنگی زۆریان هه بوو، ههروهها نه شو نما کردنی شاره بازرگانیهکانی ئیتالیا و گه شه سه ندنی بازرگانی له گه ل قوسته نتنیه و پۆژههلات که گرنگترین بازنه ی بازرگانی بوو له نیاو پۆژههلات و پۆژئاوادا، هۆکاریکی دیکه ی ئهم هه لمه تانه بوون.^(۴)

(۱). رنسیمان: ن.م، ج ۱/ص ۱۷۰-۱۷۱.

(۲). د. خاشع المعاضیدی واخرون: ن.م، ص ۲۴.

(۳). مذكرات جوانفیل: القدیس لويس، ت: حسن حبشی، مصر، ۱۹۶۸، ص ۱۰۵.

(۴). د. علیه الجزوری: ن.م، ص ۱۶۰.

هەروەها ھەولەکانی نورمان بۆ دەست بەسەراگرتنی دورگەى صقلىه له خەدەلس سالى (٤٧٨ ک / ١٠٨٥ز)، زەمىنەى پەخساند بۆ نەشونما کردنى شارە زەرگانىه کانى ئىتالىا وەک "بىزا، جنوه، بندقيه، امالفى" بە شىۆهيهک توانيان دەرياي سەرەست بە تايبەت بەشى پوژئاواى کۆنترۆل بکەن.^(١) ئەگەر سەرەنج بەدەين له رووداوه کان تىبينى ئەوه دەکەين زۆربەى ھەرە زۆرى ھەلمەتەکان له پىنگاي گەشتیگەله بازەرگانىه کانى شارە کەنارىيەکانى ئىتالىاوه پوويدهدا بە ھەموو پىنداويستى جەنگیەکانەوه بەرامبەر بە لیخۆش بوونيان له باجى بازار و ئوتیل و شۆینە بازەرگانىه کان بۆ ئاسان کردنى کاروبارى بازەرگانى. لێرەوه دەتوانين تىبينى ئەوه بکەين کە ھێرشى خاچىه کان له سەرەتاوه ھۆکارى ئابوورى زال بوو بە سەريدا، چونکە زۆربەى ھێرش بەرە خاچىه کان له پىناو پزگارکردنى بەیت ولمەقدیس نەھاتوون بەلکو بۆ گەران بە دواى پارە و دامەزراندنى ميرنشینی نوێ ھاتبوون، ھەندى جار ئەم ئامانجە دەبوو ھۆى ھەلگیرسانی شەرى ناوخۆ له نىوانياندا و له يادکردنى ئامانجى پىرۆزيان له پزگارکردنى قودس، بەلام کارىگەرى ئابوورى بە گشتى وەک کارىگەرييە سياسى و کۆمەلایەتیهکان، بە پەرژىنى ئايىنى داپۆشرايون.

بەم شىۆهيه وینەيهكى پوونمان دەست دەکەويت له ھۆکارە ھاندەرەکانى بزووتنەوہى خاچىه کان، کە کۆمەلێک فاکتەرێ تىکەل بە يەک ھەبوو له پشت ھاتنى خاچىه کان بۆ داگیرکردنى پوژھەلات له ژێر کۆمەلێک بيانووى زۆر کە له ھەموو گرنگتر و سەرەكى تر ھۆکارى ئايىنى بوو، ئەمەش پوول و کارىگەرى پاپا دەرەخات له ناو کۆمەلگاي ئەوروپادا بۆ جىبەجى کردنى مەرامە سياسىيەکانى له ناو ئەوروپا و کۆنترۆل کردنى ھەموو جىھانى مەسىحى بە "ئىستغلال" کردنى ئايىنى مەسىح، ھەروەھا سەرھەلدانى نورماندىيەکان و کارىگەرييان لەسەر شارستانی، جگە له بارودۆخى سياسى و کۆمەلایەتى پوژئاواى ئەوروپى له ئامادەکردنى خەلک کۆمەل بە کۆمەل بۆ دەرچوون بەرەو "فیردەوس- الجنە".

ھاوکات دەرەبەگەکان و میرەکان بە دواى شۆینى تازە دەگەران بۆ پزگاردنەوہى ئارەزووہکانيان و دروستکردنى ميرنشینی سياسى تازە له ناوچەکە،

(١) . عاشور: اوربوا في العصور الوسطى، ج ٢/ ص ٣١١-٣١٢.

دواى ئەوھى ئەوروپا نەيتوانى ئاواتەكانيان بەدى بهيئيت به تاييەت ژمارەيەكى زۆر جوتيار و كۆيله له كىلگەكانيان دەژيان و پىداويستيان پر نەدەكردهوه، بۆيه پيوستيان به شوينى نوئ هەبوو بۆ پزگاربوون له و قەيرانەى كه تىي كەوتبوون، هەروەها شارە بازركانیه نوئيهكان دەرکەوتن كه ئامانجەكانيان كۆنترۆل كردنى بازركانى نئودهولەتى و دەست بەسەراگرتنى هەموو دەروازەكانى بوو، سەرەپاى ئەوھى ھۆكارەكان جياواز و تىكەل بوون، بەلام له پىناو داگیر كردنى پۆژھەلاتى ئىسلامى و جىبەجى كردنى مەرامەكانيان هەموو ھۆكارەكان يەكانگیر بوون.

به‌شی چواره‌م

هه‌لمه‌تی یه‌که‌م و دووه‌می خاچیه‌کان

باسى يەكەم هەلمەتى يەكەمى خاچىيەكان

شەرى خاچىيەكان تەنھا بە قۇناغىكدا تىنەپەرى بەلكو بە درىژايى دوو سەدە
مەردەوام بوو، شاللاوہكان سەرەتا لە لاين خەلكوہ دەستيانپىكرد، و ھۆكارى
ئايىنى كارىگەرى خۆى ھەبوو، بەتايىبەت وتارەكەى 'پاپا ئورىانى دووہم' كە لە
رۆژى (٢٦)ى تشرىنى دووہمى سالى (١٠٩٥/ك٤٨٨ ز) لە شارى (ئەلمېردوتت)ى
ياشورى فەرەنساي پىشكەشىكرد بۆ مەسىحىيەكان، لەو وتارەيدا داواى لە
مەسىحىيەكان كرد شوئەنەوارە پىروژەكان لە فەلەستىن پزگار بكن و لە ژىر دەستى
موسلمانەكان دەريان بھيئن، ئەم وتارەى (پاپا ئورىان) زۆر كارىگەر بوو، بەتايىبەت
ئەنىو فەرەنج و نۆرماندىيەكاندا، بۆ ئەم مەبەستە ھەزاران كەس لە مەسىحىيە
توندپروہەكان لەشكرىان دروستكرد و پرويانكردە قوستەنتىنيە بۆ ھىرش بردنە
سەر ولاتى شام، خاچىيەكان ناكوكى و دووبەرەكى و دابەشبوونى ناوچەى
موسلمانەكانيان بە ھەلزانى و ھىرشيان ھىنايە سەر كەنارەكانى ئاسىيا و ھەندىك لە
شارەكانى باكوورى شام، تا گەيشتە بەيت ولمەقدىس و داگىريانكرد، بە
داگىركردنى بەيت ولمەقدىس دەستيانكرد بە كوشتن و بړىن و تالان و ويرانكردنى،
بەم جۆرە موسلمانان ھەستيان بە مەترسى ئەم بارودۆخە نوپە كرد، و دەستيان
كرد بە دژايەتى و بەرھەلستكارى خاچىيەكان.^(١)

ئەم ھەلمەتەش بە ھەلمەتى خاچى يەكەم يان جەنگى يەكەمى خاچىيەكان يان
ھىرشى يەكەمى خاچىيەكان ناسرا، خەلكىكى زۆر لە ئەوروپا لە شاللاويكى گەورەدا
خۆيان بۆ ئامادەكرد، خاچىيەكان لە كاتى پىكخستنى ھەلمەتەكەيان بوونە دوو
بەشەوہ، بەشى يەكەم ناوئارا بە ھەلمەت يا شاللاوى گەلان يان گشتى، بەشى
دووہمىش ناوئارا بە 'ھەلمەتى شازادەكان'.^(٢)

(١) . د. سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ٤٠٥.

(٢) . د. خاشع المعاضيدى واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ٣١.

شالای گهلان یان گشتی

کاتیک پاپا ئەوریانی دووهم داوای له ئوسقفه‌کان کرد بانگه‌وازی خه‌لکی بکه‌ن بۆ ئەم هێرشه‌، تارا‌دهیه‌ک وه‌لامدانه‌وه‌ی پیاوه‌ خانه‌دان و سواره و ده‌ره‌به‌گه‌کان گونجاو بوو، به‌لام وه‌لامدانه‌وه‌ی چینی گشتی له‌ باوه‌پ‌ی که‌سدا نه‌بوو، نه‌ ره‌خساندنی باری فیکری و ده‌روونی و هه‌روه‌ها خرابی گوزه‌رانی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری له‌ پشتی ئەم وه‌لامدانه‌وه‌یه‌وه‌ بوو.^(۱) کۆمه‌لێکی نوێ سه‌ریه‌له‌دا که‌ له‌ راگه‌یانندن و پرۆپاگه‌نده‌ کردن بۆ ئەم شه‌ره‌ پۆلێکی کاریگه‌ریان هه‌بوو، له‌ پێشه‌نگی هه‌موویان "بگرس الناسک" بوو که‌ سه‌ردانی زۆربه‌ی هه‌ریمه‌کانی فه‌ره‌نسی کرد و له‌ ئەنجامدا نزیکه‌ی پانزه‌ هه‌زار له‌ دانیش‌توانی فه‌ره‌نسا شوینی که‌وتن، که‌ زۆربه‌یان له‌ چینی هه‌ژار و نه‌دار بوون، له‌ هه‌مان کاتدا ژماره‌یه‌کی زۆر مندال و ژنی تیندا بوو، ئەمانه‌ پێکه‌وه‌ توانییان له‌ پوژئاوا و پوژه‌لاتی ئەوروپا (پێنج سوپای) گه‌وره‌ دروست بکه‌ن و به‌ره‌و قوسته‌نتینه‌ به‌پێکه‌ون، به‌لام ته‌نها دوو سوپایان گه‌یشته‌ شوینی مه‌به‌ست، ئەمه‌ش دوای دا‌برانی هه‌ندیکیان و کوشته‌نی هه‌ندیکی تریان له‌ ئەنجامی خرابی ره‌فتاریان و سه‌رقالییان به‌ کاری چه‌ته‌یی و تالان و ویران کردن و زولم و زور له‌ کاتی شالاوکه‌یاندا، به‌ تاییه‌ت به‌رامبه‌ر به‌ دانیش‌توانی ئەو شارانه‌ی پیا‌ندا تێپه‌ر ده‌بوون، خاچیه‌کان رینگیان ب‌ری بۆ (صوفیا) و دواتر (ئه‌درنه‌) تا له‌ مانگی ره‌جه‌بی سالی (٤٩٠/ک/ ١٠٩٦ز) گه‌یشته‌ شاری قوسته‌نتینه‌. کاتیک ئەم سوپایه‌ گه‌یشته‌ شاری قوسته‌نتینه‌ ئیمپراتۆری بیزه‌نتی "الیکوس کومنین" داوای لیک‌کردن له‌ ده‌ره‌وه‌ی شو‌رای پایته‌خت (شاره‌که‌) وه‌ به‌وستن،^(۲) سه‌ره‌پای خرابی ره‌فتاری خاچیه‌کان له‌ کاتی شالاوکه‌یان به‌رامبه‌ر به‌ دانیش‌توانی هه‌ریمه‌کانی پوژئاوایی بیزه‌نته‌ له‌وانه‌ ده‌سته‌که‌ی (والتر المفلس) له‌ بولغاریا وایکرد بولغاریه‌کان هێرش به‌نه‌ سه‌ریان،^(۳) ئیمپراتۆری بیزه‌نتی (الیکوس کومنین) زور به‌ چاکی پێشو‌ازی لیک‌کردن و ئامۆژگاری کردن تا له‌ په‌رینه‌وه‌یان بۆ ئاسیای بچووک په‌له‌ نه‌که‌ن تا ئەو کاته‌ی یارمه‌تی و هاوکاری سوپای نیزامی له‌ پوژئاواوه‌ دیت، دوای ئەوه‌ی زولم و سه‌تمی خاچیه‌کان له‌سه‌ر

(۱). د. قاسم عبده قاسم: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۱۱۴.

(۲). سعید عاشور: الحركة الصليبية الاولى، ج ۱/ ص ۱۳۵-۱۳۷.

(۳). د. قاسم عبده قاسم: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۱۱۷.

نخستونانی ئیمپراتوریه‌تی بیزه‌نتی زۆر بوو وهک دزی و کاری چه‌ته‌یی، نیمپراتوری بیزه‌نته بریاری گواسته‌وه‌ی خاچیه‌کانیدا بۆ به‌شی پۆژه‌ه‌لاتی بسفۆر، ه‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا خاچیه‌کان به‌رده‌وام بوون له شالاوبردنیان بۆ سهر کێلگه و گوند و کلیسای ناوچه‌کانی ئیمپراتوریه‌ت، خاچیه‌کان بازنه‌ی چالاکیه‌کانیان ئاراسته‌ی باشووری پۆژه‌ه‌لات کرد و به‌م ه‌ویه‌وه له ناوچه‌کانی سه‌لجوقیه‌کان نزیک یوونه‌وه، له نزیک شاری "نیقیه" ورده شه‌ر له نیوانیاندا ده‌ستیپێکرد، له تشرینی یه‌که‌می ساڵی (٩٠/١٠٩٦ز) له کاتی کشانی خاچیه‌کان پووه و ئه‌م شاره، سه‌لجوقیه‌کان ه‌یرشیکێ ناکاویمان کرده سه‌ریان و له کۆی (٢٥) ه‌زار ته‌نها (٣) ه‌زاریان پزگاریان بوو، ئه‌م ه‌ه‌لمه‌ته له قوسته‌نتینه لای ئیمپراتوری بیزه‌نتی مایه‌وه تا گه‌یشتنی شالاوی دووهم که به "شالاوی شازاده‌کان" ناسراوه، به‌م شیوه‌یه شالاوی گشتی به سه‌رکردایه‌تی "بگرس الناسک" و "والتر المفلس" شکستی ه‌ینا.^(١)

شالاوی شازاده‌کان

ئه‌م ه‌ه‌لمه‌ته به‌شی دووهمی شالاوی یه‌که‌می خاچیه‌کان بوو، که به شیوه‌یه‌کی زۆر باش خۆیان بۆ ئاماده کرد بوو، له کاتیکدا شالاوی گشتی له خه‌لکی خراپ و ه‌زار پێکهاتبوو، پێکهاته‌ی شالاوی شازاده‌کان هه‌مه‌جۆر بوو له دهره‌به‌گ و هه‌ندێ له میره‌کان، هه‌ریه‌ک له‌مانه ئاراسته و سیاسه‌تیکێ تایبه‌تی خۆیان هه‌بوو، بۆیه ئه‌م شالاوه له کرۆکی خۆیدا بریتی بوو له کۆمه‌لیک بۆچوونی جیاوازی دژ به یه‌ک له هه‌موو بواره‌کاندا.^(٢) هاتنی ئه‌م سوپا گه‌وره‌یه لای ئیمپراتوریه‌تی بیزه‌نتی جێی سه‌رسۆرمان بوو، چونکه پێی وابوو ه‌یزیکێ بچووک دیت و پێشتر وا پراها‌توو ه‌یزی خاچیه‌کان له ژێر ده‌سه‌لاتی بیزه‌نته‌دا بمینێته‌وه، بۆیه نه‌یتوانی قایل نه‌بیت به هاتنی ئه‌م سوپایه بۆ ناو ئیمپراتوریه‌تی بیزه‌نتی.^(٣) کۆمه‌له‌ی یه‌که‌می ئه‌م شالاوه به‌فرمانده‌یی میر (جودفری) و براکه‌ی میر (بلدوین) بوو، له‌گه‌ل بوونی

(١). د. خاشع المعاضیدی واخرون: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ٣١-٣٢.

(٢). د. خاشع المعاضیدی واخرون: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ٣٢.

(٣). د. قاسم عبده قاسم: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ١٢١.

ژماره یه کی دیکه ی میره کان، هه لمه تی (جودفری) یه که م هیرشی خاچیه کان بوو که بتوانیت به شیوه یه کی پیکوپیک له کوتایی مانگی ژى الحجه سالی (٤٩٠/ک/١٠٩٦ز) بگاته سنوری ئیمپراتوریه تی بیزهنتی، لیره وه پرسى (باسوخواسی) خاچی له میژووی دهوله تی بیزهنتیدا دهستی پیکرد و بوویه هۆی واژوکردنی پیکه و تننامه یه که له نیوان ههردوولادا، بهو پتیه دهبوو خاچیه کان له ناو سنوری ئیمپراتوریدا واز له کارى چهته یی و دزی و تالانی بهینن، بهرامبهر به وهی ئیمپراتوری بیزهنتی پیداو یستیان پیشکesh بکات تا دهگه نه گوپه پانی شه پى دژ به سه لجووقیه کان، له مانگی نیسانی سالی (٤٩١/ک/١٠٩٧ز) ئیمپراتوری بیزهنتی فه رمانی ده رکرد به گواسته وهی جودفری و سوپاکه ی بۆ که ناره ده راییه کانی ئاسیا تا کاتی گه یشتنی سوپاکانی تر.^(١) پاش ماوه یه که هه لمه تی نیزامی دووهم به فه رمانده یی ئیمپراتور (بوهمیند النورمانی) هات، که سه رکردایه تی سوپایه کی گه وری کرد به رهو پوژه لات به هاوپتیه تی خوشکه زاکی (میرتنکرد) و ژماره یه که له میره کانی نورماند له باشووری ئیتالیا و صقلیه، ئهم هه لمه ته له سالی (٤٩١/ک/١٠٩٧ز) گه یشته قوسته ننتیه و چوویه ژیر فه رمانه وایی ئیمپراتوری بیزهنتی، له هه مان سالا سوپاکه یان گواسته وه بۆ که ناره کانی ئاسیا له ته نیشت سوپای (جودفری)، کو مه له ی سیهه م به فه رمانده یی میر (ریموندی چواره م) که سه رکردایه تی خاچیه کانی هه ری می بروفانسی ده کرد گه یشته نزیک شاری قوسته ننتیه، وه که میره کانی پیش خۆی ملکه چی خۆی نیشاندا بۆ ئیمپراتوری بیزهنتی به مه به ستی به ده سه ته یانی په زامه ندی ئیمپراتور له وه رگرتنی فه رمانده یی و سه رکردایه تی بالا ی خاچیه کان،^(٢) هه روه ها کو مه له ی چواره م که له خاچیه کانی فه ره نسا به فه رمانده ی میر (روبرت کوپى ولیم الفاتح) پیکهاتبوو گه یشته که ناره کانی بسفورو به هه مان شیوه ی میره کانی پیش خۆی ملکه چی خۆی نیشاندا بۆ ئیمپراتوری بیزهنتی، دوا ی ئه وه له گه رووی بسفور په پینه وه بۆ ئاسیای

(١). سعید عاشور: الحركة الصليبية، ج ١/ص ١٤٥-١٤٧.

(٢). سعید عاشور: الحركة الصليبية، ج ١/ص ١٥٣-١٥٦.

چووک و گەشتن بە خاچەکان کە خۆیان ئامادە کردبوو بۆ ھێرشبردنە سەر تەری نەقیە.^(۱)

لە راستیدا شالاری خاچەکان ھەر لە سەرەتاوە ناکۆکی و ناتەبایی نێوانیانى یە دیار بوو، سەرەپای نەبوونی سەرکردایەتیەکی یەکگرتوو، ئەمەش ببوو ھۆی بابەشبوون و تیکچوونی خاچەکان لە نێوان خۆیاندا، لەو کاتەدا ئیمپراتۆری ییزەنتی ھەولێ ئەوەی دەدا کە ئەم ھەلە بقۆزیتەو بۆ خۆی تا وای لیکردن دان بنین بە دەسلەلاتیدا، و پەیمانی گەرانەوێ ھەموو ئەو زەویانەیدا کە پیشتر سەلجوقیەکان داگیریان کردبوو، بۆیە خاچەکان لە قوستەنتینیەو بەرەو ولاتی شام بەرپەیکەوتن.^(۲) ھەموو ھێزەکانی خاچەکان دوای ئەوەی قوستەنتینیەیان بەجێھێشت، لە نزیک شاری ئەزمیر کۆبوونەو لەو کاتەدا (بگرس الناسک) و پاشماوێ ھەلمەتی گشتی پەیوەندییان پێوەکردن، خاچەکان ھەموو بەیەکەو لەسەر ئەو پێکەوتن ھێرش ببەنە سەر شاری نەقیە، لەبەرئەوەی مەلەبەندی میری سەلجوقی (قلج ارسلان) بوو، بەلام لەو کاتەدا خۆی لە شارەکە نەبوو.

لە سالی (۴۹۰/ک/۱۰۹۶ز) خاچەکان گەشتە شاری نەقیە و گەمارۆیان لەسەر توند و بەھێزکرد، ھەرچەندە میر(قلج ارسلان) کۆمەڵێکی نارد بۆ بەرگری کردن، بەلام بێ ئەنجام بوو، لەو کاتەدا موسلمانان بارودۆخیان بە دەست گەمارۆی خاچەکانەو زۆر خراپ بوو، بۆیە لە ژێرەو و بە نەیتی نوێنەریان نارد بۆ لای ئیمپراتۆری ییزەنتە کە ئامادەن شارەکەیان بەدەنە دەست بە مەرچیک رینگابەدەن بە ھەرچوونی خۆیان و مال و منالیان، ئیمپراتۆر بە داواکەیان قایل بوو، بەمەش لە سالی (۴۹۱/ک/۱۰۹۷ز) دەست گیرا بەسەر شاری نەقیەدا، شاری نەقیە یەکەم شار بوو کە خاچەکان و ییزەنتەکان دەستیان بەسەردا گرت،^(۳) خاچەکان بەردەوام بوون لە پیشکەوتنێان لە خاکی سەلجوقیەکانی رۆم لە ئەسیای بچووکید، لە کۆتایی حوزەیرانی سالی (۴۹۱/ک/۱۰۹۷ز) شاری (نەقیەییان) بەجێھێشت و بوون بە دوو بەشەو و بڕیاریاندا لە (چورلیوم) یەک بگرنەو، تێھەلچونیان لەگەڵ میری

(۱). سعید عاشور: ھ- س، ص ۱۵۶-۱۵۸.

(۲). ابو الفداء: المختصر، ج ۲/ص ۲۱۰؛ عبدالعزیز سالم: طرابلس الشام، ص ۷۷.

(۳). ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۱۳۴؛ ابو المحاسن: النجوم الزاهرة، ج ۵/ص ۱۶۰.

سه‌لجوقی له شه‌پێکی زۆر به‌هێزدا بوو، تیايدا سه‌لجوقیه‌کان تێکشان و خاچیه‌کان ده‌سکه‌وتی چاکیان به‌رکه‌وت، هه‌روه‌ها به‌ره‌و باشوور به‌پێکه‌وتن بێ ئه‌وه‌ی له‌لایه‌ن سه‌لجوقیه‌کان هه‌یج به‌رگریه‌کیان تووش بێت تا گه‌یشته‌ ده‌شته‌کانی (قونیه)^(۱) که زۆر به‌پیت و به‌رکه‌ت بوو، له‌به‌رئه‌وه‌ی له‌و کاته‌دا هه‌یزه‌کانی سه‌لجوقی له‌ به‌رامبه‌ریان کشابوونه‌وه و ده‌رفه‌تیان بۆ په‌خساندن بۆ داگیرکردنی شاری (هه‌رقله)، له‌وئ بوونه‌ دوو تیپ، یه‌که‌میان به‌ فه‌رمانده‌یی میر (بلدوین) و میر (تنگرد) بوو ئا‌راسته‌که‌یان ناوچه‌کانی پۆژه‌ه‌لاتی ئه‌سیای بچووک تا (کیلیکیه و گرسوس) بوو، به‌لام تیپی دووهم که له‌ زۆربه‌ی هه‌ره‌ زۆری خاچیه‌کان پێکهاتبوو له‌ سه‌رووی هه‌موویانه‌وه نوێنه‌ری پاپا و میر (جودفری و بوهمیند و ریمون) بوون ئا‌راسته‌که‌یان به‌ره‌و (ئه‌نتاکیا) بوو، (بلدوین) و تیپه‌که‌ی پێگای پۆژه‌ه‌لاتیان گرت به‌ مه‌به‌ستی داگیرکردنی شاری (ره‌ها)، زۆربه‌ی خاچیه‌کان پڕویانکرده‌ شاری ئه‌نتاکیا که له‌ کۆتایی مانگی تشرینی یه‌که‌می سالی (۴۹۱/ک/ ۱۰۹۷ز) ببووه‌ جێگای سه‌ره‌کیان که له‌لایه‌ن میر (یانجی سبان) وه‌ فه‌رمانه‌روایی ده‌کرا که له‌ سه‌لجوقیه‌کانی عێراق و شام بوو،^(۲) خاچیه‌کان دوا‌ی سه‌رکه‌وتنیان و ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی ئه‌سیای بچووک و ولاتی شام توانییان چه‌ند میرنشینی دابه‌زه‌ری‌ن، له‌وانه‌ "میرنشینی ره‌ها، میرنشینی ئه‌نتاکیا، میرنشینی ته‌رابلس، میرنشینی به‌یت و لمه‌قدیس".^(۳)

لێره‌دا ده‌توانین ب‌پێین به‌شی کۆتایی شالاوی یه‌که‌می خاچیه‌کان گه‌مارۆدانی شاری قودس بوو بۆ ماوه‌ی (۵) هه‌فته‌ له‌ سالی (۴۹۳/ک/ ۱۰۹۹ز) دا، له‌ هه‌مان ساڵدا توانییان شاری قودس بگرن و تیايدا کوشتاریکی یه‌کجار زۆریان ئه‌نجامدا و ته‌نها فه‌رمانده‌ی فاطمی (افتخار الدوله) و هه‌ندێ له‌ پیاوه‌کانی پزگاریان بوو، له‌و بارودۆخه‌ هه‌ستیاره‌دا خاچیه‌کان له‌ کلێسای قیامه‌ت کۆبوونه‌وه بۆ به‌جێ هه‌نان

(۱). قونیه: شاریکی تورکیه ده‌که‌وێته‌ ناوه‌راستی ئه‌سیای بچووک و سه‌لجوقیه‌کان کردیانه‌ پایته‌ختی خویان له‌ ولاتی روم کاتی فه‌تح کردنی سالی (۴۷۷/ک/ ۱۰۸۴ز) (به‌روانه: کی لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية، ت- بشیر فرنیسیس و کورکیس عواد، بغداد، ۱۹۵۴، ص ۱۷۲).

(۲). ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۱۳۴؛ ابن الجوزی: المنتظم، ج ۹/ ص ۱۰۵؛ کارل بروکلمان: تأریخ الشعوب الاسلامیه، ترجمه، بنیه امین فارس و منیر البعلبکی، بیروت، ص ۳۴۵- ۳۴۶.

(۳). د. خاشع المعاضیدی و آخرون: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۳۵.

يان ئەنجامدانى "نوۋىژى سوپاس"، بەم شىۋەيە قەۋارەى خاچىيەكان لە پۈژھەلاتى ئىسلامى جىگىر بوو، يەكەم كارى خاچىيەكان لە قودس پاككردنەۋەى شار بوو لە تەرمى كۆژراۋەكان كە ھەموو شارى داگىر كەردبوو، لەگەل پىشەكەشكەردنى موسلمانان بە ھەموو جۆرىك، دواتر مەشت و مې لەسەر ئەۋەى كى لە قودس ھەمانزەواييان بىكات سەرىيەلدا، چونكە خاچىيەكان كاتىك لە سالى (١٠٩٦/ك٤٩٠ ز) ئەوروپايان بەجى ھىشت بىريان لەۋە نەكەردبوۋىيەۋە دۋاى داگىر كەردنى قودس لە دەستى موسلمانەكان چى بىكەن، لە ھەمان كاتدا پاپا ئورىيانى دوۋەم پىش بىستنى داگىر كەردنى قودس كۆچى دۋاى كەرد، بە بى ئەۋەى ھىچ سىستەمىك دىيارى بىكات بۇ بەرپۈۋەبەردىنى شارى قودس، بەلام لە كۆتايىدا پىككەۋتن لەسەر ھەلبۇاردنى (جودفرى البوبونى) لە ژىر ناۋنىشانى (حامى حريم المقدس) بۇ بەرپۈۋەبەردىنى شارى قودس بەم شىۋەيە لە ئەنجامى سەركەۋتنى ھەلمەتى يەكەم، دروست كەردنى سى مىرنىشىن و مەملەكەتەك بەدەست ھات.^(١)

شالۋى يەكەمى خاچىيەكان بە دوو قۇناغ تىپەپى، يەكەمىيان سەركەۋتوۋ نەبوو، بەلام دوۋەم جگە لەۋەى سەركەۋتنى بەدەستەيتنا ھاۋكات شىۋە پىكخستىنىكى بەخۋىيەۋە بىنى، و توانىيان ھەموو ئەۋ ناۋچانە داگىر بىكەن كە پىيادا تىپەپ بوون، لە ئەنجامى ئەم ھەلمەتەدا كارى دزى و چەتەيى و تالان و ويرانى نەك لە ناۋ خاكى موسلماناندا بەلكو لە ھەرىمەكانى ئىمپراتورىيەتى بىزەنتىشدا زۆر بوو، گرنگى ئەم ھەلمەتە لەۋەدايە شارى قودس داگىر كرا و لە دەست موسلمانەكان دەرھىترا كە مېژۋوى دەسەلاتى ئىسلامى لەۋ ناۋچەيەدا دەگەپايەۋە بۇ سەردەمى دوۋەم خەلىفەى راشدى (عومەرى كۆپى خەتاب) (رخ) (سالى ١٥٠ ك)، ھەروەھا توانىيان لە ئەنجامى ناكۆكى و مەملەكەتەى نىۋان مىرە عەرەبەكان و نەبوۋنى سەركەردەيەكى بەتوانا و لىھاتوۋ بۇ سەركەردايەتى كەردنى بەرەى ئىسلامى و بەرگىر كەردنى لە خاكى موسلمانان دژ بە ھىرشى خاچىيەكان سى مىرنىشىن و مەملەكەتەك لە ناۋ خاكى موسلماناندا دابمەزىرىن.

(١) . د. قاسم عەبدە قاسم: ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو، ص. ١٢٠.

باسی دووهم هه‌لمه‌تی دووهمی خاچیه‌کان

بزرگ‌کردنی شاری ره‌ها له دهستی خاچیه‌کان له سالی (۱۱۴۴/ک ۵۳۹) به دهستی عیماده‌دین زهنگی دواي (۲۸) پوژ گه‌مارۆدان هه‌نگاوێکی به‌رچاو بوو، به‌مه‌ش یه‌که‌م قه‌واره‌ی سیاسي و ئایینی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی خاچیه‌کان له پوژه‌ه‌لاتی ئیسلامیدا کۆتایی هات، ئەمه پووخانی قه‌لایه‌کی ده‌روونی گه‌وره بوو له‌سه‌ر خاچیه‌کان، هاوکات لێدانێکی گه‌وره بوو بۆ به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانیان له ناوچه‌که‌دا، هۆکاریکی گرنگیش بوو له بیر‌کردنه‌وه بۆ هه‌لمه‌تیکی تر بۆ سه‌ر پوژه‌ه‌لات، خاچیه‌کان له دژی عیماده‌دین زهنگی هه‌یچیان پێ نه‌ده‌کرا تا هاتنی هێرشێ دووهمی خاچیه‌کان.^(۱)

له راستیدا ئەم شاره په‌یوه‌ندییه‌کی که‌لتوری به سه‌ره‌تای مه‌سیحیه‌ته‌وه هه‌بوو، به رووخاندنی دواي که‌متر له (۵۰) په‌نجا سال له ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی به‌ده‌ستی "بلدوين البویونی" په‌شبینی لای خاچیه‌کان دروست کرد، به‌لام لای جیهانی ئیسلامی پێچه‌وانه‌ی خاچیه‌کان بوو، چونکه سه‌ره‌که‌وته‌ی موسلمانان به سه‌رکردایه‌تی عیماده‌دین زهنگی فاکته‌ری سه‌ره‌کی بوو له هاندان و یه‌ک‌خسته‌نی هه‌موو توانا و چالاکی موسلمانان له دژی خاچیه‌کان، له پووی سه‌ربازیه‌وه که‌وته‌نی شاری ره‌ها به دهستی موسلمانان ده‌ست‌که‌وته‌ی گه‌وره بوو، چونکه دۆلی فورات ببووه ناوچه‌یه‌کی ئیسلامی، هاوکات ناوچه‌یه‌کی گرنگ بوو بۆ کۆنترۆل کردنی هه‌موو پێگا و بانه‌کانی نیوان باکووری شام و عێراق و جه‌زیره و ئاسیای بچووک.^(۲)

له پوژناوای ئه‌وروپا جوړیک له غه‌م و مه‌ترسی له ناو خه‌لک و ده‌زگا‌کانیان بڵا‌بوویه‌وه و هه‌ستیان به مه‌ترسی و ئالۆزی بارودۆخیان کرد له ناوچه‌کانی جه‌زیره و ولاتی شام، سه‌ره‌رای ئه‌و بارودۆخه پشێو و نائارامه، هه‌یج له‌و سه‌رکرده ئه‌وروپیا‌نه هه‌ولی هه‌لمه‌تیکی خه‌یرای خاچیان نه‌دا، به‌لکو هه‌ستان به ناردنی وه‌فدیه‌کی فه‌ره‌نجی بۆ لای پاپا "بجینیوسی سی‌هه‌م" (۵۴۰-۵۴۸/ک ۱۱۴۵-

(۱). أبن الأثير: الكامل في التاريخ، ج ۹/ ص ۸- ۹؛ أبن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ۲۷۹.

(۲). د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، ص ۱۳۷.

۱۱۵۳ز) که ماوهیه کی کهم بوو دهسه لاتی پاپه وی وهرگرتبوو، هاوکات وهفدیکی نهرمه نی هانایان بۆ پاپا و پاشاکانی ئه وروپا هینا بوو بۆ گتپانه وهی شاری ره ها، له نیوان سالانی (۵۴۰-۵۴۴ه/ ۱۱۴۵ - ۱۱۴۹ز) پرووداوه کانی ئهم هه لمه ته ده رکه وتن که له میژووی شه پی خاچیه کاندایا به هه لمه تی دووه می خاچیه کان ناسرا. ^(۱) بیگومان تیکشانی خاچیه کان له شاری ره ها به رامبه ر عیماده دین زهنگی بیووه هوی ئهم په لاماره به سه رکردایه تی "کونرادی سیته م" ئیمپراتوری ئه لمان و لویسی حه وته م پاشای فه رهنسا بۆ ناوچه که له کوتایی سالی (۵۴۲ه/ ۱۱۴۷ز) و سه ره تای سالی (۵۴۳ه/ ۱۱۴۸ز) که دواجار چاره نووسیان دۆراندنیکی گه وره بوو به دهستی موسلمانان و پاشای فه رهنسا به شیوهیه کی زور سهیر له دیلی و کوشتن پزگار بوو ئه مهش له دوا ی تیکشانی سوپاکه ی. ^(۲)

کهوتنی شاری ره ها قوناغی یه که می له ئاسوی ئیسلامی و سه رکه وتنه کانیان ته واوکرد و بۆ سه لماندن ئهم راستیه داته پینی خاچیه کان له هه لمه تی دووه میان ده بینین که ئامانجیان گتپانه وهی دهسه لات و قه واره ی خاچیه کان بوو له پۆژه لات. ^(۳) خاچیه کان بۆ یه که م جار هه ستیان کرد به مه ترسی بارودۆخیان له پۆژه لات، بۆیه بانگه وازیان بۆ هه لمه تیکی نو ی ده کرد، به لام له هه مان کات و له و بارودۆخه ناسکه دا هاوکاری یه کتریان نه ده کرد، جوسلین هه ولیدا که "تل باشر" بکاته بنکه ی خوی و تیکچوونی له گه ل "ریموندی میری ئه نتاکیا و ده رچوونی له ژیر دهسه لاتی ئه وی خسته پروو، هاوکات رقی بوو له هاوپه یمانیه تی (جوسلین)، به لام بریاریدا یارمه تی له بیزه تنه کان وهر بگریت بۆیه له لای ئه وانه وه به پیکه وت، هاوکات ئه وان خه ریکی خۆ ئاماده کردن بوون بۆ شه پ له گه ل تورکه کان و وه لامی ئه ویان نه دایه وه و ئه ویش به لاوازی له به رده ستیان مایه وه، ^(۴) ده توانین بلینین کهوتنی مه مله که تی ره های خاچی به ره مه میکی گه وره بوو بۆ پزگارکردنی میرنشینی (عیماده دین زهنگی) که به رده وام له مه ترسیدا بوو، به لام له دوا ی ئه و پرووداوه وه دلنیا بوون. ^(۵)

(۱). د. قاسم عبده قاسم: هه مان سه رچاوه، ص ۱۳۷.

(۲). ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۲۹۷ - ۳۰۰.

(۳). رنسیمان: تاریخ الحروب الصلیبیة، ج ۲ / ص ۴۶۷.

(۴). هه مان سه رچاوه، ص ۲۸۳.

(۵). ابن الأثیر: الباهر فی التاریخ، تحقیق، عبدالقادر أحمد طلیحات، القاهرة، ص ۶۹.

ئەم سەرکەوتنە دەرفەتى پەخساند بۆ (عیمادەدین زەنگى) بۆ دەست بەسەراگرىتى پىنگەى خاچىەکان لەو دەورووبەرە و کۆنترۆل کردن و دەست بەسەرداگرىتى ھەموو شىمەكى دوژمن لە ناوچەكەدا، ھەروەھا لە ئەنجامى ئەم سەرکەوتنەدا كۆمەلەك نازناوى لە عەبباسىيەكان و سەلجۇقىيەكان وەرگرت. ^(١)

خاچىەكان بۆ مانەوەيان لە پۆژھەلات ھەموو ھىز و توانايان خستەگەپ بۆ كۆکردنەوھى ھىزەكانيان دژ بە "نورەدین مەحمود" كە گەورەترین ھىز بوو لە ناوچەكەدا لە دژى خاچىەكان، نورەدین مەحمود بەم سەرکەوتنەو نەوھستا بەلكو بە سوپاكەيەو بەرەو باكور بەرپەكەوت و توانى دەست بگریت بەسەر ھەموو ئەنتاكيا لە پۆژھەلاتى پووبارى (أورنت)، ھەروەھا لە سالى (١١٤٧/ك) ناوچەكانى "ارناح و كرلاتا و بىلاگ و سرقوت" كەوتنە بەر ھىزشى نورەدین مەحمود، ^(٢) ناچار خاچىەكان لە سالى (١١٤٨/ك) گەورەترین سوپايان ئامادەكرد بۆ گۆرەپانى جەنگ و شارى دیمەشقیان گەمارۆدا لە چوارچىوھى ھەلمەتى دووھى خاچىەكان، "مەین الدین انزى" فەرمانرەوای دیمەشق چاوەروانى ئەو نەبوو مەبەستى ئەم سوپایە داگیر کردنى شارى دیمەشق بێت، بەلام كاتێك ئەم راستىيەى بۆ دەرکەوت داواى یارمەتى لە ھەموو میرەكانى ھەرىمەكانى دەورووبەرى كرد بۆ ناردنى سەربازەكانیان، ھاوكات داواى یارمەتى لە (نورەدین مەحمود) كرد. ھىزى خاچىەكان سەرەتا لای "منازل العساكر" نیشتەجى بوون كە دەكەوتە دورى (٤ میل) لە باشوورى دیمەشق، سوپای خاچىەكان پەلەیان كرد لە پێشكەوتنیان بۆ گوندی "المنرە" لەبەر ھەبوونی ئاو لەو گوندەدا، سەرەتا سوپای موسلمانان ھەولیاندا نەھێلن خاچىەكان لەو زیاتر پێشپەرى بکەن، دواتر لە ئەنجامى تێھەلچوونی ھەردوو لادا خاچىەكان ھەندى سەرکەوتنیان بە دەستھێنا و توانیان شارەكە داگیر بکەن، موسلمانان ناچار بوون شەپى "عصابات- سەركیش" ى ئەنجام بدەن، بۆ پۆژى دواتر شەپ لە نێوانیاندا پەرى سەند و ھاوكارى و یارمەتى بۆ موسلمانان لە ھەموو لایەكەو دەھات، خاچىەكان ناچار بوون بکشیئەو بۆ دەشتایىيەكانى شورای پۆژھەلات، دوا بەدواى ئەو پرودایە سوپای موسلمانان ھىرش و پەلاماریان بۆ سەر خاچىەكان تازەکردەو، خاچىەكان

(١) . وەكو "الانیر المظفر، ركن الاسلام، عمدة السلاطين، زعيم صیوشن المسلمين، ملك الامراء، امير العراقين والشام، ابن القلانسی: م، ن، ص، ٢٨٤.

(٢) . رنسىمان: ھەمان سەرچاوە، ص ٣٩٢.

بەناچارى ھەنگاۋى بەرگىرى كوردنيان گىرتەبەر بۇ پزگار بوون لەو قەيرانەى تىكەوتبوون، بەلام سوارە موسلمانەكان لە ھەموو لايەكەو ھىرشيان دەكردە سەر سوپاى خاچىەكان و تىر بارانيان دەكردن، بە شىۋەيەك ھەموو لەناو يەك شلەژان و ناچار بوون بە تىكشكاۋى بگەپىنەو ھەموو بۇ بىكە سەربازىيەكانيان، بە ھۆى زۆرى كوژراو ھەكانى خاچىەكانەو ھەموو تەرمەكان ھەموو دەشتەكەى گرتبوو،^(۱) بارودۆخى خاچىەكان لە ولاتى شام زۆر خراپ بوو، سەر ھەراى كوژراني (عيمادەين زەنگى) بە دەستى يەككە لە خزمەتكارەكاني بە ناۋى (بىرتقىش) لە سالى (۱۱۴۷ز)،^(۲) جوسلين لە دوو ھەوليدا لە ھىرش بىردنەسەر شارى رەھا بە مەبەستى دەرھيتاني لە دەستى (نوردەين مەحمود) شكستى ھىنا، جەنگاۋەراني ھەردوولا "موسلمانان و خاچىەكان" چاۋەپوانى ھاتتى بەشى كۆتايى سەربازاني ھەلمەتى دوو ھەموو بوون، بەلام (لويىسى ھەوتەم) گىرۆدەى پروپاگەندەى پەيوەندى خۆشەويستى نيوان "اليانور الاكوتيانىيە" ى خىزاني و ميرى ئەنتاكيا "رېموند" بوو، بەم ھۆيەو (رەھاى) لەيادچوو و پەيوەندى كرد بە سوپاى "كونرادى سىتھەم" لە فەلەستين و بىريارى ھىرشياندا بۇ سەر شارى ديمەشق لە برى پزگاركردى شارى رەھا، لە ئەنجامدا زۆر بە خراپى تىكشكان، ئەمە بوو بە ھۆى گەپانەو ھى كونراد بۇ ئەلمانيا، ھەروەھا لويىسىش لە سالى (۱۱۴۹ز/كە۴۴) گەپايەو.

لە ئەنجامى ئەم ھەلمەتەدا ژمارەيەكى زۆرى خاچىەكان لەناو چوون، لەو ھەش زياتر بىرىكى زۆر چەك و تەقمەنيان لە دەست دا ئەمەش بوو ھۆى ئەو ھى ئەم سوپا گەورەيە ئامانجى سەرەكى خۆى بىرچىتەو، و لە بەرامبەر ھىرشى موسلمانان نەيانتوانى بۇ ماۋەى چوار پۇژ بەرگىرى بىكەن، ئەمەش بە گەورەترين ئىھانە دادەنريت بۇ پىز و شكۆى خاچىەكان كە دەيانوت سوارى خاچى نادۆپىت، ھاۋكات ھىوا و ئومىدى نوپى دا بە جىھانى ئىسلامى.^(۳) "نوردەين مەحمود" بەرپرسى ھەلەب و "معين الدين انر" بەرپرسى ديمەشق پىككەوتن ھاۋكارى و يارمەتى يەكتر بەدەن بۇ راۋە دوونانى خاچىەكان لە ئەنجامى دۆرانيان لە شام لە سالى (۱۱۴۹ز/كە۴۴) دا، سوپاى ئىسلامى دەستى كرد بە تىكدانى قەلاى "العرىمە" كە لە ژىر دەسلەتلى خاچىەكاندا بوو، ھەروەھا بىكەى ھىرش و پەلامارى خاچىەكان

(۱). أبو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين التورية والصلاحيه، ج ۱/ص ۱۲۳.

(۲). أبىن واصل: مفرج الكروب في اخبار بني ايوب، ص ۹۹ - ۱۰۰؛ أبىن القلانسي: م، ص ۸۴ - ۸۵.

(۳). رنسىمان: ھەمان سەرچاۋە، ص ۴۵۷.

بوو، تا له گهڼ خاکه که پریک بوو، هاوکات موسلمانان کان توانیان زوریکی له خاچیه کان له نیوانیاندا "برتراند بچوک" که یه کیکی بوو له فهرانده کانی خاچیه کان له گهڼ خوشکه ی به دیلی بگرن، دواتر بران بۆ شاری حه له ب و (۱۲) سال له زینداندا مانه وه.^(۱)

به م شتویه هه لمه تی دووه می خاچیه کان کۆتایی هات هه رچه نده ئهم هه لمه ته پاپاو قدیس "برنارد" پیلانیان دانا بوو، و دوو گه وره پاشای ئه وروپا سه رکردایه تیان ده کرد، و دانیشتوانی ئه وروپا هیوایه کی زوریان به سه رکه وتنی ئهم هه لمه ته بوو، به لام هه لمه ته که شکستی هیتاو ژماره یه کی زوریان لئ کوژراو به دیل گیرا که له نیو دیله کاندایه میریک هه بوو. تیکچوونی په یوه ندی نیوان خاچیه کانی ئه وروپا و بیزه نته کان و به پینچه وانه وهی ئه وانه وه په کبونی ریزه کانی موسلمانان له نیو خویاندا کاریگه ری راسته وخوی هه بوو له سه ر باری دهروونی خاچیه کان له کاتی شه پرکردندا.

ئوبالی شکسته تیانی هه لمه تی دووه می خاچیه کان ده که ویته ئه ستوی سه رکرده و فهرانده کانیان به هوی ململانی و تیکچوونی په یوه ندی نیوانیان،^(۲) جگه له ده رکه وتنی "نوره دین مه حمود" له سالی (۵۴۶هـ / ۱۱۵۱ز) که پۆلیکی گه وره ی هه بوو له به رگری کردنی هیرش و په لاماری خاچیه کان و چوونه ناوچه ی "راس الما و".^(۳)

نورده دین مه حمود سه رکردایه تی سوپای ئیسلامی کرد و له ناوچه ی "عین الجر" له ده شتی بیقاع و له نزیک دیمه شق دابه زی بۆ شه پر کردن له گهڼ خاچیه کان، هاوکات ده رکه وتنی گه شتیگه لی میسری له که ناره کان هانده ریک بوو بۆ نوئ بوونه وهی شه پر له گهڼ خاچیه کان، ئهم گه شتیگه لیه پر بوو له هیز و چه ک و ته قه مه نی و له (۷۰) حه فتا به له می جه نگی به هه موو پینداویسته کانی وه پیکه اتبوو، گه شتیگه لی میسر هیرشی کرده سه ر خاچیه کان، دوا ی تیکشکاندنیان ژماره یه کی زوریان لئ کوشتن و به دیل گرتن، که شتیگه لی میسر هه رچیان هاته ری سوتاندنیان و به له میکی زوری خاچی و بیزه نتیان ده سته که وت، دوا ی ئهم سه رکه وتنه به ره و شاری عه ککا به پیکه وتن، موسلمانان به هه مان شتویه ی (یافا) شاری (عه ککا) یان

(۱). ابن القلانسی: م.ن، ص ۳۰۹ - ۳۲۱؛ أبو شامة: م.ن، ص ۱۴۹ - ۱۵۱.

(۲). رنسیمان: م.ن، ص ۴۶۲.

(۳). د. خاشع المعاضیدی واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۱۱۸.

بزرگوار کرد، دوا به دواى ئه وه موسلمانان هيرشيان برده سهر "صيدا و بيروت و ترابلس" و توانيان زهره ريكي توند بدهن له دوژمن، له ئه نجامى ئه وه هموو سهر كه وتتهى كه كه شتيگه لى ميسرى به دهستى هيتا، (نوره دين مه محمود) برياريدا سهردانيان بكات، چونكه خزمه تيكي گه وره يان پيشكه شكرد له تيكشكاندنى خاچيه كاندا،^(۱) دواى دوو سال له دوژاندنى خاچيه كان (بلدوين) پاشاى بهيت ولمه قديس برياريدا هيرش بكاته سهر شارى عه سقلان و توانى سوپايه كى زور گه وره به هموو پيداويستيه جهنگيه كانى ئه وه سهرده مه ئاماده بكات، شارى عه سقلان به كيك بوو له به هيرترين پينگه سهر بازيه كانى كه نارى دهريا، سوپاى خاچيه كان بۆ ماوهى چهند مانگيك گه ماروياندا، هه رچه نده گه شتيگه لى ميسرى به هانا يانه وه هاتن و هموو چهك و تهقه مه نى و خواردنيكي پينگه ياندن، به لام له ئه نجامى هه لهى به كيك له موسلمانان له چوونى بۆ سوتاندنى بورجى خاچيه كان، ئاگرى ئه وه بورجه په رهى سه ند و گه يشته شارى عسقلان، و كه ليتى خسته شوراي شاره كه، هه ندئ له سواره خاچيه كان هاتنه ناو عه سقلان و هه رچه نده ئه وان كوژران، به لام به رده وام بوونى گه مارو كه له سهر يان بووه هوى داگير كردنى له لايه ن خاچيه كانه وه، به مه خاچيه كان شارى عه سقلان يان كرده سه نته رى دژا به تى كردنى موسلمانان له ميسر و شام و جه زيره ي فوراتى.^(۲)

رووداوه سياسييه كانى ناوچه ي ئيسلامى

رووداوه سياسييه كانى سهر گوڤه پانى ميسر زور به خيرايبى به ره وه نه مانى ده سه لات هه ناويان ده نا به تايبهت له دواى مردنى "الافجل بن بدرالجمالى" له سالى (۵۱۵هـ / ۱۱۲۱ز)،^(۳) نه بوونى فرمانه واپه كى به توانا و ليها توو بۆ به پيوه بردنى كاروبارى ولا ت، واكرد ولا تى ميسر بكه ويته گيژا وه يكي بى كوتاي پر پيلان و خوين پژانه وه، به مهش دوژمنان له ده ره وهى ميسر خو شحال بوون، له سالى (۵۴۵هـ / ۱۱۵۰ز) بلدوينى سيته م هه ستا به چاك كردنه وهى قه لاي غه ززه بۆ هيرش بردنه سهر ميسر، شارى عه سقلان كه به دهستى ميسر به كانه وه مابوويه وه، مه ترسى بوو له سهر خاچيه كانى فه له ستين، خاچيه كان توانيان له سالى (۵۴۸هـ /

(۱). ابن القلانسي: هه مان سه رچاوه، ص ۳۱۴.

(۲). رنسيان: هه مان سه رچاوه، ص ۵۴۵.

(۳). ابن الاثير: الكامل في التاريخ، ج ۸ / ص ۳۰۲.

۱۱۵۳ز) دا داگیری بکهن.^(۱) بهم شیویه تا دوی نیو سده له هانتی هلمه تی یه که می خاچیه کان که ناره کانی فهله ستین نه که و ته دهستی خاچیه کان، ئه مهش بؤ خوی هوکاریک بوو بؤ دؤراندنه کانی خاچیه کان له بهر هکانی باکور دژ به (نورهدین مهحمود) و سهرکه و تنیان به سهر خیل افه تی فاتی پیتشو له عه سقه لاند.^(۲) له سالی (۵۵۹هـ/ ۱۱۶۳ز) بلدوینی سیته م مرد، ئه م که سه سیاسه تی دهره وهی بهرام بهر داگیر کردنی ولاتی میسر پروون و ئاشکرا بوو، به لام دوی نه مانی خوی جیگیره که ی به ناوی "امالریک یه که م" که به "عموری یه که م" - Amaloric1 ناسرا، سیاسه تی بریتی بوو له زنجیره یه که هولدان بؤ داگیر کردنی میسر، چونکه بارودوخی سیاسی ئه و سهرده مه وای دهخواست به تایبه ت دوی یه کبوونی حه له ب و دیمه شق له ژیر فرمانده وای "نورهدین مهحمود" دا، به پای ئه و داگیر کردنی خاکی میسر تا که چاره سهر بوو بؤ پرگار بوونی خاچیه کان، دوی ئه وهی "عموری یه که م" دلنیا بوو له وهی ئه کهر بیت و میسر و شام یه که بگرن و له ژیر کوئرتوولی موسلماناندا بمیته نه وه ئه و میرنیشینی خاچیه کان و بهر ژه وه ندی هکانیان له ناوچه که دا ده که ویته مه ترسیه وه، سهره پای ئه م بارودوخی، (نورهدین مهحمود) له گوپانکاریه سیاسیه کانی ناوچه که و ململاتی نیوان موسلمانان و خاچیه کاندای بی ئاگا نه بوو،^(۳) بویه "نورهدین مهحمود و عموری یه که م" خویان ئاماده کرد بوو بؤ به دهسته پنانی خه لاته گه وره که، ئه ویش ولاتی میسر بوو به هه موو توانا "تابوری و چری دانیشتون" ه که یه وه، هه وله کانی (عموری یه که م) له بهر نه بوونی توانای "مرویی و مادی" له میرنیشینی بهیت و لمه قدیس و گوپانی نه خشه ی په یوه ندی سیاسی نیوان هیزه ئیسلامیه کان له ناوچه که دا شکستیان هیتا، له گرنگترین پرووداوه کانی سهر خاکی میسر و خیل افه تی فاتی ئه وه بوو "چرغام و شاور" کوژران و (ئه سه ده دین شیرکو) بووبه وه زیر لای (خه لیفه عاچد)، له دوی مردنی شیرکو سالی (۵۶۴هـ / ۱۱۶۹ز) سه لاهه ددین یوسفی کوپی ئه یوب له وه زاره تدا شوینی گرته وه و توانی له ماوه ی کار کردنی له وه زاره تی فاتی دا جی دهستی دیار بیت، هاوکات توانی له سهر ناوچه ئیسلامیه کان خوی وه که سهر کرده یه کی قاره مان و جوامیر و لیها توو نیشان بدات، پرووداوه میژوویه کانی

(۱). هه مان سهرچاوه، ج ۹/ ص ۴۲؛ ابن القلانسی، م. ن، ص ۳۲۱.

(۲). د. قاسم عبده قاسم: هه مان سهرچاوه، ص ۱۳۹.

(۳). د. قاسم عبده قاسم: هه مان سهرچاوه، ص ۱۳۹ - ۱۴۰.

خوچه که شاهیدی توانای سه لاهه ددین له و سه رده مه دا، سه رنه که وتنی پر و ژهی هیزشی هاو به شی نیوان "عموری یه که م و بیزه نته کان" له سالی (۶۶۵ ک / ۱۱۶۹ ز) له ژی میسریه کان، و سه رنه که وتنی که مار و یان بۆ سه ر (دیماگ) که ماوه ی (۵۰) یعنجا پوژی خایاند به لگه یه کی پوونی تواناو لینه اتوی سه لاهه دین. ^(۱) ثم رووداوانه هوکاریکی به هیز بوون بۆ جیگیر بوونی ده سه لاتی سه رکرده یه کی لوی وهک (سه لاهه ددینی ئه یوبی) له میسر، ئالای (نوره دین مه حمود) به سه ر پینج پایته خندا "شه کاوه" بوو ئه وانیش، بریتیوون له "دیمه شق، ره ها، حه لب، موسل، قاهره"، نوره دین زوری له سه لاهه ددینی ئه یوبی ده کرد تا هه نگاوی گرنک و خیرا بنی بۆ له ناو بردنی خیلافه تی فاطمی و گپانه وه ی میسر بۆ ژیر ئالای خیلافه تی عه بیاسی، به لام سه لاهه ددین چاوه پوانی ده رفه تیکی چاکی ده کرد تا بۆی پیک بکه ویت، ئه ویش یه که م پوژی هه یینی سالی (۵۶۷ ک / ۱۱۷۱ ز) بوو که ناوی خه لیفه ی فاطمی له وتاری پوژی هه یینی لایرد و ناوی خه لیفه ی عه بیاسی هینا، له دوا یه که هه فته خه لیفه ی فاطمی "العاجد" کوچی دوا یی کرد، که دوا که سی بنه ماله ی فاطمیه کان بوو. ^(۲) له ئه نجامی ثم رووداوانه دا سه لاهه ددین بوو به ده سه لاتداری یه که می میسر له قوناغیکی میژووی زور گرنکی نیو قوناغه کانی ململانی دژ به خاچیه کان. جگه له توانا و لینه اتوی سه لاهه ددین، کومه لیک هوکار یارمه تی ده ربوون بۆ جیگیر بوونی و ناو ده رکردنی، له وانه ده وله مه ندی میسر و مردنی (نوره دین مه حمود) له سالی (۵۶۹ ک / ۱۱۷۴ ز)، هاوکات مردنی "عموری یه که م- امالریک" پاشای بهیت و لمه قدیسی دوژمنی له هه مان سالدا، هه موو ئه مانه چاکترین ده رفه ت بوون بۆ دووباره یه که مستنی به ره ی ئیسلامی دژ به خاچیه کان و سه رکرده یه تی کردنی ثم به ره یه له لایه ن سه لاهه ددینه وه و چاره سه رکردنی هه موو کیشه و ململانیکانی نیوانیان. ^(۳) دوا به دوا یی ثم رووداوه سیاسیه به په زامه ندی خه لیفه ی عه بیاسی، سه لاهه ددین له سالی (۵۷۰ ک / ۱۱۷۵ ز) پاشایه تی خوی له ولاتی میسر و شام راگه یاند، سه لاهه ددین بۆ ماوه ی (شهش سال) له سالانی (۵۷۲ - ۵۷۷ ک / ۱۱۷۶ - ۱۱۸۱ ز) به مه به ستی پیکه مستنی بارودوخی میسر و شام و خوئاماده کردن بۆ به رهنکار بوونه وه ی خاچیه کان، له میسر مایه وه، له و کاته دا سه لاهه ددین به

(۱). ابن الأثیر: هه مان سه رچاوه، ج ۹/ص ۱۰۶-۱۰۶

(۲). ابن الأثیر: الکامل فی التاریخ، ج ۹/ص ۱۱۱-۱۱۲.

(۳). هه مان سه رچاوه، ج ۹/ص ۱۲۴-۱۷۲؛ د. قاسم عبده قاسم، هه مان سه رچاوه، ص ۱۴۰.

شیوه‌یه‌کی زۆر زهق و گه‌وره خۆی له قه‌ره‌ی خاچیه‌کان نه‌ده‌دا، سه‌لاحه‌ددین هه‌موو ناوچه‌کانی نیوان نیل و فوراتی به هه‌موو توانا مادی و مرۆبیه‌کانیه‌وه کۆنترۆل کرد.

له‌وکاته‌دا خاچیه‌کان چه‌ند هه‌رش و په‌لاماریکیان برده سه‌ر نیمچه دورگه‌ی سینا، ته‌نانه‌ت هه‌یزه‌کانیان گه‌یشته‌ن ده‌ریاچه‌کانی ناوچه‌ی سویس، هه‌روه‌ها چه‌ند هه‌لمه‌تیکیان برده‌سه‌ر 'تیما و'ی نیوه دورگه‌ی عه‌ره‌بی،^(١) 'رنیالددی شاتیون' میری کرک که به 'ارناک' ناسراو بوو، هه‌ولیدا له پیتاوه‌ست به‌سه‌راگرته‌ی جوولانه وه و چالاکیه‌ی بازه‌ریه‌کانی نیوان به‌نده‌ره‌کانی میسر و حیجان، ده‌ریای سوور به‌ریته و مه‌که‌که و مه‌دینه داگیر بکات، به‌لام گه‌شتیگه‌لی میسری توانی به ته‌واوی گه‌شتیگه‌لی خاچیه‌کان له ناو به‌ریته،^(٢) ئه‌م رووداوانه هه‌موو هۆکار بوون بۆ ئه‌وه‌ی سه‌لاحه‌ددین ده‌ستبکات به گه‌وره‌ترین شه‌ر له‌و سه‌رده‌مه‌دا له دژی خاچیه‌کان ئه‌ویش شه‌ری (حکین) بوو له سالی (٥٨٢/ک/١١٨٧ز)دا.^(٣)

(١). ابن الأثیر: م.ن، ج ٩/ ص ١٥٢-١٢٣؛ ابو شامه، م.ن، ج ٢/ ص ٢٨-٣٧.

(٢). ابن الأثیر: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٩/ ص ١٥٩-١٦٠.

(٣). ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٦٠-٧٣؛ ابن الأثیر: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٩/ ص ١٧٦-١٧٩.

به شی پیتجه م

راگه یاندنی دهروونی له شه‌ری خاچیه‌کان

راڭه ياندى دەروونى لە شەرى خاچىهكان

لەپاش كۆچى دوايى (نورالدين محمود)^(۱) لە سالى (۵۶۹ك / ۱۱۷۳ز) دا جيهانى ئىسلامى بوو بەچەند دەولەتۆكەيەك و ململانى كەوتە نىوانيانەو، تا لەم كاتانەدا سولتان سەلاحەددىن دەرکەوت كە بۆ دووبارە بنیاتنانەو و يەكخستەو وەى جيهانى ئىسلامى ھەولیدەدا كەلەو و پيش لە دەستى دابوو، بۆ زیندوکردنەو وەى ئەو قەوارەيە لە سایەى دەولەتى ئەيوبیدا كارى دەکرد.^(۲)

سولتان سەلاحەددىن سەرکردەيەكى سەدەكانى ناوەرپاست بوو توانى زۆربەى لایەنەكانى سەربازى و پاميارى و كارگيرى و كۆمەلایەتى پىكبخت، و باشتىرین پى و شويىنى بۆ دابىت، ئەو وەى لە كەسىتى سەربازى سەلاحەددىن بکۆلئەو وەى بۆى دەرەكەوئى كە لە ھەموو ئەو گریمانە سەربازیانەدا كە پيشتر لە پۆژھەلات و پۆژئاودا ھەبوون جیاوازە، بەشیکردنەو و لىكدانەو وەى دەرەكەوئى كە تیۆرى جەنگى لای سەلاحەددىن لە پووى ھونەرى و تاكتىكى راستى و توانا و مەبەست و ئامانجەكانییەو وەى جیاوازی زۆرە لەو تیۆرانەى كە پيشتر ھەبوون.^(۳)

ھەر لەو كاتەى سەلاحەددىنى ئەيوبى جەلەوى لىپرسراوى گرتە دەست بەمەبەستى تەواو كردنى بەرنامە پيشینەكانى، ھەلمەتە راڭەياندىنە دەروونىەكانى پۆلىكى كارىگەر و گرنگيان ھەبوو لەیەكخستى ھىزە ئىسلامیەكان بۆ بەرپەرچدانەو و بەرھنگار بوونەو وەى خاچ دروشمەكان، لە پىگای پىكخستى راي گشتى ئىسلامى و خۆ ئامادە كردنیا بۆ جيهاد لە پىئاوى خودا و بەدەستھێتانی سەرکەوتن لە پاشەپۆژدا لە پىگای چەندىن ھۆو شىوازی جیاوا، لەوانە نوسىنى نامەى سولتانى (الكتابه السلگانی)،^(۴) نامەى برايانە (الرسائل الاخوانیە)،^(۵) كە پۆلى

(۱) . (نورالدين محمود) لە سالى (۵۱۱ك / ۱۱۱۸ز) لەشارى حەلەب لەدايک بوو، كوپى (عماد الدين زنگى) ھ، پاش مردنى باوكى سالى (۵۴۱ك / ۱۱۴۷ز) دەسەلاتى وەرگرت، فەرمانرەوای (شام و جەزیرە و مصر) بوو، بەپاشای چاكەخواز ناوبانگى دەرکردوو، ھەر ھەما بەچاكترىن و دادپەر وەرترىن پاشاكانى سەردەمى خۆى دەرئىزدەت. (ابن الجوزى: المنتظم في تاريخ الملوك الامم، ج ۱ / ۲۴۸-۲۴۹، سبط ابن الجوزى: مرآة الزمان في تاريخ الايعان، ج ۸ / ۳۰۵، ابو شامة: الروضتين، ج ۱ / ۲۲۷-۲۲۹).

(۲) . ا.ر.ج: صلاح الدين الايوبى، ل ۱۹۳، فشر: تاريخ اوربا العصور الوسطى، ل ۱۸۸.

(۳) . چونكە سولتان جەنگى دەروونى ستراتیژى و تاكتىكى لە شەپەكانى پىادەكردوو، و ئاگادارى ئەو شىوازە دەرونيانە بوو بۆ پىكانى ئامانجەكانى دژى خاچ دروشمەكان، بۆ زیاتر زانیارى بپوانە: (ئاراس فریق زینل: جەنگى دەرونى لە سەردەمى سەلاحەددىنى ئەيوبیدا، ل ۲۹-۵۰).

(۴) . نامەى سولتانى (الكتابه السلطانية): تايبەتە بە خۆگرتنى كاروبارى دەولەت و ئیش و كارى سولتان لەناوخۆ دەروو، كە پىكھاتوو لە دانانى خەلیفەكان و میرەكان و لە پۆر پەسمى (مەراسیم) پىندانى پۆستى

پاگه‌یاندنی دهر وونی و پروپاگه‌نده‌یان ده‌بینی.^(۲) ده‌وله‌تی ئه‌یوبی و فاتمی له نووسینی تۆماری هه‌وال و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاگاداریه سولتانیه‌کاندا له‌یه‌ک ده‌چوون، ئهم دوو ده‌وله‌ته‌ بۆ ئاهه‌نگ گێرێن له‌ بۆنه‌ ئاینیه‌ تایبه‌تیه‌کانیاندا ده‌رده‌چوون، هه‌رچه‌نده‌ وتاری ئه‌و بۆنه‌ ئاینیه‌ یه‌کیکی تر ده‌یخوێنده‌وه‌ له‌ زاناکان (العلماء)،^(۳) جگه‌ له‌ پۆلی پاگه‌یاندنی نوسه‌ران له‌سه‌رده‌می سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی که‌ کاری نووسه‌ری یان له‌ (دیوانی الانشاء و)^(۴) دا ده‌کرد، وه‌ک (القاجی الفاجل)^(۵) که‌ به‌پێوه‌به‌ری ئهم دیوانه‌ بوو و هه‌روه‌ها (العماد الکاتب).

بۆ نموونه سولتان سه‌لاحه‌ددین که‌ بۆ خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی (الناصر لدین الله)^(۶) ی نووسی، و تینیدا مژده‌ی رزگارکردنی (گجریه‌ وعکا) و که‌ناره‌کانی ده‌ریای شامی

وه‌زاره‌ته‌کان و فه‌رمانده‌یی و فێرکردن و وتار بێژه‌کان و ئاگاداریه‌کانی کوشکی سولتان. بېروانه (القلقشندی: صبح الاعشی، ج ۹/ ل ۲۹).

(۱). نامه‌ی برایانه (الرسائل الاخوانیه): پێک هاتبوو له‌ باس کردنی هه‌ستی که‌سایه‌تی له‌ پازی بوون و توپه‌ بوون و خۆشه‌ویستی و رک بوونه‌وه، گه‌وره‌ نوسه‌ران ئه‌و جۆره‌ نامانه‌یان چاره‌سه‌ر ده‌کرد وه‌کو (القاضی الفاضل) و (أبن الاثیر) و ئه‌وانی تر، بېروانه (نصر الله بن محمد بن الاثیر: المثل السائر في ادب الکاتب والشاعر، ل ۴۶-۴۷).

(۲). هه‌ر له‌سه‌رده‌می ده‌وله‌تی فاتمیه‌کاندا بۆ به‌پێوه‌ چوونی کاروباری ده‌وله‌ت به‌شێوه‌یه‌کی په‌سمی و ئالو گۆڕ کردنی نامه‌ی تایبه‌تی و که‌سی له‌ نێوان نوسه‌ره‌انی ئه‌و سه‌رده‌مه‌دا، له‌و نامانه‌ که‌ باس له‌ چالاکی و که‌ژاوه‌ ده‌رچوونیان بۆ ئاهه‌نگێزان و هه‌ستان بۆ نوێژکردن ده‌کات. (ابن الصیرفی: قانون دیوان الرسائل، ل ۲۷).

(۳). أبین شداد: النوادر السلطانية، ل ۲۴۹.

ج

(۴). دیوانی الانشاء: ئامرازێ په‌یوه‌ندی حکومه‌ته‌ له‌گه‌ڵ لقه‌کانی له‌ناوخۆ ده‌روه‌ه، هاوکات ده‌ربیری هه‌سته‌کانی میله‌ت بوو، و ئه‌گه‌ر بێت و په‌راوه‌کانی دیوانی الانشاء کۆبکرایه‌ته‌وه‌ میژوویه‌کی ته‌واوی لی ده‌رده‌چوو. بېروانه (القلقشندی: صبح الاعشی، ج ۱/ ل ۱۳۵؛ بدوی: الحیاة الادبیه فی عصر الحروب الصلیبیه بمصر والشام، ل ۳۳۴).

(۵). القاضی الفاضل: ناوی (عبدالرحیم بن علی بن محمد بن حسن بن البیسانی اللخمی العسقلانی) ناسراو بوو به‌ (القاضی الفاضل)، له‌ سالی ۱۱۳۵/ک/۵۲۹ز له‌ شاری عسقلان له‌ دایکبووه، چوه‌ بۆ ئه‌سکه‌نده‌ریه، پاشان بۆ قاهره، یه‌کیک بوو له‌ که‌سه‌ هه‌ره‌نزیکه‌کانی سولتان سه‌لاحه‌ددین، هاوکات وه‌زیری بووه. رۆلی به‌رچاوی هه‌بوو له‌ (دیوان الانشاء)، نامه‌یه‌کی زۆری هه‌بوو، له‌ سالی (۵۹۶/ک/۱۲۰۰ز) له‌ شاری قاهره‌ کۆچی دوایی کرد. (ابن خلکان: وفيات الاعیان، ج ۳/ ل ۱۵۸؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهره، ج ۶/ ل ۱۵۶؛ ابن الساعی: الجامع المختصر فی عنوان التواریخ وعیون السیر، ج ۹/ ل ۲۸).

(۶). الناصر لدین الله: له‌ سالی (۵۵۳/ک/۱۱۵۸ز) له‌ دایک بووه، له‌ پاش مردنی باوکی سالی (۵۷۵/ک/۱۱۷۹ز)، ببووه خه‌لیفه‌ی عه‌باسی بۆماوه‌ی (۳۷) سال، پیاویکی زمان پاراو و لێهاتوو بوو، له‌ سه‌ر ده‌می ئهم خه‌لیفه‌

پیراگه یاند، وتی: "سوپاس بۆ خوا بۆ به جیهینانی به لینه که ی، بۆ سه رکه وتنی ئەم نایینه له رابردوو و داهاتوودا، (گبریه) ئالای ئیسلامی تیا هه لکرا و له (عکا)ش میلیه تی کافره کان تیگ شکینران، که مسو لمانه کان به چاوی خۆیان بینیان ئاوه دان بوو، خۆشترین و پیرۆز ترین پۆژیان بوو".^(۱)

سه لاهه ددین هه وڵی ده دا ده و له ته که ی بیه سستیه وه به چه نددین توۆری خیرایی په یوه نددیکردنه وه،^(۲) ئەوه ی که به لای سه لاهه ددینه وه گرنگ بوو زانینی هه وڵی جیگرو فه رمانه واکانی و زانینی هه موو شتیگ که له ولاتدا پوو ده دات و ده رکردنی بپیری تایبه ت به و مه سه لانه بوو. ده و له ته که ی سه لاهه ددین هه میشه له حاله تی ئاماده ییدا بووه، به هۆی ئەو شه رو شوپه زۆرانه ی که له نیوان خۆی و خاچ دروشمه کاندرا پوو ده دا، زۆربه ی ساته کانی فه رمانه وایی ئەوی گرتیه وه.^(۳) ئەمه ش وای ده خواست هه میشه گوئ قولاخی هه وڵی بیت و له کاتی پتووستدا خۆی ئاماده بکات، ئەگه ر دوژمن بیری له شه ر بکرا په ته وه که هیرش بکاته سه ریان، یان ولاتیگ له ولاته کان هیرش بکاته سه ر ولاتیکی تر له و کاته دا هیزی فریاکه وتنی بۆ ده ناردن،^(۴) سه لاهه ددین له گه یانددنی هه وڵدا پشتی به م سئ پێگایه ده به ست:-

۱- پۆست.^(۵)

۲- کۆتری نامه بهر (الحمام الزاجل).^(۱)

خاچ دروشمه کان لاواز بوون، به هۆی سه رکه وته کانی سولتان سه لاهه ددینی ئیوی، له سالی (۱۲۲۵/ک/ ۱۲۲۵) کۆچی دوا ی کرد. (السیوطی: تاریخ الخلفاء، ل ۴۴۸-۴۵۰).

(۱). القلقشندی: مؤثر الانافة في معالم الخلافة، ج ۳/ ل ۳۰۱.

(۲). بۆ زیاتر زانیاری بروهان العمري: المصطلح الشريف ل ۲۳۴.

(۳). ابن واصل: مفرج الكروب، ج ۱/ ل ۲۸۳؛ ابن قاضي شهبة: الكواكب الدرية، ل ۲۱۵.

(۴). القلقشندی: صبح الاعشى، ج ۴/ ل ۶۱؛ المقریزی: الخطط، ج ۲/ ل ۲۱۱.

(۵). پۆست: بریتی بوو له گواسته وه ی نامه و هه وڵا به ئەسپ و حوشت، ئەگه ر ئەمانه یش نه بوو نایه به پیاده ده یان گواسته وه. پۆسته یه کێکه له هۆکاره گرنگه کانی گواسته وه و بلاوکردنه وه ی هه وڵی ناوخۆ ده ره وه، ئەم هۆکاره ش له لایه ن زهنگیه کانه وه گرنگی یه کێ زۆری پێ ده درا. ئەم شتیه یه ش تا هاتی نه وه ی ئەوییه کان و تا کۆتایی هاتی ده و له ته که یان هه ر به رده وام به کاریان ده هێتان، گرنگیه کێ زۆریان به هه وڵی ده وره به رو ئەو پووداوانه ی که به سه ریاندا دیت ده دا ته نانه ت له کاتی شه پشدا به رده وام بوو، به تایبه ت له لایه ن هیزی ده وره به ری پاشا (ده رگاه) وه، و که هه موو شتیکی ده رباره ی پاشاکان پێده گه یشت له کاتی شه رو ناشتی ئاگادار ده کرایه وه هه روه ها له هه موو کاریگ له شه و و روژدا ده یانکرد، هه موو پوژیکیش له لایه ن سیخو په کانیه وه هه وڵی پێ ده گه یشت. (أبن الاثير: الباهر، ل ۸۷؛ القلقشندی: صبح الاعشى، ج ۴/ ل ۳۷؛ العمري: المصطلح الشريف، ل ۲۵۴). بۆ زیاتر زانیاری بروهان (امین: الاستخبارات الايوبيه، ل ۲۹۶-۲۹۷؛ حسین: الجيش الايوبي، ل ۱۷۳-۱۷۴).

۲-ئاگردان.^(۲)

سولتان (نورالدين محمود) بۇ يەكەمجار كۆتۈرى نامەبەرى بۇ گەياندىنى نامەى حكومى بەكارهيتا،^(۳) دواى ئەوھى بىنىى حكومەتەكەى بەرھو فراوانى دەپۇيشت، خاچ دروشمەكانىش لەدەورىيان بوون، كەھىرشىيان دەكرده سەر ولاتىك لە ولاتەكانى پىويستى بەگەيشتنى ھەوالى ئەو ناوچەيە دەبوو بەئەوھى رزگاربان بكات.

بەم ھۆيەوھ بوو لە سالى (۱۱۷۱/ك ۵۶۷) لەسەردەمى وەزارەتى سەلاھەددىندا بپريارى دروستكردى ويستگەيەك لەسەر گرنگترين ريگەكانى ولاتدا درا، و چەندىن فەرمانبەر و راھىنەرى شارەزاي بۇ دامەزرىنرا، نامەكەشيان لەسەر پەپۇيەكى تەنك دەنوسى و بەتيرىك بەبن بالى كۆترەكانەوھ دەبەست و بۇ شوينى مەبەستيان دەنارد، قۇناغ بە قۇناغ لەكۆترىكەوھ بۇ كۆترىكى تر دەيانگواستوھ تاكو دەگەيشتە ئەو شوينەى كە (نورالدين محمود) لىبوو، سەلاھەددىن بايەخ و گرنگى كۆتۈرى نامەبەرى دەزانى، بۇيە چەندىن ويستگەو ھىلى ئاسمانى لەنيوان فەرمانبەرەواكانىدا لەشام و مصر ريگخست.^(۴) لە چوارچىوھى كارو چالاكىەكانى چۆن گرنگى بەكاروبارى شام دەدا، ھەرۈھەا گرنگى بە كاروبارى مصرىش دەدا، و زۆر ھەولى دەدا بە خەلكى شام بلەيت كە ساغ و سەلامەتە و بە ماوھەكى كەم گەيشتوتە مصر و دلىيايان بكاتەوھ، بۇيە سەلاھەددىن بە كۆتۈرى نامەبەر نامەكانى بەخىرايى دەنارد، بەمەبەستى پوچەلأ كىردنەوھى ئەو پروپاگەندەئەى كە دژى سەلاھەددىن دەكران و بلاودەكرانەوھ. ھاوكات (العماد الكاتب) دەگىرپىتەوھ ھەر بەگەيشتنى بۇ شارى قاھىرە بپريارىدا بە نووسىنى نوسراويك بۇ لايەنى پەيوھندىدار لە ولاتى شام و تيايدا وتى: "بۇ پوچەلأ كىردنەوھى پروپاگەندەكان، و گۆپىنى ئەو

(۱). كۆتۈرى نامەبەر (الحمام الزاجل): دەتوانىن بە پۇستى ئاسمانى ناوى بىنىن لە دەولەتى ئەيوپى، لەبەر ئەوھ دەولەتان لەسەر ئەم جۆرە پۇستە راھاتبون پىش دەرگەوتى دەزگا پەيوھندى يە نويىەكان بە تايىبەتى لە كاتى شەپەكاندا بەھۆى تىژى بىرى و خىرايى فرىنى و گەرانەوھى بۇ شوينى خۇى ئەگەر چەند سالىك لەو شوينەوھ دووربىت. (أبو شامة: الروضتين، ج ۱/ ۵۲۱؛ ئەمىن: الاستخبارات الايوبية، ل ۳۰۰). (بۇزىياتر زانىارى بېروانە امىن: الاستخبارات الايوبية، ل ۳۰۰؛ حسين: الجيش الايوبى، ل ۱۸۰-۱۸۹).

(۲). ئاگردان: شوينىكە بۇ بەرز كىردنەوھى ئاگر لە شەودا و دوكلەلأ لە پۇژدا بۇ بە ئاگا بوون لە جموجۇلى دوژمن. (المقرىزي: الخطط، ج ۵/ ۱۹).

(۳). العمري: المصطلح الشريف، ل ۲۵۴؛ المقرىزي: الخطط، ج ۲/ ۲۳۱.

(۴). العمري: المصطلح الشريف، ل ۲۳۴؛ المقرىزي: الخطط، ج ۲/ ۲۱۱، ۲۳۱.

مهترسیانه و بۆ دنیایی، هه‌وایی مژده به‌خشان پێدا په‌وانه کرد: ^(۱) هه‌روه‌ها له په‌مه‌زانی سالی (۵۸۶هـ/ ۱۱۹۰ز) سه‌لاحه‌ددین به کۆتریک نامه‌یه‌کی نارد بۆ (حلب)، و (حمه‌ه) و له‌ویوه بۆ (عکا)، تاكو جیگره‌که‌ی (الملك الفاهر) بالا ده‌ستی (حلب) له هیزشی خاچ دروشمه‌كان ئاگاداری بکاته‌وه که به‌هۆی بیهیزی و سستی سوپای ناوچه‌که‌وه هیزشیان کردبووه سه‌ر ئیماره‌تی (أنگاکیه)ی نزیک (حلب)، به‌هۆی ئه‌وه‌ی سوپاکه‌یان له (عکا)بوو، به‌لام هیزه‌یه‌ده‌که‌کانی (حلب) توانیان شکست به‌ دوژمن بهێنن و نه‌هێلن به‌ خویان بزائن تا شمشیریان له‌ پرویاندا هه‌لکێشا و (۷۵) سه‌ربازیان لیکوشتن و ژماره‌یه‌کی زۆریشیان لێ به‌دیل گرتن. ^(۲)

هه‌روه‌ها له‌کاتی که‌مارۆدانی خاچ دروشمه‌کاندا بۆ شاری (عکا) له‌ نیوان سالانی (۵۸۵-۵۸۷هـ/ ۱۱۸۹-۱۱۹۱ز)دا به‌رده‌وام به‌ پێگای ئهم جۆره کۆترانه‌وه هه‌وایی موسلمانانه که‌مارۆ دراوه‌کانی پێ ده‌گه‌یشته‌. به‌همان شێوه به‌ پێچه‌وانه‌شه‌وه له سه‌لاحه‌ددینه‌وه بۆ دانیشتوانی ئوردوی (عکا). (القاجی الفاجل) وه‌سفی ئه‌و کۆترانه ده‌کات و ده‌لێ: "کۆتره‌كان فریشته‌ی پاشاکان: ^(۳) پۆلی کۆتره‌كان به‌و فریشتانه ده‌چووین که‌ داده‌به‌زنه سه‌ر پێغه‌مبه‌ران، ئه‌مه جگه له‌وه‌ی که هه‌وال و ئه‌مانه‌تی گرنگیان ده‌گه‌یاند، هاوکات له‌ خیانه‌ت کردن دوور بوون.

ئه‌وه باسی خێزایی پۆسته بوو، که‌ بالی کۆتره‌كان له‌ بارودۆخی شه‌ر له‌گه‌ڵ خاچ دروشمه‌کاندا که‌یه‌نه‌ری هه‌وال بوون، ئه‌وه‌ی که بۆ به‌ریه‌رچدانه‌وه‌ی هه‌موو کاریکی سه‌ربازی پتۆیست بوو بۆ پووجه‌ڵا کردنه‌وه‌ی پیلانه‌کانی دوژمن له‌ باری ئاسایی دا به‌پۆستدا به‌ حوشت و ئه‌سپ ده‌نێردا.

به‌م شێوه‌یه سه‌لطان سه‌لاحه‌ددین بۆ جی‌به‌جی کردنی ئامانجه‌کانی بۆ زیاتر ئاگادار بوون له هه‌واله‌کانی ده‌وله‌ته‌که‌ی، گرنگی زۆری به‌م شینوازه ده‌دا(واته پشت به‌ستن به‌ کۆتری نامه‌به‌ر).

مردنی (نورالدین محمود) پێگه‌ی بۆ خاچ دروشمه‌كان خوش کرد که ده‌ست بخه‌نه نێو کارو بارو کیشه نێو خۆییه‌کانی ولاتی شام، به‌هۆی ئه‌و بارودۆخه‌وه

(۱). أبو شامة: الروضتين، ج ۱/ ل ۲۷۴.

(۲). أبین شداد: النوادر السلطانية، ل ۱۴۳. کورتی و وردی له‌ گرنگترین تاییه‌تمه‌ندیه‌کانی کۆتره نامه به‌ره‌كان بوو، هاوکات (بسم الله) و پێشه‌کی و نازناو هه‌مووی هه‌لده‌گیران ته‌نها کات و میژوو دیاری ده‌کراو به‌هێلنکی باریک ده‌نوسراو، قه‌باره‌ی ئهم نامه ئاسمانیانه یه‌قه‌ده‌ر نینۆکی په‌نجه ده‌بوو بۆ زیاتر زانیاری به‌روانه (العبادی: دراسات في تاريخ الحضارة العربية، ل ۱۷۰؛ ویست: الحروب الصليبية، ل ۱۷۸.

(۳). أبو شامة: الروضتين، ج ۱/ ل ۲۰۵؛ أبین قاضی شه‌به: الكواكب الدرية، ل ۲۱۵.

سه‌لاحه‌ددین له مصره‌وه به‌ره‌و ولاتی شام به مه‌به‌ستی جیهادو پاک کردنه‌وه‌ی ولات له خاچ دروشمه‌کان که‌وته پێ. که مه‌به‌ستی پشتگیریکردنی (الملك الصالح اسماعیل)^(۱) بوو دژ به دوژمنی ده‌ره‌کی و له‌ناوبردنی ئه‌وانه‌ی هاوکاری خاچ دروشمه‌کانیان ده‌کرد له‌دژی مسوڵمانان.^(۲)

ئه‌وه‌ی که ئاشکرایه میره‌کانی دیمه‌شق له پشتگیری کردنی سه‌لاحه‌ددین دلتیا نه‌بوون، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌ش په‌یمان‌ه‌که‌یان له‌گه‌لا خاچ دروشمه‌کان پووجه‌لا نه‌کرده‌وه، بۆیه سه‌لاحه‌ددین له پێگه‌ی راگه‌یانندی ده‌روونییه‌وه هه‌ولی دا رای گشتی دژیان کۆبکاته‌وه، بۆ ئه‌ومه‌به‌سته‌ش زانایانی ئاینی به‌کارده‌هێنا، بۆ نمونه داوای له (شیخ ابن أبي عصرون)^(۳) کرد کاریک بکات موسلمانانان لێ به ئاگا بهێنێ، و پتر مه‌به‌ستی سه‌لاحه‌ددین له‌و کاره‌ چوونی بۆ ولاتی شام بووه، چونکه ده‌یزانی که زانایانی ئاینی زیاتر کار ده‌که‌نه سه‌ر خه‌لک، بۆیه سه‌لاحه‌ددین بۆ شه‌پی نوریه‌کان پشتی به‌یه‌کی له‌و زانایانه به‌ست، ئه‌مه‌ش له وته‌یه‌کیدا ده‌رده‌که‌ویت که ده‌لیت: "فَأَنْ بِلِسَانِهِ تَغْمِدُ السَّيْفَ"^(۴) واته‌ "به‌زمانی شمشیر ده‌وه‌ستی". سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی له کاتی کرده سه‌ربازیه‌کانی پرووی کرده (صیدا) و له‌گه‌لا گه‌یشتنی هه‌والی (سوپاکه‌ی سه‌لاحه‌ددین) له ۲۱ جمادی یه‌که‌م سالی (۵۸۳ه‌/ ۱۱۸۷ز) شاره‌که خۆی به‌ده‌سته‌وه‌دا. له‌دوایدا پرووی کرده به‌یروت دوا‌ی پوژیک ئابلقه‌ی داو له‌و کاته‌دا پروپاگه‌نده‌یه‌کی زۆر بلاووبویه‌وه که گوايه سوپای ئه‌یوبی چوونه‌ته نێو شاره‌که و سه‌رکرده‌کانی خاچ دروشمه‌کان سو‌راخی ئه‌م

(۱). الملك الصالح اسماعیل: کۆپی (نورالدین محمود)ه، (۵۵۸-۵۷۷ه‌/ ۱۱۶۲-۱۱۸۱ز)، له‌پاشا‌کانی بنه‌ماله‌ی زه‌نگیه له‌شام و جه‌زیره، پاش کۆچی دوا‌ی باوکی سالی (۵۶۹ه‌/ ۱۱۷۴ز)، ده‌سه‌لاتی (دیمه‌شق و حلب)ی گرت‌ه ده‌ست له ته‌مه‌نی (۱۱) سالی‌دا، بۆیه میر (شمس الدین محمد بن عبدالملک بن المقدم بن خلدون) کاروباری ده‌وله‌ته‌که‌ی بۆ ده‌برد به‌پێوه، له‌ته‌مه‌نی (۱۹) سالی‌دا کۆچی دوا‌ی کرد. (سبط ابن الجوزي: مرات الزمان، ج ۸/ ل ۳۶۶ المقريزي: السلوك، ج ۱/ ل ۱۶۷؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ج ۶/ ل ۸۱-۸۲).

(۲). کاتیک خاچ دروشمه‌کان هێرشیان کرده سه‌ر (بانیا‌س) له پاش مردنی (نورالدین محمود) له کوتایی مانگی شه‌والی سالی (۵۶۹ه‌/ ۱۱۷۴ز) گه‌مارۆیان دا. (ابن المقدم) به‌مه‌ستی پێکه‌وتن بۆ لایان ده‌رچوو به‌مه‌رجیک پاره‌یه‌کی زۆریان پێدا هاوکات دیله‌کانیان ئازاد بکات. (نوری: سياسة صلاح الدين، ل ۱۲۸).

(۳). شیخ بن ابي عصرون: داوه‌ری شاره‌کانی (شه‌نگار و نصیبین و هه‌ران)بوو، له سالی (۵۴۵ه‌/ ۱۱۵۰ز) گه‌پشته شاری حلب و له‌گه‌ل نورالدین محمود چووه شاری دیمه‌شق له کاتی رزگارکردنی سالی (۵۴۹ه‌/ ۱۱۵۴ز)، چهند پوشتیکی وه‌رگرت له ناوه‌وه و ده‌ره‌وه‌ی شاری دیمه‌شق، له سالی (۵۷۳ه‌/ ۱۱۷۷ز) بوو به داوه‌ری داوه‌رانی شاری دیمه‌شق، پێش مردنی به ۱۰سال چاوه‌کانی له ده‌ست دا. (ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ج ۶/ ل ۱۱۰).

(۴). سبط ابن الجوزي: مرات الزمان، ج ۸/ ل ۳۲۴؛ ابو شامة: الروضتين، ج ۱/ ل ۲۳۳.

ههسه له یان کرد بۆیان دهرکهوت که پروپاگه ندهیه، و سوپاکه نه هاتوونه ته نیتو
 شاره که و ویستیان خه لکه که هیتور بکه نه وه به لام نه یان توانی، چونکه خه لکه که
 ترسیکی زوریان لئ نیشتبوو به هوی ئه و پروپاگه ندهیه که له ناویاندا
 بلاوده کرایه وه، هه ربۆیه ناچار بوون داوای ئاسایش و ئارامی له سه لاهه ددین
 بکه ن. سولتان به دهنگ داواکه یانه وه چوو و له ۲۹ی جمادی یه که می سالی ۵۸۳ ک/
 ۱۱۸۷ز) دا شاره که درا به دهستی مسولمانه کانه وه.^(۱) بۆیه ده توانین بلیین ئه و
 سه رکه وتنه ئه نجامی ئه و پروپاگه ندهیه بوو له شاره که دا ده کرا. هه روه ها
 نوو سه ره کان (الکتاب) پۆلیکی راگه یاندنی دهروونی گرنگیان بینی له سه رده می
 سولتان سه لاهه ددینی ئه یوبی دا له نیتو ئه و نوسه رانه شدا (القاجی الفاجل) که سولتان
 ستایشی کرد کاتی بق مجاهیده کان دواوه و وتویه تی: "وا هه ست نه که ن که من به
 شمشیری ئیوه توانیومه ده ست به سه ر ولاتدا بگرم، به لکو به پینوسه که ی (الفاجل)
 توانیومه ئه م کارانه ئه نجام بده م."^(۲) الفاجل وه سفی جهنگی ئازایانی گه له که ی ده کات
 و له وانه ش وه سفی شمشیره که ی سه لاهه ددین ده کات و ده لی:

ماجیات علی الدوام دوامی هی فی النصر نجده الاسلام
 فی یمین السلکان اذا جردتها أشبهتها صواعق فی غمام^(۳)

(القاجی الفاجل) بوو به زمانحالی گه ل و له سه ر زاری سه لاهه ددینه وه بۆ
 خه لیفه و پاشاو میره کان قسه ی ده کرد. پروداوه کانی ولاتی تۆمار ده کرد و
 بلاو کراوه کانی په خش ده کرد و وینه ی جهنگه کانی دژی خاچ دروشمه کان ده کیشا و
 نامه ی سه رکه وتنه کانی ده نووسی، هه روه ها وه سفی شوراکان و جهنگه کانی ده کرد،
 بۆیه نامه کانی له پالاً بایه خه ئه ده بیه که ی دا بایه خیکی میژوو بیان هه یه.

(العماد الکاتب) یش وه ک گه واهیده ریک به شداری ده کات، که خۆی شته کانی
 ده بیست و وه سفی جهنگه کانی ده کرد و ده رباره ی سه لاهه ددین ده یگوت: "له

(۱). ابن الاثیر: الكامل، مج ۷/ ل ۳۳۰؛ أبو الفداء: المختصر، ج ۲/ ل ۱۵۶.

(۲). المقریزی: الخطط، ج ۲/ ل ۳۶۶؛ ابن العماد: شذرات الذهب، ج ۴/ ل ۳۲۴.

(۳). العماد الکاتب: خريدة القصر - قسم شعراء مصر، ج ۱/ ل ۳۵. واته:

هه رده م له سه ر کاره کانی لئوه شاهه و لئهاتوو بووه

که له سه رکه وتندا هه رده م فریاد ره سی ئیسلام بووه

ئه و شیرهی که له راستی سولتان بکیشایه

شینوه ی هه وره بروسکه له ئاسمانیکی هه وراوی

خزमे‌تی دابووم و له‌ته‌کیدا ده‌رۆیشتم و له‌ته‌کیشیدا داده‌به‌زیم.^(۱) سه‌رده‌می سه‌لاحه‌ددین به‌هیزترین سه‌رده‌می به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی دوژمن بوو و پرپوو له‌سه‌رکه‌وتنی سه‌ربازی به‌شیوه‌یه‌کی ئه‌ده‌بی سه‌رکه‌وتنه‌کانی سه‌لاحه‌ددینی تۆمار کردووه‌و به‌هۆنراوه‌ش وه‌سفی ئه‌م سه‌رکه‌وتنه‌ش ده‌کات، له‌وانه‌ش له‌ پارچه هۆنراوه‌یه‌کدا که باس له‌ پزگار کردنی قودس و شام ده‌کات وه‌سفی سه‌لاحه‌ددین ده‌کات و ده‌لیت:

رأيت صلاح الدين أفل من غذا
وأشرف من أحمى، وأكرم من أمدى
وقيل: لنا في الارح سبعة أبحر
ولسنا نرى الا أنامله الخمسا^(۲)

(العماد الكاتب) شه‌ره‌کانی (نورالدین و صلاح‌الدین) ی تۆمار کردووه‌و و شاعیران هۆنراوه‌یان پیا‌هه‌لداوه‌ و له‌سه‌ر زمانی ئه‌وان نامه‌ی نووسیوه‌ و به‌ده‌ستی خۆی مژده‌ی سه‌رکه‌وتنه‌کانی ده‌نووسی، کاتیک که دوژمن له‌ (عکا) شکا سی یان چل مژده‌ نامه‌ی نووسی،^(۳) له‌ کاتی پزگارکردنی قودس، هه‌فتا نوسراوی مژده‌ به‌خشی نوی که به‌سه‌ر خه‌لکیدا له‌ مزگه‌وته‌کاندا ده‌خوینرانه‌وه،^(۴) له‌وانه‌ش نوسراوه‌که‌ی بۆ (الدیوان) له‌ به‌غدا که سه‌ره‌تا که‌ی به‌م ئایه‌ته‌ ده‌ست پینده‌کات، ده‌لیت: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ يَمُنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَجَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا﴾.^(۵) له‌کاتی شیکردنه‌وه‌ی نامه‌ی نوسه‌ردا ده‌رده‌که‌ویت که سه‌ره‌تا به‌ ئایه‌تیکی قورئانی پیرۆز ده‌ستی پیکردووه‌و دوا‌ی ئه‌وه‌ی سوپاسی خوا‌ی کردووه‌ بۆ ئه‌و سه‌رکه‌وتنه‌ی به‌سه‌ر کافره‌کاندا و گه‌رانه‌وه‌ی قودس بۆ ژێر ده‌ستی موسلمانان، نامه‌که‌ به‌رده‌وام ده‌بیته‌ له‌ ده‌رخستنی گه‌وره‌یی ئه‌و سه‌رکه‌وتنه‌ تاوه‌سف کردنی هه‌موو سه‌رکه‌وتنه‌کان کۆتایی دیت جگه‌ له‌ (صور) که نوسه‌ر مزگینی ئه‌وه‌ ده‌دات

(۱).العماد الكاتب: البرق الشامي، ج ۳/ ۱۵.

(۲). العماد الكاتب: خريدة القصر، بداية قسم شعراء الشام، ل ۳۴-۳۷، ۵۴-۵۶؛ خريدة القصر- قسم شعراء مصر، ل ۶-۹. واته:

(۳).ابو شامة: الروضتين، ج ۲/ ۹۶.

(۴).هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۱۵۹.

(۵). واته :خوا به‌وانه‌ی له‌ ئیوه‌ بپروایان هه‌یه‌ و ئاکار و چاکن، به‌لینی دا: له‌م زه‌مینه‌ ده‌یانکاته‌ جیگه‌ نشین ، هه‌روه‌کو چۆن ئه‌وانه‌ی به‌ر له‌وانی کرده‌ جینشین. دینه‌که‌شیان - که خۆی په‌سه‌ندی کردووه‌- هه‌ر بۆیان داده‌مزرینی و ترسه‌که‌شیان بۆ ده‌کاته‌ دلنایای. (سوره‌تی نور، ئایه‌تی ۵۵، وه‌رگی‌راوی ماموستا هه‌ژار).

که بهم زوانه پزگار ده‌کریست و ئەم نامەیه به په‌خشانیکی سه‌روادار (السج) نووسراوه.^(۱)

هه‌روه‌ها هاوه‌لیکردنی زانایان و سوڤیه‌کان بۆ سه‌لاحه‌ددین له کاتی پزگار کردنی (بیت المقدس) دا سالی (۵۸۳/ک/۱۱۸۷ز) که خه‌لکیان هان ده‌دا بۆ جیهاد کردن و هه‌ماسه‌تی خه‌لکیان به‌رز ده‌کرده‌وه، و مژده‌ی سه‌رکه‌وتنی نزیکیان به خه‌لک ده‌دا که نزیکه‌ی (۹۱) سالا به‌ده‌ستی خاچ دروشمه‌کانه‌وه دیل بووه که له سالی (۴۹۲/ک/۱۰۹۸ز) ده‌ستیان به‌سه‌ری داگرتبوو، له‌م باره‌یه‌وه (أبن شداد) ده‌لێت: 'سه‌رکه‌وتنی گه‌وره‌ی به‌ده‌سته‌یتنا، خه‌لکیکی زۆر له ئەه‌لی زانست و په‌یره‌وکه‌رانی ته‌ریقه‌ت کاتی‌ک بیستیان که خوای گه‌وره له‌سه‌ر ده‌ستی سوڵتاندا سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌ست هه‌تاوه، له که‌ناره‌کان و قودس دا به سوپاسگوزاری و نزاو پارانه‌وه بۆ ئەو سه‌رکه‌وتنه به‌رز بوو‌بووه'.^(۲)

له‌و زانایانه‌ی که پۆلکی گرنگیان له وشیار کردنه‌وه‌ی خه‌لکی بۆ جیهادو به‌رز کردنه‌وه‌ی وره‌یان بۆ پزگار کردنی ولاتی شام بینی (الحسین بن عبدالله بن رواحه الانصاری)^(۳) (ت/۵۸۵/ک/۱۱۸۹ز) بوو، که به‌کێکه له‌و زانا به‌ناو بانگانه‌ی که شان به‌شانی سه‌ربازانی ئیسلام دژی دوژمنان ده‌جنگان و پۆلکی گرنگیان هه‌بوو له کۆپی پێنماییه ئاینیه‌کان و وه‌لامدانه‌وه‌ی خه‌لکی و خه‌لک خسته سه‌ر ڕیگای پاست و بانگه‌شه‌یان بۆ جیهاد کردن و به‌رز کردنه‌وه‌ی وره‌یان ده‌کرد، که له‌شه‌ری خاچ دروشمه‌کان شه‌هید بوو.^(۴)

خۆ ئاماده‌کردنی ده‌روونی و هه‌ترشی راگه‌یانندن بۆ به‌خسته‌تی هه‌زه ئیسلامیه‌کان و و جیهاد کردن کاریکی سانا نه‌بوو، گیانی خۆ به‌ده‌سته‌وه دان و دووبه‌ره‌کی زۆر به‌ربلاو بوو به‌تایبه‌ت له نێو به‌رپرسه ناوخۆیه‌کاندا، به‌لام لێهاتوویی و دلسۆزی وای کرد که خه‌لک وشیار بکاته‌وه و ڕای گشتی فشار بخاته

(۱). بروانه ده‌قی نامه‌که له پاشکوی ژماره (۱) ی ماسته‌ر نامه‌ی (ئاراس فریق زینل:جنگی ده‌روونی له سه‌رده‌می سه‌لاحه‌ددیندا)..

(۲). النوادر السلطانية، ل ۱۸۲.

ج

(۳). الحسین بن عبدالله بن رواحه الانصاری: له سالی ۵۱۵/ک/۱۱۲۱ز له دایک بووه باوکی وتاریژی حمه‌ه بوو، ماوه‌یه‌ک به دیلی لای خاچ دروشمه‌کان مایه‌وه، له سالی ۵۸۵/ک/۱۱۸۹ز له شه‌ری عکا کوژرا.(الکتبی: فوات الوفیات، ج ۱/ ۳۷۶-۳۷۷).

(۴). الصفدي:الوافي بالوفیات، ج ۱/ ۳۷۶.

سەر بەرپر سە ناوڤۆیه کان. سە لاهە ددین هەولی دەدا بزوتنە وە ی جیهادی بۆ
 پزگار بوون فراوان بکات و هەموو جیهانی ئیسلامی تێیدا بە شدار بێت.^(۱)

ئەمە سەرەرای پۆلی مزگەوتەکان لە پووی پاگەیانندی دەروونیە وە، چونکە
 مزگەوت لە پۆزانی هەینی دە شۆینی گوتار بێژی بوو، لەکاتی نا ئاساییدا خەلکیان بۆ
 گوێگرتن لەو گوتارە ی کە بەو بۆنە وە دەدرا کۆدە کردە وە، وەکو ئەو ی لە دوا ی
 مردنی (الملك الصالح أسمعيل) سالی (۵۷۷ک/ ۱۱۸۱ز) و جوله ی خاچ دروشمەکان
 لە (دمیاس) کە دەیانوو یست دەست بە سەر مصر دا بگرن، لە سەربازەکانە وە
 نوسراویک لەو بارە وە بۆ قاهیرە چوو و لە مینبەری مزگەوت خوێنرایە وە کە بەم
 ئایەتە دەستی پێ دە کرد: ﴿انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
 ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾^(۲) ئەو نوسراوە پێنمای و ئامۆزگاری زۆری تێدا بوو
 کە هانی خەلکی دەدا بۆ جیهاد لە پێناوی خودا و بوو هۆی ئەو ی کە خەلکی
 مصر و قاهیرە دەست بە گریان و باوکە پۆ بکەن، و خۆیان پێ نەگیرا و ژمارە یەکی
 زۆریان بۆ جیهاد کردن دەرچوون.^(۳) هەندیک جاریش گوتار لە مزگەوتەکاندا
 نە دە خوێنرایە وە ئەمەش بە گوێرە ی پێویست بوو. (أبن شداد) لە وەسفی شە پی
 (عکا) دا، دە گیترتە وە کە سە لاهە ددین میرو خاوەن رایەکانی لە خێو تە کە ی خۆیدا
 کۆ کردە وە و پێی وتن کە گوێ لە قسەکانی بگرن و پاشان وتی: 'بە ناوی خوا،
 سوپاس بۆ خوا، دروود لە سەر پێغەمبەری خودا، بزائن کە ئەم دوژمنە دوژمنی
 خودا و دوژمنی ئیمە یە، و هاتوونە تە و لاتمان، و پێیان ناو تە ناو خاکی ئیسلام، و
 خەریکە بە تەواوی بە سەریانا سەردە کە وێ، پەنا بە خودا، ژمارە یەکی کە میان ماو،
 و دە بی گرنکی بدریت بە ریشە کێش کردنیان، و خوا فەرمانی ئەو ی پێ کردوین،
 ئێو دە زائن کە ئیمە و سوپاکە مان هیچ شتی کمان بە دواو نە یە کە بگاتە فریامان،
 تەنها (الملك العادل) نە بێت ئەو یش بە پێگە وە یە، ئەم دوژمنە ئەگەر بمێنی و دەست
 بە سەر دەریادا بگری ت پشستیوانی زۆر پەیدا دەکات، ئەمە بۆ چوونی منە، و هەر
 کە سێکی ش بۆ چوونی لەم بارە وە هە یە با پێمان بلیت'.^(۴)

(۱). الجنحاني: حطين رمز الوحدة والتحرر، مجلة المؤرخ العربي، العدد (۳۹)، السنة ۱۵، ۱۹۸۹، ل ۱۸۰.
 (۲). واتە: سوکبارین یان گرانبارین، بۆ غەزایە رێ دابگرن و لە گیان و مال بەخت کردن درێغ مەکن. گەر
 بزائن هەر بە قازانجی خۆتانە. (سورەتی تەوبە، ئایەتی ۴۱، وەرگیراوی ماموستا هەژار).
 (۳). المقرئبي: الخط، ج ۱ / ۳۵۶.
 (۴). النوادر السلطانية، ل ۹۷.

(أبن شداد) له وهسفی گه ماروی قودس دا له لایه ن دوزمنه وه دهلیت: کومه لی میر له ختوه تی سولتان کوبوونه وه و پیی وتم که قسه یان له گه لدا بکه م و هانیان بدهم بۆ جیهاد و ئه وهی خودا بۆی ئاسان کردم پیم وتن و به قسه یان کردم.^(۱)

نابئ پۆلی راگه یاندنی دهروونی شاعیرانی سه رده می سه لاهه ددین له یاد بکه ی ن. کاتی که هیرشه تونده کانی خاچ دروشمه کان بۆ سه ر شام دهستی پیکرد هانی شاعیرانی ده دا که هۆنراوه بنووسن و به شان و بالی ئه و سه رکرده دا هه لآ بدهن که مسولمانانیان له حاله تیکی شکست و بی هیواییه وه گه یانده حاله تی راپه رین و به ره لهستی کردنی داگیرکاری و سه رکه وتن و به ته واوی دوزمنیان له ولاتدا ده رکردوه. هه ر له سه ره تاوه که سه لاهه ددین هاوړپیه تی (اسدالدین شیرکو)^(۲) ی مامی ده کرد له کاتی هیرشه کانی بۆ سه ر مصر تا گرته دهستی سه رکرده تی، هه موو هه ولکی بۆیه کخستنی به ره ی ئیسلامی بووه له چوارچتیه ی ئامانجه دهروونیه کانی دا و شاعیرانی مصر و شام هاوړپیی بوون و وهسفی سه رکه وتنه کانیان ده کرد و شانازیان به سوپاکه یه وه ده کرد، له وانه (أبو محمد فتیان) (۵۳۰-۶۱۵/ک/۱۱۳۵-۱۲۱۸ز)^(۳) که وهسفی سه لاهه ددین و توانای سوپاکه ی و شکاندنی خاچ دروشمه کانی له (دمیاگ) سالی (۵۶۵/ک/۱۱۶۹ز) ده کرد. هه روه ها (سبع بن خلف) ی شاعیریش وهسفی جیهادی سه لاهه ددین له ده ست به سه را گرتنی دیمه شق له سالی (۵۷۰/ک/۱۱۷۴ز) ده کات، دواتریش ده ست ده کات به یه کخسته وهی به ره ی ئیسلامی و گیرانه وهی داستانه میژوو ییه کانی سه رکه وتن به سه ر دوزمناندا به نه مری هیشتنه وهی شه پرکه رو ناوداره کانی سوپای سه لاهه ددین.

له روانگه ی ئه وهی باسکراو سه رکرده کانی رای گشتی ئیسلامی له سه رده می سه لاهه ددین له نوسه رو زاناو گوتار بیژو شاعیران له پرووی راگه یاندنه وه کردیان، بووه هۆی ئه وهی گیانی جیهادی له خوینی موسلمانان بچه سپی و به زوویی ئه و

(۱). هه مان سه رچاوه، ل ۲۱۲.

(۲). اسدالدین شیرکو: ناوی (شیرکو بن شادی بن مروان) وهزیری خلیفه (العاضد) ی فاتمی بوو له مصر، شیرکو به واتای (اسد الجبال-شیری چیاکان) دیت، سه رکرده تی سنی هه لمه تی کرد بۆ ولاتی مصر له سالی (۵۵۹/ک/۱۱۶۴ز) که به هه لمه تی یه که می سه ر مصر ناسرا، و هه لمه تی دووه م له سالی (۵۶۲/ک/۱۱۶۷ز)، و سێیه م له سالی (۵۶۴/ک/۱۱۶۸ز)، شایه نی باسه ته نها دوو مانگ و پینچ رۆژ له وه زاره ت مایه وه و له ۲۲ ی جه مادی الاخره سالی (۵۶۴/ک/۱۱۶۸ز) کۆچی دوا یی کرد. بۆ زیاتر زانیاری به روانه (عطا عبدالرحمن محی الدین: نه سه ددین شیرکو ژیا ننامه و رۆلی له شه ری خاچیه کانا).

(۳). أبن خلکان: وفيات الاعیان، ج ۴/ل: ۲۴ العمد الکاتب: خریده القصر-قسم شعراء الشام، ج ۱/ل ۲۴۷.

بانگه‌شه‌یه‌ی که ئەو پووناکیرو خاوەن بۆچووناوە سەرکردایەتیان دەکرد بوو بەزۆوتنەوێه‌کی میلی بەهێز، لەسەرۆکی هەموویانەو سەلاحەددینی ئەیوبی که دەولەتییکی دامەزراند، قەڵەم‌پەوه‌کە‌ی لە حەلەب‌ووە درێژ دەبۆوە تاکو پووباری فورات لە باکو‌ره‌و تا قاهیرە و پووباری نیل لە باشو‌وره‌و و لە خۆ ئامادەکردنیشدا بوو بۆ پەلاماردانی خاچ دروشمەکان لە شام،^(١) پراگەیانندی دەروونی لەسەردەمی شەپۆ ئاستی‌دا هاوپەیمانی دبلۆماسی یە، ئەمەش چەکیکی کاریگەرە که لەسەرخوا‌یی و ئارام‌گرتن لەگرت‌گرت‌ترین خاسیەتەکانیەتی، هاوکات لەوێ دەردەکەوێت که پیشاندانی هێز بۆ دوژمن و ترساندنی لە کاتی شەپۆ ئاستی‌دا چەندین ئامانج دەستەبەر دەکات، خۆئامادەکردن و هێز پێکەووە نان ئامانجەکانی پراگەیانندی جەنگی دەروونین، ئەویش لە پێگای ترس‌بردنە دڵی دوژمن‌ووە که وای لێتکات زات‌نەکات بجولێتەووە. بۆ نمونە لە پۆژی (٨ی محرمی ساڵی ٥٦٧هـ/١١ی ئەیلولی ١١٧١ز) لە قاهیرە نمایشی سەربازی بۆ هێزە سەربازییە مصریەکان ئەنجام درا، سەلاحەددین ئەو کاتە هێشتا وەکو وەزیری خەلیفە‌ی (فاتیمی) و جیگری (نورالدین محمود) بوو لە مصر. نێردراوی (بیزنگە و خاچ دروشمەکان) ئامادە‌ی ئەو نمایشە بوون، پۆژو شەویک بەردەوام بوو ژمارە‌ی ئەو سوپا پێک‌خراوە‌ی که ئامادە‌ی نمایشە‌که بوو (١٤٧) (گلب) ^(٢) بوو، ^(٣) نە‌هاتووە‌کانیش (٢٠) (گلب) بوون، ژمارە‌ی ئامادە‌بووانیش گەیشته (١٤) هەزار، سوارە‌کان زۆربە‌ی زۆریان لە

(١). ئەو‌هش دوا قوناغ بوو لە قوناغە‌کانی یەک‌گرتنی بەرە‌ی ئیسلامی دوا‌ی رزگارکردنی حەلەب ساڵی (٥٧٩هـ/١١٨٣ز) سەلاحەددین خۆ‌ی ئامادە‌کرد بۆ پووبەرووبوونەوێه‌کی بەر‌بلاو لە دژی خاچ دروشمە‌کان. لەو کاتە‌دا خاچ دروشمە‌کان لە دوورگە‌ی (سینا) چەند هێرش‌پێکیان کرد تاکو گەیشته ناوچە‌کانی (السویس)، هەروە‌ها هەندێ هێرش‌پێکیان کردە سەر (تیماء) لە باکو‌ری نی‌م‌چە‌ دوورگە‌ی عەرەبی، وای‌کرد (أرنات) میری (الکرک) دەریای سوور دابەش بکات و هەولێ داگیرکردنی مەککە و مەدینە‌ش بە‌دات بە‌مە‌بە‌ستی کۆنتڕۆڵ‌کردنی پێگە‌کانی بازرگانی نێوان ئاسیا و مصر، ئەو‌ه بوو هێرش‌پێکی کردە سەر هەندیک لە بە‌ندەرە‌کانی مصر و حیجاز، بە‌لام کە‌شتی‌گە‌لی مصری توانی شکست بە‌هەولە‌کانی بێنێت. بێ‌روانە (البنداری: سنا البرق الشامی، ل ٢١٢، ٢١٣).

(٢). طلب: ووشە‌یه‌کی کوردییە بە واتای میر‌دێت که فرماندە‌ی (٢٠٠) سوار دەکات لە گۆرە‌پانی شە‌ردا، هاوکات بە فرماندە‌یی (١٠٠ یان ٧٠)یش دەوترێت، بۆ‌یە‌کە‌م جار ئەم زاراوە‌یه لە مصر و شام لەسەردەمی سەلاحەددینی ئەیوبی بە‌کارهاتووە، پاشان واتاکە‌ی گۆرا بۆ (کتیبه- تیپ). (المقریزی: السلوک، ج ١/ ل ٢٠٧ پەر‌اوێزی ١).

(٣). أبین شداد: النوادر السلطانية، ل ٢٤٠؛ رجب: صلاح الدین الايوبي، ل ١٦١.

گواشیه‌کان^(۱) بوون، به لّام ئه‌وانی تر له سوپاکه له (قه‌راغلامیه‌کان)^(۲) بوون، سه‌رباری گالیسه‌کان که پاشکۆی سوپاکه بوون.^(۳)

به‌م شیوه‌یه سه‌لاحه‌ددین له جیبه‌جی کردنی ئامانجه‌که‌یدا سه‌رکه‌وتوو بوو، ئه‌ویش ئا‌راسته کردنی جه‌نگیکی را‌گه‌یاندنی ده‌روونی دژ به‌ خاچ دروشمه‌کان بوو، یو نمونه له‌ماوه‌ی پیش‌په‌ویان له‌ ینگه‌ی پلانیکی زیره‌کانه‌وه، که سه‌لاحه‌ددین خۆی دا‌ینا بوو تێیدا هۆکاری په‌لاماری له‌ناکاو، و خسته‌ پ‌ووی هیزو پیش‌په‌وی به‌ره‌و (حگین)،^(۴) له‌ نمایشیکی سه‌ربازیدا بۆ په‌شۆکاندن خاچ دروشمه‌کان و په‌کخستنی عه‌قل و هیزیان که بووه هۆی دروست کردنی درزیک له‌ هاوسه‌نگی ده‌روونیاندا و متمانه‌یان له‌ ئه‌رکی پ‌وو به‌پ‌وو بوونه‌وه یان سه‌رکه‌وتن به‌سه‌ر سوپای سه‌لاحه‌ددیندا جی له‌ق کرد، ئه‌مه بووه هۆی به‌تالاً کردنه‌ویان له‌ ئیراده‌ی پ‌ووبه‌پ‌وو بوونه‌وه‌دا.^(۵) وه‌کو له‌م ئایه‌ته‌دا هاتووّه ﴿سَالَقَىٰ فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبَ فَأَجْرِبُوا فَوقَ الْأَعْنَاقِ وَاجْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ﴾.^(۶) بێگومان گرنگترین ئامانجه‌کانی سوپا رووخاندن و تیکدانی گیانی وره‌ی سوپای دوژمنه، به‌ ینگه‌ی کرده سه‌ربازیه‌کان، یان به‌ ئامرازه‌کانی را‌گه‌یاندنی ده‌روونی، چونکه سوپای شه‌رکه‌ر هه‌ول ده‌دات ئامرازی خۆ ئاماده‌کردن وه‌ر‌ب‌گ‌ریت بۆ سه‌ربازه‌کانی، دوا‌ی ئه‌و سه‌رکه‌وته‌ی خاچ دروشمه‌کان له‌ شه‌ری (الرملة) دا به‌سه‌ر ئه‌یوبیه‌کاندا به‌ده‌ستیان هێنا، سه‌لاحه‌ددین گه‌راپه‌وه ولاتی شام و فه‌رمانی ده‌رکرد که سه‌ربازه‌کانی خۆپیشاندانیکی سه‌ربازی نمایش بکه‌ن به‌مه‌به‌ستی گێترانه‌وه‌ی متمانه‌و وره‌ بۆ ده‌روونی سه‌ربازه‌کان.^(۷) سوڵتان سه‌لاحه‌ددین بۆ به‌رزکردنه‌وه‌ی وره‌ی موسلمانان و پ‌وو‌خاندنی ووره‌ی دوژمن، چه‌ندین شیوازی را‌گه‌یاندنی ده‌روونی به‌کار ده‌هێنا، وه‌ک نمایش کردنی

(۱). الطواشیه: سه‌ربازی پله‌ یه‌که‌مه... که به‌رزترین پله‌ی سه‌ربازی پیکخواوه. العرینی: مصر فی العصر الایوبی، ۱۵۴ ل، په‌راویزی (۱).

(۲). القراغلامیه: سه‌ربازی ئاسایی یه... له سه‌ربازی (الطواشیه) پله‌یان نزم‌تره، ئه‌مانه له‌کاتی تێچ‌پ‌ر بوونی سوپادا چاودیری ینگاو بانیا‌ن له‌سه‌ر بوو، ئه‌م‌رۆ پێیان ده‌وتری تپیی (سه‌را سۆکردن)، ب‌روانه (المقریزی: السلوک، ج ۱ / ۱۸۷).

(۳). المقریزی: السلوک، ج ۱ / ۱۸۷؛ ارجب: صلاح الدین الایوبی، ل ۱۶۰-۱۶۱.

(۴). زکار: حطین و الفتح الصلاحی للقدس، ل ۸۷.

(۵). العسلی: فن الحرب الاسلامی، مج ۴ / ۱۲۸.

(۶). واته: منیش ترس وه‌به‌ر خوانه‌ناسان ده‌نێم. سا ئیوه له‌ ملیان ده‌ن و هه‌موو ئه‌نگوسته‌کانیشیان بپه‌ژنن.

سوره‌تی ئه‌نفال، ئایه‌تی ۱۲، وه‌ر‌گێڕا‌ی ماموستا هه‌ژار.

(۷). العماد الکاتب: البرق الشامی، ج ۲ / ۳۲۱-۳۲۲؛ نوری: سیاسه‌ صلاح الدین، ل ۲۷۴.

دیله‌کانی دوزمن و نه‌نجامدانی مانۆری سهربازی به‌تایبه‌تی له‌پاش پرووداوی (بیت الاحزان) سالی (٥٧٠/ک/١١٧٤ز) پاش سهرکه‌وتنی به‌سهر خاچ دروشمه‌کان، دیل و سهره کوژراوه‌کانیان گه‌یشته شاری دیمه‌شق که هه‌ردوو سواریان خسته سهر حوشتریک و ههریه‌که‌یان ئالایه‌کی له‌گه‌لدا بوو، هاوکات پێشه‌واکان به‌سهر نه‌سه‌په‌کانه‌وه بوون (الزردیه والخوده) یان پێ بوو و له‌ده‌ستیکیاندا ئالایان پێ بوو و ههر سێ یا چوار یان که‌مترو زیاتر له‌ گوریسیک به‌سترا بوون، و ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ خه‌لکی شار له‌ پیرو گه‌نج و ژن و منالاً بۆ بینینی ئه‌و دیمه‌نانه‌ پڕانه سهر شه‌قامه‌کان و سوپاسی خویان بۆ ئه‌و سهرکه‌وته گه‌وره‌یه کردو و ره‌یان به‌رز ببۆوه و زیاتر په‌روۆشی جیهاد کردن بوون.^(١)

له‌و شتوازه‌ ده‌روونیانه‌ی سه‌لاحه‌ددین په‌یره‌وی ده‌کرد، نه‌نجامدانی مانۆری سهربازی بوو بۆ ترساندنی خاچ دروشمه‌کان و پروو‌خاندنی گیانی مه‌عنه‌ویان و په‌ک‌خستنی ئیراده‌یان له‌ به‌گ‌ژدا چوونی ئه‌یوبیه‌کان و خولقاندنی حاله‌تیک له‌ دلّه پاوکی و ترس له‌ناو پیزه‌کانیان،^(٢) بۆ ئه‌وه‌ی له‌ نه‌جامی زالبوونی ئه‌و باره‌ ده‌روونییه‌دا به‌سهر سهربازه‌کانیاندا توانای هاتنه‌ مه‌یدانی شه‌ریان نه‌میتیت، نموونه‌ش له‌سهر ئه‌مه‌ ئه‌و مانۆره‌ گه‌وره‌یه بوو که سه‌لاحه‌ددین له‌کاتی دره‌چوونی له‌ دیمه‌شق نه‌نجامیدا له‌یه‌کی موچه‌په‌می سالی (٥٨٣/ک/١١٨٧ز)^(٣) به‌و شتیوه‌یه سوور بوو له‌سهر پروو‌خان و تیکشکاندنی خاچ دروشمه‌کان له‌ پرووی ده‌روونی و مه‌عنه‌وی و سهربازییه‌وه، کاتیک گه‌یشت به‌ شارو‌چکه‌ی (عشتر) له‌ باکوری (الکرک) و کردی به‌ شویتیک بۆ کوژکردنه‌وه‌ی سهربازه‌کانی و بانگه‌وازی په‌وانه‌ی هه‌موو هیزه‌ موسلمانانه‌کان کرد وه‌ک لافاو پڕانه سهری و له‌ (مصر و شام و جه‌زیره و دیاربه‌کر) هیزی پێگه‌یشت،^(٤) پاش ئه‌وه‌ی مانۆره‌که‌یان ته‌واو کرد، ژماره‌یان گه‌یشته (١٢) دوانزه‌ هه‌زار سهرباز له‌شیوه‌ی (اگلاب) پێکی خستن، پاشان سه‌لاحه‌ددین پلانی بۆ شه‌ر دارپشت و سهربازی بۆ ناوه‌پاست و هه‌ردوو قوڵ و راست و چه‌پ دانا، به‌شیوه‌یه‌ک ههریه‌ک له‌وانه له‌کاتی پرووبه‌پرووبوونه‌وه‌دا

(١). أبو شامة: الروضتين، ج ١/ ١٠٨.

(٢). مصطفى: صلاح الدين الايوبي، ل ٢٦٠.

(٣). المقرئ: السلوك، ج ١/ ٢٠٧.

(٤). العماد الكاتب: الفتوح القسي، ل ٧١؛ شداد: النوادر السلطانية، ل ٨٥.

كلرى خويان بزانن. ^(۱) بهم شيويه سولتان توانى ورهى سهربازهكانى بهرز بکاتهوه و ورهى خاچ دروشمهكانيش بروختنى، له کاتيکدا لهگهرمهى بهپيوه چوونى شهپى گبريه) دابوون، (ريموند) لهم بارهيهوه وتى: "سويند بيت به خدا لهکون و ئيستادا سهربازى موسلمانانم ديووه، بهلام هرگيز لهم سهربازانهى لهگهلا سلاحهددين نايه بههيترو زورترو نهديووه". ^(۲)

ئهمهش بهلگهيه بۆ بلاوبوونهوهى ترس و دلّه پاوکى له نيوانياندا، له ئهنجامى ئهوانوره سهربازيهى که سلاحهددين پي ههستا له (گبريه). گوماني تيانى يه راگهياندى دهررونى هۆکارىكى گرنگه له هۆکارهكانى سهرکهوتن، دهتوانين بلين گرنگرين هۆکاره بۆ سهرکهوتن، چونکه ئهوانه راگهيانده دهررونييه لايهنى پوزهتيث لاي سهربازهكان دهخولقيني و وايان لى دهکات بهشيويهكى بهردهوام له حالهتى ئامادهيى دابن. ^(۳)

سلاحهددين دهستى به کرده سهربازيهكانى دژى خاچ دروشمهكان کرد و گهرهترين سهرکهوتنى له شهپى (حگين)دا له ۲۴ رهييعى دوهم سالى (۵۸۳/ک/۴ تهمموزى ۱۱۸۷ز) بهدهست هيتا. ^(۴)

راگهياندى دهررونى لهسهردهمى شهپدا بهشيكى جهنگه که لهپيش جهنگ و لهکاتى جهنگ و لهدواى جهنگدا دهکريت، و بهنويترين جوړى چهک دادهنرى که ئاراستهى بيرو باوهپو ئازايهتى و باوهپ بهخو بوون دژى ئارهزووى جهنگ دهکريت، ههروهها ئهم جوړه جهنگى بهرهنگارى و هيرش بردنه لهکاتى جهنگ که ههولدهدات ورهى جهنگاوهرهكانى بچهسپيى و لهبهرهى ناوخووه کوّمهک دهکري و ههولا ددهدات بۆ پووخاندنى وورهى دوژمن. ههروهها سلاحهددينى ئهيوپى له جيگهى خويهوه وهکو سهرکردهى سوپاي موسلمانان چهندين شيوازي راگهياندى دهررونى له دژى خاچ دروشمهكان بهکارهيتاوه. بۆ نمونه سولتان سلاحهددين له کوتايى سالى (۵۸۵/ک/۱۱۸۹ز)دا گهيشته لوتکهى سهرکهوتنى سياسى و سهربازى،

(۱). ابن الاثير: الكامل، ج ۷ / ۳۲۳؛ أبو شامة: الروضتين، ج ۲ / ۷۶؛ ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، ج ۵ / ۳۰۶؛ رنسيما: تاريخ الحروب الصليبية، ج ۲ / ۷۳۱-۷۴۲؛ العسلي: صلاح الدين الايوبي، ل ۱۵۶-۱۵۷.

(۱) ابن الاثير: الكامل، ج ۷ / ۳۲۴.

(۲) ابن الاثير: الكامل، ج ۷ / ۳۲۴.

(۳). عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲ / ۸۰۴؛ پيريه: الذكاء والقيم المعنوية في الحرب، ل ۱۰۷.

(۴). العماد الكاتب: الفتوح القسى، ۲۳؛ ابن الاثير: الكامل، ج ۷ / ۳۲۶؛ ابن شداد: النوادر السلطانية، ل ۱۲۱؛

أبو شامة: الروضتين، ج ۲ / ۷۷؛ ابن واصل: س.پ، ج ۲ / ۱۹۰؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ج ۶ / ۳۲.

و خاچ دروشمه‌کان جگه له شاره‌کانی (صور، انګاکیا، گرابلس، حصن المرقب)^(۱) هیچ شوینیکی تریان به‌دهسته‌وه نه‌ما، ئه‌و سهرکه‌وتنه‌ی سه‌لاحه‌ددین له نامه‌که‌یدا بۆ (سیف الاسلام گفنگین) ی برای که له (یمن) جیگری بوو ناردو تیندا ئامۆزگاری ده‌کات و ده‌لایت: «ئه‌م‌رۆ له ولاتی شام، که له‌ویدان، نه‌ قسه‌ی هه‌رزه‌ ده‌بیستن، نه‌ وتاریکی نارپه‌وا، مه‌گه‌ر سه‌لاو له‌یه‌کتر بکه‌ن و وه‌لامی پی بده‌نه‌وه».^(۲)

ئه‌م ده‌سته‌واژانه به‌شیکن له شیوازه‌کانی راگه‌یانندی ده‌روونی لای سه‌لاحه‌ددین، سه‌ره‌پای ئه‌مه‌ توانی سهرکه‌وتن له گۆره‌پانی ناوخۆ و ده‌ره‌وه‌دا دژی خاچ دروشمه‌کان به‌ده‌ست به‌ینی، توانی که‌سایه‌تیه‌ قین له دل و ده‌روون نزمه‌کان له‌سه‌ر پێگای خۆی دوور بخاته‌وه، و سوپاکه‌ی له ژیر ئالای ده‌وله‌تی ئه‌یوبی‌دا یه‌ک بخات. هه‌روه‌ها سه‌لاحه‌ددین هاوارکردنی له‌جه‌نگدا به‌کارده‌هینا به‌مه‌به‌ستی فیزکردن و به‌هیزی له‌کاتی پووبه‌پوو بوونه‌وه له‌گه‌لا خاچ دروشمه‌کاندا. وه‌کو له‌م ئایه‌ته‌دا هاتوه: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حَرَجَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾^(۳) له پیناو به‌رزکردنه‌وه‌ی گیانی وره‌یی موسولمانان له کاتی شه‌پی خاچ دروشمه‌کان و به‌ده‌ست هینانی سهرکه‌وتن، و هه‌رگرتنی هه‌ر شکستی که‌ ئه‌گه‌ر روویدا، به‌ بیره‌هینانه‌وه‌ی ئه‌و ناز و نیعمه‌تانه‌ی خوا داویه به‌ موسولمانان له پاشه‌ روژدا ئه‌ویش به‌هه‌شته. له پۆژی سی شهمه‌ی ۷ی ریبعی دوهم سالی (۸۷/هـ/ ۱۹۹۱ز) و له‌کاتی ئابلقه‌ی شاری (عکا) له‌لایه‌ن خاچ دروشمه‌کانه‌وه‌و کاتی سولتان هه‌والی وه‌ستانی موسلمانانه‌کانی له‌به‌ره‌نگاری کردنی خاچ دروشمه‌کان پی گه‌یشت، سه‌ربازه‌کانی به‌ره‌و خاچ دروشمه‌کان بردو کشانه‌وه‌ نیو سه‌نگه‌ره‌کان تا سوپاکه‌ی هه‌مووی چوو ه‌ناوی، سولتان سه‌لاحه‌ددین وه‌کو دایکیکی منال ونبوو به‌ ئه‌سه‌په‌که‌ی ده‌سوپایه‌وه‌ له‌ داوایه‌ک بۆ داوایه‌کی تر و خه‌لکی هانده‌دا بۆ جیهاد، له‌ نێوان خه‌لکیدا هاواری ده‌کرد (وای بۆ ئیسلام). هاوارکردنه‌که‌ی سه‌لاحه‌ددین له

(۱). حصن المرقب: شارۆچکه و قه‌لایه‌کی به‌هیزه‌ ده‌روانیته‌ سهرکه‌ناری ده‌ریای شام و شاری بانیا، (یاقوت: معجم البلدان، ج ۴ / ۲۵۰).

(۲). أبو شامة: الروضتين، ج ۲ / ۳۶؛ سعداوي: الحرب والسلام، ل ۱۶-۱۷.

(۳). واته: ئه‌ی پیغه‌مبه‌ر! هانه‌ی باوه‌پداران بده‌ن بچه‌ خه‌زا؛ ئه‌گه‌ر ئێوه‌ بیست که‌س بن و خۆراگر بن، به‌ ئیزنی خوا- دوو هه‌زار که‌س له‌ خوا نه‌ناسان راده‌نن؛ چونکه‌ ئه‌وان که‌سانیکی بن ئاوه‌زن سورته‌ی نه‌نقال، ئایه‌تی ۶۵. وه‌رگیزاوی ماموستا هه‌زار.

کاتی جهنگدا بۆ بهرزکردنه وهی وره‌ی موسلمانان بوو. ئه‌مه جهنگیکی هێرش بردنه که سوپا به‌چه‌کیکی فیکری و سۆزی له پیناو پوو‌خاندنی هێزی به‌ره‌نگار بوونه‌وه له نێو سوپای دوژمندا پێیه‌لده‌ستی.^(۱) پوو‌خاندنی گیانی وره‌یی گرن‌گترین ئامانجه که سوپا شه‌رکه‌ره‌کان هه‌ولێ بۆ ده‌ده‌ن ئه‌ویش له پێگه‌ی شه‌رپێکی سه‌ربازی یان به‌جه‌نگیکی راگه‌یان‌دنی ده‌روونی له‌کاتی شه‌ر‌دا. که‌واته هه‌ر لایه‌ک له لایه‌نه‌کانی شه‌ر هه‌ولاً ده‌دات پێش ده‌ست‌پێ‌کردنی شه‌ر یا له‌کاتی شه‌ر‌که هه‌لوێستی به‌رامبه‌ره‌که‌ی لاواز بکات به‌پێگای هێرش کردنه سه‌ر لایه‌نی پۆ‌حی و ده‌روونی دوژمنه‌که‌ی و به‌هێز کردنی خۆی. له‌م پووه‌وه له‌کاتی شه‌ر‌دا، سه‌لاحه‌ددین خۆی به‌سه‌ر سه‌ربازه‌کاندا ده‌گه‌راو هانی ئه‌دان و ووره‌ی به‌رز ده‌کردنه‌وه، فه‌رمانی به‌ چاکه‌ پێ ئه‌کردن و هانی ئه‌دان له‌و شتانه به‌دوور بکه‌ونه‌وه که خراپن، خه‌لکیش ملکه‌چی و ته‌کانی ئه‌بوون و به‌رامبه‌ر به‌و شتانه‌ی ئه‌و په‌تی ده‌کرده‌و هه‌لوێستیان وه‌رده‌گرت.^(۲) ئه‌م شیوازه راگه‌یان‌دنه ده‌روونیه کاریگه‌ریه‌کی گه‌وره‌ی له به‌هێز کردنی وره‌ی هێزه‌کانیان هه‌بوو.

له هۆکاره راگه‌یان‌دنه ده‌روونیه‌کانی ئه‌و شه‌ره موسلمانانه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر خاچه گه‌وره‌که‌یاندا گرت، که‌پێی ده‌وترێ خاچی خاچان (صلیب الصلیبوت) ، ئه‌م شه‌ره که خاچ دروشمه‌کان هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه له پووی ده‌روونی و مه‌عنه‌وی و سه‌ربازیه‌وه تێیدا دۆ‌رابوون، سه‌ره‌تای کۆتایی هاتنی ده‌وله‌ته‌که‌یان بوو له قودس.^(۳)

که‌واته ده‌توانین ب‌لێین سه‌ربازه‌کانی سه‌لاحه‌ددین ئه‌م شه‌ره‌یان برده‌وه، بۆیه به‌شه‌پێکی ئایینی راگه‌یان‌دنی نوێ ده‌ژمێردرێ که مه‌مله‌که‌تی خاچ دروشمه‌کان گه‌مارۆ درابوون و تێیدا پۆ‌حی خاچ په‌رستیان ون کردبوو، که‌چی سوپای سه‌لاحه‌ددین سالی (۵۸۳/ک ۱۱۸۷ز) له ئاستیکی گیانی و مه‌عنه‌وی و ده‌روونی و چه‌ماسه‌تیککی ئایینی و دابوون وه‌ک سه‌رده‌می خاچ دروشمه‌کانی سالی (۶۹۱/ک ۱۰۹۹ز).^(۴) که‌واته هه‌ل و مه‌رجه‌که گۆ‌رانی به‌سه‌ردا هات و پۆ‌حی

(۱).نوفل: الحرب النفسية من منظور الاسلامي، ل ۳۴.

(۲). أبین الاثیر: الکامل، مع ۷/ ل ۳۲۵: العسلي: فن الحرب الاسلامي، ج ۴/ ل ۱۴۰.

(۳).قاسم: ماهیه الحروب الصلیبیة، ل ۱۴۳.

مه‌عنه‌وی و ده‌روونی هه‌موو کات سه‌رکه‌وتن ده‌سته‌به‌ر ده‌کات، چونکه به‌هین‌ترین پالنه‌ره که سه‌رباز هان ده‌دات دابه‌زیته گۆره‌پانی شه‌رو بۆ بردنه‌وه‌ی شه‌ره‌که وره‌ی به‌رز بیت.

شکستی خاچ دروشمه‌کان له شه‌ری (حکین) و که‌وتنی (بیت المقدس) به‌ده‌ستی سولتان سه‌لاخه‌ددین و پزگار کردنی که‌ناره‌کانی شام، ده‌نگدانه‌وه‌یه‌کی گه‌وره‌ی راگه‌یانندی ده‌روونی بوو له‌نیو ئه‌وروپادا، هه‌روه‌ها کاریکی گه‌وره‌ی له جیهانی مه‌سیحی کرد،^(۱) بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ش قه‌شه‌و ره‌به‌نه‌کان و زۆر له ناو‌داره‌کانیان دلته‌نگی خۆیان بۆ ئه‌و دۆخه تازیه نیشاندا و جه‌ختیان له‌سه‌ر وه‌رگرتنه‌وه‌ی قودس ده‌کرده‌وه و بۆ کۆکردنه‌وه‌ی پشتگیری له‌ دژی موسلمانانه‌کان و گێرانه‌وه‌ی (بیت المقدس)، ده‌ستیان کرد به‌ گه‌ران به‌ ولاته ئه‌وروپیه‌کاندا،^(۲) تابلۆیه‌کی گه‌وره‌یان پێ بوو و ئاماژه‌ی بۆ گۆری پیرۆزی (مه‌سیح) ده‌کرد که به‌سمی ئه‌سی موسلمانانه‌کان پیس بووه و وینه‌ی مه‌سیحی له‌سه‌ر بوو و له‌دواوه عه‌ره‌بیک به‌ قامچی لێ ده‌داو ده‌یان گوت ئه‌مه پیغه‌مبه‌ری ئیسلامه له مه‌سیح ده‌دات،^(۳) یه‌که‌م که‌س که ده‌ستی به‌ پروپاگه‌نده‌ی راگه‌یاندن کرد سه‌رۆکی (أساقیفه‌ی شاری صور)، (جوسایس) بوو که (کونراد مرکیس)ی له‌ کۆتایی هاوینی سالی (۸۲۳/۱۱۸۷ز) نارد بۆ پۆژئاوای ئه‌وروپا، چاویان که‌وت به‌ پاپا (ئۆریانی سییه‌م)^(۴) راستی هه‌لوێستی خاچ دروشمه‌کانیان له‌ ولاتی شام ده‌رخست، و ده‌لێن گوايه کاتیک پاپا ئه‌مه‌ی بیست یه‌کسه‌ر مرد،^(۵) پاپا (گریگوری هه‌شته‌م)^(۶) به‌ ناردنی

(۱). أبو الفداء: المختصر، ج ۲ / ل ۱۵۵-۱۵۶؛ حسن: التاريخ الاسلامی، ج ۴ / ل ۱۰۷؛ سعداوي: التاريخ الحربي ، ل ۲۱۵.

(۲). أبو شامة: الروضتين، ج ۲ / ل ۱۵۱؛ عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲ / ل ۸۴۲.

(۳). ابن واصل: مفرج الكرب، ج ۲ / ل ۲۸۸؛ النويري: نهاية الارب، ج ۲۸ / ل ۴۱۶؛ باركر: الحروب الصليبية، ل ۱۰۹.

(۴). ئۆریانی سییه‌م: یاخود ایربانی سییه‌م ، له پاش شه‌ری (حطین) و که‌وتنی بیت المقدس به‌ده‌ستی موسولمانان به‌ بیستی ئه‌م هه‌واله جه‌رگه‌ره له ۲۰ی تشرینی یه‌که‌می سالی (۱۱۸۷/۸۲۳ه‌ک) کۆچی دوايي کرد(سعداوي: الحرب والسلام، ل ۲۱۶).

(۵). عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲ / ل ۸۴۲.

(۶). گریگوری هه‌شته‌م: له‌پاش مردنی (ایربانی سییه‌م) سالی (۱۱۸۷/۸۲۳ز) بوو به‌ پاپای مه‌سیحیه‌کان، و به‌ وه‌رگرتنی ئه‌م پۆسته یه‌کسه‌ر نامه‌یه‌کی پروپاگه‌ندنه‌ی ئاراسته‌ی دانیشتوانی ئه‌وروپا کرد، و توانی ریکه‌وتنه‌نامه‌یه‌کی ناشتبونه‌وه له‌نیوان پاشاکانی ئه‌وروپا واژو بکات بۆ راگرتنی شه‌ر و خسته‌ لاوه‌ی کیشه‌کان بۆ ماوه‌ی حه‌وت سالا به‌ پیتی په‌یمانی (ه‌دنة الرب - ئاگر به‌ستی خواوه‌ند - ناشتی خواوه‌ند) و

نوسراو بۆ پاشای ئینگلتهراو فهره نجه و و ئيمپراتوري ئهلماني دهست پيشخهري کرد، هرچهنده کيشه ي زور له نتوانيان هه بوو، به تايبه تي له نتوان فهره نساو ئینگلتهرادا،^(۱) و ئاگر به ستیان راگه ياندو کيشه ناوخوييه کانيان وه لاناو به مه به ستي بلاوکردنه وي ناشتي له نتيو هه موو کاپوليکه کانداهريان حه رام کرد، له پيتناو به شداريکردن له هه لمه تي ئازاد کردني (بيت المقدس) له ده ستي سه لاهه ددين، سه ره پای ئه مه مه سيحيه کان شاره کاني (صورو أنگاکياو گرابلس) يان له به رده سته مایه وه.^(۲)

ئهم هه لمه ته ي راگه ياندني دهروونيه هيوایه کي له دلایان جي هيشت و که شتيه ئيتاليه کان کۆنترۆلی دهريای روم (ناوه پاست) يان ده کردو ئاماده بوون بۆ گواسته وه ي جهنگاوه ره خاچ دروشمه کان ئه گه ر کرتيان بدایه، له شتوازه کاني پرپاگه نده و راگه ياندني دهرووني تايبه ت به سۆزي ئاييني که خاچ دروشمه کان په پرهيان ده کرد، کاریگه ريه کي زۆري هه بوو بۆ کۆکردنه وه ي هه موو تواناکاني جيهاني مه سيحي دژی موسلمانان، ره به ن و قه شه کان و خه لکانیکی زۆرو سواره ناو داره کانيان جلی ره شيان له به ر کردو (بگريکی قودس) ولاتانی ئه وروپای مه سيحي پي گه راندن و سوپی ده دان و بووه هۆی دروست کردني گيانی دوژمنایه تي له دژی ئيسلامه کان،^(۳) هانی ژماره يه کي زۆريان له پياوان و ژناندا بۆ جهنگ يان پيشکesh کردني يارمه تي ماددي له جياتی خويان، هه روه ها توانی ته نها

به ستنی ئه نجمه نیک له (لۆمانز) سالی (۵۸۴/ک/۱۱۸۸ز)، که تيايدا بریاری سه پاندنی باجی دهیی (عشور صلاح الدين)ی کرا بۆ ته واک کردنی پيداويستيه کانی هه لمه تي سنيه می خاچ دروشمه کان بۆ رۆژه لات. (رنسيما: تاريخ الحروب الصليبيه، ج ۳/ ۲۲-۲۴؛ العمري: اصول العلاقات السياسيه الدوليه، ۱۴۵-۱۴۹).

(۱). دواي ئه وه ي ريکه وتن له سه ر پيشه وي بۆ رۆژه لاتي ئيسلامي و دابهش کردنی هه موو ده ست که وته کان، هه روه ها دانانی باجی دهیی (ضريبة عشرية) له سه ر ئه و که سه ی به شداری ئهم شه ره ناکات، و ئهم باجه به (عشور صلاح الدين) ناسراو بوو. (بولارد: س.پ، ۶؛ نوري: سياسة صلاح الدين، ۲۲۰ ک).

ج

(۲). عاشور: الحركه الصليبيه، ج ۲/ ۸۵۲؛ سعداوي: الحرب والسلام، ل ۲۱؛ Grousset: Histoire P.18.111.descroisdeset .

(۳). أبين واصل: مفرج الكروب، ج ۲/ ۲۸۸-۲۸۹؛ العليمي: الانس الجليل، ج ۱/ ۲۳۰-۲۳۱.

له شاری (رومیە)ی گەورە چوار کەشتی (شینى)^(۱) پڕ بکات له پارە دواى ئەوەى
هۆکاری دەروونی و ئایینی لا وروژاندن بۆ جێبەجێ کردنى ئامانجەکانیان.^(۲)
بەرامبەر بەم کارە راگەیانندنەى خاچ دروشمەکان سولتان سەلاحەددین
نوسراویکی پەوانەى (ریچاردی شیردلا) پاشای ئینگلتەرا کردو پێى راگەیانند کە
ئامادەى بۆ پووبەروو بوونەوێ، چونکە ئەو سوورە لەسەر لەشکرکێشى بۆ
پۆژەلات، وەک جەنگێکی راگەیانندى دەروونی بۆ ترساندنى، ھەرودەھا
پووداوەکانى ھەلمەتى دووھمى خاچ دروشمەکان بە سەرکردایەتى باوکى (ھنرى
دووم) لە سالى (۵۴۴/۱۱۴۹ز) بەبێر دەھینیتەو، ئەو کاتە سەلاحەددین
ئەفسەرێکی بچوک بوو لە سوپای (نورالدین محمود)ی فەرمانرەوای شام، کە
بەرگری شاری دیمەشقی لە مەترسی خاچ دروشمەکان پێ سپێردرابوو.
لە راستیدا ناوی سەلاحەددین زۆر بە خێرایى لە نێو ئەوروپادا بلأو بۆو،
بەشیوەیکى وا کە ترسى دەخستە دل و دەروونی ئەوروپاییەکانەو، بۆ نمونە
دایکان بۆ ژیر کردنەوێ منداڵەکانیان و خەواندنیان بە سەلاحەددینی ئەیوبى دەیان
ترساندن.^(۳)

پاشاکانى ئەوروپا بە راگەیانندن و پڕوپاگەندەى تاییبەتى خۆیان وێنەى
سەلاحەددینیان بۆ دامالینی لە ھەموو پەروەشتێکی مرقفانە پیشاندەدا وەک جەنگێکی
راگەیانندى دەروونی، ھاندەر بۆ خۆئامادە کردن و بەشداری لە ھەلمەتێکی نوێی
خاچ دروشمەکان دژی سولتان سەلاحەددین بەکاریان ھێنا، بۆیە نامە گۆڕینەوێ
نیوان سەلاحەددین و ئەوان بێ سوود بوو، نەگەشتن بە ھیچ ئامانجێکی یەکلە
کەرەو بۆ خزمەتى کێشەى ئاشتى لە سەدەکانى ناوھەستدا.

نۆینەرایەتى دەسەلاتە بە ھیزەکانى ئەوروپا پیکھاتبوو لە (ئینگلترا، فەرەنس،
ئەلمانیا) لە خۆئامادەکردنیک بۆ ھەلمەتێکی نوێ کە بە ھەلمەتى سێتیم ناسراو،^(۴)
بۆیەکەم جار لە میژووی ھەلمەتەکانى خاچ دروشمەکان بۆ پۆژەلات تاییبەتمەندى

(۱). شینی: کەشتیەکی گەورەى نەفەر ھەلگر بوو، پێى دەوترێ (دال)، بە (القار) بۆیە دەکرا، ھەرودەھا قولە و
قەلاى تاییبەتیان لەسەر دروست دەکرد، بەمەبەستى بەرگری کردن و ھێرش بردن، (ابن مماتى: قوانین
الدواوین، ل ۳۴۰؛ حسین: الجيش الايوبى، ل ۳۴۲؛ ماھر: تاريخ البحرية في مصر الاسلامية، ل ۳۵۲).

(۲). عاشور: أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ل ۴۶۶-۴۶۷.

(۳). سعداوي: الحرب والسلام، ل ۲۴.

(۴). بوزياتر زانیاری بپوانە نەخشەى ژمارە (۱) لەپاشکۆى ماستەر نامەى (ئاراس فەریق:س-پ).

علمانی و ږاگه یانندنې له خو گرتېوو، هاوکات لایه نه ماددیه کان زاتر بوون له ږوحیه کان به سهر سهر کرده کانی ئم هلمه ته دا.

بیگومان ئمه ته وه ناگه یه نیت که خاچ دروشمه کان به ده ست به ستر اوې له ئاستی ئه یوبیه کاند ا وه ستابن، ئه و انیش توانیان جهنگی ږاگه یانندن له کاتی شه ږدا ئاراسته ی ئه یوبیه کان بکه ن، به تاییه تی کاتیک (أرناگ) میری (الکرک) له سالی (۵۸۲ک/۱۱۸۷ز) ده ستی به سهر کاروانیکی گه وړه ی ئه یوبیه کاند ا گرت و هه موویانی به دیلی گرت،^(۱) هه ږه نده ږیکه و تنیکی کاتی له نیوانیاندا به ستر ا بوو که ماوه که ی چوار سالاً بوو له (۵۷۹ک/۱۱۸۵ز) تا وه کو (۵۸۳ک/۱۱۸۹ز)،^(۲) سولتان سه لاهه ددین نویت هری خو ی بؤ لای ږه وانه کردو ئو ږیکه و تنه کاتی به بیر هینایه وه، داوای کرد دیله کانی ئازاد بکات، به لام (أرناگ) ئه وه ی ږه ت کرده وه و داواکاریه که ی پشت گوئ خست،^(۳) بگره جهنگی ږاگه یانندنې دهروونی دژ به دیله موسلمان ه کان ده ست پیگرد و پئی وتن: 'ته گه ر متمانه تان به (محهمه د) هه یه با (محهمه د) بیت ږزگارتان بکات. کاتیک سه لاهه ددین ئو هه و الیه ی بیست، سویندی خوارد (أرناگ) به ده ستی خو ی بکوژئ دوا ی ئه وه ی به سهریدا سهرده که ویت،^(۴) مه به ستی (أرناگ) له ئاراسته کردنی ئم جهنگه ږاگه یانندنې دهروونی به دژ به ئه یوبیه کان جتیه جیکردنی ئامانجه سیاسیه دوژمن کاریه کانی خو ی بوو، به بی ئه وه ی په نا بؤ جهنگی سهر بازی به ریت، مه به ستی بوو ترس بخاته دلا و دهروونی ئه وانه ی له کاروانه که ی ئه یوبیه کاند ا بوون، هاوکات وره یان ږروختی و ملکه چی داواکانی بن.^(۵)

(۱). أبین الاثیر: الكامل، مج ۷/ ل ۳۲۰؛ أبو شامة: الروضتين، ج ۲/ ل ۷۵؛ قاسم: ماهية الحروب الصليبية، ل ۱۴۳.

(۲). دیورانت: قصة الحضارة، م ۴ ج ۴/ ل ۳۶؛ زکار: حطین و الفتح الصلاحي للقدس، ل ۹۲.

(۳). أبین الاثیر: الكامل، ج ۷/ ل ۳۲۰؛ المقریزی: السلوک، ج ۱/ ل ۲۰۵؛ حسن: تاریخ الاسلام، ج ۴/ ل ۱۰۶.

(۴). دیورانت: قصة الحضارة، م ۴ ج ۴/ ل ۳۶؛ بارکر: الحروب الصليبية، ل ۸۰۴، دهلین: 'خوشکی سه لاهه ددین له م کاروانه دا بوو، به لام سهرچاوه ئیسلا میه کان ئامازه یان پی نه کردو وه. (سبط ابن الجوزي: مراة الزمان، ج ۸/ ل ۳۸۹؛ العسلي: فن الحرب الاسلامي، ج ۴/ ل ۱۳۵).

(۵). له م باره یه وه (گروسیه) ده لیت: 'ته م کاره ... ئو دزه دزیه وه ی کاریکی پیگرد که ئو په ږی بیزار ی له ویژدانی موسلماناندا بخولقتی، زوری پی نه چوو سه لاهه ددینی ئه یوبی شه ږی له که لا خاچ دروشمه کاند ا ده ست پیگرد وه، (أرناط) هه ستی موسلمان ه کانی سهر له نوی گرتیه ږدایه وه کاتیک که شتیه که ی خو ی خسته نیو ده ریای سووره وه و هه ږه ش ی له شاره پیروژه کانی موسلمانان وه کو (مه که و مه دینه) ده کرد، ئه مه ش به له که دار کردنیک ی گه وړه ی پیروژترین حوړمه تی موسلمانان ده ژمیرد ریت بؤ زانیاری زیاتر ږروانه (الحروب الصليبية، ل ۷۳).

کاتیکیش (بالیان) له پښککه وټن و سازش کردن له گه لاهه ددین بی ئومید بوو بیرى کرده وه جهنگیکى پراگه یاندنى دهر وونى دژ به سه لاهه ددین بهرپا بکات بو ترساندنى له لایهک و جیبه جی کردنى ئامانجه کانی له لایه کی تره وه،^(۱) به سه لاهه ددینى گوت: " سولتان ئه وه بزانه که ئیمه خه لکیکى زورین له و شاره دا، به تهنیا خودا نه بیت که س نازانیت، له جیاتی شه پ داوای ئه مان ده که ن، به برپاوى خویان وه لامیان ده ده پته وه وهک وه لامدانه وه کانی ترت، حه زیان به ژيانه و رقیان له مردنه، ئه گهر بینیمان له مردن به و لاهه هیچی تر نیه، سویند به خودا هه موو ژن و مناله کانمان ده کوژین و مال و حالیشمان ده سوتینن، ناهیلین دواى خومان سود له یهک دهره نم یا دینار وه برگرن، قبول ناکه یین ژن و پیاومان ئیهانه بکرین یان به دلی بگرین، ئه گهر له وانه بووینه وه ئه واه گومه زه به ردینه که و مزگه وتی (الاقصى) و شوینه کانی تر ویران ده که یین و هه موو دیله موسولمانه کان ده کوژین که ژماره یان (۵) هه زار ده بیت، هاوکات هه موو ئاژه له کان ده کوژین، ئه و کاته بو شه پښک دهره چین که هه رکه سڼک گیان و خوینی خوی بیاریزی، ئه وکاته که سڼک ناکوژریت، ئه گهر چه ند که سڼک وه کو خوی نه کوژیت، یا به سه ره برزى دهرین یادلیترانه سه رده که وین.^(۲)

(بالیان) به م شیوازه پراگه یاندنه دهر وونیه توانی سه لاهه ددین بترسینن، ئه و ئامانجه ش جیبه جی بکات که له پیتاویدا هاتووه.. ئیدی سولتان فه رمانى دهر کرد که کو بوونه وه یهک بو ئه نجومه نى راویژکاریه که ی بیه ستیت، تاوه کو له باره ی ئه وه وه کارى پتویست بکریت له ئاست قسه کانی (بالیان) پاوو بوچوونى خویان دهر بپرن.. وهک ترسڼک له و قسانه ی (بالیان) وتویه تی که هه موویان له سه ر ئه وه پښکها تان که وه لامی دلتیا بوون بدن به خاچ دروشمه کان.^(۳)

کاتیکیش سولتان سه لاهه ددین چووه ناو شارى (قودس) وه، شیوازی پراگه یاندنیکى دهر وونى ئاشتیخوازانه ی گرت بهر، کاتیک دهرگا کانی کلێسه ی (القیامه)^(۴) ی به مه به ستنی بپه شکردنى خاچ دروشمه کان له و شوینه پیروژه

(۱). ابن الاثیر: الکامل، ج ۷/ ۳۳۳.

(۲). العمامد الکاتب: الفتق القسى، ل ۱۲۶-۱۲۷؛ ابن الاثیر: الکامل، ج ۷/ ۳۳۴؛ ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۲/

ل ۲۱۲-۲۱۴؛ النويري: نهایه الارب، ج ۲۸/ ۴۰۴.

(۳). ابن الاثیر: الکامل، ج ۷/ ۳۳۵؛ ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۲/ ۲۱۵؛ النويري: نهایه الارب، ج ۲۸/ ۴۰۵.

(۴). قیامه یان قمامه: مه زنترین کلێسه ی خاچ دروشمه کان بوو له (بيت المقدس)، ده که ویتنه ناوه پراستی شاره که، گورستانیکى لى به پنی ده لنین (القیامه)، چونکه پنیان وایه که (مه سیح) قیامه تی له وئ هه ستاوه،

ناخست، به لامل له و بارهیه وه پرسی به گه وره پیاوانی دهوله ته که ی کرد. هه ندیکیان ناماژه یان بۆ پوو خاندنی خانوه کانی ده کرد تا وه کو میوان پووی تینه که ن، هه ندیکیشیان وتیان ئه وه هیچ سوودیکی لینا که ویته وه، چونکه په رستراوی ئه وان له شوینی خاچ و گوږه که یه نه ک چه ند خانوویه کی بینراو، سه لاهه ددینیش ئه و بۆچوونه ی پی باش بوو و چاوی له (عمر بن الخکاب) بری کاتیک نه یروخاند له کاتی پزگارکردنی (بیت المقدس) دا، له هه مان کاتدا فه رمانی ده رکرد به کردنه وه ی بۆ هه رخاچ دروشمیک کاتیک سه ردانی ده کات، به رامبه ر به کرته که کی دیاری کراو.^(۱) ئه مه ش بۆخۆی جه نگیکی راگه یاندنی ده روونی گه وره بوو له حاله تی نه بوونی شه ردا که سه لاهه ددین بۆ جیبه جی کردنی ئامانجه سیاسیه کانی و خولقاندنی حاله تیکی ده روونی پر له ترس و سه رسامی و بیزاری له نیوان خاچ دروشمه کان. به هه مان شیوه ی سه لاهه ددین، له کاتی گه مارۆدانی شاری (عکا) دا که ماوه ی دوو سالی خایاند له (۵/۱۸۸۹ز) تا وه کو سالی (۵/۸۷ز) له ماوه ی پیتشه وه ی هه لمه تی سییه می خاچ دروشمه کان به سه رکردایه تی سی له پاشا گه وره کانی ئه وروپا ئه وانیش (فلیپ ئوگستس)^(۲) پاشای فه ره نساو (ریچاردی شیردل) پاشای ئینگلترا و (فردریک به ره ره و سا) ی ئیمپراتۆری ئه لمانیا بوون،^(۳) له و شیوازه راگه یاندنه ده روونیانه ی که (فردریک به ره ره و سا) به کاری ده هینا له کاتی خو ئاماده کردن بۆ هه لمه تی سییه می خاچ دروشمه کان نویسنی نوو سراویک بوو بۆ ئه و سه رکردانه ی که سوپا که ی به ولاته که یان تیده په ریت وه کو پاشای (المجر-

به لامل راستی ناوه که قیامه نی یه به لکو القمامه، چونکه زبلخانه ی دانیشتوانی شارکه بوو، هه روه ها له سه ر شورای شارکه دهستی خراپه کارانیان ده بری و دزه کانیان تیدا له خاچ ده دا، به لامل کاتیک مه سیح له خاچ درا (واتا ئه و که سه ی که شیوه ی له مه سیح ده چوو) له و کاته وه ئه و شوینه پیروژ بوو لایان، به لامل ئیمه پیمان وانیه که ئه م شوینه پیروژه زبلخانه بیت). (ناصر خسرو: سفرنامه، ل ۷۴-۷۵، یاقوت: معجم البلدان، ج ۴/ ل ۴۴).

(۱). العماد الكاتب: الفتح القسی، ل ۱۴۵-۱۴۶.

جج

(۲). فلیپ ئوگستس: یان فیلپی دووهم ن که ناز ناوی (الفتح یا الغازی) بوو کوپی لویسی حه وته مه، له سالی (۵/۱۱۶۵ز) له شاری غینیس له دایک بووه، و له سالی (۵/۱۱۸۰ز) ببووه پادشای فه ره نسا، به شداری هه لمه تی سییه می خاچ دروشمه کانی کرد بۆ پزگار کردنی قدوس، شه ری هه ردوو پادشای ئینگلیترای کرد (هنری دووهم و ریچاردی شیردل) ی کوپی و توانی سه ربکه ویت به سه ریاندا، له سالی (۵/۱۲۲۳ز) کوچی دوا ی کرد. (العسلی: فن الحرب الاسلامی، ج ۴/ ل ۲۲۳، په راویزی (۱)).

(۳). کروسیه: الحروب الصلیبیه، ل ۷۶.

ههنگاریا) و ئیمپراتوری (بیزنگی)، (أسحاق أنجیلیوس) و سولتانی سه‌لجوقی (قلج ارسلان) و نامه‌یه‌کی به نوینه‌ریک به ناوی (هنری دییتز) نارد که هه‌په‌شه و گورپه‌شه بوو له سه‌لاحه‌ددین و داوای لیده‌کرد هه‌موو (فه‌له‌ستین) یان بۆ بگێریتته‌وه و له گۆرپه‌پانی (صوعن) ^(۱) پووبه‌پووی بییتته‌وه. له سالی (۵۸۴/ک/۱۱۸۸ز) نوینه‌ری (بیزنگی) یه‌کان گه‌یشته (نورمبرگ) له ئەلمانیا بۆ خوئاماده‌کردن و کوژکردنه‌وه‌ی پێداویستی ته‌واو بۆ کارناسان کردنی تێپه‌ر بوونی سوپای خاچ دروشمه‌کان به ولاتی ئیمپراتوری (بیزنگی) دا. هه‌روه‌ها له سالی (۵۸۵/ک/تشرینی دووه‌می ۱۱۸۹ز) پاشای (المجر) و سولتانی (سه‌لجوقی) وه‌لامی داواکاریه‌که‌ی (فریدریک به‌ربه‌رؤسا) یان دایه‌وه و په‌یمانی هاوکاریان پێدا. به‌لام وه‌لامی سه‌لاحه‌ددین به‌هیز بوو، ده‌رباره‌ی ئەم وه‌لامه (سه‌داوی) ده‌لیت: "گیانی ئازایه‌تی عه‌شایه‌ری کوردی و دبلۆماسیه‌تی ئەیوبی مصری پێوه‌ دیاره". ^(۲) ئەمه‌ش بۆخۆی شتیوازیکی راگه‌یانندی ده‌روونی بوو که سولتان سه‌لاحه‌ددین له‌ دژی به‌ربه‌رؤسا پیاده‌ی کرد. راگه‌یانندی جه‌نگی ده‌روونی له‌کاتی شه‌ردا هۆکاریکی گشت گێرو ته‌واوه له‌ هه‌لوێستی سه‌ربازی که له‌ هه‌موو کاتی‌که‌ کاریه‌ری هه‌یه، ^(۳) هه‌لده‌ستی به‌ پوو‌خاندنی وره‌ی هیزی دوژمن، هه‌روه‌ها راگه‌یانندی ده‌روونی له‌سه‌رده‌می جه‌نگدا هه‌ولده‌دات بۆ ڕیگرتن له‌ ئەندامانی سوپاکه‌ی بۆ ئەوه‌ی نه‌چنه‌ به‌ره‌ی دوژمنه‌وه، و هه‌ولدان بۆ ئەوه‌ی دۆسته‌کانی دوژمن بۆ لایه‌ن بکات و کاریگه‌ری کردنه‌ سه‌ر سوپای دوژمنه‌وه به‌وه‌ی که به‌ره‌نگاری هیچ سوودیکی نی‌یه. ^(۴)

ئهمه‌ی دوا‌ییان واته‌ ئیمپراتوری ئەلمانیا له‌ ماوه‌ی به‌‌پێوه‌ چوونی هه‌لمه‌تی ناوبراودا جه‌نگیکی راگه‌یانندی ده‌روونی دژ به‌ سه‌لاحه‌ددین به‌‌پا کرد، کاتیک نامه‌یه‌کی درێژی بۆ نووسی له‌ سالی (۵۸۴/ک/۱۱۸۸ز) و داوای له‌ سه‌لاحه‌ددین کرد ده‌ست له‌ (بیت المقدس) و ناوچه‌کانی تری پۆژه‌لات که له‌خاچ دروشمانی بووه‌وه هه‌لبگریت، (فریدریک) سه‌لاحه‌ددینی له‌ مه‌ترسی ئەنجامه‌کانی ئەم شه‌په‌ ئاگادار

(۱). صوعن: ئیستا ناسراوه به (صمان الحجر) له پۆژه‌لاتی پووباری نیل له ولاتی مصر ئەو شویته‌یه که فیرعون و موسا به‌یه‌ک گه‌یشتن. بروانه (رنسیمان: تاریخ الحروب الصليبية، ج ۳/ ۳۳).

(۲). التاريخ الحربي المصري، ل ۲۱۸.

ج

(۳). نصر: الحرب النفسية، ج ۱/ ل ۱۱۰.

(۴). رشتی: الدعايه و استخدام الراديو فی الحرب النفسية، ل ۲۷۳.

کرده وه،^(۱) که چی سه لاهه ددین له هه مان سالدا بهرام بهر به وه به جه نگی راکه یاندنی دهروونی له پیگه ی نامه یه کی درێژه وه وه لامی نامه که ی (به ربه رۆسا) ی دایه وه، نامه یه که که حماس و هیزو متمانه ی سهرکه وتنی لی ئه پڑا، که بۆخوی نیشانه ی دیلۆماسیه تیکی به رزو گرنگیدانیکي به رفراوان بوو به سیاسه تی نیتو دهوله تی هاوچه رخ دووپاتی کرده وه که سووره له سهر به زور گێترانه وه ی (صورو گرابلس و آنکاکیا) و ئه وه قه لایانه ی خاچ دروشمه کان که له پوژه ه لاتدا ماون، ئه گهر زوو به زویی سهر کرده کانی خۆ به دهسته وه نه دن. ههروه ها سه لاهه ددین ئاماژه ی بۆ په پینه وه له ده ریای ناوه پاست کرد بۆ داگیرکردنی خودی ئه وروپا، ئه گهر (به ربه رۆسا) پی له سهر هه په شه کردن له سهر ئاشتی و ئاسایشی ناوچه ی پوژه ه لاتدا هه لنه گریته.^(۲)

(پیچارد شیردل) شیوازی که له شیوازه کانی جهنگی راکه یاندنی دهروونی به کارهینا که بریتی بوو له کاری چه واشه کاری و فرت و فیل بۆخوی و جاریکیان نوینه ری خوی په وانه ی لای سولتان سه لاهه ددین کرد.^(۳) پاشان خاچ دروشمه کان ناچار بوون که له (الرمه) سالی (۵۸۸/ک/۱۱۹۲ز) بکشینه وه و بۆ داواکردنی پیککه وتن و ئاشت بوونه وه نوینه ریان نارد، کشانه وه ی پیچارد کاردانه وه یه کی گهره ی هه بوو له نیتو پیزی موسلمانانه کان و سه لاهه ددین هه ناسه یه کی وه بهر هاته وه وه ره ی سهر بانه کانیشی به رزببوه.^(۴) وه کو له م ئایه ته دا هاتوه: ﴿وَإِنْ جَاءَکُمُ الْمُؤْمِنُونَ فَاجْتَنِبْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾^(۵) (پیچارد) نامه یه کی بۆ سه لاهه ددین نارد، تیتیدا هاتبوو "موسلمانانه کان هیلاک بوون و ولات ویران بوو، مولک و مالیکی زور به فیرۆ درا، خه لکیکی زور کوژرا، ئه م کاره ش هه قی خوی بردو هیچ باسیک نه ماوه ته نیا قودس و خاچ نه بیت. قودس په رستگامانه وه هه رگیز

(۱). له بهر ئه وه ی زۆریک له گهلانی ئه وروپا هاوکاری ده بن و شان به شانی هیرش ده که نه سهر پوژه ه لات و قه لاو شوینه کانیان ته ختی زهوی ده که ن و مال و گیکه کانیان ویران ده که ن، ژنه کانیان ده بن و مناله کانیان هه تیو ده خه ن.

(۲). سعداوي: الحرب والسلام، ل ۲۱-۲۲.

(۳). العماد الكاتب: الفتح القسي، ل ۵۰۱؛ ابن شداد: النوادر السلطانية، ل ۱۵۱.

(۴). المقریزی: السلوک، ج ۱/ ل ۱۰۹؛ عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ ل ۸۹۳.

(۵). واته: ئه گهر داوای شه په سیان کرد، قبولی که وه ره خۆت به خودا بسپه ره؛ هه ر خوی گویتدیر و زانایه، سوره تی ئه نفال، ئایه تی ۶۱. وه رگێراوی ماموستا هه ژار.

دهستبهرداری نابین و هه مووشمان له پیناوی بکوژرین وازی لی ناهیتین، ولاته کان هه موومان بۆ دهگێرنهوه، و خاچی خاچان لای ئیوه تهنیا داریکه هیچ بههایهکی نی یه، بهلام لای ئیمه زۆر پیروژهو سولتانهکان بۆ فرمانپهروایی بهکاری دههیتن، دهمانهوی لهو هیلاکیه پشوو بدهین^(۱). ههروهها (پێچارد) لهکاتی دانوساندنهکانی لهگهلا سولتان سهلاحهددینی ئهییوبی شیوازی ههپهشهو زۆری بهکار دههیتا، بۆ نمونه به سهلاحهددین دهلی: "به دواکهوتنم لهخوبایی مهبه، بهران دوا دهکهوی بۆ ئهوهی قوچ بووهشین^(۲)".

سهلاحهددین له وهلامدا وتی: "قودس چۆن هی ئیویه ئاوا هی ئیمهشه، و لای ئیمه زۆر پیروژتره وهکو لای ئیوه، چونکه پێغه مبهرمان (د.خ) لهویوه چوو بۆ ئاسمان و شوی ئی کۆبوونهوهی فریشتهکانه، و باوهپ ناکهم هیچ کاتیک وازی لی بهیتین و ناکرێ باسی ئه و شته لای موسلمانانهکان بکهین، بهلام ولاتهکانیش له بنچینهدا هی ئیمه و ئیوه بهشیویهکی کت و پر دهستان بهسهریاندا گرت، که بههوی لاوازی ئهوکاتهی موسلمانانهکانهوه بوو، لهناو چوونی خاچیش بهدهستی ئیمه کاریکی مهزنه، ناتوانین واز له هیچ شتیک بهیتین ئهگهر له بهرژهوهندی گشتی موسلمانان نهیت^(۳)".

ئهگهر ناوهڕۆکی ههردوو نامهکه شی بکهینهوه دهبینین نامه یه کهم بۆنی دۆراندنی لی دیت له لایه (پێچارد) هوه، که ئاماژه بۆ هێما ئایینهکانیان دهکات و وهکو قودس و ئامادهن له پیناویدا فیداکاری بدهن و بهوه کوتایی پی دینیت که سهلاحهددین خاچهکهیان پی بداتهوه، و نامه ی دوهم به زمانیکی پر لههیتزو (منگوق-لۆژیک) وهلامی دهداتهوه و باسی مافیکی پهروای موسلمانانهکان دهکات. ههردوو نامهکه بهزمانیکی پروپاگهندهی ئایینی نوسراون که له ناوهڕۆکدا باس له ترس و توقاندن دهکن له پیناو بهدهستهێتانی دهسکهوت و شکانی بهرامبهر.

(۱). أبین الفرات: تاریخ ابن الفرات، م ۴ ج ۲ / ۳۹۱.

(۲). بروانه (أبن واصل: مفرج الکروب، ج ۲ / ۳۹۰-۳۹۱).

(۳). أبین الفرات: تاریخ ابن الفرات، م ۴ ج ۲، ل ۳۹۱-۴۰۰.

به شی شه شه
مه ترسی سه ر جیهانی ئیسلامی

بارودۆخی جیهانی ئیسلامی

له سهدهی دوازدهیه-مدا، دوو زلهیزی گهوره دهستیان گرتبوو به-سهه رۆژه-لاتی ناوه-راستدا، ئهوانیش بیزهنتیه مهسیحیه-کان و فاتمیه شیعه-کان بوون، له نیوان ئهم دوو هیزه-دا دهولهتی عهیباسی له بهغدا، که سهه-لجوقیه-کان^(۱) دهستیان به-سهه-ردا گرتبوو لاواز ببوو، سهه-لجوقیه-کان ناوچه-کانی خۆیان فراوان کرد له (ماورا و النهر)-هوه تا دهگاته ئه-رزپۆم و شام، له سالی (۴۸۵ ک/ ۱۰۹۲ز) دهولهتی سهه-لجوقی له ئه-نجامی ململانی له نیوان میره-کانیاندا پارچه پارچه بوو، به-مهش باشترین دهرفهت رهخسا بۆ خاچیه-کان تا هیرش ببهنه سهه-ر ولاتی شام، فاتمیه-کانیش له سالی (۲۹۷ ک/ ۹۰۹ ز) له باکووری ئهفریقیا-دهولهتی فاتمییان له تونس دامه-زراند، و له سالی (۳۶۲ ک/ ۹۷۲ ز) میسریان خسته-ژیر دهسه-لاتی خۆیانه-وه، له سالی (۴۷۸ ک/ ۱۰۵۸ ز) ولاتی شامیشیان داگیرکرد و کردیانه بکهی بانگه-شهی مهزه-بی شیعه، ههه له هه-مان سالد بانگه-شهی فاتمی له بهغدا دهستی پیکرد، به-لام ههه له سهه-رهتای سهدهی (۱۱ز) له شامدا خاچیه-کان ده-رکه-وتبوون، و ههولێ ئهوه-یان ده-دا، ناوچه پیرۆزه-کانی فهلهستین بخهنه ژیر دهسه-لاتی خۆیان، له ده-مه-دا باریکی شتیواو و په-رتبوون له شامدا پوویدا بوو، که-لینک میرنشین له-لایه-ن سهه-رداره عه-ره-به-کانه-وه په-یدا-بوون، سهه-لجوقیه-کان به-شی باکووری شامیان به-پێوه ده-برد، و فاتمیه-کانیش حوکمرانی به-شی باشووریان ده-کرد، ئهم پشێوی و دابهش بوونه، چاکترین ههه بوو بۆ بیزهنتیه-کان تا هیرش به-ئینه سهه-ر ناوچه که-نارییه-کانی ولاتی شام. (۲) له سهه-رهتای سهدهی "ه"ی کۆچی "۱۱"ی زایینی رۆژه-لاتی ئیسلامی تووشی حاله-تیکی ئاژاوه بوو به-هۆی لاوازی دهسه-لاتی خیلافهتی عهیباسی، ئه-مهش بووه هۆی له دهستدانی کۆنترۆلی له سهه-ر ولایه-ته-کانی ژیر دهسه-لاتی خیلافهت، ئهم دۆخه به هاتنی داگیرکاری بوه-یهیه-کان^(۳) بۆ بهغدا

(۱). سهه-لجوقی: هۆزه-یه که له تورکه-کان له پشتی روبرو باریک بخاری دهژیان و ناویان له باپیره گه-وره-یان وه-رگیراوه که "سلجوق" بوو و بیوونه موسلمان وه خۆیان به پارێزهری مهزه-بی سنی داده-نا و له سهه-ردهمی طغرلک دهسه-لاتی سهه-ره-خۆیان وه-رگرت، (أبن تغری البردی: النجوم الزاهرة).

(۲). د. خاشع المعاصیدی وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۲۹، محمد رفعت ومحمد احمد حسونة: معالم تاریخ العصور الوسطی، ط ۴، مصر، ۱۹۲۷، ص ۱۴۸.

(۳). بوه-یهیه-کان: ره-که-زیان ده-که-رێته-وه بۆ "ال بویه" له دیلمی ولاتی فارس، سی کۆپی هه-بوو توانیان ولاتی فارس و بهغدا داگیر بکه-ن و ماوهی فهرمانه-ه-ویان له نیو سالانی "۳۳۴-۴۴۷ ک/ ۹۳۲-۱۰۵۵ز" (بروانه: أبن الجوزی: المنتظم في تاریخ الملوك والأمم، حیدر، اباد، ۱۹۳۸، ج ۶/ ص ۲۷۰).

ناشکرتر دهرکهوت، چونکه هه‌موو د‌ه‌سه‌لاته‌کانی "خ‌ه‌لیفه‌یان" خ‌سته ژیر ږکیفی خ‌ویانه‌وه، به‌م جوړه پ‌نگ‌ه‌ی به‌ه‌یزی خ‌ه‌لیفه نه‌ما و پ‌یزی که‌م بو‌ه‌وه، س‌ه‌ر‌بار‌ی ئ‌ه‌وه‌ی بو‌ه‌یه‌یه‌کان ش‌یه‌ه مه‌زه‌ب بو‌ون که د‌ژی خ‌یلافه‌تی ع‌ه‌ب‌باس‌ی سو‌ننه مه‌زه‌ب بو‌ون، به‌لام ه‌یشته‌وه‌ی خ‌ه‌لیفه ع‌ه‌ب‌باس‌یه‌کان به‌مه‌به‌ستی شه‌ر‌عیه‌ت دان بو‌و به‌فه‌رمان‌ږه‌واییان.^(۱)

سیاسه‌تی بو‌ه‌یه‌یه‌کان پ‌شتی ده‌به‌ست به‌نانه‌وه‌ی ئا‌ژاوه له‌نی‌وان مه‌زه‌به‌کانی ک‌ومه‌ل‌گ‌ه‌ی ئ‌یسلا‌می، ئ‌ه‌م سیاسه‌ته‌ش بو‌وه مایه‌ی شه‌ر و م‌لم‌لانی له‌ناو‌خو،^(۲) که ئ‌ه‌وش ب‌و خ‌وی بو‌وه مایه‌ی لا‌وا‌ز‌کردنی ږ‌ولی ک‌ومه‌ل‌گا له‌به‌ره‌نگار‌بو‌ونه‌وه‌ی ده‌سه‌لات و مه‌ترسی ب‌یگانه، ده‌سه‌لاتی بو‌ه‌یه‌یه‌کان در‌یژه‌ی نه‌خایاند و به‌ه‌وی شه‌ر و ئا‌ژاوه‌ی نی‌وان ئ‌ه‌ندامانی خ‌یزانی ده‌سه‌لاتدار له‌سه‌ر س‌ه‌ر‌کردایه‌تی به‌ره‌و نه‌مان ږ‌وشت ئ‌ه‌مه‌ج‌گه له‌ه‌ه‌لو‌یستی خ‌ه‌لیفه له‌د‌ژیان.

له‌وکاتانه‌دا که ده‌سه‌لاتی بو‌ه‌یه‌یه‌کان به‌ره‌و نه‌مان ده‌چوو، ه‌یژیک‌ی نو‌یی لا‌و هاتنه‌مه‌یدان ئ‌ه‌وان‌یش س‌ه‌ل‌جو‌قیه‌کان بو‌ون، که له‌سالی (۴۲۹ک / ۱۰۳۷ز) به‌س‌ه‌ر‌کردایه‌تی "گ‌فرل‌بک" ده‌ستیان گ‌رت به‌سه‌ر ه‌ه‌ریم‌ی خ‌وراسان‌دا و خ‌ه‌لیفه "القائم بأمرالله" پ‌ال‌ه‌شتی ل‌یک‌ردن، ئ‌ه‌وان‌یش خ‌ویان به‌پ‌ار‌یژه‌ری ولات و ه‌ه‌ول‌دان ب‌و گ‌ه‌رانه‌وه‌ی داد‌وه‌ری و ده‌سه‌لاتی خ‌یلافه‌ت داد‌ه‌نا، له‌سالی (۴۴۷ک / ۱۰۵۵ز)^(۳) خ‌ه‌لیفه‌ی ع‌ه‌ب‌باس‌ی ب‌و به‌ره‌نگار‌بو‌ونه‌وه‌ی پ‌لانه‌کانی (الب‌ساس‌یری)^(۴) و ده‌وله‌تی فاطمی که له‌م‌یس‌ر ده‌سه‌لاتیان فراوان ب‌وو، ه‌ه‌ستا به‌بانگ‌یشت کردنی (گ‌فرل‌بک) ب‌و به‌غدا ب‌و ئ‌ه‌وه‌ی ب‌یته‌یارمه‌تی ده‌ری.^(۵)

به‌هاتنی "گ‌فرل‌بک" ب‌و شاری به‌غدا گ‌وړانکار‌یه‌کی گ‌ه‌وره له‌بالانسی ه‌یژه‌کانی نی‌وان ده‌وله‌تی ع‌ه‌ب‌باس‌ی و فاطمیدا ږوویدا و ولاتی شام بو‌وه گ‌وړه‌پانی شه‌ری

ج‌ج

(۱). کلود کاهن: تاریخ الشعوب الإسلامية، ص ۳۰۰.

(۲). السیوطی: تاریخ الخلفاء، تحقیق - محمد محی الدین، ط ۳، بغداد، ۱۹۸۷، ص ۴۰.

(۳). حسین أمین: العراق في العصر السلجوقي، بغداد، ۱۹۶۵، ص ۴۶-۴۷.

(۴). البساسیری: ناوی (أبو الحارث ارسلان بن عبدالله التركي) له ممالیکی (بهاء الدولة) ی بو‌ه‌یه‌ی له پ‌یشه‌نگ‌ی تورکه‌کان بو‌و دواتر چ‌ووه پ‌الی فاطمیه‌کان و ناس‌را به‌ب‌ساس‌یری که ده‌گ‌ه‌ر‌ینه‌وه ب‌و یه‌ک‌ن‌ک له شار‌وچ‌که‌کانی ولاتی فارس (ب‌روانه أبین خلکان: وفيات الاعیان وأنباء أبناء الزمان، القاهرة، ۱۹۴۹، ج ۱/ص ۷۶).

(۵). البنداری: تاریخ دولة ال سلجوق، بیروت، ۱۹۷۶، ص ۱۰-۱۱.

سەربازی نێوانیان، چونکە سەلجوقیەکان خۆیان بە پارێزەری مولکی خێلافەتی عەبباسی دادەنا کە ولاتی شام بەشیکی زیندووی ئەو مولکە بوو، بۆیە سەلجوقیەکان پاش پوچەل کردنەوێ پلانی کە یەلساسیری و جیگیربوونی دەسلاتیان لە بەغدا چاویان بپێ ئەو شوێنە، ولاتی شامیش وەک ناوچەکانی تر کە لە ژێر رکێفی دەسلاتی خێلافەتدا نەما بوو، پووبەپووی چەندین ئاژاوە و شەپری هێزە ناوخوایەکان ببووە، لەوانەش سەرکردەیی هۆزە عەرەبەکان لە حالەتێکی شلەژان و نا ئارامی سیاسیدا دەژیان لە دژی (عەد کوری مرداس) و ئەو کێشەکانی (بنو الجراح) لە فەلەستین دروستیان کرد.

لە سالی (٤٦٢/ ١٠٦٩ز)^(١) میر (مەحمودی کوری نصری کوری سالح کوری مرداس) میری حەلب لە گەڵ سولتان (ئەلب ئەرسەلان)^(٢) پەیمانی بەست بەوێ لە خۆتەیی جومعهدا ناوی خەلیفە (القائم بامر الله)^(٣) بپێت، پاش ئەوێ سولتان لە بەغداوە ناوی (نەقیبی نوڤا و) ی بۆ نارد تا بانگەواز بۆ عەبباسیەکان بکات،^(٤) لە سالی (٤٦٣/ ١٠٧٠ز) سولتان ملکشاھ فەرمانی بە (اتزابن اتبی) فەرماندەیی تورکی کرد بۆ پوشتن بەرەو ولاتی شام و دەستگرتن بە سەر ناوچەکانیدا، سوپاکەیی توانی دەستبەگرتن بە سەر (الرملة و بەیتولمەقدیس) و دەروروبەری جگە لە (عەسقلان)، پاشان بەرەو (دیمەشق) پوشت و ئابلقەیی دا، بەلام بە هۆی بەرەنگاربوونەوێ فەتیمەکان نەیتوانی داگیری بکات^(٥) (اتزابن) هەر بەردەوام بوو لە گەمارۆدانەکەیی تا لە سالی (٤٦٨/ ١٠٧٥ز) توانی بەهۆی خراپی باری

(١) . محمد جمال الدين سرور: النفوذ الفاطمي في بلاد الشام والعراق، القاهرة، ص ٥٩.

(٢) . ئەلب ئەرسەلان: لە سالی (٤٢٠/ ١٠٢٩ز) لەدایک بوو، لەنێو سالانی (٤٥٥-٤٦٥/ ١٠٦٣-١٠٧٢ز) لەپاش (طغرل بگ) دەسلاتی سەلجوقیەکانی گرتە دەست، سەرەپای کەمی ماری دەسلاتی بەلام شوین دەستی دیار بوو، گرنگترینیان سەرکەوتنی بوو بە سەر بیزەنتیەکان لە سالی (٤٦٣/ ١٠٧٠ز) لەشەپیی مەلازگرد.

(٣) . القائم بامر الله- ناوی (أبو جعفر عبدالله بن القادر بن المقدّر)، لە سالی (٣٩١/ ١٠٠٠ز) لەدایک بوو، لەنێو سالانی (٤٢٢-٤٦٧/ ١١٣١-١٠٧٤ز) خەلافەتی عەبباسی گرتە دەست، لە سەردەمی ئەودا سەلجوقیەکان کۆتاییان بە دەسلاتی بوهیپەکان هێنا و خۆیان دەسلاتی بەغدايان گرتە دەست، نزیکەیی (٤٥) سالاً حوکمرانی خەلافەتدا بوو. (الذهبي: العبر في خبر من غبر، ج ٢، ص ٣٢٢، الحنبلي: شذرات الذهب، ج ٣، ص ٣٢٦ السیوطي: تاریخ الخلفاء، ص ٤١٨).

(٤) . ابن القلاسي: ذیل تاریخ دمشق، بیروت، ص ٥٨.

(٥) . ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج ١٠، ص ٦٨.

ثابوورییه دهستی به سهردا بگریت، بهم جوړه دیمه شق چووه ژیر دهسه لاتی
سه لجوقیه کانه وه و له و بهرواره به دواوه بانگی فاتمیه کانی تیا نه در. ^(۱)
سه لجوقیه کان بهمهش نه وه ستانه وه به لکو هه ولیاندا دهسه لاتی خیلافه تی فاتمی
له میسر دا له ناو بهرن، بۆ ئهم مه به ستهش هیزیکي گه وره یان ئاماده کرد به
سهر کردایه تی (اتزابن) و له سالی (۴۶۹ک/ ۱۰۷۶ز) چوونه زهویه کانی میسر وه،
به لام به هوی به رهنکار بوونه وهی فاتمیه کانه وه نه یان توانی بچنه ناو قاهره وه چونکه
میری فاتمیه کان (بدرالدین الجمالی) توانی هیزیکي گه وره گوبکاته وه و شکست به
هیزی (اتزابن) بهینیت و تا الرمله راویان بنیت، ^(۲) ئهم شکسته کاری کرده سهر
لاواز کردنی هیزه که ی اتزابن، کاتیک سوپای فاتمیه کان به رهو دیمه شق دهکش، (تتش)
کوپی ئه لب ئه رسه لان) له ولاتی شام دهرکهوت و دهستی گرت به سهر ئه و
ناوچه یه دا که مه لکشای برای پیی به خشیبوو جگه له سنوری دهسه لاتی خوی،
ئه وهی تیبینی دهگریت (تتش) له دهسه لاتی (اتزابن) ی تورکمانی له ولاتی شامدا
دهترسا و وهک خه تهریک له سهر دهسه لاتی خوی سهیری دهکرد، بۆیه له سالی
(۴۷۱ک/ ۱۰۷۸ز) یه کهم هلی له دهست نه دا بۆ له ناو بردنی. ^(۳)

جی ئاماژه بۆ کردنه پاش شکست هینانی (اتزابن) فراوان بوونی دهسه لاتی
سه لجوقی به رهو پوژئاوای فاتمی وهستا، ئه گه ر چی چهند هه ولیکي سهرنه که وتوو
هه بوو له لایه ن (تاج الدوله) (تتش) وه که سهرقالی جهنگیکي به رده وام بوو له گه ل
(موسلمی کوپی قرینقی) فه رمان په وای موسل له لایه ک و فاتمیه کان له لایه کی تر، ^(۴)
دواتریش له سالی (۴۷۷ک/ ۱۰۸۴ز) له گه ل (سلیمان کوپی قتلش) ی سه لجوقیدا
تووشی ململانی بوو که ئه و کاته دهستی گرتوو به سهر (قونیه) و ئه ناکیا و
هه ولیدا دهسه لاتی فراوان تر بکات، به لام سوپاکه ی له به رامبه ر تاج الدوله (تتشدا)
تووشی شکست هات و به هوی وه له سالی (۴۷۹ک/ ۱۰۸۶ز) ^(۵) سلیمان خوی
کوشت، له ناوه ندی ململانی نیوان میره سه لجوقیه کان له سهر ولاتی شام و نیوان
خه لکه که ی به تایبه تیش پاش مردنه چاوه پوان نه کراوه که ی سلیمان، ململانی له

(۱). ابن القلاسي: ذیل تاریخ دمشق، ص ۱۰۸.

(۲). ابن القلاسي: ن، م، ص ۱۰۹؛ ابن الأثير: ن، م، ج ۱۰/ ص ۱۰۳- ۱۰۴.

(۳). ابن القلاسي: ن، م، ص ۱۱۲؛ المقرئ: اتعاظ الحنفاء، تحقيق- محمد حلمی محمد، القاهرة، ۱۹۷۱، ج ۲/ ص ۳۲۰.

(۴). ابن الأثير: الكامل، ج ۱۰/ ص ۲۳۲- ۲۳۴.

(۵). ابن الأثير: البداية والنهاية، بيروت، ۱۹۷۷، ج ۱۲/ ص ۱۳.

نیوان میره تورکه‌کان بۆ گه‌یشتن به ده‌سه‌لات زیادیکرد، لیره‌دا (ملکشاه) هه‌ستا به دانانی دوو فه‌رمانده بۆ فه‌رمانه‌ه‌وایی رۆم، کاتی هه‌وایی هاتنی سولتان (ملکشاه) گه‌یشته (تتش) له‌حه‌لب هه‌له‌هاتن بۆ دیمه‌شق.^(۱)

هه‌رچه‌نده سه‌لجوقیه‌کان له ولاتی شام خۆیان به‌هینز ده‌کرد و سنوری ده‌سه‌لاتیان له‌سه‌ر حسابی بیزه‌نته‌کان فراوان ده‌کرد به تایبته دوا‌ی سه‌رکه‌وتنیان له شه‌پری (ملازگرد) دا له سالی (٤٦٣ک / ١٠٦٩ز)، که له ئه‌نجامه گرنگه‌کانی دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی سه‌لجوقی رۆم بو،^(٢) به‌لام له دوا‌ی مردنی سولتان (ملکشاه) له سالی (٤٨٥ک / ١٠٩٢ز)، ده‌وله‌ته‌کیان به هۆی ململانیی ناوخۆیی له‌سه‌ر ده‌سه‌لات پرووی له لاوازی کرد، به‌جۆریک ناکۆکیه‌کان په‌ره‌ی سه‌ند بۆ شه‌پری له ئه‌نجامدا ده‌وله‌ته‌کیان دابه‌ش بوو بۆ پینچ به‌ش،^(٣) له ئه‌نجامی ئه‌م دابه‌ش بوونه بارودۆخی ولاتی شام تیکچوو، ئه‌مه‌ش بووه هۆی ده‌ست تێوه‌ردانی فاتمیه‌کان له کاروباری ناوخۆیی به تایبته دوا‌ی گواستنه‌وه‌ی پایته‌ختی خیلافه‌تیان له سالی (٣٥٨ک / ٩٧٣ز) له مه‌غریبه‌وه بۆ میسر،^(٤) پتیوستی سیاسی و جه‌نگی ناوچه‌که وای خواست که چالاکیه‌کانیان ئاراسته‌ی ولاتی شام بکه‌ن، به مه‌به‌ستی لاوازکردنی پایه‌ی خیلافه‌تی عه‌بباسی و کۆنترۆل کردنی جیهانی ئیسلامی و بانگه‌شه‌کردن بۆ مه‌زه‌به‌ی شیعه، له سالی (٣٥٩ک / ٩٧٣ز) ده‌ستیان کرد به‌جی به‌جی کردنی ئه‌م سیاسه‌ته ئه‌ویش به ناردنی هه‌لمه‌تیک به فه‌رمانده‌ی (جعفر بن فلاح) که توانیان فه‌له‌ستین داگیر بکه‌ن،^(٥) به‌لام ئه‌م دۆخه زۆری نه‌خایاند و قه‌رامیته‌کان^(٦) سه‌ریان هه‌لدا، هاوکات هینزی هۆزه عه‌ره‌بیه‌کان له ناوچه‌که په‌ره‌ی سه‌ند له‌وانه‌ش (بنی گئی) له فه‌له‌ستین که پۆلێکی گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌سه‌ر پرووداوه سیاسیه‌کانی ناوچه‌که له سالانی (٣٨٨ - ٤٢٠ک / ٩٨٨ - ١٠٢٩ز) دا، هه‌روه‌ها (بنو کلاب و بنو

(١). ابن العديم: زبدة الطب في تاريخ حلب - ت، سامی الدهان، دمشق، ١٩٥١، ج ٩٩/٢، ص ١٠٣.

(٢). ابن الأثير: الكامل، ج ١٠ / ص ٦٢ - ٧٦: رسيمن، ن، م، ج ١ / ص ٦٩.

(٣). عاشور: ن، م، ج ١ / ص ١١٤.

ج

(٤). المقریزی: اتعاظ الحنفا، ج ١ / ص ١٠٢.

(٥). المقریزی: اتعاظ الحنفا، ج ١ / ص ١٠٢.

(٦). قه‌رامیته‌کان: بانگه‌وازی که له "سواد الکوفه" بلاو بووه له‌سه‌ر ده‌ستی "حمدان بن الاشعث" و له شوین که وتووی بانگه‌وازی خیلافه‌تی فاتمی بوو هاوکات له ژیر کاریگه‌ری "مزدکی و زه‌رده‌شتی" بوو و توانیان به‌که‌م ده‌وله‌تی کوماری له به‌هره‌ین دامه‌زرینن و گه‌وره‌ترین مه‌ترسی بوون له ناوچه‌که - (به‌روانه: ابن الجوزي: المنتظم، ج ٥ / ص ١١٠: ابن خلدون: العبر و دیوان المبتدأ والخبر، بیروت، ١٩٧١، ج ٤ / ص ٨٨ - ٨٩).

الجراح) بوونه هاوپه‌ی‌مان له دژی فاتمیه‌کان له ولاتی شامدا،^(۱) به‌مه‌ش خیلافه‌تی فاتمى ناچار بوو له دژیان سوپایه‌ک ئاماده بکات، به‌لام بارودۆخى فاتمیه‌کان له شام به هۆى مه‌ترسى سه‌لجوقیه‌کانه‌وه به‌رده‌وام سه‌قامگیر نه‌بوو.^(۲)

پاشماوه‌ی ئهم ڕووداوانه بارودۆخیکى ئاناسایی و ئاارام و پشێووێ له ناوچه‌که‌دا خولقاند، ململانیى سیاسى ببووه هۆى تیکچوونى بارى ئابووری له نیوه‌ی دووه‌مى سه‌ده‌ی ۱۰هـ - ۱۰ز، به‌ شێوه‌یه‌ک (ابن القلانسی)^(۳) ده‌لێت (له‌و سالانه‌دا نرخى شت و مه‌ک له دیمه‌شق زۆر گران بوو به‌ پاده‌یه‌ک دانه‌ویله‌یان نه‌ما‌بوو) هه‌روه‌ها دۆخى میسریش هه‌یج کاتیک له شام چاکتر نه‌بوو، له ئه‌نجامی ململانیى نێوان سه‌ربازه‌کانیان که له به‌ربه‌رى و سودانیه‌کان له‌گه‌ل تورکه‌کان،^(۴) پیکهاتبوو نزیکه‌ی ۱۰۰ سال برسیتی به‌خۆ بینی، ئهم بارودۆخه ئالۆزه‌ی که ناوچه‌ی ڕۆژه‌لاتی ئیسلامی تیا ده‌ژیا ببووه هۆى لاوازیوونى کۆمه‌لگای ئیسلامی له ڕووبه‌ڕووبوونه‌وه‌ی مه‌ترسیه‌کانی ده‌ره‌وه‌دا، به‌ جۆریک زۆریه‌ی میژوونوسان بارودۆخی ڕۆژه‌لات به‌ هۆکاری سه‌ره‌کی سه‌ره‌که‌وتنی هه‌لمه‌تى خاچیه‌کان داده‌نێن له قوناغه‌کانی یه‌که‌میدا، هه‌والی ئهم پشێووێ و ئاارامیه‌ی ناوچه‌که له ڕیگای هه‌جابه‌کان و بازرگانه‌کانه‌وه ده‌گه‌یشه‌ ئه‌وروپا و له ئاسانی داگیرکردنی ناوچه‌که ئاگاداریان ده‌کردنه‌وه به هۆى نه‌بوونی ده‌سه‌لاتیکى به‌هێز بۆ به‌رگری کردن له ناوچه‌که.

دۆخی ناوچه‌که ده‌رفه‌تى بۆ خاچیه‌کان ڕه‌خساند له جێبه‌جێ کردنی کاری سیاسى بۆ به‌ده‌ست هێنانی ئامانجه‌ داگیرکاریه‌کانیان، ئه‌ویش به‌ به‌کارهێنانی هه‌زى ناوچه‌گه‌ریتی له نێوان ده‌سه‌لاتداره‌کانی ناوچه‌که‌دا 'فاتمیه‌کان، سه‌لجوقیه‌کان، تورکه‌مانه‌کان، میره ناوخۆیه‌کان' و ئهم کاره‌یان زۆر به‌ ڕوونی و ئاشکرای دیار بوو له ئه‌نجامی بوونیان له قوسته‌نتینی‌دا چونکه ئیمپراتۆری بیزه‌نتی زانیاری چاکى له‌و باره‌یه‌وه پێ ده‌به‌خشین.^(۵)

شایه‌نى باسه‌ په‌یوه‌ندییه‌ دیبلۆماسیه‌کانی نێوان ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی و خیلافه‌تى فاتمى له میسر له ڕیگای وه‌فد و نامه‌ گۆڕینه‌وه و به‌رژه‌وه‌ندییه

(۱). ابن القلانسی: ن، م، ص ۱۳۵.

(۲). ابن الأثیر: الکامل، ج ۱/۱۰ ص ۲۸۲ - ۲۸۳.

(۳). هه‌مان سه‌رچاوه له ميانهى ڕووداوه‌کانی سالی ۴۶۸هـ / ۱۰۷۵ز، ص ۱۰۸.

(۴). المقریزی: اتعاظ الحنفاء، ج ۱/ص ۲۷۹ - ۲۸۰.

(۵). رنسیمان: ن، م، ج ۱/ص ۳۲۵؛ ابن الأثیر: الکامل، ج ۱/ص ۲۷۳.

بازرگانی ھاوبەشەکانی نۆوانیان دەرفەتی پەخساند بۆ زانینی ئەو زانیاریانە. لە راستیدا مەترسی سەلجوقیەکان بۆ سەر خێلافەتی فاتمی و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی وای لیکردن بۆ بەرەنگاربوونەوهی ئەم مەترسیە پەیوەندیان خۆش بێت. ئەم ھۆکارانە دەرفەتیان پەخساند بۆ ھاتنی خاچیەکان و دەست پێکردنی پرۆسەی داگیرکردنی ناوچەکە.

بنەمالی ئەییوبیەکان

دامەزرێنەری ئەم دەولەتە باپیری سەلاحەددینی ئەییوبی (شادی کوپی مەروان) بوو کە لە کوردانی ھۆزی پەوادێ بوو لە شاری دوین لە عەشیرەتی ھەزبانی، شاد دوو کوپی ھەبوو بە ناوەکانی (ئەییوب، شێرکۆ) لە گوندی (ئەجدنکان) لە دایک بوون، "شادی کوپی مەروان" لەگەڵ (بەھرۆزی رۆمی) پەیوەندی و دوستانەتیەکی چاکی ھەبوو،^(۱) ئەم (بەھرۆزە) مامۆستای مندالی سەلجوقیەکان بوو، لە پێشکدا (بەھرۆز) شاری دوینی بەجێ ھێشت و پووی کردە شاری بەغداد، لە ماوەی مانەوێ لە شاری بەغداد توانی بە چالاکی و زیرەکی خۆی ناو دەرکات و خۆی نزیک بکاتەو لە سولتانێ سەلجوقی (مەسعودی کوپی ملکشاھ)، بۆیە سولتانێ سەلجوقی کردی بە پارێزگاری شاری بەغداد، دواي ئەوێ لە بەغداد دەسەلاتی وەرگرت، ناردی بە دواي (شادی کوپی مەروان) بۆ لای خۆی، باپیری سەلاحەددینی ئەییوبی بە ھیوای (مجاھەددین بەھرۆز) ولاتی خۆی بەجێ ھێشت و بە مائەوێ چووێ شاری بەغدا،^(۲) لە دواي ماوەیەکی کەم سولتان (مەسعود) شاری تکریتی بە مولکانە دا بە بەھرۆز، ئەویش (شادی کوپی مەروانی) کرد بە نوێنەری خۆی و ناردی بۆ شاری تکریت و لەسەر ئەو مولکانە داینا، لە پاش چەند سالیگ شاد لە تکریت دەمریت و نەجمەددین ئەییوب کە کوڕە گەورەي شاد بوو لە جیگای دانرا، ئەمیش ھەک باوکی بووبە نوێنەری بەھرۆز لەسەر ئەو مولکانە.

لە سالی (۵۲۶/۱۱۳۱ز)دا (عیمادەدین زەنگی) کە خاوەن ئەتابەکی موسڵ بوو، لەگەڵ (ئۆردووی) سەلجوقی بەغدا لە باشووری تکریت بە شەپ ھاتن، (عیمادەدین

(۱). شرف خان بدلیسی: شرفنامە، تر: محمد جمیل الملا احمد الروزیبانی، ط ۲، مؤسسة مۆکریانی، اربیل، ۲۰۰۱، ص ۱۷۳.

(۲). محمد ئەمین زەکی: خولاصەیکە تارىخی (کورد و کوردستان)، بەرگی دووهم، چاپخانەي سەر دەم، سلێمانی، ۲۰۰۰، ص ۷۳.

زهنگی) له م شهره‌دا شكا و هه‌لهات بۆ شاری تکریت، (نه‌جمه‌دین) پیشوازی لئ کرد و یارمه‌تیدا بۆ په‌پینه‌وه‌ی له پرووباری دیجله، به‌م کاره فرمانه‌وه‌ای به‌غداد له نه‌جمه‌دین زویر بوو،^(۱) ئه‌وه‌ی زیاتر بارودۆخه‌که‌ی ئالۆز کرد هه‌ستانی (ئه‌سه‌ده‌دین شیرکو) برای (ئه‌یوب) بوو به‌کوشتنی یه‌کیک له ئه‌فسه‌رانی قه‌لای تکریت، به‌مه (موجه‌دین به‌هرۆز) له‌به‌ر پله وپایه‌ی خۆی لای سولتانی سه‌لجوقی، (نه‌جمه‌دین) ی له وه‌کیلی خۆی ده‌رکرد و داوای لئ کرد شاری تکریت به‌جی به‌یلت، بۆیه (نه‌جمه‌دین) و براکانی و ماله‌وه‌یان به‌شه‌و شاری تکریتیان به‌جی هیشته و به ئومیدی چاکه‌کانیان له‌گه‌ل (عیما‌ده‌دین زهنگی) پروویان کرده شاری موسڵ، له‌وئ (عیما‌ده‌دین زهنگی) پیشوازی لئ کردن و چاکه‌ی ئه‌یوبیه‌کانی له پیش چاو بوو، نه‌جمه‌دین و که‌س و کاره‌که‌ی له موسڵ مانه‌وه له‌گه‌ل عیما‌ده‌دیندا و به‌شداری چه‌ند شه‌پێک یان کرد، کاتیک (عیما‌ده‌دین زهنگی) له سالی (۵۳۴ه‌/ ۱۱۳۹ز) هیرشی کرده‌سه‌ر سوریا و به‌عه‌به‌کی داگیر کرد (نه‌جمه‌دین ئه‌یوبی) کرد به‌ فرمانه‌وه‌ای ئه‌و شاره.^(۲)

سه‌لاحه‌ددین و بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبی

سه‌لاحه‌ددین له ماوه‌ی فرمانه‌وه‌یه‌تیدا هه‌ریمه‌کانی ناو ئیمپراتۆریه‌ته‌که‌ی دابه‌ش کرد به‌ سه‌ر ئه‌ندامانی بنه‌ماله‌که‌یدا، که له به‌پێوه‌بردنی هه‌ریمه‌کان ده‌سه‌لاتی ته‌واویان هه‌بوو، ده‌سه‌لاتی حکومه‌ته‌ سه‌ره‌کیه‌کانی میسر و ولاتی شام به‌ ده‌ستی هه‌ر سێ کوپه‌که‌یه‌وه‌ بوو، (الافجل عه‌لی) که‌ گه‌وره‌یان بوو فرمانه‌وه‌ای شاری دیمه‌شق بوو، هه‌روه‌ها (الگاهر - الفازی) شاری حه‌له‌بی به‌پێوه‌برد، (العزیز عیمان) له ولاتی میسر حوکمران بوو، به‌لام حکومه‌تی سه‌ره‌کی چواره‌م که‌ ده‌که‌وته‌ خاکی کوردستان له ناوچه‌ی جه‌زیره و سه‌روی دۆلی رافیده‌ین و دیاربه‌کر که‌ میافارقین پایته‌ختی بوو به‌ ده‌ستی (عادل سیف الدین)^(۳) ی براهه‌وه‌ بوو، هاوکات (معفم عیسی) کوپی عادل فرمانه‌وه‌ای (کرک) و پۆژه‌لاتی

(۱). صالح قه‌فتان: میژووی گه‌لی کورد، چاپخانه‌ی (سلمان الاعظمی)، به‌غدا، ۱۹۶۹ز، ص ۲۱۷.

(۲). محمد ئه‌مین زکی: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ص ۷۵.

(۳). "سیف الدین أبوبکر بن ایوب" سالی (۵۳۹ه‌ - ۱۱۴۴ز) له دایک بوو، ده‌سه‌لاتی میسری وه‌رگرت له جیگای سه‌لاحه‌ددین و دۆلی کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر پرووداوه‌ سیاسیه‌کان و شه‌ری خاچیه‌کان سالی (۶۱۵ - ۱۲۱۸ز) کوچی دوا‌ی کرد، ب‌روانه‌ (الحنبلی: شفاء القلوب فی مناقب بني ایوب، ت- ناظم رشید، بغداد، ۱۹۷۸، ص ۲۰۰ - ۲۲۹).

(ئوردن) بوو له جیځای باوکی، ههروهه کومه لیک له خزمانی چهند ویلايه تینکیان به پړیوه دهبرد له ولاتی شام بو نمونه ولایه تی (حمه) له لایه ن (المنصور محمد) کوږی (تقی الدین عمر) به پړیوه دهچوو که دهکاته برازای سه لاهه ددین، ولایه تی (حمص) سه لاهه ددین دای به (المجاهد شیرکو دووهم) ولایه تی (بهعه له بهک) درا به (الامجد بهرام شاه) ی کوږی (فروخ شاه) که ئه مهش برازای سه لاهه ددین بوو.^(۱)

به لام له دوی مردنی سه لاهه ددین له (۴) ی ئازاری سالی (۵۸۹/ک/۱۱۹۳ز) ئو یه کیتی بهی که که سایه تی و دهسه لات و لیته اتوی سه لاهه ددین رایگرتبوو وهستینرا و هه موو ولایه ته کان جگه له ولایه تی (کرک) سه ربه خو و جیاواز بوون، به مهش سه ره تای کیشه و ململانی له نیو بنه ماله ی ئه یوبیه کان له سه ر دهسه لات و بهر ژوهندی تایهت سه ریه لدا، و بووه هو ی لاواز بونیان له ناوچه که، ئه مهش زه مینه ی په خساند بو دهستتیره دانی کاروباری ناوخیان له لایه ن بیگانه کانه وه، ئه وهش سه ره تای له ناوچوونی حکومه تی ئه یوبی کوردی بوو که پؤل و کاریگه ری پاسته وخو ی هه بوو له سه ر گوږه پانی سیاسی ناوچه که و شه پی خاچیه کان و میژووی ئیسلام له سه ده کانی ناوه پاست، ئه م لاوازیه باشتین ده رفعت بوو بو په لاماری مه غوله کان و سه ره لدانی مه مالیک^(۲) وهک قهواره کی سیاسی سه ربه خو له ناوچه که.^(۳)

بیگومان له سه رده می ئه یوبیه کانداهه شه سه ندنیکي بهرچاو له ولاتانی میسر و شامدا به دی دهکرا به تاییهت له بواری پوښنیری و هونه ری و ئه ده بی و فیکریدا، ئه مهش به هو ی په پیره وکردنی سیاسه تی دوربینانه له هاندان و پیشخستنی کشتوکال و ئابووری و پاراستنی په یوهندی بازرگانی له گه ل شاره کانی ئیتالیا و بهستنی سیاسه تی ناشتی خوازان هه بوو. له سه ره تای فرمانه وایی ئه یوبیه کانه وه که سایه تی سه لاهه ددین کاریگه ری پاسته وخو ی هه بوو، توانی پؤلی خو ی ببینیت وهک که سینکی سه رکرده له فراوانکردنی سنووری دهسه لاتی و به هیزکردنی پایه ی

(۱). جب: س-پ، ل ۲۰۴.

(۲). المالیک: پیکهاته بیان له و کویلا نه په که له ولاتی "اتراک" هینابویان که دهکوته ناوه راست و پوژئاوای ئاسیا و له هندی شوینی ئه وروپا، دهسه لاته ئیسلامیه کان به کاریان دهینا له کاروباری کاریزی و سوپا دوی مه شق پیکردنیان و فیزکردنیان، (بروانه جمال الدین الشیال: تأریخ مصر الاسلامیه، القا ره، ۱۹۶۷ ج ۲/ص ۱۴۵).

(۳). د. محسن محمد حسین: الجیش الایوبی، ص ۱۲۹-۱۳۵.

دهسه لاتی له میسر و ولاتی شامدا،^(۱) هاوکات زۆر سیاسه تی فیل و دبلۆماسیه تی به کارده هینا، ههروه ها هه ریه ک له "مه لیک عادل" پاشا "کامل و تورانشاه" پۆلی خویان هه بوو، به کوشتنی تورانشاه به دهستی مه مالیک له سالی (۱۲۵۸/ک/۱۲۵۸ز) دهسه لاتی بنه ماله ی ئه یوبی کوردی کوتای دیت، میژووی ئه یوبی له میژووی سه ده کانی ناوه راستدا میژوویه کی پرشنگدار و پر سهروه ریه.

سه لاهه ددین، سیاسه تمه دار، سه کرده ی ستراتیجی، پالوانی سه رده می خوی، جهنگاوه ر، دیبلوماتکار و به ناوبانگترین جهنگاوه ری میژووی ئیسلامه و به یه کیک له هیما به نرخ و به به ها کانی دهوله تی ئه یوبی کوردی و میژووی ئیسلام ده دانریت، ئه و که سیکی ئاسایی نه بوو به لکو کۆمه لیک تاییه تمه ندی له گه ل خوی هه لگرتبوو، وهک (چاکی و دلنه رمی و خو ش په فتاری) جگه له وه ی له کاتی شه په کانی دژ به خاچیه کان زۆر به توانا بووه و به هه موو توانایه کیه وه له میانه ی شه پی خاچیه کانددا ده رکه وت، پۆلی ئه و یه کیکه له داستانه هه ره گه و ره کانی میژووی جیهان بۆ هه ر قوناغیک چهنده ها تاییه تمه ندی له خو گرتبوو.

سه لاهه ددین له ئه نجامی پروداوه کانی سه ر گۆره پانی سیاسی و سه ربازی ناوچه که ده رفه تی ده رکه وتنی بۆ په خسا وهک سه رکرده یه کی بلیمه ت و به توانا، بۆ ئه مه ش کۆمه لیک هۆکار یارمه تی ده ربوون، له وانه لاوازی خیلافه تی عه بیاسی و تیکچوونی بارودۆخی خیلافه تی فاتمی و مردنی (ئه سه ده دین شیرکو)ی مامی که زه مینه ی په خساند بۆ وه رگرتنی ده سه لات له میسر و لاواز بوونی خاچیه کان و مردنی (نوره دین مه حمود) و کۆنترۆلکردنی بارودۆخی ولاتی میسر که زۆر هۆکار و یارمه تی ده ربوو بۆ سه لاهه ددین، چونکه ولاتیکی ده وله مه ند بوو له پرووی ماددی و مروییه وه جگه له بوونی چهنده فرمانده یه کی به توانا له بنه ماله ی ئه یوبیه کان که هاوکاری سه لاهه ددین بوون بۆ فراوان کردنی سنوری ده وله ته که یان له ناوچه که و سه قامگیر بوونی ده سه لاتیان به سه ر دانیشتوانه که یدا. سه لاهه ددین له دوا ی مامی توانی خیلافه تی فاتمی بروخینیت و به ره ی ئیسلامی یه کبخت، ئه مه جگه له دروستکردنی سوپا و گێژانه وه ی هیمنی و ئارامی بۆ ولاتی میسر و پاکیشانی خاچیه کان بۆ شه پی "حه تین" که تیایدا گه و ره ترین سه رکه وتنی به ده ست هینا جگه له پرگارکردنی "قودس" که نزیکه ی سه ده یه ک بوو به ده ست خاچیه کانه وه بوو، هاوکات به ره نگار بوونه وه ی هه لمه تی سیته می خاچیه کان و

(۱). جب: هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ص ۲۰۶.

خوژینه‌وه‌ی چاکترین پینگا بۆ په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل دوژمنان ئه‌ویش پینگای نیلوماسیه‌ت و دانوساندن و به‌ستنی پینگه‌وتتنامه‌ بوو که پوژئاوا و پوژه‌لات نه‌ دوا‌ی سه‌لاحه‌ددین زۆر به‌ زه‌قی په‌یره‌ویان ده‌کرد. له‌ دوا‌ی مردنی سه‌لاحه‌ددین به‌ هۆی سه‌ره‌له‌دانی ململانی نیوان ئه‌ندامانی بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبیه‌کان له‌سه‌ر ده‌سه‌لات ده‌وله‌ته‌که‌ی پووی له‌ لاوازی کرد، ئه‌مه‌ش ده‌رفه‌تی په‌خساند بۆ ده‌ستتیه‌ردانی کاروباری ناوخۆی ده‌وله‌ته‌که‌ و په‌نابردن بۆ لای دوژمنان له‌ پیناو پرکردنه‌وه‌ی ئاره‌زووه‌کانیان و نه‌مانی ده‌سه‌لاتی ئه‌یوبی کردی و هاتنی مه‌مالیک و کۆنترۆڵکردنی بارودۆخی ناوچه‌که‌ و گه‌رانه‌وه‌ی یه‌کیتی نیوان شام و میسر. بیگومان هه‌موو مرقۆتیک که‌م و کوپی خۆی هه‌یه‌، سه‌لاحه‌ددینیش به‌ده‌ر نیه‌ له‌ که‌موکورتی به‌لام کوپی سه‌رده‌می خۆی بووه‌ و به‌پیتی تیگه‌یشتی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ پوانیویه‌ته‌ پروداوه‌کان.

سه‌لاحه‌ددین و ده‌وله‌تی ئه‌یوبی

سه‌لاحه‌ددین کوپی نه‌جمه‌دین ئه‌یوبه‌، له‌ کورده‌کانی ره‌وادیه‌ له‌ سالی (٥٣٢/١١٣٧ز) له‌ شاری تکریت له‌ دایک بووه‌، (نه‌جمه‌دین ئه‌یوب) له‌ دوا‌ی مردنی شاد، ده‌سه‌لاتداریتی تکریتی گرتۆته‌ ده‌ست، و له‌گه‌ل عیماده‌دین زه‌نگی ده‌سه‌لاتداری موسڵدا په‌یوه‌ندی دۆستانه‌ی به‌ هیزیان هه‌بووه‌، کاتیک (عیماده‌دین زه‌نگی) هیزشی برده‌سه‌ر به‌غدا، نه‌جمه‌دین ئه‌یوب توانی ژبانی عیماده‌دین پزگار بکات،^(١) سه‌لاحه‌ددین له‌و پوژهدا له‌ دایک بوو، که‌ باوک و مامی به‌ زۆره‌ ملی له‌ تکریت ده‌رکران، نه‌جمه‌دین ئه‌یوب به‌پیتی فرمانی (عیماده‌دین زه‌نگی) کرایه‌ ده‌سه‌لاتداری به‌عه‌به‌ک، سه‌لاحه‌ددین قوناغی مندالی له‌ به‌عه‌به‌کدا بردۆته‌سه‌ر، و له‌م شاره‌دا زانستی ئاین و قورئانی پیروژ و فرموده‌کانی پیغه‌مبه‌ر (د.خ) و فیه‌قی ئیسلام و میژوو و زمان و ئه‌ده‌بی وهرگرتوو و پینان ئاشنا بووه‌، و شاره‌زاییه‌کی ته‌واوی له‌ یاری تۆپ و پاو و سوارچاکیدا بووه‌، سه‌لاحه‌ددین له‌گه‌ل شیرکوی مامیدا له‌ حه‌له‌ب بووه‌، کاتیک مامی له‌ خزمه‌تی (نوره‌دین مه‌حمود) دا بوو، سه‌لاحه‌ددین پاش زویر بوونی برا گه‌وره‌که‌ی، بوو به‌ سه‌رکرده‌ی له‌شکری دیمه‌شق له‌ سالی (٥٥١/١١٥٦ز)، به‌لام پاش ماوه‌یه‌ک وازی له‌م کاره‌ هینا و گه‌راپه‌وه‌ بۆ حه‌له‌ب، له‌ سالی (٥٥٦/١١٦٠ز) سه‌لاحه‌ددین بۆ جاریکی دی

(١). شرف خان بدلیسی: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ص ١٧٧.

کرایه و به سهر له شکری دیمه شق،^(۱) (نوره دین مه حمود) لاوازی فاطمیه کانی به ههله وهرگرت و توانی میسر پرگار بکات و سهرکه و تنی پامیاری و سهربازی به دهست بهینیت، له سالی (۵۶۰ ک/ ۱۱۶۴ ز) دا سه لاهه ددین به شداری ئه و شه پانهی کرد که شیرکۆی مامی پنی هه لسا بوو بو پرگارکردنی میسر،^(۲) له سالی (۵۶۵ ک/ ۱۱۶۹ ز) (ئه سه ده دین شیرکۆ) له سهرده می دوا خه لیفه ی فاطمیه کاندا، کرا به وه زیر، (ئه سه ده دین شیرکۆ) پاش وهرگرتنی ده سه لاتداریتی له میسر دا به ماوه یه کی کورت کۆچی دوا یی کرد، سه لاهه ددین شوینی گرتوه و بوو به وه زیر له میسر دا له سهرده می خیلافه تی فاطمیه کان، مه زنترین ئامانجی سه لاهه ددین خو به ختکردن و درێژدان به جه نگ بوو له دژی خاچیه کان، سه لاهه ددین دوا ی ئه وه ی بوو به وه زیر توانی خیلافه تی فاطمیه کان لاواز بکات، داوا ی له وتاریژی مزگه وته کان کرد که وتاره کانیا ن له خزمه ت خه لیفه ی عه بباسیدا (ئه لموسنه سیر) دا بیت، له جیگه ی خه لیفه ی فاطمی، دوا ی کۆچی دوا یی (نوره دین مه حمود)، سه لاهه ددین سه ره به خۆ یی میسری راگه یانند، و ده سستی کرد به به ره له سستی (ئیسما عیل کوپی نوره دین مه حمود) و تورانی برا گه وره ی سه لاهه ددین، ئه و پشیتیویه ی به ههله زانی له یه مه ندا هه بوو، هیرشی بردنه سهر و پرگاری کردن به لام حیجاز چووه پال میسر، به م شتویه ده وه له تی ئه یوبی دامه زرینرا.^(۳)

سه لاهه ددین و سیاسه تی به رامبه ر خاچیه کان

هه لۆیستی پامیاری سه لاهه ددین به رامبه ر خاچیه کان له دوا ی مردنی (نوره دین مه حمود)، بریتی بوو له نه رمی و پیکه وتن، چونکه سه لاهه ددین هه ولی ئه وه ی ده دا به ته واوی به سهر خاچیه کاندا سه ره به که ویت تا بتوانیت ده وه له تیکی به هیز و یه کگرتوو دابه زرینیت، هه ر له بهر ئه مه ش بوو پیکه وتنی ئاشتی له گه ل خاچیه کاندا ده کرد،^(۴) هه رچه نه ده گه لیک پیکدادان له نیوان سه لاهه ددین و خاچیه کاندا

(۱). محمد ئه مین زکی: م، ن، ص ۷۵

(۲). صالح قه فتان: هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ص ۲۲۰.

جج

(۳). محمد ئه مین زکی: م، ن، ص ۷۶.

(۴). محمد رفعت احمد حسونه: هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ص ۱۶۷.

روویدا، و سه لاهه ددین به بهرده وامی هیرشی دهبرده سهر شوینه گرنګ و پته و هکانی خاچیه کان، به لام هه ندیک جار به شیوهی کاتی و بۆ ماوهی کورت پهیمانی پینکه و تنی له گه ل خاچیه کاندا ده به ست، به مه به ستی خو ئاماده کردن و پته و کردنی ریزه کانیان، تا به ته و اووی ولاتی شام له ده ست خاچیه کان پزگار بکات. نه بهیت و لمه قدیسدا ئاژاوه یه ک دروست بوو، ئهم ئاژاوه یه (میری کرک) ده یو یست سوودی لیتوهر گریت، بۆ ئهم مه به ست، هه ولی ئه وهی ده دا که پهیمانی پینکه و تنی نیوان بهیت و لمه قدیس و سه لاهه ددین بشکینن، ده سه لاتداریتی (کرک) هیرشی کرده سهر کاروانیکی مه ککه و تالانی کرد، و ههروه ها هه ولی ده دا له ده ریای سووره وه په لاماری مه دینه بدات، به لام هه ندیک له شکری دیمه شق بهریان لینگرت و شکانیان و گه راپه وه بۆ کرک.^(۱) دواي ئه وهی خاچیه کان پهیمانی پینکه و تنیان شکاند، سه لاهه ددین ده ستی کرد به خو ئاماده کردن و بزوو تنه وهی خو به ختکردن (جیهادی) راگه یاند، له دیمه شقه وه به ره و باشوور که وته پښ، و له شاری بوسراوه پرووی کرده ئوردن، کاتیک خاچیه کان زانیان سه لاهه ددین له پرووباری ئوردن په پریه وه، ده ستیان کرد به خو ئاماده کردن، و نزیکه ی (۵۰) هه زار شه پرکه ریان کوکرده وه، سه لاهه ددین له ماوه یه کی کورت و که م خایاندا توانی (صفوریه) داگیر بکات، کاتیک خاچیه کان گه یشتنه چیاي ته به ریه، سه لاهه ددین هیرشی کرده سهریان و هه موو پینگیه کی لینگرتن و ئاوی لیتپښ، له نیوه شه ودا سه لاهه ددین گه ماروی دان، خاچیه کان هه ر ئه وه نده یان پیکرا که خو یان بگه یه ننه نزیک چیاي حه تین، له وئ دا شه پینکی سه خت و گران له نیوان هه ردوولا پروویدا، و به سه رکه و تنی سه لاهه ددین کوتایی هات و زیانیکی زور له خاچیه کان کهوت و میری کرک به دیل گیرا، له شاری (جای لوز جنان) که ته نها (۱۵۰) شه پرکه ر پزگاریان بوو، ئه وانیشی به دیل گرت،^(۲) ئهم سه رکه و تنه ی سه لاهه ددین ده گه رپته وه بۆ دانانی پلان و نه خشه ی سه ربازی و لیتها تووی و دانایی خو ی که له شه پرکه دا به کاری هیتا و به شداربوونی خو ی له مهیدانی شه پدا. سه رکه و تنی سه لاهه ددین ته نها ئه وه نه بوو، که پادشای خاچیه کان و دارو ده سته کانیان به دیل بگریت، به لکو ژماره یه کی بڼ سنوری له خاچیه کان کوشت، سه لاهه ددین پرووی ده کرده هه ر

(۱). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ص ۱۶۵.

(۲). محمد ئەمین زەکی: هه مان سه رچاوه ی پيشوو، به رگی دوهم / ص ۹۵.

بنکەیهکی خاچیهکان، یهکه یهکه ده‌پروخان و تیکی دهدا، سه‌لاحه‌دین دانیشتوانی
 شاره‌پزگارکراوه‌کانی د‌ل‌ن‌یا ده‌کرده‌وه که سه‌رو مال‌یان پار‌یزاوه، ب‌و‌ ئ‌ه‌م
 مه‌به‌سته‌ش بر‌پ‌اری لی‌بور‌دنی گ‌شتی ده‌کرد، ئ‌ه‌مه‌ش بو‌وه ه‌و‌ی ئ‌اسان کردنی
 پزگار کردنی شاره‌کانی تر.^(۱)

ر‌و‌لی کورد له شه‌ری خاچیه‌کاندا

به‌ده‌رکه‌وتنی (عی‌ماده‌دین زه‌نگی) ده‌سه‌لات‌داری موس‌ل، که ئ‌ه‌تابه‌گی تورک بو‌و،
 سه‌رده‌میکی نو‌ی ده‌ست پ‌ت‌ده‌کات، تیایدا موس‌لمان‌ه‌کان سه‌رده‌که‌ون به‌سه‌ر
 خاچیه‌کاندا، (عی‌ماده‌دین زه‌نگی) حوک‌مرانی ناوچه‌یه‌کی ده‌کرد، که پ‌ت‌که‌اتبوو له
 (حه‌له‌ب و حه‌ران و موس‌ل) و له ناوچه‌ی موس‌ل ده‌وله‌تی زه‌نگی دامه‌زرا‌ند، له
 سالی (ک/ه‌۱۱۴۴ز) عی‌ماده‌دین زه‌نگی شاری په‌های پزگارکرد له ده‌ست
 خاچیه‌کان، د‌و‌ای (ح‌وس و ح‌ه‌ما و حه‌له‌ب)، گه‌ل‌یک ناوچه‌ی دیکه‌ی سور‌یای
 پزگارکرد، به‌پزگارکردنی په‌ها، عی‌ماده‌دین فه‌رمانی ده‌رکرد به‌کو‌تایی ه‌یتان به
 کو‌شتن و بر‌پ‌ن، و د‌و‌ای له سه‌ربازه‌کانی کرد، هه‌رچی سامان و مال‌ی دانیشتوانی
 شاره‌که هه‌یه بی‌گ‌ترنه‌وه ب‌و‌ خاوه‌نه‌کانیان و هه‌موو به‌نده‌کانی ئ‌ازادکرد، هه‌روه‌ها به
 مه‌سیحیه‌کانی را‌گه‌یان‌د که (عی‌ماده‌دین زه‌نگی) هات‌ووه ب‌و‌ پزگارکردنیان له ده‌ست
 فه‌ره‌نجه‌کان، نه‌ک ب‌و‌ دا‌گیرکردنیان و تالانی و کو‌شتن و بر‌پ‌ن، ئ‌ه‌م هه‌لو‌ی‌سته‌ی
 عی‌ماده‌دین وایکرد، سور‌یه‌کان یارمه‌تی بدن له گ‌رتنی په‌هادا، شک‌اندنی خاچیه‌کان
 له په‌ها بو‌وه ه‌و‌ی پ‌و‌ودانی ه‌یرشی دو‌وه‌می خاچیه‌کان به‌سه‌رکردایه‌تی
 ئ‌یم‌پ‌رات‌وریه‌تی (فه‌ره‌نج و ئ‌ه‌لمان و ئ‌ینگ‌لیز)، ئ‌ه‌م ه‌یرشه له سو‌اره‌ی (فه‌ره‌نج و
 ئ‌ه‌لمان و ئ‌ینگ‌لیز) پ‌ت‌که‌اتبوو، ئ‌ه‌و له‌شکره‌ی له ق‌ودس ئ‌اماده‌کرا‌بو‌و گه‌مار‌و‌ی
 دیمه‌ش‌قیدا، به‌لام ب‌ی سو‌ود بو‌و، و ه‌یچ پاشما‌ویه‌کی ج‌ی نه‌ه‌یشت. د‌و‌ای
 عی‌ماده‌دین زه‌نگی، نوره‌دین مه‌حمودی کو‌پی ده‌سه‌لاتی گ‌رت‌ه ده‌ست و شاری
 حه‌له‌بی کرده پایته‌ختی خ‌و‌ی، له سالی (ک/ه‌۱۱۵۴ز) نوره‌دین مه‌حمود پاشا
 شاری دیمه‌ش‌قی پزگارکرد، به‌پزگارکردنی دیمه‌شق ه‌یچ کو‌س‌پ‌نیک نه‌ما له نی‌وان
 ناوچه‌ی زه‌نگیه‌کان و ق‌ودسدا.^(۲)

(۱). صالح قه‌فتان: م، ن، ص ۲۳۴.

(۲). محمد ئ‌ه‌مین زه‌کی: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌یش‌وو، ب/۲ ص ۹۵، صالح قه‌فتان: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌یش‌وو،
 ص ۲۵۵.

به شی حهوتهم
هه لویستی مه مالیک
به رامبه ر به خاچیه کان

هه‌لۆیستی مه‌مالیک به‌رام‌بەر به‌خاچیه‌کان

مه‌مالیک له‌ ڕووی چه‌مکی میژووویه‌وه به‌ واتای کۆمه‌لی کویله‌ی سپی "مجموعه‌ رقیق البیج" دین، چونکه‌ زۆربه‌ی ئەم مه‌مالیکانه‌ پێست سپی بووین،^(١) کۆیلایه‌تی وه‌ک سیستمیک سه‌ره‌تا له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌راست له‌ ئه‌وروپا سه‌ری هه‌لدا، و دواتر به‌ هۆی چه‌ند فاکته‌ریک ئەم سیستمه‌ گه‌یشه‌ ڕۆژه‌لات و به‌ تایبه‌ت جیهانی ئیسلامی، ئه‌و جیاوازییه‌ی له‌ سیستمی کۆیلایه‌تی جیهانی له‌ نێوان جیهانی ئیسلامی و ئه‌وروپا هه‌بوو ئه‌وه‌بوو که‌ له‌ جیهانی ئیسلامیدا بۆ کاروباری سه‌ربازی و چه‌نگیدا به‌کارده‌هاتن، به‌لام له‌ ئه‌وروپا زیاتر بۆ کاروباری به‌ره‌مه‌ینانی کشتوکالی به‌کارده‌هێنران، ئه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی به‌ بنه‌چه‌ی مه‌مالیکه‌کانه‌وه‌ هه‌یه‌ ئه‌وه‌یه‌ ناتوانرێت هه‌موویان بگه‌ڕێننه‌وه‌ سه‌ر یه‌ک بنه‌چه‌، چونکه‌ له‌ چه‌ندین شوێنه‌وه‌ ده‌هێنران، جا به‌ هۆی به‌ دیل گیرانیانه‌وه‌ بوو بێت یاخود به‌ هۆی کرپن و فروشتنه‌وه‌ بوو بێت، که‌ ئەمهی دووه‌میان زیاتر پیاده‌ ده‌کرا، ئەمەش له‌ کاتێکدا بوو بازرگانه‌کان له‌ مه‌لبنده‌ جیا جیاکانه‌وه‌ ده‌یانته‌ینه‌ جیهانی ئیسلامی و به‌ نرخێ به‌رز ده‌یانفروشتن، گرنگترین مه‌لبنده‌کانی هێنایی مه‌مالیکه‌کان و بازرگانی پێکردنیان ئەمانه‌ن:

١. ولاتی قه‌فجان و پشت ڕووباری (ماورا و النهر).
٢. له‌ ناوه‌راستی ئاسیا و شاری سه‌مه‌رقه‌ند، نيساپور، وه‌خان، و مه‌ړ و.
٣. له‌ ئەلمانیا و ئیتالیا و فه‌ره‌نساوه‌ بۆ ئیسپانیا و له‌ویشه‌وه‌ له‌ ڕیگی ده‌ریاوه‌ بۆ میسر.^(٢)

سه‌باره‌ت به‌سه‌ره‌تاکانی سه‌ره‌له‌دان و ده‌رکه‌وتنیان، ئه‌وه‌ بۆ سه‌رده‌می خه‌لیفه‌کانی عه‌باسی ده‌گه‌ڕێته‌وه‌، و خه‌لیفه‌ (مأمون)^(٣) ئەم دیارده‌یه‌ی هێنایه‌ نێو

(١). د. سعید عبدالفتاح عاشور: العصر الممالیکی فی مصر والشام، الطبعة الأولى، مطبعة لجنة البیان العربی، ١٩٦٥، ص ١.

(٢). أحمد مختار العبادي: قيام دولة الممالیک فی مصر والشام، بیروت، ١٩٦٩، ص ١٧-١٨.

(٣). مأمون: ناوی (عبدالله بن هارون) ه‌ حه‌وته‌مین خه‌لیفه‌ی بنه‌ماله‌ی عه‌بباسیه‌کان بوو له‌ نێو سالانی (١٩٨-٢١٨/ک-٨١٣-٨٣٣ه‌) خه‌لافه‌تی عه‌باسی گه‌رته‌ ده‌ست، که‌سیکی نزیک بوو له‌ زاناو فقیهه‌کان، ته‌واوکاری ڕیگه‌ی بابیری (أبو جعفر المنصور) بوو له‌ وه‌رگێرانی کتیبی زانستی و فه‌لسه‌فی. (الطبري: تأريخ الرسل والملوک، ٥٢٧/٨: المسعودي: مروح الذهب، ٣٩٥/٢: السیوطي: تأريخ الخلفاء، ٤٩٠).

جيهانى ئىسلامى، چۈنكى لە سەردەمى ئەم خەلىفە يەدا دەسلەتلى فارسلەكان پەرەى سەندبوو بە شىۋەيەك تەرازوۋى سىستىمى حوكمرانى خەلىفە "مأمون" بەلای فارسلەكاندا دەشكايەو، بۆيە مأمون بۆ ئەوۋى ھاوسەنگى حوكم لە دەست خۆيدا بەيلىتەو، دەستى كرد بە كرىنى مەمالىكە توركەكان و بۆ پاراستنى دەسلەتلى خۆى پىشكىنكى سەربازى بە ھىزى لى دروست كردن.^(۱)

سەبارەت بە فاكتەرەكانى گرنگى دان بە مەمالىك ئەوۋە ئەو نمونەى سەرەوۋە و لاوازبوونى خىلافەتى عەباسى و ئارەزوو و ويستى حوكمدارانى ولايەتەكان بۆ سەربەخۇ بوون لە خىلافەت ھۆكار بوون بۆ زياتر كرىن و ھىنانى مەمالىكەكان بۆ پىشكىنكى لەشكر لە پىناو پراكتىزە كردنى ئارەزوۋەكانىيان، جگە لە بەكارھىنانى سەربازى واتە گەنج و پىگەيشتو مەمالىكى مندالىشىيان دەكرى بۆ ئەوۋى لە ژىر پكىفى پەرۋەردەى خۆيان دابىت و زۆرجار ئەم مندالانە سۆزى دەسلەتدارانىيان پادەكىشا كە بەگەرە بوون و پىگەيشتىيان پلەوپايەى باشيان وەرەگرت، لە مىسر گرنگى زۆر بە ھىنانى مەمالىكەكان دەدرا و وردە وردە دەسلەتلىيان گەرە دەبوو، بەجۆرىك ئەحمەدى كورى گۆلۇن" توانى دەولەتى گۆلۇنى لە مىسر دابمەزىنى كە خۆى مەمالىكىكى توركى سەردەمى خەلىفەى عەباسى (مأمون) بوو، ژمارەى جەنگاۋەرانى لەشكرەكەى "۲۴" بىست و چوار ھەزار جەنگاۋەر بوون، دواى گۆلۇن "محمەدى كورى گىغىچ ئەخشىدى" توانى لە سالى (۹۳۵ز) لە مىسر دەولەتى ئەخشىدى دابمەزىنى كە خۆى مەمالىك بوو، ھەرۋەھا فاتمىەكان لە مىسر دا سەرەتا پىشتىيان بە سودانىەكان دەبەست دواتر پىشتىيان بە مەمالىكەكان دەبەست بۆ پىشكىنكى لەشكر، تا سەردەمى ئەيوپىيەكان.^(۲)

سەرەتاي چەكەرەبوون و گرتنە دەستى دەسلەت و گىزىنى پۆلى گرنگ و بەرچاۋى مەمالىكەكان لە مىسر و شام، لەدواى مردنى سولتان سەلاھەددىنى ئەيوپى بوو لە سالى (۵۸۹ك/۱۱۹۳ز)، چۈنكى بە مردنى سەلاھەددىن دەولەتى ئەيوپى دابەش بوو بەسەر كور و برازا و خزم و كەسىدا، لە(دىمەشق و مىسر و حلب و كرک و بصرى و بعلبك و حمس و حما... تاد). كە بنەمالەى ئەيوپى

(۱). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن، ص.۱.

(۲). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن، ص.۲.

حوکميان دهکردن، ميراتگرهکانی سه لاهه ددين له نيتو خوياندا بوو به شهريان و ململاني يه کتريان دهکرد، ههريه کهيان دهيوست ئهوي تر له ناوبيات و دهسه لات و ناوچه کهي فراوان بکات. ئه مه له لايه ک و له لايه کي تره وه ململاني حوکمداراني به مالهي زهنگي له (موسل و سنجار و حصن کيفا و ئامه د و بني سکمان) دژ به ئه يوبيه کان بوونه هوي ئه وه ي ههريه کهيان راسته وخو ههولي خو به هيزکردني بدات و که ره سه ي ئه م به هيز بوونه ش جهنگاوه راني مه ماليک بوون.^(۱)

به م شيوه يه له دوا سالاني سه ده ي (۱۲) دوازه و نيوه ي يه که مي سه ده ي (۱۳) سياه ده، روو له زيادبووني کي به رچاو بوون، نه ک ته نها له بواري سه ربازيه وه، به لکو له بواري سياسي پولي گرنگيان ده بيني، له سالي (۵۹۵/ک/۱۱۹۸ز) سولتان (عه زيز عوسمان) کور ي سه لاهه دديني ئه يوبي کوچي دوايي کرد، سولتان عادي براي سه لاهه ددين ويستي له شامه وه بچيت حوکمي ده سه لاتي ميسر وه برگري وه ک ميراتگر، به لام مه ماليکه کاني (ئه سه دي، سالمي) قبوليان نه کرد و بانگيشتي مه ماليک (فچل)يان له خوران کرد و ده سه لاتي ميسريان دايه ده ست، له گه ل ئه وه شدا هاوکيشه يه ک هه بوو هه ر کاتيک مه ليک و سولتانه کان به هيز بوونايه ئه وه مه ماليکه کان پول و کاريه گهريان له کاروباري ده ولت که م ده بوو، به پيچه وانه شه وه، هه ر کاتيک مه ليک و سولتانه کان لاواز بوونايه ئه وه مه ماليکه کان پول و کاريه گهريان زياتر ده بوو، مه ماليکه کان پولي هه ره گرنگيان هه بوو له هيتانه سه ر ته ختي "صالح نه جمه دين ئه يوب" ئه ميش به لاداني عادي دووه م (۶۲۸/ک/۱۲۴۰ز) له حوکمراني ميسر، صالح کاتيک که کورده کان لتي دوورکردنه وه په ناي برده به ر مه ماليک.^(۲)

پولي مه ماليکه کان له جهنگي دژ به خاچيه کان

له بهر ئه وه ي مه ماليکه کان هيزي سه ربازي سه ره کي بوون له ميسر و شام دا، بويه پولي گرنگيشيان بينيوه له شه په کاني دژ به خاچيه کان له سه رده مي حوکمرانيه جياوازه کانداه وک "ئه يوب، بيبيرس، قلاون"، له سه رده مي سولتان "صالح

(۱). سعيد عبدالفتاح عاشور: م.ن، ص ۳.

(۲). سعيد عبدالفتاح عاشور: م.ن، ص ۴ - ۵.

نه‌ج‌مه‌دین ئه‌یوب^{دا} لویسی نۆیه‌م مه‌لیکی به‌ توانای فه‌ره‌نسا له‌ سالی (٦٤٧/ک/١٢٤٩ز) فه‌رمانده‌یی هه‌لمه‌تیکی خاچی کرد بو سهر میسری کینانه که زۆرجار به‌ هه‌لمه‌تی هه‌شتم ناوده‌برئ و به‌ خیرایی شاری (دمیاگ)یان گرت، سولتان صالح که له‌ وکاتدا زۆر نه‌خۆش بوو ده‌بوو خۆی بو شه‌پی لویسی نۆیه‌م ئاماده‌بکات، به‌لام مه‌رگ پێگهی نه‌دا ئه‌م کاره‌ ئه‌نجام بدات، کاتی لویس زانی (صالح) مردوووه‌ پوووه‌ شاری مه‌نصوره‌ هه‌لمه‌تی برد، مه‌مالیکه‌کان بێده‌نگ بوون تا خاچیه‌کان به‌ فه‌رمانده‌ی (روبرت دی ئارثو) برای لویس چوونه‌ نێو کۆلانه‌کانی مه‌نصوره‌، کاتی مه‌مالیکه‌کان لێیان هاتنه‌ ده‌ست ژماره‌یه‌کی زۆریان لێکۆشتن و دوايان که‌وتن تا (فارسکور) له‌وئ شه‌پی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ پوویدا ژماره‌یه‌کی زۆریان لئ کۆژرا و به‌ دیلی گیران له‌ نێویاندا (لویسی نۆیه‌م) مه‌لیکی فه‌ره‌نسا هه‌بوو که به‌ ده‌ست به‌ستراوی له‌ مالی (فه‌خره‌دین ئیبراهیم لوقمان)ی مه‌مالیک زیندانی کرا.^(١)

دوای ئه‌م سه‌رکه‌وته‌ گه‌وره‌یه‌ (تورانشای کوپی صالح نه‌ج‌مه‌دین) که له‌ جیگای باوکی ده‌سه‌لاتی وه‌رگرتوو، که‌وته‌ دژایه‌تی کردنی زپ دایکی (شجر الدر) و له‌ دژی فه‌رمانده‌کانی مه‌مالیک ده‌جولایه‌وه‌، ئه‌وه‌بوو (شجر الدر) و فه‌رمانده‌کان له‌سه‌ر ناوبردنی (تورانشاه) پێککه‌وتن گرنگترین فه‌رمانده‌کانی به‌ شداربوو له‌م پلانه‌ (١- بیبرس البقنداری، ٢- قلاون المصالحی، ٣- آقگای الجامداری، ٤- ایبیک الترکمانی) ئه‌وه‌ بوو توانیان له‌ (فاسکردی) له‌ ناوی ببه‌ن، به‌م شتیه‌یه‌ حوکمی بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبی کوتایی پێهات، (شجر الدر) تورک بوو صالح کړیبوی و دواتر خواستی بۆیه‌ له‌ مه‌مالیک نزیک بوو، (مه‌قریزی) ده‌لئ (و‌أول من ملک مصر من ملوک الترك الممالیک)^(٢) شجر الدر له‌ گه‌ل فه‌ره‌نسیه‌کان پێکهات و مه‌ترسی له‌سه‌ر مصر دروخسته‌وه‌.

سه‌رده‌می زاهر بیبرس

(قاهر بیبرس) نازناوی که‌سایه‌تیکه‌ که‌ پۆلی گه‌وره‌ی بینیه‌ له‌ جه‌نگان دژی هه‌لمه‌ت و میرنشینه‌کانی خاچی... بیبرس دوای له‌ ناوبردنی (قگز) له‌ سالی

(١). سعید عبدالفتاح عاشور: م. ن، ص ٨.

(٢). د. سید الباز العرینی: الممالیک، مطبعة دار النهضة العربیة، مصر، ١٩٦٧، ص ٤٥-٤٦.

(۱۶۵۹/ک/۲۶۰ز) له دواى سهرکهوتنى له شه پى (عین جالوت) به سهر ته تهره کان، توانى دهسه لاتی میسر وهر بگری. ^(۱) بیبرس سهره تا کومه لیک رپورهمى ناوخریى نه جامدا، که بریتى بوو له لیدان و ناوبردنى نه یارانى و ریکخستنه وهى لایه نه جیاکانى به رپوه بردن، نه مه سهاره ت به سیاسه تی ناوخر، به لام سه باره ت به سیاسه تی دهره کی نه وه چهن دین کارى نه جامدا بو به هیزکردنى دهسه لاتی و دوورخستنه وهى مه ترسى له سهر میسر، نه م کارانه ی نه جامدا.

۱. هاوپه یمانى به ست له گهل تتارى مه غول دژ به تتارى فارس.

۲. هاوپه یمانى به ست له گهل دهوله تی رومی بیزهنتى وهک په ناگیریه ک بو سیاسه ته که ی.

۳. دامه زرانده وهى خیلافه تی عه بیاسى له میسر و شام، نه مه ش بو شرعیه تدان بوو به حوکمه که ی.

۴. پتک نه هاتن له گهل تتارى فارس، چونکه به بکوژى خلیفه و پارچه پارچه کردنى خیلافه ت یا راستر دهوله تی ئیسلامى دا ده نان، نه مه شى وهک پروپاگنده یه ک به کارده هینا بو سهرنج راکیشانى موسلمانان.

۵. له سالى (۱۶۷۱/ک/۲۷۷ز) هیزشى کرده سهر سه لاجقه کانی روم، چونکه یارمه تی تتاره کانیا نندا و سهرکهوتنى گه وره ی به سهر دا هینان. ^(۲)

به سهرنج دان له م (۵) پینج خاله نه وه مان بو رپوون ده بیته وه که بیبرس رپووبه رپووی دوو مه ترسى گه وره بوته وه نه وانیش (تتار و خاچیه کان) بوون که هه ردوو له زوربه ی کاتدا هاوپه یمانى په کتر بوون دژ به دهسه لاتی ئیسلامى، نه م هاوپه یمانى ته له سهر بنچینه ی به رز واژو کرا و به رده وام بوو، وهک هاوپه یمانى نیوان (پاپا و هولاکو) هه روه ها هاوپه یمانى تتار له گهل میرنیشنى نه رمینیای بچووک که مه سیحی بوون، په نگه (دوو قوزخاتون) ی ژنى هولاکو که مه سیحی نه ستورى بوو کاریگه رى هه بووب، بویه هولاکو هه ر شاریکى بگرتایه گیان و مالى مه سیحیه کانی ده پاراست، بو تیگه یشتن و ئاسانکارى له کرده سهر بازیه کانی بیبرس دژ به خاچیه کان به شپوه ی خال ده یانخه ی نه رپوو:

(۱). د. سید الباز العربی: م. ن. ص ۴۹.

(۲). سعید عبدالفتاح عاشور: م. ن. ص ۴۲-۴۴.

۱. ببیرس دواى خو قايم كردن خوئى بۆ شه‌پى خاچيه‌كان يه‌كلا كرده‌وه، چونكه باكور و باشوورى شام و كه‌ناره‌كانيشيان له‌ژير ده‌ستدا بوو، ئه‌وه بوو له سالى (۶۵۹-۶۶۰/۱۲۶۰-۱۲۶۱ز) هيرشى كرده‌سهر ميرنشيني (ئه‌نتاكيه) بۆ سه‌ركوت كردنى شا (بوهيموندى شه‌شه‌م)، ببيرس خه‌ريك بوو شاره كه بگريت، به‌لام (هپيوم) مه‌ليكى ئه‌رمينياى بچووك به هاوكارى تتار نه‌يانه‌يتشت ئه‌م كاره سه‌ربگرئ.

۲. له سالى (۶۶۴/۱۲۶۵ز) هيرشيتكى گه‌وره‌ى كرده‌سهر خاچيه‌كان و توانى شاره‌كاني (غه‌ززه، يافا، قيساريه، وعتليت) بگريت هه‌روه‌ها ئارسوفيشى دواى به‌رگريه‌كى توند گرت، دواتر پووى كرده (عه‌ككا)، به‌لام (هيوى سييه‌م) ي مه‌ليكى قودس تده‌لى كرد و هيواكه‌ى سه‌رى نه‌گرت و گه‌رايه‌وه.

۳. له سالى (۶۶۵/۱۲۶۶ز) ببيرس توانى شاره‌كاني عه‌ككا و قه‌لاى سه‌ختى (مترين) بگريت، دواتر هيرشى كرده‌سهر (صف) و گرتى، هه‌روه‌ها "صوتين، وتبين" و شارى رمله و هه‌ندئ شويني نزيك ترابلسى گرت.

۴. له‌شكريكى گه‌وره‌ى به‌فه‌رمانده‌ى "امير قلاون و مه‌ليك مه‌نصور ئه‌يوبى" بۆ سه‌ر مه‌مله‌كه‌تى ئه‌رمينياى بچووك نارد و توانيان پايته‌خت بگرن و كوڤيتكى "هپيومى مه‌لكى ئه‌رمنيا" بكوژن و يه‌كيتى ترى به‌ديل بگرن، هه‌روه‌ها پايته‌ختيان سوتاند ئه‌مه‌ش له سالى (۶۶۵/۱۲۶۶ز) بوو.

۵. له سالى (۶۶۶/۱۲۶۷ز) هيرشى كرده‌سهر "گبريه و عه‌ككا و يافا و شقيق دانونى" و ده‌ستى به‌سه‌ردا گرتن سه‌ركه‌وته‌كاني سالى (۱۲۶۸ز) به‌گرتنى ميرنشيني ئه‌نتاكيه پشت ئه‌ستور تر كرد، كه توانيان ده‌ستكه‌وتيتكى گه‌وره و نزيكه‌ى (۱۰۰) هه‌زار كه‌س به‌ديل بگرن.

۶. سالى (۶۶۹/۱۲۷۱ز) هيرشى كرده‌سهر ميرنشيني (ته‌رابلوس) و گرتى، هه‌روه‌ها قه‌لاى كوردان و قه‌لاى فريني سه‌ختيش گرت.

۷. هيرشيتكى ده‌ريايى كرده سه‌ر قوبرص، به‌لام به‌هۆى دۆخى ئاووه‌ها هه‌وله‌كه‌ى سه‌رى نه‌گرت.

۸. سالى (۶۷۰/۱۲۷۱ز) ئاشتى كاتى له‌گه‌ل خاچيه‌كان كرد، به‌لام هه‌ر خوئى ئه‌م ئاگر بپه‌ى شكاند و له سالى (۶۷۴/۱۲۷۵ز) هيرشى كرده‌سهر ئه‌رمينياى

بچووک و سالی (۱۲۷۷/ک/۶۷۶)ز) هیرش کرده‌سەر رۆمی سه‌لجوقی و تتاره‌کان له شه‌ری (ئیلستین) تیکیشکاندن و هەر ئه‌و ساله‌ش خۆی مرد.^(۱)

سولتان (ئه‌شرف خه‌لیل)ی کوری قلاون

سولتان سیف الدین هەر له ژياندا بوو کوره‌که‌ی (علا و الدین)ی کرده جینشینی خۆی، به‌لام (علا و الدین) که به (ملک الصالح) ناسرابوو له سالی (۱۲۸۷/ک/۱۲۸۸)ز) مرد بۆیه ده‌بوایه جینشینی خۆی بدات به کوری دووه‌می که به ناوی (الاشرف خلیل بن قلاون) ناسرابوو، به‌لام (سیف الدین) پازی نه‌بوو جینشینی بدات به (خه‌لیل) بۆیه کاتی داویان لیکرد سولتان (سیف الدین) وتی "أنا ما اولى خلیلا علی المسلمین" چونکه ئه‌میره‌کان خوشیان نه‌ئویست له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هه‌رده‌م گالته‌ی پێده‌کردن و تاوانبار بوو به‌وه‌ی ده‌ستی هه‌بووه له کوشتنی یا مردنی (علا و الدین - ملک صالح)ی برای، و کاتی (سیف الدین) مرد، خه‌لیل داوی له قازی (عبدالقاھر)ی خاوه‌ن دیوان کرد که کوا تقریرم؟ قازیش تقری بۆ هینا به‌لام واژۆی سولتان (سیف الدینی) پتوه نه‌بوو بۆیه وتی (ان السلفان اقنح ان ان یعگینی فأعگانی الله) دواتریش ئه‌میره‌کان سویندیان بۆ خوارد و بوو به سولتان (الاشرف خلیل بن قلاون).^(۲)

خاچیه‌کان به هه‌والی مردنی سولتان (سیف الدین) خوشحال بوون چونکه پێان وابوو شاری عه‌ککا له ژێر هه‌ژمونی هیرشی مه‌مالیک پزگاری بوو، به‌لام سولتان خه‌لیل شوور بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌و له‌شکره‌ی که باوکی ئاماده‌ی کردبوو بۆ هیرش و گه‌مارۆدانی شاری عه‌ککا هه‌مان ئامانجی پێ به‌جی به‌ینی، هه‌روه‌ها نامه‌ی بۆ حوکمدارانی شام نارد که هیزه‌کانیان کۆبکه‌نه‌وه له ده‌وری شاری عه‌ککا یه‌کتر بگره‌وه، ئه‌وه بوو له‌شکرێکی یه‌کجار زۆر له ده‌وری شاری عه‌ککا کۆبووه‌وه که ژماره‌یان (۶۰) هه‌زار سور و (۱۶۰) سه‌دوشه‌ست هه‌زار پیاده‌بوو، به‌چه‌ک و تفاق و که‌ره‌سته‌ی گه‌مارۆدان گه‌مارۆی عه‌ککایاندا، له به‌رامبه‌ردا خاچیه‌کان خۆیان کۆکرده‌وه و نزیکه‌ی (۳۰ - ۴۰) هه‌زار جه‌نگاوه‌ر له عه‌ککا

(۱). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن، ص ۶۲ - ۶۴، و د. خاشع المعاضیدی واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۲۳۳ - ۲۳۷.

(۲). سعید عبدالفتاح عاشور: م.ن، ص ۷۱ - ۷۲.

کۆبوونەوه، ههروهها مهلیکی قبرس به خۆی و (۲۰۰) سوار و (۵۰۰) پیاده گه‌یشته
 عه‌ککا، به‌لام زۆر نه‌مایه‌وه و گه‌رایه‌وه قبرس، ههروهها له‌شکری خه‌لیل به
 مه‌نجه‌نیق توانیان که‌لێتیک بکه‌نه شورای عه‌ککا و له‌ویوه بچه‌نه ژووره‌وه، شه‌پی
 گهرم پوویدا و سیخوریه‌کان زۆریان کوژران و ئه‌وانی تر پايانکرده‌ ناو
 به‌له‌مه‌کانی ده‌ریا، به‌لام زۆریان نوقم بوون له‌به‌ر بارگرانی، به‌گرتنی عه‌ککا
 سه‌رجه‌م قه‌لاو شوینه سه‌خته‌کان چۆل کران و ئیتر خاچییه‌کان له‌شامدا نه‌مان،
 به‌م شێوه‌یه له‌ ئابی سالی (۶۹۸/ک/۱۲۹۸ز) هه‌موو شاره‌کان که‌وتنه‌ ده‌ست سولتان
 خه‌لیل.^(۱)

(۱). د. خاشع المعاضیدی واخرون: م.ن، ص ۲۵۱.

به‌شی هه‌شته‌م
هه‌لمه‌تی سی‌هه‌می خاچیه‌کان

مەلمەتى سېتەمى خاچىيەكان

داگىر كردنى ولاتى شام لە لاين خاچىيەكانەو نەزىكەى سەدەيەكى خاياند، ئەوان لە بارىكى بە ھىز و ھىرشى بەربلاودا بوون، ئەمەش لە وكتەدا بوو كە نۆرەدىن مەحمود زەنگى سەرۆكايەتى جىيەانى ئىسلامى وەرگرت و ھەول و كۆششى دەدا لە پىتاو گۆرپىنى بالانسى ھىزەكانى نىوان ھەردوو لادا، بەم جۆرە نۆرەدىن مەحمود بەرەى ئىسلامى لە بارى بەرگريەو گۆرپى بۆ ھىرشبەردن، و خاچىيەكانى كەردە ئامانجى ھىرشەكانى،^(۱) نۆرەدىن مەحمود پىنى وابوو ھەرگىز ناتوانىت بەرەى ئىسلامى بخەيتە ئاستى ھىرش بەردن گەر يەكيتى ولات بەدى نەيت، بۆ سوود وەرگرتن لە سەرچاوە مادى و مەقۇبەكان لە پىتاو خەزمەتكەردنى جىيەادا، نۆرەدىن مەحمود پاش ئەو ھى تەوانى يەكيتى نىوان مەقۇبەكانى جەزىرە و موسىل و ولاتى شام بەدى بەيتىت، بوو بە خاوەن ھىزىكى ھىرشبەر كە لە پىگەيەو تەوانى مەترسى بۆ مەقۇبەكانە دەرست بكات و ئەو مەقۇبەكانەى دەكەوتتە باكوورى شامەو سەنۇردارىان بكات بە جۆرىك نەوېرن بە تەنھا لە دژى جەنگن،^(۲) نۆرەدىن مەحمود بىرارىدا ولاتى مىسر بختە ژىر كۆنترۆلى خۆى، لەگەل "املىك" كەوتبوو مەلەلانى بۆ گەرتنى مىسر، چۆنكە نۆرەدىن مەحمود پىنى وابوو ھەر لاىك دەستبەگىت بەسەر مىسردا، دەبىت بە براو ھى جەنگ دوا جارىش نۆرەدىن مەحمود تەوانى دەست بەگىت بەسەر مىسردا و بىختە سەنورى دەولەتە يەكگەتووەكەيەو،^(۳) نۆرەدىن مەحمود لەم ھەنگاوەيدا چەند ئامانجىكى سەرەكى ھەبوو، گەنگەريان:

۱. سوود وەرگرتن لە سەرچاوە ماددى و مەقۇبەكان بۆ بەھىزكەردنى بەرەى جىيەانى ئىسلامى.
۲. دوورخستەو ھى خاچىيەكان لە مىسر بۆ ئەو ھى نەتوانن سود لە سەرچاوە كەورەكانى وەرگەرن بۆ بەھىزكەردنى خۆيان.
۳. ژيانەندەو ھى گۆرپەپانى بزووتەو ھىكانى باشوور كە لە ماو ھى كۆتايى سەردەمى فاتمىەكاندا فەرامۆش كرابوو، بە مەبەستى ناچاركەردنى دوژمن بۆ ئەو ھى

(۱). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربى والغزو الصليبي، ص ۱۷۶.

(۲). خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ۱۹۷۵، ص ۲۰۰.

(۳). د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة (۱۴۹) الكويت، ۱۹۹۰، ص ۱۴۱.

له چه‌ند لایه‌که‌وه شه‌ر بکات، به‌م جو‌ره‌ش هیزه‌کانی له سنوره‌کانی جه‌نگدا دابه‌ش ده‌بن دواچار لاوازی‌ش ده‌بن،^(۱) له‌و کاته‌ی که نوره‌دین مه‌حمود خۆی بۆ هیزشینیکی توند دژ به‌ خاچیه‌کان و ده‌رکردنیان له ولاتدا ئاماده‌کرد، پاش ئه‌وه‌ی توانی یه‌کیتی سیاسی له‌ میسر و شامدا بینا بکات کۆچی دوا‌یی کرد، له‌ پاش نوره‌دین مه‌حمود سولتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی هاته‌ گۆره‌پانی رووداو‌ه‌کان و له‌سه‌ر هه‌مان پیتیازی ئه‌و کاری ده‌کرد، ماوه‌ی ده‌سه‌لاته‌که‌ی به‌ درێژبوونه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی نوره‌دین مه‌حمود داده‌نریت، توانی به‌ ئازایه‌تی و ئه‌زمونی‌ه‌وه‌ وه‌ک هه‌نگاوێکی سه‌ره‌تایی یه‌کیتی ولات بگه‌رێنیته‌وه‌، هاوکات کاریکرد بۆ ئه‌وه‌ی خاچیه‌کانی ناوچه‌ی باشووری ولاتی شام له‌ناوببات،^(۲) سولتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی کاریکرد بۆ به‌ هیزکردنی به‌ره‌ی ئیسلامی و ئاماده‌کردنی بۆ جه‌نگی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ له‌گه‌ل خاچیه‌کاندا، به‌ جو‌ریک سه‌رکه‌وتنی هیزی موسلمانانی تیادا مسو‌گه‌ر بی‌ت، بۆیه کاریکرد بۆ دروستکردنی بارودۆخیکی له‌بار تا خاچیه‌کانی گه‌یانه‌ دۆلی "حه‌تین"، له‌ سالی (۵۸۳ه‌/ ۱۱۸۷ز) شه‌ریکی گه‌وره‌ و به‌ر فراوان له‌م دۆله‌دا روویدا له‌ نێوان له‌شکره‌که‌ی سولتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی و له‌شکری خاچیه‌کاندا، له‌پاش کوشتاریکی زۆر، له‌شکری سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌یان به‌ده‌ست هینا له‌ ده‌رئه‌نجامه‌ گرنگه‌کانی ئه‌م جه‌نگه‌ له‌ ناو‌بردنی سوپای خاچیه‌کان و نه‌هیشتنی مه‌مله‌که‌تی به‌یت و لمه‌قدیس و دروستبونی مه‌ترسیه‌کی گه‌وره‌ بوو له‌ سه‌ر ته‌واوی خاچیه‌کان له‌ پۆژه‌لاتدا،^(۳) خاچیه‌کان پێیان وابوو ئه‌گه‌ر بیانه‌ویت پاش شه‌ری حه‌تین له‌ پۆژه‌لاتدا بوونیان هه‌بی‌ت ئه‌وا ده‌بی‌ت ئه‌وروپا به‌ زووترین کات هه‌لمه‌تیکی نوێیان بۆ بنی‌ریت، بۆیه چه‌ند نێردراویک گه‌رانه‌وه‌ ئه‌وروپا و باسی بارودۆخ و به‌سه‌ره‌اتی خاچیه‌کانیان کرد له‌ پۆژه‌لات و وتیان مانه‌وه‌یان په‌یوه‌سته‌ به‌ گه‌یشتنی هیز، یه‌کیک له‌ نێردراوه‌کان سه‌رۆکی (اسقفیه‌ صور) بوو که به‌ "صوسی‌س" ناو ده‌ب‌را، نێردرا بۆ لای پاپا و پادشاکانی ئه‌وروپا بۆ ئه‌وه‌ی مه‌ترسی بارودۆخی خاچیه‌کان باس بکات، ئه‌مه‌ش کاریگه‌ری باشی هه‌بوو، چونکه پاپا و پادشاکانی ئه‌وروپای پۆژئاوا قایل بوون به‌ ده‌رکردنی بریاریک به‌ ناردنی

(۱). د. قاسم عبده قاسم: هه‌مان سه‌رچاوه‌، ص ۱۴۱.

(۲). رانسیمان: تاریخ الحروب الصلیبی، ج ۲/ ص ۶۴۳.

(۳). رانسیمان: هه‌مان سه‌رچاوه‌، ج ۳/ ص ۶۸.

ههلمهتيكى نوڧى خاچيهكان بۇ پۇژھهلات و پزگاركردى شارى قودس له دهستى موسلمانان، يهكهه هيز كه گهيشته ئه وههيزه بوو كه پادشاي صقليه 'وليه مى دووهم' ناردبووى كه له '٣٠٠' سوار پيىك هاتبوو، سه رهپاي زورى ههولهكان بۇ به خيراىي ناردنى سوپا بهلام ههلمهتهكه زور درهنگ كهوت، هيزهكانى فهپه نسا و ئينگلته ره تا هاوينى سالى (٥٨٦/ك١١٩٠ز) نهكهوته پى، ههردوو سوپاكه له (٥٨٦-٥٨٧/ك١١٩٠-١١٩١ز) وهرزى زستانيان له دورگه ي صقليه برده سه ر،^(١) بهلام سوپاي ئه لمانيا كه بههيزترينيان بوو به سه ركردايه تى 'ئيمپراتور فردريك بهر بهرؤسا' له (٥٨٥/ك١١٨٩ز) به ره و پۇژھهلات كهوته پى بۇ به شدارى كردن له ههلمه تى سيته مى خاچيهكان، به مجوره سوپاي سى ولاتى گه وره و بههيزى ئه وروپاي پۇژئاوا به سه ركردايه تى پادشاكانيان بۇ فرياكه وتنى خاچيهكان له پۇژھهلات و گه راندنه وه ي شارى قودس بۇ ژير ركيفى خويان پيشكه وتن، سوپاكانيش به مجوره بوون:

١. سوپاي ئه لمانيا- به سه ركردايه تى ئيمپراتور- فردريك بهر بهرؤسا.

٢. سوپاي فهپه نسا- به سه ركردايه تى پادشا- فيليب ئوكستس.

٣. سوپاي ئينگليزى- به سه ركردايه تى پادشا- ريتشارد شيردل.

ئه م سوپايانه هيزى ههلمه تى سيته مى خاچيهكانيان پيىكدههينا، له بهر ئه وه ي سوپاي ئينگلته ره و فهپه نسا له يه ك كات و له يه ك ته وه ره وه هاتن كه ئه ويش ريگه ي دهريايى بوو، يه ك سوپاي گه وره يان پيىكهينا، ئه وه به شى يه كه م بوو، به شى دووهم سوپاي ئه لمانى بوو كه له وشكانيه وه هاتن و كاريان ته نها گه ران و به دوا داچوونى ئه و ريگه و بانانه بوو كه به شى يه كه مى سوپاكه 'فهپه نسا و ئينگلته ره ي' پيدا ده هات له و ناوچانه ي هاوسنوورى ولاتى ئيسلامى بوو تا ده گه يشتن به خاچيهكانى عه ككا،^(٢)

فردريك بهر بهرؤسا سه رهنجى زور له ميژوونووسانى هه موو سه رده مه كاني پاكيتشاوه، له بهر ئه وه ي پياويكى زور ئازا و ليها توو و هاوكات سوار چاكي

(١). د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج٢/ص ٨١٢.

(٢). د. خاشع المعاضيدي وآخرون: م.ن، ص ١٧٧.

سەردهمی خۆی بووه، جگه له قاره‌مانی و جوامیزی له راده‌به‌ده‌ر و ئاره‌زوومه‌ندی بۆ شه‌ر و هه‌ز به‌ سه‌رکیشی کردن، له‌گه‌ل خه‌لکدا به‌ بیرو بۆچوونی خۆی نه‌ک به‌ یاسایه‌کی وشک دادپه‌روه‌ر بوو، له‌و باریه‌وه‌ میژوونوس نیش‌ر ده‌لێت له‌ دوا‌ی شارله‌مان ئه‌لمانیا پاشای وای له‌ به‌ توانایی و فه‌رمانه‌ه‌وایی به‌ هێز و دل نه‌رمیدا به‌خۆوه‌ نه‌بینیوه‌،^(١) ئه‌مانه‌ له‌ که‌سیتی به‌ره‌رۆسادا به‌دیده‌کران بۆیه‌ به‌ نموونه‌ی سه‌رکرده‌ و سوارچاکی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ ناوده‌برا. له‌ هه‌له‌مه‌تی سی‌هه‌می خاچیه‌کاندا سوپای ئه‌لمانی که‌ گه‌وره‌ترین سوپا بوو به‌ره‌و پوژه‌ه‌لات که‌وته‌ جووله‌ و به‌ باشی مه‌شق و خۆپیکه‌ستنی خۆی کرد به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی ئیمپراتۆری ئه‌لمانی فردریک به‌ره‌رۆسا و به‌ هاوکاری کوپی دووه‌می فردریک میری سواییا، به‌ره‌رۆسا له‌ هه‌له‌مه‌تی دووه‌مدا به‌شداری کردبوو، بۆیه‌ ئاکامه‌کانی هه‌له‌مه‌تی دووه‌م کاریگه‌ری له‌ سه‌ری دروستکردبوو، سوپاکه‌ی له‌ ولاتی ئه‌وروپای پوژه‌ه‌لاتدا له‌ لایه‌ن دانیشتوانی گونده‌کان و چه‌ته‌ بلغار و حه‌زه‌کانه‌وه‌ پووبه‌پووی نا‌ره‌حه‌تی بووه‌وه‌، کاتی سوپاکه‌ی گه‌یشه‌ ئه‌ده‌نه‌ له‌وئ تا کۆتایی مانگی مارس‌ی سا‌لی (٥٨٦ه‌/١١٩٠ز) مایه‌وه‌، پاشان به‌ هاوکاری پاپۆره‌کانی ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی په‌پیه‌وه‌ بۆ وشکانی ئاسیا.^(٢)

هه‌لۆیستی ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی به‌رامبه‌ر سوپای ئه‌لمان

یه‌که‌م په‌یوه‌ندی نیوان ئیمپراتۆری ئه‌لمانی و بیزه‌نتی "اسحاق ئه‌نجیلیوس" ئه‌و کاته‌ بوو که‌ ئیمپراتۆری ئه‌لمانی هه‌ستا به‌ کۆکردنه‌وه‌ی سوپا، به‌مجۆره‌ ئیمپراتۆری بیزه‌نتی بالۆیزیکی نارد بۆ ئه‌لمانیا بۆ ئه‌وه‌ی به‌یه‌که‌وه‌ په‌یمانیک بیه‌ستن و کار بکه‌ن بۆ په‌پینه‌وه‌ی سوپای ئه‌لمانیا به‌ خاکی بیزه‌نته‌دا،^(٣) له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا بیزه‌نتیه‌کان هه‌ستی دوژمنکاریان به‌رامبه‌ر ئه‌لمانه‌کان هه‌بوو، ئه‌ویش له‌به‌ر ئه‌م هۆیا‌نه‌:

(١). د. اسمت غنیم: الدولة الايوبية والصليبيون، دار المعرفة، القا‌ره، ١٩٨٨، ص ٤٧.

(٢). ٥-١- ل، فشر: تأريخ اوربا "العصور الوسطى" ق ١، ت- السيد الباز العريني وسيد مصطفى زياده، دار المعارف مصر، القا‌ره، ص ١٨٧.

(٣). رانسيمان: هه‌مان سه‌رچاوه‌، ج ٣/ص ٣٣.

۱. به تیروانینی بیزهنته‌کان بۆ نازناوی ئیمپراتۆری له دواى شارله‌مان له سالى (۸۰۰ز) كه له لایه‌ن پاپا لیوی سیه‌مه‌وه كرا به ئیمپراتۆر، كه‌سى تر ئیمپراتۆر نیه ته‌نها ئیمپراتۆری بیزمته نه‌ییت. ^(۱)

۲. ھاوپەيماڭى نىئوان ئىمپىراتورىيەتى ئەلمانى (فردىك بەربەرۇسا) و نۆرمانەكانى
صقلىه كه دوژمنى ئىمپىراتورىيەتى بېزەنتە بوون.^(۲)

۳. هاوپه‌یما‌نی بیزه‌نته‌کان له‌گه‌ل سه‌لاحه‌ددیندا، له به‌ره‌وه‌ی بیزه‌نته‌کان چاویان برپی‌بووه‌ئه‌وه‌ی سه‌لاحه‌ددین پاش ده‌رکردنی خاچیه‌کان جی‌گه پیرۆزه‌کانی شاری قودسیان بدات. (۳)

٤. هه‌لۆیست وەرگرتن له‌فردریک به‌به‌روسا کاریگه‌ری زۆری هه‌بوو له‌ره‌فتاری کاتی هه‌لمه‌تی سینه‌میدا. (٤)

له ئەنجامدا ئیمپراتۆرى بیزەنتى كەسىكى نارد بۆ لای سەلاحەددىنى ئەيوبى بۆ ئەوھى ھەوالى گەيشتنى ھىزى ئەلمانى بۆ ئەدەنەى پىن رابگەيەنىت، ھەروەھا پەيماندا بە سەلاحەدىن نەھىلىت سوپاى ئەلمانيا تىپەرەت بۆ ئەنادۆل، بەلام بەھىزى سوپاى ئەلمانيا بیزەنتىەكانى ناچار كرد تا وشكانى ئاسيا ھاوكارى سوپاكە بكەن، لەگەل ئەوھشدا ئیمپراتۆرى بیزەنتى قوناغەكانى جموجۆلى ھىزەكانى ئەلمانياى بە بەردەوامى بە سەلاحەددىن دەگەياند،^(۵) ھەرچەندە بۆ خەملاندنى ھىزى سوپاى ئەلمانيا ھەموو سەرچاوەكان كۆكن لەسەر زۆرى و كاملى و بە ھىزى و مەشق و پىكخستنى سوپاى ئەلمانيا، بەلام سەرچاوەكان لەسەر ژمارەى سوپاكە را جىياوازن، ھەندىك لە سەرچاوەكان بە (۱۰۰-۳۰۰) ھەزار سەرباز خەملاندويانە، بەلام زۆربەى سەرچاوەكان بە (۱۰۰-۱۵۰) ھەزار دەيخەملىنن، ئەمەش خەملاندننىكى قبولىكراوە.^(۶)

پاش ئەوھى ھىزەكانى ئەلمانىيا بە تەواۋى پەرىنەوھ بۆكەنارى پۇرھەلاتى دەردەنىل، لە كۆتايى مانگى مارسى (۱۹۰/۵۸۶ز) بە ھاوكارى بىزەنتەكان

(۱). د. اسمت غنیم: هه مان سه رچاو، ص ۴۸.

(۲). د. عاشور: هه مان سه رچاوه، ج ۲/ص ۸۱۲

(٣). د. عاشور: م.ن، ج ٢/ص ٨١٣.

(٤). أبو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، ج ٢/ص ١٥١.

(٥). رانسيمان: م.ن، ج ٣/ص ٣٣؛ عاشور: م.ن، ج ٢/ص ٨١٢.

(٦). د. اسمت غنیم: م.ن، ص ٤٩.

گه‌یشتنه و شکانی، له‌گه‌ل چه‌ند گۆرپانکاریه‌کدا، به‌هه‌مان پێگه‌دا پڕۆیشتن که هه‌لمه‌تی دووه‌می خاچییه‌کانی پێیدا تێپه‌ر بوو، ئه‌وه‌ی لێره‌دا گرنگه‌ ئه‌و به‌ش‌ه‌ی پێگه‌که‌یه‌ که خاکی سوڵتانی سه‌لجوقیه‌ پۆمه‌کان بوو، ئه‌م پێگه‌یه‌ له‌ پاش دهرده‌نیله‌وه‌یه‌ له‌ که‌ناری دهریاوه‌ که خاکی پومه‌ بیزه‌نتیه‌کانه،^(۱) ده‌ست پێده‌کات تا ده‌گاته‌ شاری ئه‌فیسوس له‌ باشووری شاری ئه‌زمیر، دانیش‌توانی ناوچه‌که‌ له‌ به‌ر رق و کیسه‌ هێرشیان ده‌برده‌ سه‌ر به‌شی کۆتای سوپاکه،^(۲) ئه‌مه‌ش وایکرد ئیمپراتۆر فردریک له‌ دژیان چه‌ند هه‌نگاوێ بێ و سزایان بدات، سه‌رباری ئه‌و هێرشانه‌ی پووبه‌پووی بووه‌وه‌ هێزه‌که‌ به‌رده‌وام پێش ده‌که‌وت، ئه‌مه‌ش به‌هۆی سه‌رکه‌وتنی ته‌واوی به‌سه‌ر هێزی سه‌لجوقیه‌کاندا که نه‌یانتوانی پێگه‌ بگرن له‌ هێزه‌کانی ئه‌لمانیا، سه‌رکرده‌کانی سه‌لجوقیه‌ پۆمه‌کان چه‌ند نه‌خشه‌ و پلانیکیان دانا بۆ هێرش بردنه‌سه‌ر سه‌رگه‌ردانه‌کان (ئه‌وانه‌ی هاتبوون و داوای خواردنیان ده‌کرد)، هه‌رچه‌نده‌ نه‌خۆشی بلأو بویه‌وه‌و چه‌ندین زیانی گه‌وره‌ی به‌ سوپای ئه‌لمانی گه‌ياند، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا سوپاکه‌ به‌رده‌وام بوو له‌ پێشکه‌وتنیدا تا گه‌یشته‌ شاری قونییه‌ی پایته‌ختی ده‌وله‌تی سه‌لجوقیه‌ پۆمه‌کان، له‌ویدا پووبه‌پووی هێزه‌کانی (قگب الدین ملک‌شای) دووه‌می کۆری سوڵتان قلع‌ ئه‌رسه‌لانی دووه‌م بوونه‌وه، شه‌پێکی قورس له‌ نێوانیاندا پوویدا، تیايدا هێزه‌کانی ئه‌لمان له‌ (۵۸۶/ک/ ۱۱۹۰ز) توانیان هێزی سه‌لجوقیه‌کان بشکێتن و بچه‌ شاره‌که‌وه، ماوه‌یه‌کی‌ش له‌وێ مانه‌وه‌ و هێزه‌که‌یان دووباره‌ پێک‌خسته‌وه‌ و پاش (۵) پوژ به‌جێیان هێشت و به‌ره‌و قرمان چوون و توانیان بگه‌نه‌ ئه‌وێ، له‌ قرمان هێزه‌که‌ به‌ نێو دۆل و گه‌روه‌کانی شاخه‌کانی تۆرۆسدا تێپه‌ر بوو، به‌بێ ئه‌وه‌ی پووبه‌پووی هیچ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یه‌ک بپه‌ته‌وه،^(۳) پاشان به‌ره‌و باشوور که‌وته‌پێ تا له‌ مانگی حوزه‌یران چووه‌ ناو ده‌شتی سلوقیا که ده‌که‌وێته‌ که‌ناری باکووری ده‌ریای سه‌ی ناوه‌راست، لێره‌دا ئیمپراتۆر فردریک به‌ربه‌رۆسا له‌گه‌ل هێزه‌ تایبه‌ته‌که‌یدا پێش سوپاکه‌ی که‌وت و به‌ره‌و شاری سلوقیه‌ به‌پێکه‌وت تا گه‌یشته‌ پووباری (کالیکادنوس)، کاتی ویستی بپه‌په‌ته‌وه‌ تیايدا نوqm بوو پاش ئه‌وه‌ی هێزه‌کانی ئه‌لمانیا چوونه‌ ناو ناوچه‌ی ئه‌رمینیا‌ی بچووه‌که‌وه‌

(۱). د. اسمت غنیم: م.ن، ص ۴۹.

(۲). د. اسمت غنیم: م.ن، ص ۴۹.

(۳). ابن‌واصل: مفرج‌الکروب فی‌اخبار‌بنی‌ایوب، تحقیق‌د. جمال‌الدین‌الشیال، القاهرة، ۱۹۷۵، ج ۲/ص ۳۱۹.

(که دانیشتوانه‌که‌ی ئه‌رمه‌ن بوون و خزمه‌تی کارگیری زۆریان به‌و شوینه کردبوو)،^(۱) میژوونوسان باس له‌و ترس و دله‌ راوکییه‌ ده‌که‌ن که تووشی موسلمانان بوو، کاتی‌ک موسلمانه‌کان بیستیان ئیمپراتۆر به‌ربه‌رۆسا به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی زیاتر له‌ (۱۰۰) هه‌زار خاچی بۆ پزگارکردنی شاری قودس گه‌یشته‌وه‌ ئه‌رمینیا، سه‌لاحه‌ددین بۆ خۆی تووشی باریکی ده‌روونی خراپ هات، ئه‌وکات ب‌پ‌یاریدا به‌ پ‌و‌وخاندنی شورای "گبریه، یافا و ارنون و قیساریه و صیدا و جبل" و گواسته‌وه‌ی دانیشتوانه‌که‌ی بۆ شاری به‌یروت.^(۲)

به‌ربه‌رۆسا له‌ کاتی په‌رینه‌وه‌ی له‌ ده‌ریای کالیکادنوس له‌ ئه‌رمینیا خنکا، له‌م باره‌یه‌وه‌ چه‌ند گ‌ی‌ر‌پ‌د‌را‌وه‌یه‌ک هه‌یه‌ هه‌ندیکیان ده‌ل‌ی‌ن "له‌ کاتی په‌رینه‌وه‌یان خۆی هه‌ل‌دا‌وه‌ته‌ ناو ئا‌وه‌که‌ چونکه‌ زۆر گه‌رمای بووه، به‌لام رای دووهم ده‌ل‌یت "ئه‌سه‌په‌که‌ی فری‌ی دا‌وه‌ته‌ ناو ئا‌وه‌که‌ و به‌ربه‌رۆسا جل و به‌رگی جه‌نگی له‌ به‌ردا بووه که‌ زۆر قورس بوون به‌و هۆیه‌شه‌وه‌ خنکاوه، به‌لام گ‌ی‌ر‌پ‌د‌را‌وه‌ی سی‌ه‌م ده‌ل‌یت "له‌ کاتی مه‌له‌کردن خنکاوه،"^(۳) به‌ هه‌رحال مردنی خالکی گ‌ر‌نگ بوو بۆ سه‌ر ده‌روونی موسلمانان، پاش مردنی ئیمپراتۆر کوپه‌که‌ی به‌ناوی "فردریک" که‌ پیشتر میری سوایا بوو سه‌رکرده‌یه‌تی سوپاکه‌ی گ‌ر‌ته‌ ئه‌ستو، ئه‌و سوپایه‌ی ب‌پ‌و‌ای به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی ئیمپراتۆر فردریک به‌ربه‌رۆسا هه‌بوو، ئه‌و هه‌موو ماوه‌یه‌ی ب‌پ‌ری هه‌ر له‌ کاتی هاتنیان تا مردنی ئیمپراتۆری ناوبراو، به‌لام جگه‌ له‌ به‌رگری کردنی سه‌رما و گه‌رما و هیلاکی و نه‌خۆشی و برسیتی تا ئه‌و کاته‌ نه‌گه‌شتبوونه‌ ئامانجه‌که‌یان،^(۴) هه‌موو ئه‌م هۆکارانه‌ سه‌رکرده‌ی نو‌ی پ‌و‌وخاند و نه‌یتوانی ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر ئه‌م سوپا ماندوه‌دا بشک‌یت، بۆیه‌ ده‌بینین هه‌ندی له‌ میره‌کانی له‌گه‌ل سه‌ربازه‌کانیان گه‌رانه‌وه‌ بۆ ئه‌وروپا،^(۵) به‌م شی‌وه‌یه‌ سوپای ئه‌لمانی که‌م بوویه‌وه‌، هه‌ندیکیشیان له‌ سلوقیه‌ به‌ج‌یمان،^(۶) میری نو‌ی سه‌رکرده‌یه‌تی پاشماوه‌ی ئه‌و سوپایه‌ی کرد و چوو به‌ره‌و ولاتی شام ب‌ی ئه‌وه‌ی بیر له‌ خواردن و پ‌ی‌دا‌ویستی ئه‌م سوپایه‌ بکاته‌وه‌،

(۱). د. اسمت غنیم: هه‌مان سه‌رچاوه‌، ص ۵۰.

(۲). ابن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، ص ۱۲۳.

(۳). د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه‌، ص ۲/ ۸۱۸.

(۴). رانسیمان: م.ن، ج ۲/ ۴۱.

(۵). عاشور: س.پ، ج ۲/ ۸۱۹.

(۶). رانسیمان: س.پ، ج ۲/ ۴۲.

ئەمەش بوو بە ھۆی برسیتی و بلابوونەوھە و ھەمبەوونەوھە
 ژمارەیان،^(۱) پیش ئەوھە میر فردریک پیتسەرھەو بکات بەرھە ئەنتاکیا ھیزەکە
 دابەشکرد بۆ سێ گروپ تا بە ئاسانی پێ بپن، کاتیک گروپی بەکەم بە ژێر قەلای
 بەفراسدا تێپەڕین ھیزی موسلمانان ھێرشیان کردە سەریان و (۲۰۰) سەربازیان لێ
 گرتن، دواتر نامەیان نارد بۆ ولاتی شام کە سوپای ئەلمانیا ھیزی سوارەو زۆر
 کەمە، ھاوکات برسیتی و ھەمبەوونەوھە بە ھەشیان و ھێچ توانایەکیان نەما،
 ھەروەھا چەکیشیان کەم بوو، ئەمەش بۆ خۆی چاکترین ھاندان بوو بۆ وەرەو
 موسلمانان، پاش گەشتنی ھەوال بە میرەکانی شام ھیزیکیان پەوانە کردە سەریان
 و ژمارەیکە زۆریان لێ کوشتن و (۵۰۰)یان لێ گرتن، لەو کاتەدا سوپای ئەلمان
 کەوتە پێ بەرھە شوینیک کە پێدەوترا 'مینان'،^(۲) لەوێ فەرماندەکان تووشی
 نەخۆشیەکی سەخت ھات کە بوو پێگر بۆ پیتسەرھەوتنی سوپاکە، ھەروەھا خراپی
 باری سوپاکە وایکرد خۆی و پاسەوانە تاییبەتەکانی و نزیکە (۷۰) سوار لەگەڵ
 چەند تیمارکەرێکدا بەرھە ئەنتاکیا بپۆن و لەوێ بماننەو تا چاک دەبیتەو، بۆ
 ئاسانکردنی رویشتنی سوپاکە ھەستا بە دابەشکردنی بۆ سێ بەش، پاشان یەک
 لە دوائی یەک کەوتنە پێ،^(۳) پاش ئەوھە گەشتنە نزیک پووباری عاصی لە ناویاندا
 پەتا بلابوونەوھە کە بوو ھۆی زیانیکی زۆر،^(۴) ئەمە وایکرد نەتوانن بگەنە
 ئەنتاکیا، پاش ئەوھە فردریک چاک بوو ھەو بە سوپاکە ھەو کە نزیکە چەند
 ھەزار سەربازیک دەبوو گەشت.

ھەلویست و کاردانەوھە موسلمانان

ھەوالی سوپای خاچیەکان بەردەوام دەگەشتە سەرکردە ئیسلامیەکان،
 بەتایبەت ئەو بەشە کە لە سوپای ئەلمانی پیکھاتبوو کە پیش بەشی دووھە
 کەوتبوو پێ و لە وشکانیەوھە دەستی بە جۆلە کردبوو، زۆری ئەم سوپایە

(۱). د. درید عبدالقادر: سياسة صلاح الدين في مصر والشام والجزيرة، ص ۳۲۵.

ج

(۲). ابو شامه: همان سەرچاوه، ج ۲/ ص ۱۵۶.

(۳). همان سەرچاوه، ج ۲/ ص ۱۵۶.

ج

(۴). د. عاشور: همان سەرچاوه، ج ۲/ ص ۸۱۸.

کاریگری هه‌بوو له‌سه‌ر هه‌ردوولا "خاچیه‌کان و موسلمانان" له ناوچه‌ی عه‌ککا، چونکه له لایه‌که‌وه وره‌ی خاچیه‌کانی به‌رزکرده‌وه له لایه‌کی تره‌وه کاریگری هه‌بوو له‌سه‌ر بیرکردنه‌وه‌ی سه‌رکرده و جه‌نگاوه‌ره ئیسلامیه‌کان، به‌لام باوه‌پ‌ی سه‌رکردایه‌تی ئیسلامی و توانا و وزه‌ی ناوچه‌ی ئیسلامی وایکرد بالانسی خۆی له‌ده‌ست نه‌دات و له‌سه‌ر هه‌لوێستی خۆی بمینیتیه‌وه و هه‌موو توانایه‌کی بخاته‌گه‌ر بۆ به‌رگری کردن له ناوچه ئیسلامیه‌کان له پ‌ۆژه‌لات،^(۱) هاوکات موسلمانان هه‌ستیان به مه‌ترسی هێرش‌ی خاچیه‌کانیان ده‌کرد له هێرش هه‌تانه سه‌ر ولاتی شام که له دوو لاره‌ی هێرش بردنه سه‌ری هه‌بوو:

۱. به‌ره‌ی باکوور- ئه‌و به‌ره‌ی سوپای گه‌وره‌ی ئه‌لمان هێرش‌ی بۆ دینێ، بۆیه ده‌سه‌لاتی ئیسلامی هه‌ستی به مه‌ترسی بارودۆخی میرنیشینه ئیسلامیه‌کانی باکووری ولاتی شام کرد ئه‌گه‌ر بیتو سوپای ئه‌لمانی بگه‌نه ئه‌و ناوچه.

۲. به‌ره‌ی پ‌ۆژئاوا- ئه‌ویش به‌ره‌ی ده‌ریایه که هه‌ردوو سوپای فه‌ره‌نسی و ئینگلیزی به و ئاراسته‌یه ده‌پ‌ۆن، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا مه‌ترسی ئه‌م ته‌وه‌ره وه‌ک ته‌وه‌ره‌ی یه‌که‌م هه‌نده نه‌بوو.^(۲)

سولتان سه‌لاحه‌ددین پاش به‌راوردکردنی هێزی هه‌ردوولا گه‌یشه ئه‌و ئاکامه‌ی بارودۆخی ئیسلامی ترسانکه ئه‌گه‌ر ولاتی شام له دوو لاره‌ی پ‌ووبه‌پ‌ووی هێرش ببیته‌وه، چونکه له‌م باره‌دا پ‌یویست بوو هه‌یه به‌رگریکاره‌کانی له زیاتر له به‌ره‌یه‌کی جه‌نگدا دابنرێن، به‌مه‌ش هێزی موسلمانان له هه‌موو خاله‌کاندا لاواز ده‌بوون له به‌ره‌وه پ‌یویست بوو له‌م بارودۆخدا هێزی گه‌وره‌ی ئیسلامی سه‌ر به‌سنوری سه‌لاحه‌ددین کۆبکریته‌وه و په‌یوه‌ندی بکریته به هه‌یه موسلمانانه‌کانی تره‌وه و داوای یارمه‌تیان لێ بکه‌ن،^(۳) چونکه ئه‌گه‌ر ئه‌م سوپایه پ‌یکه‌وه کۆنه‌بونایه‌ته‌وه ئه‌وا هه‌یه خاچیه‌کان به پ‌یژه‌یه‌کی به‌رچاو به‌سه‌ر هێزی ئیسلامیه‌کاندا سه‌رده‌که‌وت، لێره‌وه مه‌ترسیه‌کی گه‌وره هه‌بوو له‌وه‌ی خاچیه‌کان بتوانن ئه‌و ناوچه‌یه‌ی له شه‌پ‌ی هه‌تینه‌دا له ده‌ستیاندا بوو بیه‌ینه‌وه ژێر رکیفی خۆیان، سه‌رکردایه‌تی ئیسلامی توانای خۆی له‌سه‌ر بنه‌مای گفتوگو کردن و سروس‌تی ناوچه‌که و هه‌یه و چه‌کی

(۱). د. درید عبدالقادر نوری: س-پ، ل ۳۲۵.

(۲). د. نظیر حسان سعداوی: التأریخ الحربي المصري، ص ۲۵۲-۲۵۳.

(۳). محمود یاسین احمد: الايوبون في شمال الشام والجزيرة، ص ۲۵۷.

هەردوولا و کەش و هەوا بێنا دەکرد... لەگەڵ ئەوەشدا زۆرجار چەند ھۆکاریک دێتە پێشەوە ھەرگیز لەبەرچاو نەگیراون و کاریگەرییان دەبێ لەسەر ئاکامی شەڕ و بە ئاراستەییەکی تردا دەیبەن،^(١) ئەم بارەش لای ھیزی ئیسلامی مەترسیدار بوو چونکە دەرئەستای ئەگەشتنی ھیزی گەورەیی ئەلمانی کە بەرەو ولاتی شام بەرێ کەوتبوو، ئەگەر چی بە ھۆی لەبەرچاو نەگرتنی ھەندێ ھۆکار ژمارەییەکی کەمیان گەشتن،^(٢) و ئاکامی ھەلەمەتەکە بە تەواوی گۆرا. لەسەر ئەم بێنەمایە سەرکردایەتی ئیسلامی چەند ھەنگاویکی نا بۆ بەرەنگار بوونەوێ دۆخەکە:

١. سولتان سەلاحەددین ھەستا بە ناردنی چەند سیخوڕی بۆ ناوچەی ئەنادۆل بۆ چاودێری کردنی پێشکەوتنی سوپای ئەلمانی و ناردنی ھەوال سەبارەت بە بارودۆخی کارگێڕی و جەنگیان.^(٣) ئەمە جگە لە و زانیاریانەی لە سەرچاوەی ترەو پێی دەگەشت ئەویش ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو کە ھاوپەیمانی لەگەڵدا ھەبوو، ھەرەھا میرە ئەرمەنەکان کە رقیان لە ھیزەکانی ئەلمانی بوو. بەمۆرە سولتان سەلاحەددین بە تەواوی بە ئاگا بوو لە جموجۆلی سوپای ئەلمانی.

٢. پاش ئەوێ سوپای ئەلمانی گەشتە ئەنادۆل سولتان سەلاحەددین ھەستا بە ناردنی قازی ئیبن شەداد بۆ لای میرنیشینی جەزیرە و دەورووبەری تا مەترسیداری بارودۆخەکەیان پێی رابگەیەنیت، دواتر ناردی بۆ لای خەلیفەی عەبباسی تا لەو قەیرانە ئاگاداری بکاتەو.

٣. سولتان سەلاحەددین فەرماندەکانی کۆکردەوێ بۆ وەرگرتنی راپو و بۆچوونیان سەبارەت بە ھێرشبەردنە سەر ھیزە ئەلمانیەکان پێش ھاتنیان بۆ عەککا، بەلام لەبەر لاوازییان بریاراندا ئەم ھێرشە ئەنجام نەدەن.^(٤)

٤. گەڕانەوێ ھیزی ئەو میرنیشینانە کە سوپای ئەلمانی پیا تێپەر دەبیت بۆ بەرگری کردن و خەریک کردنی سوپای ئەلمانی تا عەککا لەو قەیرانە رزگار دەبیت.^(٥)

(١). د. اسمت غنیم: م، ن، ص ٥٢.

(٢). رانسیمان: م، ن، ج ٢/ ص ٤٢.

(٣). د. دردید عبدالقادر: س، پ، ل ٣٢٥ ج.

(٤). ابن الأثیر: م، ن، ج ٩/ ص ٢٠٧.

(٥). ابن شەداد: م، ن، ص ١٢٦.

هه‌لۆیستی سه‌ربازگهی خاچیه‌کان

هێزی خاچیه‌کان به هۆی هێرشێ به‌رده‌وامی هێزه‌ موسڵمانه‌كانه‌وه‌ باری کارگیریه‌یان تیکچوو، له‌ بارودۆخێکی زۆر پشێوو ناهه‌مواردا بوون. هاوکات به‌ ته‌واوبوونی زستانی سالی (٨٧٥ه‌ / ١١٩١ز) هێزه‌ موسڵمانه‌کان بارودۆخیان باشت‌ر بوو، به‌ تایبەت دوا‌ی گه‌ڕانه‌وه‌ی هێزه‌کانیان بۆ گه‌مارۆدانی هێزه‌ ئه‌لمانیه‌کان، هه‌روه‌ها تیکچوونی که‌ش و هه‌وا‌ی ناوچه‌که‌ بویه‌ پرێگر له‌ گه‌یشته‌نی که‌ش‌تیگه‌لی خاچیه‌کان بۆ شاری عه‌ککا و ته‌نها ژماره‌یه‌کی که‌میان توانییان بگه‌ن.^(١) سه‌رکرده‌ موسڵمانه‌کان توانییان بۆ پرکردنه‌وه‌ی پێداویسته‌یه‌کانیان و هاوکاری کردنی گه‌مارۆدراوه‌کان به‌ پیشکه‌شکردنی خواره‌مه‌نی و ته‌قه‌مه‌نی هه‌ندێ به‌له‌م په‌وانه‌ی عه‌ککا بگه‌ن، به‌لام سه‌باره‌ت به‌ خاچیه‌کان له‌ زستانی سالی (٨٧٥ه‌ / ١١٩١ز) بارودۆخیان زۆر به‌ خراپێ تیکچوو به‌ شێوه‌یه‌ک برسیته‌ی و نه‌خۆشی ڕووی کردبووه‌ سه‌ربازگه‌کانیان، ئه‌مه‌ش بووه‌ هۆی مردنی ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ سه‌ربازه‌کانیان، سه‌ره‌ڕای کوشتا‌ریکی زۆر له‌ پیه‌زی خاچیه‌کان، به‌لام بلاوبوونه‌وه‌ی نه‌خۆشی و برسیته‌ی هۆکاریکی زۆر گرنگ بوو بۆ تیکچوونی باری ده‌روونی سوپای خاچیه‌کان،^(٢) هه‌رچه‌نده‌ له‌ لایه‌ن سوپای فه‌ره‌نسی و ئینگلیزه‌وه‌ یارمه‌تی و هاوکاریان بۆ ده‌هات، به‌لام سه‌رکه‌وتنی هێرش و په‌لاماره‌کانیان بۆ سه‌ر شاری عه‌ککا بۆ خۆی خالی گرنگ بوو له‌ تیکچوونی بارودۆخی کارگیریه‌یان و بلاوبوونه‌وه‌ی برسیته‌ی و نه‌خۆشی. هه‌رچه‌نده‌ له‌و بارودۆخه‌دا سوڵتان سه‌لاحه‌ددین نه‌خۆش که‌وت، به‌لام له‌گه‌ڵ فه‌رمانده‌ و سه‌رکرده‌کانی کۆبوونه‌وه‌ی کرد بۆ هێرشبهرده‌ سه‌ر خاچیه‌کان، سه‌لاحه‌ددین پابه‌ند بوو به‌ ڕا و بۆچوونی سه‌رکرده‌کانی به‌ په‌له‌نه‌کردن له‌ هێرشبهرده‌ سه‌ر خاچیه‌کان، بۆ ئه‌وه‌ی هه‌موویان له‌ به‌رامبه‌ر شاری عه‌ککا کۆبینه‌وه‌ و سه‌رکه‌وتنی کۆتایی به‌ده‌ست به‌یژن، چونکه‌ موسڵمانان له‌ سه‌رکه‌وتندا بوون و به‌ پێچه‌وانه‌وه‌ خاچیه‌کان له‌ شکسته‌دا بوون و ئه‌مه‌ش باشت‌رین هه‌ل بوو بۆ موسڵمانان.^(٣) هاوکات له‌ پێی ده‌ریاوه‌ که‌ش‌تیگه‌کی

(١). رانسیمان: م.ن، ص. ٣/ج. ٦٨.

(٢). محمود یاسین: م.ن، ص. ٢٥٨.

(٣). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م.ن، ص. ١٧٨.

خاچی گه‌یشته ناوچه‌که که ٣٠٠ ژنی زۆر جوانی ئه‌وروپی تیدا بوو، عماد الکسابت زۆر به جوانی باسی ئه‌م بابته ده‌کات، خاچیه‌کان ئه‌وه‌یان وه‌ک چه‌کیکی ده‌روونی له دژی موسلمانان به‌کاره‌یتاوه‌ له نزیک سه‌ربازگه‌ی موسلمانان نیشه‌جی بوون، هاوکات هه‌ندیکیان چوونه ناو شاری عه‌ککا بۆ بلاوکردنه‌وه‌ی خراپه و به‌ره‌للایی و سه‌رنج پراکتیشانی گه‌نجان و لاوان تا توانای شه‌ریان نه‌بیت، چونکه ئه‌و کاته شه‌ر له‌سه‌ر هیز بوو، ئه‌مه‌ش بۆ خۆی به‌لگه‌یه‌ که خاچیه‌کان له‌ جه‌نگدا دژی موسلمانان (جنس)یان به‌کاره‌یتاوه‌.^(١)

سوپای فه‌ره‌نسی و ئینگیزی

به‌شی دووه‌می سوپای خاچیه‌کان پیکه‌اتبوو له‌ هه‌ردوو سوپای فه‌ره‌نسی به‌ سه‌رکردایه‌تی پاشا 'فیلیب اوغسگس' و سوپای ئینگیزی به‌ سه‌رکردایه‌تی پاشا 'ریتشارد شیردل'، هه‌ردوو سوپا له‌ هاوینی سالی (٥٨٦/ک/١١٩٠ز) له‌ بنکه‌ سه‌ره‌کیه‌کانیانه‌وه‌ له‌ پێی ده‌ریاوه‌ به‌ریکه‌وتن، سوپای فه‌ره‌نسی له‌ جه‌نه‌وه‌ و، سوپای ئینگیز له‌ مرسلیاوه‌ به‌ریکه‌وتن، هه‌ردوولا له‌ دورگه‌ی 'صقلیه' یه‌کیانگرتوه‌، سه‌ره‌پای بوونی جیاوازی و ململانی و ناکوکی نیوانیان به‌هۆی ئه‌و قه‌یرانه‌ی له‌ پوژه‌لات تێی که‌وتبوون، به‌لام بۆ ماوه‌یه‌کی کاتی هه‌موو ئه‌و کیشانه‌ خراپه‌ لاهه‌، هه‌ردوو سوپا له‌ دورگه‌ی صقلیه‌ زستانیان به‌سه‌ر برد، چونکه‌ که‌ش و هه‌واکه‌ی خۆش بوو.^(٢) له‌ ئه‌نجامی ئه‌م مانه‌وه‌دا که‌ نزیکه‌ی (٦) شه‌ش مانگی خایاند زۆر له‌ سه‌ربازه‌کانیان پیزی سوپا‌کانیان به‌جیه‌یتشت بۆ خۆ گه‌یاندن به‌ شاری عه‌ککا، به‌ تایبه‌ت ئه‌ندامانی سوپای فه‌ره‌نسی، سه‌ره‌له‌دانه‌وه‌ی کیشه‌ کوئه‌کانی نیوان پاشا‌کانیان بوو به‌ هۆی کیشه‌ و ململانی نیوان سه‌ربازه‌کان،^(٣) هاوکات کرده‌وه‌کانی ریتشارد بوونه‌ هۆی ئه‌وه‌ی فیلیب ئوگستس دورگه‌که‌ به‌جی به‌یلتیت و له‌گه‌ل سوپاکه‌ی به‌ره‌و عه‌ککا به‌ریکه‌ویت. له‌ کو‌تایی مانگی ئازاری سالی (٥٨٧/ک/١١٩١ز) دا فیلیپ ئوگستس و سوپاکه‌ی گه‌یشته‌ شاری صور،^(٤) دواتر

(١). عماد الکاتب الاصفهانی: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٢٢٨ - ٢٢٩.

(٢). د. عاشور: م.ن، ج ٢ / ص ٨٣٠.

(٣). ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ص ٨٩.

(٤). د. قاسم عبده قاسم: م.ن، ص ١٤٥.

له گهل میری ئه و شاره "کونراد" به سوپایه کی چهند هزار کهسیه وه که به (٦) شهش کهشتی گوێزرانه وه خویان که یانده سهربازگهی خاچیه کان لای شاری عهککا، خاچیه کان چاوه پوانی ژماره یه کی له وه زیاتریان ده کرد. ^(١)

که یشتنی پاشا فیلیب ئۆگستس بۆ سهربازگهی خاچیه کان له پووی دهروونیه وه کاریگهری زۆری له سهر شه پکه رهکانی ههردوولا هه بوو، ^(٢) به تایبتهت له سهر خاچیه کان که وره یان زۆر به رزبوویه وه، هاوکات کاریگهری سلبی له سهر دهروونی سوپای موسلمانان هه بوو چ ئهوانه ی له ناو شاره که بوون یان ده ره وه، فیلیب دوا ی که یشتنی بۆ سهربازگهی خاچیه کان ویستی ئه وه هه له بۆ خوی بقوزیته وه و پیتشیری کرد تا کاتیان به شه پ کردن له گهل موسلمانانی ده ره وه ی شار نه کوژن، به لکو هتیرش به رنه سهر شاری عهککا و داگیری بکه ن، ئه مه ش هاندانیکی دهروونی چاک بوو بۆ خاچیه کان که له و ماوه دا به رامبه ر موسلمانان زۆر شه پ یان دۆراند بوو، بۆیه هه موو که رهسته کانی که مارویان ئاماده کرد بۆ لیدیانی شاری عهککا، به شه و و پۆژ به بی وهستان که وتنه پرکردنه وه ی خنده قه که ی نیوانیان به لاشه ی کوژراوه کانیان و ئاژه له کان، به لام هیزی به رگری عهککا نهیده هیشت ئه و کاره سهر بگریت و که وتنه چاککردنی خنده قه که. ^(٣)

هه لویستی موسلمانان

سولتان سه لاحه ددین له گهل سهربازه کانی که له ناوچه ی "شغرم" ی باشووری (تل الفخار) بوون، به هۆی ئه م هۆکارانه وه باری دهروونی سهربازه کانی زۆر خراب بوو.

١. پاشای فه په نسی که یشته سهربازگه کانی خاچیه کان.

٢. درێژخایه نی ماوه ی شه په کان و دوور که وتنه وه ی موسلمانان له شوینه کانی

خویان.

(١). أبین واصل: هه مان سه رچاوه، ص، ج ٢/ ص ٣٤٩.

(٢). د. خاشع المعاضیدی واخرون: م، ن، ص ١٧٩.

(٣). نظیر حسان سعداوی: م، ن، ص ٢٥٣.

۳. هاتنی وهرزی زستان و خوئاماده نه‌کردن بۆ ئەم وەرزه له لایه‌ن موسلمانانه‌کاوه.

ئەمەش سەلاحەددینی ناچار کرد پێ بدات بە هەندێ له هیزه‌کانی تا بگه‌ڕێنه‌وه بۆ ناوچه‌کانی خوێان تا هاتنی وهرزی به‌هار و خوئاماده‌کردن بۆ جیهاد، گرنگترین ئەم هیزانه هیزه‌کانی "میرنیشینی موسل، میرنیشینی جه‌زیره، میرنیشینی سنجار" بوون،^(۱) بێگومان ئەم هیزانه پۆلی کاریگه‌ریان هه‌بوو، چونکه بڕه‌یه‌ی پشته‌ی سوپای سەلاحەددین بوون، هاوکات جه‌نگاوه‌ری به‌ توانا و لیها‌توویان هه‌بوو، سه‌ره‌رای پێ‌خه‌ستنی پیزه‌کانیان، سەلاحەددین هه‌موو پۆژ له‌گه‌ڵ هیزه‌کانی ده‌چوو بۆ شه‌ری خاچه‌کان و خه‌ریکه‌ردنیان به‌ مه‌به‌ستی دورکه‌وتنه‌وه‌یان له‌ شاری عه‌ککا،^(۲) به‌لام هه‌وله‌کانی بێ ئاکام بوو، بۆیه بڕیاریدا به‌ گواسته‌وه‌ی هیزه‌کانی بۆ "تل کيسان" به‌ مه‌به‌ستی نزیک‌بوونه‌وه له‌ گۆره‌پانی جه‌نگ، هه‌روه‌ها سەلاحەددین فه‌رمانی‌کرد به‌ میری به‌یروت "اسامه مستحقف" تا له‌ ده‌ریاوه‌ پێ به‌ خاچه‌کان بپێ، له‌گه‌ڵ چوونه‌ناو ده‌ریا تووشی (۵) که‌شتیگه‌ل بوو که سوپای ئینگلیزی ده‌گواسته‌وه بۆ شاری عه‌ککا، له‌ شه‌رێکی گه‌وره‌دا موسلمانان توانیان ده‌ست‌بگرێ به‌ سه‌ر هه‌موو سه‌رباز و شه‌مکی که‌شتیگه‌له‌که‌دا، ئەو هیزانه‌ش که گه‌رابوونه‌وه شوێنه‌کانیان له‌ سه‌ره‌تای وهرزی به‌هاردا له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه دووباره‌ په‌یوه‌ندیان کرد به‌ سوپای سولتان سەلاحەددینه‌وه، به‌م شیوه‌یه‌ به‌ره‌ی جیهادی موسلمانان به‌ سه‌ر‌کرده‌یه‌تی سەلاحەددین به‌هێزتر بوو.^(۳)

سوپای ئینگلیزی

دوای به‌رێکه‌وتنی سوپای فه‌ره‌نسی، "ریتشارد شیردل" به‌رامبه‌ر پای گه‌شتی مه‌سیحی شه‌رمه‌زار بوو، چونکه چاوه‌ڕوان ده‌کرا پێش هه‌موویان بگاته‌ ولاتی شام، بۆیه ناچار بوو له‌ مانگی نیسانی (۵۸۶/ک/۱۱۹۰ز) دورگه‌ی صقلیه‌ به‌جێ به‌یلت و له‌ دورگه‌ی "قبرص" دابه‌زی و توانی داگیرێ بکات، به‌مەش شاری

(۱). المقریزی: السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق، محمد مصطفى زیادة، القاهرة، ۱۹۳۹، ج ۱/ص ۱۰۵.

(۲). ابن الأثیر: الكامل، ج ۹/ص ۲۱۳.

(۳). ابن واصل: همان سه‌رچاوه، ص، ج ۲/ص ۳۴۹ - ۳۵۰.

عهككاي له بيركرد، دواي چهند پوژيک وهفديک گهيشته دورگه که چهند سهرکردهیهکی تیدابوو، له سهروو هه موویانه وه پاشا "جای لوزجنان" که نوینهری بهرهی ئۆپوزسیۆن بوو له دژی میر "کونراد مونتیفات" میری صور که له گهل فیلیب ئوگستس به مهبهستی بردنه وهی لایهنگری ریتشارد پیکهوتبوو،^(۱) بهم شیوهیه بهرهی خاچیهکان به پووکهش بوون به دوو بهشه وه بۆ جی بهجی کردنی ئامانجهکانیان، بهلام له ژیره وه بۆ بهدییهانی بهرژه وهندیهکانیان یهک بوون. سوپای "ریتشارد شیردل" له (۲۵) بهلهم پیکهاتبوو له سالی (۵۸۷/ ۱۱۹۱ز) ژماره یان دهگهيشته نزیکه ی (۱۰) هزار جهنگاوه، بهگهيشتیان کاریگهری گهورهی ههبوو لهسهر ورهی خاچیهکان، هاوکات باریکی دهروونی قورسی لهسهر موسلمانان دروست کرد.^(۲)

شهری عهککا

خاچیهکان له دژی شاری عهککا هه موو شیوازیکی جهنگیان به کارهینا، به مهنجه نیق و کباش به شه و به پوژ لییان ددها، بهلام هیهچ ئاکامی نهبوو، بۆیه بیریان له پیکهیهکی نوێ کرده وه ئه ویش دروستکردنی تهپۆلکهی خۆلی جوولاو بوو بۆ پیشهرهوی کردن به رهو شاری عهککا، ئهم پیکایه سههرکهوتوو بوو و کاریگهری راستهوخۆی ههبوو لهسهر بهرگریکارانی عهککا و بهرگریکاران هیهچ شیوازیکیان نهبوو بۆ بهرپه رچدانه وهیان.^(۳) خاچیهکان به گهشتنی سوپای ئینگلیز ههندی هیرشیان کرده سههر موسلمانان بهلام سههرکهوتوو نهبوون، سهلاحه ددین هیرشی دهبرده سههر سهربازگهی خاچیهکان بۆ دورخستنه وهیان له گهمارۆی شاری عهککا، بهلام به هۆی گهرمی ناوچه که ههردوو لا له بهرهکانی جهنگ کشانه وه، دواي ماوهیهک خاچیهکان دووباره هیرشیان برده سههر هیزی موسلمانان بهلام بێ ئاکام بوو، لهو کاته "ریتشارد شیردل" فیلی لی کردن به ناردنی نوینهر بۆ لای سهلاحه ددین و دواي چهند پوژيک له کشانه وهی موسلمانان خاچیهکان لای

(۱). رانسیمان: م.ن، ج ۳/ص ۹۱.

(۲). أبین الأثیر: الکامل، ج ۹/ص ۲۱۳.

(۳). أبین الأثیر: الکامل، ج ۹/ص ۲۱۴.

باکووره وه له کهناری ده‌ریاوه هیرشیان کرده‌سەر شاری عه‌ککا، کاتیک ئەم هه‌واله گه‌یشته سه‌لاحه‌ددین دووباره هیرشی کرده سه‌ریان و شه‌ر له نیوانیاندا تا ئیواره به‌رپابوو دواتر هه‌ردوولا کشانه‌وه.^(۱) به‌هۆی زۆری ژماره‌ی خاچیه‌کان به تایبته له دوا‌ی هاتنی "ریتشارد شیردل" و لاوازی به‌رگری شاری عه‌ککا و درێژخایه‌نی گه‌مارۆی شاره‌که، هاوکات سه‌رکرده موسلمانان بۆ دروخستنه‌وه‌ی خاچیه‌کان له شاری عه‌ککا هیچ کاریکیان له ده‌ست نه‌ده‌هات، به‌م شیوه‌یه بارودۆخی به‌رگریکارانی شاری عه‌ککا به‌ره‌و خراپی هه‌نگاوی ده‌نا به تایبته دوا‌ی زۆربوونی ژماره‌ی خاچیه‌کان و شه‌ر کردن له دوو به‌ره‌ی جیاوا‌ز، بۆیه تای هیز به لای خاچیه‌کاندا بوو.^(۲) جگه له گه‌مارۆی شاری عه‌ککا که دوو سالی خایاند له (۵۸۵-۵۸۷/۱۱۸۹-۱۱۹۱ز) ده‌بینین موسلمانان له‌سه‌ر ده‌ستی خاچیه‌کان تووشی قه‌یرانیکی خراپ هاتن، هه‌رچه‌نده فیلیب ئوگستس پیش هاتنی ریتشارد بۆ ناوچه‌که که‌ره‌سته‌کانی گه‌مارۆی ئاماده‌کرد، به‌لام نه‌یتوانی له‌و بارودۆخه ناسکه ده‌رچی که پێویستی به سه‌رکردایه‌تی لێهاتوو و به‌توانا هه‌بوو بۆ کوتایی پێ هینانی ئەم قه‌یرانه که نزیکه‌ی دوو سالی خایاند تا هاتنی "ریتشارد شیردل" که هه‌موو خه‌سله‌ ته‌کانی سه‌رکرده‌ی تێدا‌بوو، هه‌ر به هاتنی توانی سه‌ربازگه‌ی خاچیه‌کان کۆنترۆل بکات و ببێته سه‌رکرده‌ی یه‌که‌می شه‌ری عه‌ککا، له هه‌نگاوه یه‌که‌مه‌کانی که دوا‌ی بینینی هه‌لوێستی گشتی له هه‌ردوولا بیرى لێ کرده‌وه به تایبته دوا‌ی به‌رگری کردنی موسلمانان بۆ ماوه‌ی دوو سال بریاریدا به:

۱. توند و درێژکردنه‌وه‌ی گه‌مارۆی سه‌ر به‌رگریکارانی شاری عه‌ککا.
۲. هاندانی هیزی خاچیه‌کان بۆ شه‌رکردن دژ به به‌رگریکارانی شاری عه‌ککا به هه‌موو هیز و توانایه‌کیانه‌وه، سه‌ره‌تا بۆ سوود وه‌رگرتن له کات و بیزارکردنی موسلمانان که ماوه‌ی دوو سال بوو له‌و ناوچه‌که‌دا شه‌ریان ده‌کرد، ریتشارد پێگای گه‌توگۆی له‌گه‌ل سه‌لاحه‌ددین گه‌رت به‌ر، ریتشارد ئەمه‌ی وه‌ک چه‌کیکی ده‌روونی دژ به موسلمانان به‌کاره‌ینا، هاوکات هیزه ده‌ریاییه‌کانی هه‌موو پێگه

(۱). ابن شداد: م، ن، ص ۱۶۲ - ۱۶۴.

(۲). د.د.د. عبدالقادر: س، پ، ل، ۳۲۹.

دەریاوانیەکانیان کۆنتڕۆڵ کردبوو، ریتشارد توانی بە بیانوی دانوستان و واژکردنی ڕێککەوتنامەی نێوان هەردوولا سەرکردایەتی گشتی موسڵمانان هەلخەلەتێنیت، ریتشارد بە گەیشتنی بۆ سەربازگەی خاچیکەکان وەفدی نارد بۆ لای سەلاحەددین بە مەبەستی دانوستان، دواي چەند ڕۆژیک بە بیانوی نەخۆشی خۆی شاردهوه^(١) و تا مانگی تەمووزی سالی (٥٨٧ک / ١١٩١ز) پەيوەندی پێوه نەکردن وەک پیتشتەر ئاماژەمان پیکرد مانەوهی ئەم بارودۆخە بەم شیۆهە لە بەرژەوهندی ریتشارد بوو، چونکە دانیشتوان و بەرگریکارانی شاری عەککا لە درێژە کێشانی ئەم جەنگە بێزار بوون، هاوکات یارمەتی و هاوکاری بەردهوام دەگەیشته ناوچەکە و لە خزمەتی فیلیپدا بوو بۆ هێرشبردنە سەر شاری عەککا، بەلام ریتشارد قایل نەبوو بە بەشداری کردنی سوپای فیلیپ لەم هێرشەدا،^(٢) فەرهەنسیەکان هێرشیکێ بە هیزیان بردهسەر شاری عەککا و توانییان کەلێنی بکەنەوه، هەرچەندە موسڵمانان بەرپەچیان دانەوه و "١٥٠"یان لێ کوشتن،^(٣) بەلام دانیشتوانی شاری عەککا تووشی حالەتێکی دەروونی خراپ هاتبوون، ناچار سەلاحەددین بۆ دەرباز بوون لەو قەیرانە بریاریدا پەلاماری خاچیکەکان بدات، هیزەکەي ئاگادار کردەوه لە بەردهوام بوونی هێرش و پەلامار، و بە شەویش هەلمەتی دەبرد بۆ سەر سەربازگەي خاچیکەکان،^(٤) دوا بە دواي ئەم بارودۆخە سوڵتان سەلاحەددین دوا پاپۆرتی شاری عەککای پێگەشت، تیايدا هاتبوو بەهۆی تیکچوونی بارودۆخیانەوه چیتەر توانای بەرگرییان نەماوه،^(٥) لە دواي (٨) ڕۆژ لەم کارە و تیکشانندی هێرشەي فەرهەنسیەکان، ریتشاردی ئینگیزی ئەو هەلەي بۆ خۆی قوستانەوه و کەوتە هێرش بردنە سەر شاری عەککا، بەلام هێرشەکەي سەرکەوتوو نەبوو.

(١). عماد الکاتب: هەمان سەرچاوه، ص ٢٥١.

(٢). عماد الکاتب: م، ن، ص ٢٥٣.

(٣). رانسیمان: م، ن، ج ٣/ ص ٩٦.

(٤). عماد الکاتب: هەمان سەرچاوه، ص ٢٥٤.

(٥). عماد الکاتب: هەمان سەرچاوه، ص ٢٥٥.

خۆ بە دەستە وەدانی شاری عەككا

دوای ئەوێ فەرماندەکانی شاری عەككا بە تاییەت هەردوو میر 'بها و الدین قراقوش' و 'سیف الدین بن مشکوب' لە چالاکیەکانی سەلاحەددین بۆ پزگار کردنی شاری عەككا و لەناو بردنی لەشکری خاچیەکان بێ هیوا بوون، بیریان کردووە لە بە دەستە وەدانی شارەکە بە پێی چەند مەرجێکی بەجێ، بۆ ئەم مەبەستە پەيوەندیان کرد بە فیلیپی فەرەنسیسەو،^(١) (ئێبن مشکوب) چوو بۆ بینینی فیلیپ و وژا کردنی پێککەوتننامە، بەلام فیلیپ لە ترسی فەرماندەکانی تری خاچیەکان نەیتوانی لە گەلیدا پێککەوت، بۆیە (ئێبن مشکوب) بەبێ ئەنجام گەرایەووە شاری عەككا،^(٢) سەرەرای شکستی ئینگلیزەکان بەرامبەر شاری عەككا بەلام لە ناو شاری عەككا حالەتێکی دەروونی خراپ خەڵکەکە داگرتبوو، زۆر لە میرەکان بە شەو هەڵدەهاتن، بۆیە سەرکردایەتی بەرگری شاری عەككا پەيوەندی کرد بە میر 'کونراد' میری صور بۆ بە دەستە وەدانی شاری عەككا، لە سالی (٥٨٧/ک / ١١٩١ز) هەردوولا بەم شێوەیە پێککەوتن:^(٣)

١. بە دەستە وەدانی شاری عەككا بە هەموو شتێک کە تیایدا یە وەک 'بەلەم-چەک'... هتد.

٢. پێدانی (٢٠٠) هەزار دینار بۆ خاچیەکان و (١٤) هەزار دینار بۆ میر (کونراد)ی میری صور لە لایەن موسڵمانەکانەو.^(٤)

٣. ئازادکردنی (١٥٠٠) دیلی خاچی کە لە ناو شاری عەككا بەندکرابوون.

٤. گیراڤەوێ خاچی خاچان بۆ خاچیەکان، بەرامبەر بەوێ دانیشتوان و سەرباز و فەرماندەکانی شاری عەككا ژیاڤیان پارێزراو بیت، بە نوێنەرێک ئەم مەرجانەیان پەوانەوێ لای سەلاحەددین کرد ئەویش زۆر بە توندی بەرپەرچی دایەووە و پێی قایل نەبوو، هاوکات ئالای خاچیەکان بەسەر شواری عەكکادا شەکاوە بوو و ئەویش هیچی پێ نەدەکرا تەنھا پازی بوون بەو بارە نەبیت کەبیبوو بە

(١). أبین واصل: م.ن.ص، ج ٢/ ص ٢٥٧

(٢). أبین خلدون: تاریخ أبین خلدون، مؤسسة جمال للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٧٩، ج ٥/ ص ٣٥٢.

(٣). د. عاشور: م.ن.ج ٥/ ص ٣٢٥.

(٤). أبین الأثیر: الكامل، ج ٩/ ص ٢٠٤.

ئەمرى واقع، گرتنى شارى عەككا دواى دوو سال گەمارۆدانى بوو لەلايەن خاچىپەكانەو، كە لەوماوئەدا دانىشتوانەكەى بەرگرى زۆريان كرد و لە بارودۆخىكى زۆر ناھەموار و ئالۆزدا بوون، لە ئەنجامى ئەم گەمارۆئەدا بە ھەزاران خاچى كۆژران و برىندار و دىل بوون، ئەمە جگە لە نەخۆشى و برسیتی كە لە ناو پىزەكانى سوپاى خاچىپەكاندا بلأوببوو، بۆ ئەم شەپە تەنھا ئەلمانەكان لەشكرىكى (۱۵۰) ھەزار كەسىان ھىتابو بەلام ھىچيان لى نەگەرپانەو.^(۱)

لە راستیدا كەوتنى شارى عەككا بەلايەكى گەرەبوو بۆ سەر موسلمانان كە بۆ ماوئەى دوو سال ھەموو ھەول و توانايەكیان خستەگەر بۆ بەرگرى كردن لەم شارە، بەلام دەرئەنجامەكەى شكست و دۆران بوو بۆ موسلمانان. بەم شتوئەى شارى عەككا گەرپاھە باوئەشى خاچىپەكان و بوو بە پىگەيەكى زۆر گرنگ بۆ خاچىپەكان لە ناوچەى پۆژھەلات و دەريای ناوھەراستدا بۆ ھىرش بردنە سەر موسلمانان، ئەم شارە بۆ ماوئەيەكى زۆر لە ژىر كۆنترۆلى خاچىپەكاندا ماھەو، ھاوكات دەتوانىن بڵاين خاچىپەكان بە گشتى و دوو پاشا و ئىمپراتۆرىك لە بەدبەينانى ئەو ئامانجەى لە پىناویدا ھاتبوون كە ئەويش پزگاركردى بەيت ولمەقدیس بوو شكستيان ھىتا، چونكە لە بنەپەتدا ئەم ھەلمەتە بۆ ئەو ئامانجە ھاتبو نەك بۆ گرتنى شارى عەككا.^(۲)

ھەلمەتى سىتھەمى خاچىپەكان وەك ھەلمەتى يەكەم نەبوو و زۆريش جياواز بوو، چونكە ئەم جارە بە ھاندانى پاپا و لە ژىر كاریگەرى ئايىنى نەھاتبوون، بەلكو لە لايەن دەسلەلاتى علمانیەو ھەلمەتەكە پىكخراوو ئىمپراتۆرى ئەلمانى و ھەردوو پاشای فەرەنسى و ئىنگلیزى سەرکردایەتیان دەکرد، بەلگەش بۆ سەلماندنى راستى علمانیەتى ئەم ھەلمەتە ئەوئە ھەردوو پاشای فەرەنسى و ئىنگلیزى كەوتنە وەرگرتنى باج لەو كەسانەى كە بەشداری شەپى موسلمانانیا نەدەكرد تا ببيتە داھاتیكى چاك بۆ بەردەوام بوون و سەرکەوتنى ھەلمەتەكە، ئەمەش فاكترىكى زۆر بە ھىز بوو لە ھەلسانى خەلكىكى زۆر بۆ بەشداری كردن لەم ھەلمەتە بۆ نەدانى ئەو باجەى كە بە باجى 'دەى سەلاھەددىن' ناسراو بوو. ھەرچەندە

(۱). أبین شداد: ھەمان سەرچاوە، ص ۱۷۱.

(۲). أبین واصل: م.ن، ج ۲/ ص ۳۶۶.

موسلمانان بۆ ماوهی دوو سال بهرگرییان کرد، به لام بههوی دریتی ماوهی شهپهکه و نهرمونیا سلاحهددین بهرامبهرفهرماندهکانی و بهکارهیتانی فیل له لایهن ریتشارد شیردل هوه بۆ دانوسان وهک چهکیکی دهروونی و بۆ سود وهرگرتن لهکات، ههموو ئهمانه یارمهتیدهربوون بۆ ئهوهی شاری عهککا به ههموو شمهکه مادی و جهنگی و مروییهکانهوه بکهوخته دهست خاچیهکان، لهگهڵ ئهوهشدا خاچیهکان نهیانتوانی ئهو ئامانجهیان بهدهست بهینن که بۆی هاتبوون، ئهویش داگیرکردنهوهی شاری قودس بوو.^(۱)

(۱). بۆ زانیاری بروانه(ئاراس فریق زینل:جهنگی دهروونی له سهردهمی سلاحهددینی ئهوییدا).

بەشى نۆيەم

هەلمەتى چوارەم و پىنجهى خاچىهكان

هەلمەتی چوارەمی خاچیکان

(٥٩٩-٦٠١/ك/١٢٠٢-١٢٠٤ز)

پۆژھەلاتی ئیسلامی ئامانجی سەرەکی هەلمەتەکانی خاچیکان بوو، بەلام ئەگەر سەرئەنجام بەدەین لە پێرەوی پووداوەکان تێبینی ئەوە دەکەین ئەم هەلمەتە لە بیرۆکەیی راستەقینەیی خۆی لایدا کە لە ژێر پەرەیی ئایینی مەسیحی بۆ پزگاکردنی قودس لە دەستی موسلمانان خۆی دەنواند، بەلام ئەوەی تایبەت بە هەلمەتی چوارەمی خاچیکان ئەوەیە خاچیکان بە سەرۆکایەتی ئیمپراتۆری ئەلمانی "هنری شەشەم" تا بەهاری سالی (٥٩٧/ك/١٢٠٠ز) بە هاوکاری و یارمەتی پاپا "انوسنت سێهەم" بە تایبەت لە فەرەنسا خویان بۆ ئەم هەلمەتە ئامادەکرد، و بە ئامانجی داگیرکردنی ولاتی میسر و دواتر ولاتی شام بەرێکەوتن، خاچیکان ئەوەیان لا پوون بوو کە داگیرکردنی ولاتی میسر تەنھا بە پێگای دەریا دەبێت، بۆیە لەگەڵ فەرمانڕەوای شاری بندقیە پێکەوتن بۆ ئاسان کردنی گواستەوێی سوپاکەیان، هاوکات فەرمانڕەوای (بندقیە) پێشوازی لێکردن، بەو مەرجەیی "٨٥ هەزار مارک" و نیوێی دەسکەوتەکانیان لەو شوێنانەیی کە داگیرێ دەکەن بۆ شاری بندقیە بێت.^(١) بەلام ئەم هەلمەتە پێگاکەیی گۆپی بۆ قوستەنتینیە لەبەر ئەم هۆیانە:

١. پق و کینەیی خاچیکان بەرامبەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی کە لە کاتی هاتنیان بۆ ولاتی شام یارمەتی نەدان.^(٢)

٢. ئارەزووی بندقیە لە دەستکەوتنی دەستکەوتی بازرگانی لە پۆژھەلات، بە تایبەت دواي پووخانی گەرەکی بندقیە لە قوستەنتینیە لە سالی (٥٦٧/ك/١١٧١ز) و لە دەستدانی هەندێ دەستکەوت.

٣. بوونی هەندێ کیشەیی کۆنی نۆرماندیەکان لە قوستەنتینیە.

٤. ئارەزووی پاپا لە کۆنتڕۆڵ کردنی ئەو بارودۆخە کە لە دواي پووخاندنی کلێسای پۆژھەلاتی لە قوستەنتینیە دروست ببوو.

٥. خاچیکان لەوێ دانیابوون کە ناتوان "٨٥ هەزار مارک" کۆبکەنەوێ بۆ بندقیە کە پێشتر پەیمانیان پێدابوون.^(٣)

(١). د. اسمت غنیم: م، ن، ص ٥٧.

(٢). د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ٢/ ص ٩٣٤.

(٣). سعيد عاشور: س، پ، ج ٢/ ص ٩٣٥.

به‌مشیتویه خاچیه‌کان له جیاتی شاری قودس به‌رهو شاری قوسته‌نتینه به‌پیکه‌وتن و توانیان له نیسانی سالی (۱۲۰۴/ک/۱۰۱) داگیری بکه‌ن، سه‌ره‌پای ئیجابیه‌تی ئه‌نجامی ئه‌م کاره له ده‌ستکه‌وته‌کانی، هاوکات به‌لایه‌کی گه‌وره بوو له‌سه‌ر پاپا و بزوو‌تنه‌وه‌ی خاچیه‌کان، چونکه جله‌وی شه‌پی خاچیه‌کان له چوارچینه‌ی ئاینیه‌که‌وه ده‌رچوو بۆ به‌رژه‌وه‌نده‌کی سیاسی و بازرگانی پووت.^(۱)

له راستیدا خاچیه‌کان ئه‌وه‌یان له یادچوو هیزشیان کردووه‌ته سه‌ر ولاتیکی مه‌سیحی سه‌ره‌پای جیاوازی مه‌زه‌به‌یی، له ئه‌نجامی ئه‌م هیزشه‌یاندا ژماره‌یه‌کی زۆری دانیشتوانی ئه‌م شاره‌یان کوشته، جگه له کاری تالانی و ویرانی که ته‌نانه‌ت کلێسا و دیره‌کانیشی گرته‌وه تا ئه‌و پاده‌ی دانیشتوان ده‌یانگوت 'خۆزگه که‌وتنی قوسته‌نتینه به ده‌ستی موسلمانان بوايه نه‌ک به ده‌ستی خاچیه‌کان، به تایبه‌ت دوا‌ی بینینی ئه‌نجامی فه‌تحی قودس و شیتوه‌ی ره‌فتاری سه‌لاحه‌ددین و موسلمانان له‌گه‌ل دانیشتوانی قودس.^(۲)

خاچیه‌کانی ولاتی شام چاوه‌پروانی گه‌یشته‌نی هه‌له‌ته‌ی چواره‌میان ده‌کرد بۆ ئه‌وه‌ی په‌یمانه‌که‌یان له‌گه‌ل موسلماناندا هه‌له‌وشینه‌وه چونکه ئه‌وه نه‌ریتیان بووه (شه‌پکردن له‌گه‌ل موسلمان) له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی پاشا 'عموری دوهم' به‌په‌روش بوو له‌وه‌ی هه‌ستی موسلمانان بریندار نه‌کات،^(۳) به‌لام هه‌ندێ له‌خاچیه‌کان که له کۆتایی سالی (۱۲۰۲/ک/۹۹) و سه‌ره‌تای سالی (۱۲۰۳/ک/۱۰۰) گه‌یشته‌نه شاری عه‌ککا، بوونه هاوپه‌یمانی 'سواری الداویه' و به سه‌رکردایه‌تی پیاوه ئاینیه‌کان، به‌رهو (جبله واللازقیه) که‌وته‌ن، دواتر نوینه‌ریان نارد بۆ لای میر 'مه‌نسووری ئه‌ییوبی' میری حماه بۆ ئه‌وه‌ی ترس بخه‌نه دلپانه‌وه و وره‌ی دابه‌زینن به‌وه‌ی 'شەست هه‌زار جه‌نگاوه‌ری خاچی به‌په‌یوه‌یه بۆ شه‌پکردن له‌گه‌ل موسلمانان له ولاتی شام، به‌لام مه‌نسووری ئه‌ییوبی وه‌لامی نوینه‌ری (داویه‌ی) دایه‌وه که موسلمانان نا‌په‌رخین و شه‌پ که هات گه‌رانه‌وه‌ی نیه، بۆیه خه‌را سوپای ئاماده‌کرد و به‌رهو 'اللازقیه' پێشکه‌وتن و توانی شکسته‌کی گه‌وره تووشی خاچیه‌کان بکات و دوا‌ی کوشته‌اریکی زۆر لییان دیله‌کانیان به‌هینیت بۆ شاری 'حماه'،^(۴) به‌لام دواتر

(۱). ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، بيروت، ص ۹۸- ۱۰۱.

(۲). همان سه‌رچاوه، ص ۱۰۳- ۱۰۴.

(۳). عاشور: همان سه‌رچاوه، ج ۲/ص ۹۳.

(۴). د. خاشع المعاضدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۲۰۱.

مهلیک 'عموری دووهم' هیرشی کرده سەر کهشتیگه‌لی موسلمانان که له میسره وه هاتبوو بۆ ولاتی شام و توانی دهست به سەر هه موو شتومه که کانیدا بگریت که نرخه‌که‌ی به '٦٠' هزار دینار دهخه‌ملا، ههروه‌ها توانی هیرش بکاته سەر چه‌ند ناوچه‌یه‌کی ئیسلامی به تایبته پینگه‌ی نیوان 'عه‌ککا و گبزیه' و توانی کۆنتڕۆلی بکات، به‌مه‌ش ده‌سکه‌وتیکی زۆری ماددی به‌ده‌سته‌ینا، به‌م پووداوانه 'مه‌لیک عادل' ئه‌وه‌ی لا پوون بوویه‌وه که 'عموری دووهم' په‌یمان‌ه‌که‌ی نیوانیان پینشیل کردووه، بۆیه‌ نامه‌ی نارد بۆ هه‌موو ولاتانی ئیسلامی که جه‌نگاوه‌رانیان ئاماده‌ بکه‌ن بۆ شه‌ری خاچیه‌کان،^(١) به‌لام شه‌ری گه‌وره له نیوانیان پووینه‌دا، چونکه هه‌ردوولا دلتیا بوون له‌وه‌ی هه‌لمه‌تی چواره‌می خاچیه‌کان به‌پێوه‌یه، هاوکات میژوونووسی فه‌ره‌نسی گروسیه ده‌لیت 'مه‌لیک عادل نه‌یویست بۆ ئه‌و شه‌ره‌ بچوکه هیزه‌که‌ی له‌گه‌ل 'عموری دووهم' ماندو کات، به‌لکو خۆی ئاماده‌ ده‌کرد بۆ شه‌ری هه‌لمه‌تی نوێ.^(٢) که هه‌والی هاتنی ئه‌م هه‌لمه‌ته‌ گه‌یشه‌ ولاتی شام هه‌مووان گومانیان وابوو دوا‌ی ده‌رچوونیان له قوسته‌نتینییه ده‌گه‌نه ولاتی شام له‌به‌رئه‌وه‌ی هیوا و ئاواتی خاچیه‌کان بوو، به‌لام ئه‌و خه‌ونه‌ی خاچیه‌کان به‌دی نه‌هات.^(٣) دوا‌ی ئه‌وه‌ی مه‌لیک عموری دووهم دلتیا بوو له‌وه‌ی هه‌لمه‌تی چواره‌م ناگاته ولاتی شام به‌لکو له قوسته‌نتینییه جیگیر بووه، به‌خیرایی هه‌ستا به‌به‌ستنی په‌یمانی له‌گه‌ل مه‌لیک عبادل، مه‌لیک عادل هه‌زی له‌و جو‌ره‌ پیکه‌وتنامه‌یه‌ بوو،^(٤) به‌تایبته له‌و بارودۆخه ناسکه‌ی که ده‌وله‌ته‌که‌ی پێدا تی ده‌په‌ری، هاوکات نه‌یده‌توانی سیاسه‌تی توندوتیژ به‌رامبه‌ر خاچیه‌کان به‌کاربه‌یتیت، بۆیه ئه‌م جو‌ره‌ پیکه‌وتنه‌ی پی باش بوو که له‌سه‌ر بنه‌مای لیئوردنی ئایینی و به‌رژه‌وه‌ندی بازرگانی هاوبه‌ش بیت.^(٥) به‌م شیوه‌یه‌ پیکه‌وتنامه‌ی نیوان هه‌ردوولا نوێ کرایه‌وه، و خاچیه‌کان زۆر سویدیان له ده‌ستکه‌وتی ئه‌م پیکه‌وتنامه‌یان وه‌رگرت.^(٦) سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی ماوه‌ی ئاشتی نیوان موسلمانه‌کان و خاچیه‌کان به‌شیوه‌یه‌کی گشتی به‌هیمنی و ئارامی به‌پێوه‌ چوو، به‌لام هه‌ندێ شه‌ری بچووک له‌ نیوانیان پوویدا، له‌وانه له‌ ته‌مووزی

(١). عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٢/ ص ٥٤٢.

(٢). أبن الأثیر: الكامل فی التأریخ، بیروت، ١٩٦٦، ج ١٢/ ص ٢٨٩.

(٣). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٠١.

(٤). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٠١.

(٥). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٠٢.

(٦). د. سعید عاشور: س-پ، ج ٢/ ص ٩٤٦.

سالی(۱۲۰۷/۶۷۰)دا مهلیک عادل هیژشی کرده سەر شاری تهرابلس وتوانی پیڤه‌ی "القلیعات" پزگار بکات و به شیوه‌یه‌کی زۆر توند گه‌مارۆی شاری تهرابلس بدات، له‌ئەنجامدا پێککه‌وتننامه‌یه‌ک له‌ نیوان "مه‌لیک عادل و میر بوهیمدنوی چواره‌م" واژۆ کرا، به‌پێی ئەو پێککه‌وتننامه‌یه "میر بوهیمدنوی چواره‌م" دیاریه‌کی زۆریدا به‌ مه‌لیک عادل جگه‌ له‌ ئازادکردنی "۳۰۰" دیل به‌رامبه‌ر به‌ پازی بوونی مه‌لیک عادل به‌ پێککه‌وتننامه‌که.^(۱)

شایه‌نی باسه‌ هه‌لوێستی موسلمانان له‌ ولاتی شام زۆر گه‌رم و گوپ بوو، هه‌یجی له‌ پۆژانی سه‌ره‌تاکانی شه‌پی خاچیه‌کان که‌مه‌تر نه‌بوو، چونکه‌ زیاتر له‌ "۳۰" هه‌زار جه‌نگاوه‌ری موسلمانان له‌ دیمه‌شق و شاره‌کانی دیکه‌ی ولاتی شام، خۆیان بۆ جیهاد کردن له‌ پیناوی خوا و پزگارکردنی ناوچه‌که‌ له‌ خاچیه‌کان ئاماده‌کردبوو، له‌ گرنه‌ترین ئەنجامه‌کانی ئەم هه‌لمه‌ته:

۱. هه‌لمه‌تی چواره‌م به‌لایه‌کی گه‌وره‌ بوو بۆ سه‌ر خاچیه‌کان و ده‌سه‌لاتی پاپا، به‌هۆی لاواز بوونی فاکته‌ری ئایینی و سه‌ره‌له‌دانی به‌رژه‌وه‌ندی سیاسی و بازرگانی.^(۲)

۲. ئەم هه‌لمه‌ته‌ هه‌یجی بۆ خاچیه‌کانی پۆژه‌ه‌لات پێشکه‌ش نه‌کرد، ته‌نها کێشه‌ و ئاژاوه‌ و باوه‌ر نه‌بوون به‌ هاوپه‌یمانه‌کانیان نه‌بیت، زۆریک له‌ میره‌ خاچیه‌کان به‌ مه‌به‌ستی دروستکردنی چه‌ند "دوقیه‌ک" بۆ خۆیان له‌ شاری قوسته‌نتینه‌ نیشه‌جی بوون.^(۳)

۳. ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی له‌ لایه‌ن خاچیه‌کان، بوو به‌هۆی به‌ هه‌یزبوونی سه‌له‌جوقیه‌کانی رۆم له‌ ناوچه‌که‌دا و توانیان هه‌ندێ ناوچه‌ کۆنترۆل بکه‌ن.^(۴)

۴. ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی بۆ ماوه‌ی چه‌ند سه‌ده‌یه‌ک پارێزه‌ری ده‌رگای پۆژه‌ه‌لاتی ئەوروپی بوو له‌ دژی هه‌ر پێشکه‌وتنێکی موسلمانان، به‌ که‌وته‌نی ئەم ئیمپراتۆریه‌ته‌ کۆسپ له‌ پێگه‌ی په‌لاماری موسلمانان بۆ سه‌ر ئەوروپای پۆژه‌ه‌لات نه‌ما.^(۵)

(۱). ابن الأثیر: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۱۲/ ص ۳۱۴.

(۲). ابو شامة: ذیل الروضتين، القاهرة، ۱۹۴۷، ص ۶۹- ۷۰. د. عاشور: م.ن.ج ۲/ ص ۹۴۸.

(۳). ابو شامة: ذیل الروضتين، القاهرة، ۱۹۴۷، ص ۶۹- ۷۰. د. عاشور: م.ن.ج ۲/ ص ۹۴۸.

(۴). بارکر: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۱۰۲.

(۵). رانسیمان: تاریخ الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، ج ۲/ ص ۲۳۳.

هه‌لمه‌تی منالان و هه‌نگاریه‌کان

پیش ئه‌وه‌ی باس له هه‌لمه‌تی پێنجه‌می خاچیه‌کان بکه‌ین، ئاماژه بۆ دوو هه‌لمه‌تی دیکه‌ی بچووکی خاچیه‌کان ده‌که‌ین، یه‌که‌میان که له میژووی شه‌ری خاچیه‌کاندا به هه‌لمه‌تی منالانی خاچیه‌کان ناسراوه له سالی (١٢١٢/ک٦٠٩ ز)دا بوو، دووه‌میان هه‌لمه‌تی هه‌نگاریه‌کان بوو له سالی (١٢١٧/ک٦١٤ ز)دا، سه‌ره‌تا منالێکی ته‌مه‌ن (١٢) دوازه سال که ناوی 'ستیفن' بوو له فه‌ره‌نسا وای راگه‌یانده که مه‌سیح (ع) نامه‌ی پێ داوه تا له‌گه‌ل منالانی خاچیه‌کان بۆ خۆیان هه‌لمه‌تیک بکه‌ن و خوا له‌گه‌لیان ده‌بیته،^(١) هاوکات ده‌ریای ناوه‌راسته له‌ت ده‌بیته و به‌یت و لمه‌قدیس پزگار ده‌که‌ن، نزیکه‌ی (٥٠) هه‌زار منال له فه‌ره‌نسا له ده‌وری کۆبوونه‌وه، که‌شیه‌کان له به‌نده‌ری مرسیلیاوه به‌ریکه‌وته‌ن، له‌و کاته‌وه هه‌چ که‌س هه‌والی نه‌زانیو، هه‌ندیک ده‌لێن گه‌یشته باکووری ئه‌فریقا و له بازاڕی کۆیله‌کان فروشران و هه‌ندیکیان بران بۆ شاره ئیسلامیه‌کان،^(٢) به‌لام هه‌لمه‌تی هه‌نگاریه‌کان که پاپا "انوسنت سیته‌م" بانگه‌شه‌ی بۆ ده‌کرد، و هه‌ندێ له ئه‌لمان و قوبروسییه‌کانی تێدا بوو، توانییان بگه‌نه شاری عه‌ککاو دواتر به‌ره‌و شاری بیسان به‌ریکه‌وته‌ن، هه‌ندێ هێرشیان کرده سه‌ر شاخه‌کانی لوبنان، به‌لام هه‌چ ئه‌نجامێکی نه‌بوو، ناچار گه‌رانه‌وه بۆ ئه‌وروپا، به‌وه ئه‌م هه‌لمه‌ته‌ش ئاکامی خۆی نه‌پیکا و شکستی هێنا.^(٣)

هه‌لمه‌تی پێنجه‌می خاچیه‌کان

دوای شکست هێنانی هه‌لمه‌تی چواره‌می خاچیه‌کان له گه‌یشته‌ن به ولاتی شام، له ژێر سایه‌ی په‌یماننامه‌ی نێوان 'مه‌لیک عادل و مه‌لیک امالریک'دا ئاشتی و ئارامی بای کیشابوو به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا، خاچیه‌کان له پوژه‌لات زۆر لاوازیبوون و به هه‌چ شتیه‌یه‌ک بیریان له سه‌رکێشی نه‌ده‌کرده‌وه، مه‌لیک عادلێش له‌و ماوه‌یه‌دا خه‌ریکی پێکخستنی کاروباری ناوخۆیی و پته‌وکردنی پایه‌ی ده‌وله‌ت بوو،^(٤) هه‌روه‌ها له پرووی بازرگانیشه‌وه له سایه‌ی ئه‌و پێککه‌وتنامه‌دا په‌یوه‌ندی بازرگانی

(١). د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٢ / ص ٩٠٠.

(٢). د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ص، ج ٢ / ص ٩٥٤ - ٩٥٦.

(٣). م.ن، ج ٢ / ص ٩٥٦ - ٩٦٠؛ د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م.ن، ص ٢٠٣.

(٤). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٠٣.

نیوان موسلمانەکان لە گەل بازرگانه 'بوندوقیه‌کان' پەره‌ی سه‌ند،^(١) به‌لام خاچیه‌کان له ژیره‌وه خۆیان ئاماده ده‌کرد بۆ هه‌لمه‌تیکی نوێ و پیلانی داگیر کردنی میسرین دانابوو، چونکه فه‌رمانده و سه‌رکرده‌کانی خاچیه‌کان گه‌یشته ئه‌و ئه‌نجامه‌ی داگیرکردنی میسر ده‌بێته‌ کلیلی ولاتی شام، هه‌روه‌ها ده‌یانوت میسر سه‌ری ماره‌که‌یه و گه‌نجینه‌ی هه‌یزه ئیسلامیه‌کانه له ولاتی شام له پووی مادی و مروویه‌وه، له‌به‌رئه‌وه‌ی میسر ولاتیکی به‌رفراوان و ده‌وله‌مه‌نده،^(٢) بیروکه‌ی هه‌لمه‌تی چواره‌م هه‌ر بۆ ئه‌و مه‌به‌سته بوو که دواتر پیلانی هه‌لمه‌تی پێنجه‌می بۆ داریژرا به‌مه‌به‌ستی داگیرکردنی ولاتی میسر و دواتر ولاتی شام و گه‌مارۆدانی موسلمانان، بۆیه به‌ره‌و میسر به‌ریکه‌وتن.^(٣)

له‌و ماوه‌یه‌دا 'حنا برین' پاشای میرنشینی خاچی 'به‌یت ولمه‌قدیس' له باره‌گاکه‌ی له شاری عه‌ککا بوو، (چونکه قودس پزگار کرابوو و سه‌نته‌ری خاچیه‌کان له ولاتی شام له شاری عه‌ککا بوو)، له کۆتایی سالی (٦١٤/١٢١٧ز) خاچیه‌کان کۆمه‌ل کۆمه‌ل له‌سه‌ر بانگه‌وازی پاپا 'انوسنت سیته‌م' و جیگره‌که‌ی دوا‌ی خۆی 'هونریوسی سیته‌م' ده‌هاتن، به‌لام ئه‌و کۆمه‌لانه بۆ ئه‌م هه‌لمه‌ته به‌س نه‌بوون تا پاشا 'حنا' له (٢٧)ی ئایاری سالی (٦١٥/١٢١٨ز) به‌ره‌و شاری دمیگ به‌ریکه‌وت، له راستیدا ئه‌م هه‌لمه‌ته ئامانجی ده‌ست به‌سه‌راگرتنی بیروباوه‌پی موسلمانان بوو، ئه‌ویش نه‌ک ته‌نها له میسر و شام به‌لکو له هه‌موو نیمچه دورگه‌ی عه‌ره‌بیدا، چونکه مه‌لیک 'حنا' له‌گه‌ل نه‌جاشی پاشای حه‌به‌شه بۆ لێدانی موسلمانانی حیجاز و پووخاندنی 'که‌عبه' ریکه‌وتبوو.^(٤)

له سه‌ره‌تای مانگی حوزه‌یرانی سالی (٦١٥/١٢١٨ز) که‌شتیه‌ خاچیه‌کان گه‌یشته پێژگه‌ی دمیگ و له به‌شی پۆژئاوای نیل له به‌رامبه‌ر شاره‌که‌دا که پێژگه و شوراکی زۆر به هه‌یز بوون دابه‌زین،^(٥) دواتر خاچیه‌کان هه‌له‌ی خۆیانیان زانی، چونکه ده‌بوو له پۆژه‌ه‌لاتی نیل به‌رامبه‌ر دمیگ دابه‌زن، به‌م شیوه‌یه بۆ په‌رینه‌وه کاتیکی زۆریان له ده‌ست چوو، له‌و ماوه‌دا موسلمانان توانییان پێژگه‌کانیان به‌هه‌یز بکه‌ن و داوای یارمه‌تی بکه‌ن، (مه‌لیک کامل) ی ئه‌یوبی که له جینی (مه‌لیک عادل)

(١). السيد الباز العربي: الشرق الأدنى في العصور الوسطى 'الاوربيون'، بيروت، ١٩٦٧، ص ١٢٠.

(٢). د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٢/ ص ٩٦١-٩٦٣.

(٣). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن، ص ٢٠.

(٤). د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٢/ ص ٩٦٥.

(٥). المقرئزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج ١/ ص ١٨٨.

باوکی حاکمی میسر بوو، زور به خیرایی خوی گه یانده گورپه پانی جهنگ و فرماندهی سوپای موسلمانانی کرد، و هیرشی کرده سهر خاچیه کان و توانی به سهریاندا سهر بکه ویت، له بهرام بهردا خاچیه کان بورجیکی به هیز و گوره یان له دار دروست کرد له سهر دوو به له م که له نیوانیاندا پرد و حاملات هه بوو، توانییان له ناو ئاوه که دا بجولین و بورجی موسلمانان تیکشکینن که یه کیک بوو له پینگه ده ریایه گرنگه کانی پاریزگاری شاری دمیگ له پرووی ده ریاهه.^(۱) بهم شیویه ریگه له بهردهم خاچیه کاندا والا بوو بۆ هیرشبردنه سهر شاره که له ده ریا و وشکانیه وه، ئەم کاره (۲) سئ مانگی خایاند و هه والی ئەم سهر که و تنه گه یشته خاچیه کانی پوژئاوای ئه وروپی، بۆیه به فرماندهی (الکاردنیال بلاجیوس) هاوکاریان بۆ هات، کاردنیال له مانگی ئه یلولی سالی (۶۱۵/ک/۲۱۸ز) گه یشته میسر و بووبه نوینهری پاپا و سهر کرده ی بالای خاچیه کان له به ره ی میسر.^(۲) هه رچهنده بهرگریکارانی شاری دمیگ خۆراگر و ئازا بوون و بۆ ماوه ی (۹) مانگ بهرگریان کرد، هاوکات جموجوولی سهر بازی له به ره ی شامدا دژی خاچیه کان به مه به سستی خه ریک کردنیان و دوورخستنه وه یان له میسر که مه لیک (معقم ئه یوبی) پتی هه ستابوو به رده وام بوو،^(۳) به لام خاچیه کان توانییان له (۵) تشرینی دووه می سالی (۶۱۶/ک/۱۲۱۹ز) دا شاری دمیگ داگیر بکه ن و خه لیک زوری لئ بکوژن و بگرن، مزگه وته کانیان کرده کلێسا و تپه کانیان نارد بۆ دتهاته کانی ده وروبه ری دمیگ بۆ داگیر کردن و کوشتن و تالان و ویران کردنیان.^(۴)

گرنگترین هۆکاره کانی پووخانی شاری دمیاط

۱. زۆری ژماره ی خاچیه هیرش به ره کان، هاوکات مه زنی ئه و هاوکاریانه ی ده که یه نرانه خاچیه کان.
۲. پشیوی و نائارامی له لایه ن عه ره به کانی ده لتاوه، که له کاتی هه لمه تی خاچیه کان بۆ ده لتاو پیش داگیرکردنی شاری دمیگ خه ریکی کاری سهرکیشی و چه ته یی بوون.

(۱) . د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه مان سه رچاوه، ص ۲۰۴.

(۲) . هه مان سه رچاوه، ص ۲۰۴.

(۳) . ابو شامه: هه مان سه رچاوه، ص ۱۰۹ - ۱۱۰: د. عاشور: هه مان سه رچاوه، ج ۲/ص ۹۶۹ - ۹۷۱.

(۴) . ابن الأثیر: هه مان سه رچاوه، ج ۱۲/ص ۳۵۰.

۳. مردنی (مهلیک عادللی) برای سه‌لاحه‌ددین له (۳۱)ی ئابی سالی (۶۱۵/ک/۲۱۸ز) و دابه‌ش بوونی مه‌مله‌که‌ت له نیوان کورپه‌کانیدا، ئەم هۆکارانه رینگر بوون له پیش خستنی به‌ره‌ی ئیسلامی له دژی خاچیه‌کان.

۴. مه‌ترسی ناوخۆیی که له کاتی به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی خاچیه‌کان له‌سه‌ر سنووری دمیگ تووشی 'مه‌لیک کامل' هات، چونکه (ئیبین مشکوب) به مه‌به‌ستی لادانی کامل و دانانی (فائزی) برای له شوینی پیلانیکی گێرا له ناو سه‌ربازگه‌ی (کاملدا)، ئەمه‌ش کاریگه‌ری راسته‌وخۆی هه‌بوو له‌سه‌ر وره‌ی (کامل) و به‌رگری کردنی و دابه‌شبوونی سوپاکه‌ی و دواتریش هه‌لهاتنی تا گه‌یشتنی (مه‌لیک المعظم)ی ئه‌یوبی له شامه‌وه و گێزانه‌وه‌ی (کامل) بۆ شوینی خۆی و به‌دیگرتنی (ئیبین مشکوب)، ئەمه گرنگترین هۆکار بوو بۆ په‌رینه‌وه‌ی خاچیه‌کان له نیل و ده‌ست به‌سه‌راگرتنی شاری دمیگ.^(۱)

به‌م شتیه‌یه‌ شاری دمیگ که بنکه‌یه‌کی بازرگانی که‌م وێنه‌بوو که‌وته ده‌ستی خاچیه‌کان، هاوکات موسلمانان به‌هۆی سه‌ره‌له‌دانی مه‌غوله‌کان که پوژه‌ه‌لاتی ئیسلامیان داگیر کردبوو تووشی قه‌یرانیکی سه‌خت هاتبوون، موسلمانان که‌وته به‌ر مه‌ترسی نیوان دوو هیزی ترسناک ئه‌ویش خاچیه‌کان له پوژئاوا و مه‌غوله‌کان له پوژه‌ه‌لاتدا بوون، به‌هه‌رحال خاچیه‌کان له دوا‌ی دمیگ بریاری داگیرکردنی قاهیره‌یان دا‌بوو، به‌م هۆیه‌ش هه‌موو بانگه‌وازه‌کانی (مه‌لیک عادلان) بۆ ریکه‌وتن و کشانه‌وه له میسر به‌رامبه‌ر هه‌ندێ ده‌ستکه‌وت له ولاتی شام به‌رپه‌رچ ده‌دا‌یه‌وه، خاچیه‌کان له دوا‌ی گه‌یشتنی یارمه‌تیی زۆر له ئه‌وروپاوه به‌ره‌و قاهیره به‌ریکه‌وتن،^(۲) و چوونه ناو سه‌ن گوشه‌یه‌کی ئاوی، له پوژه‌ه‌لاتی ده‌ریاچه‌ی 'منزله' و له پوژئاوا لقیکی 'دمیگ' و له باشوور ده‌ریای 'بجووک'، له شه‌وی یه‌کی ئابی سالی (۶۱۸ ک/۲۲۱ز) دا له‌و خاکه‌دا لافاو هه‌لسا سه‌ره‌پای گه‌رمی که‌ش و هه‌وا، ناوچه‌که نغزو بوو له ئاوی نیل، بۆیه خاچیه‌کان به‌م بارودۆخه‌یان نه‌ده‌زانی،^(۳) موسلمانان به‌م بارودۆخه زۆر دلخۆش بوون، (مه‌لیک کامل) به خیرایی سوپای کو‌کرده‌وه بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی خاچیه‌کان له باکو‌ری (شربین) تا رینگه‌ی

(۱). أبْن تَغْرِي البَرْدِي: النجوم الزاهرة ج ۶/ ص ۲۳۰؛ المقريزي: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۱/ ص ۱۹۶-۱۹۷، د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۲/ ص ۹۷۲-۹۷۳.

(۲). المقريزي: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۱/ ص ۲۰۳.

(۳). هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۱/ ص ۲۰۷.

گه پانه وهی خاچیه کان بۆ شاری دمیگ بپریت، هاوکات فه رمانیدا به برینی هه موو به نداوه کان، چونکه ئاوه کان زۆر زیادیان کردبوو، خاچیه کان ههستیان نه ده کرد تا هه موو دهو روه بیهان که وه ژیر ئاو، کاتی ویستیان بگه پرینه وه بۆ شاری دمیگ، موسلمانان پینگه که یان لئ بریبوون.^(۱) بهم شتیه به بارودوخی خاچیه کان له دهلتای نیل تیکچوو و هیچیان له پیش نه ماو ناچار پازیبوون به پینگه وتن له گه له مهلیک کامل، ئه وه بوو له (۲۸) ئابی سالی (۶۱۸ ک/ ۱۲۲۱ ز) داوای پینگه وتنیان کرد (که پیشتر پین پازی نه بوون) و قایل بوون به کشانه وه له دمیگ و خاکی میسر، به مهرجیک لهم قهیرانه به سه لامه تی پزگاریان بیت.^(۲) (مهلیک کامل) زۆر به خیرایی وه لامی خاچیه کانی دایه وه، و رازی بوو به پینگه وتن به مهرجیک بارمه له پاشاکانیان رهوانه بکه، بۆ جی به جی کردنی داواکهی کامل، خاچیه کان "۲۰" له پیاوانیان رهوانه ی لای کامل کرد، له نێوانیاندا پاشا "حنا" هه بوو.^(۳) به مشیه به له (۷) ئیلولی سالی (۶۱۸ ک/ ۱۲۲۱ ز) خاچیه کان له شاری دمیگ ده رکران، دوا به دوا ی ئه وه خاچیه کانی پوژئاوا به رهو ئه وروپا به پینگه وتن، دوا ی ئه وه ی پاشاکه یان له گه له (مهلیک کامل) په یماننامه یه کی بۆ ماوه ی (۸) سال واژو کرد، بهم شتیه به هه لمه تی پینجه می خاچیه کان شکستی هینا و به یتولمه قدیس له داگیرکردنی خاچیه کان پزگاری بوو، و بی ئه وه ی هیچ ئامانجیک بپیکن له دمیگ ده رکران.

له راستیدا ئه م دوو هه لمه ته هه ر له سه ره تای بانگه شه کردنیانه وه له لایه ن پاپاوه بۆ پزگارکردنی شاری قودس، له بهر رق و کینه ی کونی نێوان ئه وروپاییه کان و ئیمپراتۆریه تی بیزه نتی له کاتی هه لمه ته کانیان بۆ پوژه لاتسی ئیسلامی به شتیه به کی چاک هاوکاری یه کییان نه ده کرد، بۆیه هه لمه تی چواره م له قوسته ننتیه مایه وه و توانیان هه ندی (دوقیات) بۆ خویان دروست بکه، جگه له کاری تالانی و ویرانی و بیزاری دانیشتوانی ئه م شاره به دهستی خاچیه کان، به جوړیک پێیان خۆش بوو له لایه ن موسلمانانه وه داگیر بکرایه نه ک خاچیه کان. هه روه ها هه لمه تی منالان و هه نگاریه کانیس هیچ ئه نجامینکی نه بوو، دواتر هه لمه تی پینجه م دهستی پیکرد بۆ داگیرکردنی ولاتی میسر، چونکه له پرووی مادی و مروییه وه ولاتیکی دهوله مند بوو، پێان وابوو ئه گه ر میسر داگیر بکه، ئه وا ده توانن زۆر به ئاسانی

(۱). ابو شامة: هه مان سه رچاوه، ص ۱۲۹؛ عاشور، م. ن، ج ۲/ ص ۹۸۲.

(۲). ابن تغری بردی: م. ن، ج ۶/ ص ۲۴۱.

(۳). المقریزی: م. ن، ص ۲۰۸، د. عاشور: م. ن، ج ۲/ ص ۹۸۲؛ بارکر: م. ن، ص ۱۰۹ - ۱۱۰.

ولاتی شام کۆنترۆل بکه‌ن، ئه‌وه‌ی جیی ئاماژه‌یه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان له‌ چوارچیوه‌ی ئایینی خۆی ده‌رچوو و چوو هه‌رگی سیاسی و بازرگانی و به‌رژه‌وه‌نده‌یه‌کانیان هه‌، هاوکات به‌ره‌ی ئیسلامی تووشی لاوازی هاتبوو و به‌ هه‌موو شیوه‌یه‌کی پیکه‌وتن قایل ده‌بوو، چونکه‌ دانیشتوانی ناوچه‌که‌ له‌ شه‌ر بێزار ببوون و بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبیش ناکۆکی که‌وتبووه‌ نێوانیان.

به شی دهیہم

ہہ لہہ تی شہ شہ می خاچیہ کان

هۆکارهكانى ھەلمەتى شەشەم

سەرەراى بەستنى پەيمانى ئاشتى نىوان پاشاى خاچى(حنابرين) و پاشا (كامل) كە پىشتەر باسماڭ لىۋەكرد، پاشا حنابرين لە پايزى سالى (٦١٩ك/١٢٢٢ز)دا پويشت بۆ ئىتالىا و چاوى كەوت بە پاپا 'انوسنتى سىتھەم'، ھاوكات ئىمپراتورى ئەلمانى 'فردرىكى دووهم'ى بىنى و باسى بارودۆخى خاچىهكانى لە ولاتى شامدا دواى شكست ھىنانى ھەلمەتى پىنجەم بۆ كردن، ھەروەھا سەردانى فەپەنسا و ئىسپانىاى كرد و ھانى پاشاكانى دا بۆ پەلە كردن لە ناردنى ھەلمەتتىكى نوئى بۆ پزگاركرديان لەو قەيرانە،^(١) بەلام پىش ئەوھى باسى ھەردوو ھەلمەتەكە بكەين باس لە گرنگترين ھۆكارهكانى ئەم دوو ھەلمەتە دەكەين ئەوانىش:

١. ھۆكارى ئايىنى: ئەم ھەلمەتە زياتر بە ھۆى كارىگەرى پاپا انوسنتى سىتھەم و گريگورى نۆيەمەو بوو، كە بانگەشەيان دەكرد بۆ دەستپىكردى ھەلمەتتىكى نوئى دژ بە موسلمانان و پزگاركردى بەيت ولمەقدىس، بىگومان پۆلى ئايىنى لە ھەموو ھەلمەتەكاندا كارىگەرى راستوخۆى ھەبوو لەسەر خاچىهكان، بە تايبەت بانگەشەكانى پاپا كارىگەرى لەسەر دل و دەروون و باوهرى خاچىهكان دادەنا لە خۆ ئامادەكردن بۆ جىھاد لە پىناو خواوھەند و پزگاركردى قودسى پىروژ و دەركردى كافرەكان و دەسكەوتنى پلەوپايەى بەرز لە دوا پۆژدا، بۆيە پۆلى ئايىنى پاپا لە ھەلمەتەكاندا پروون و ئاشكرا بوو بۆ كۆكردنەوھى خەلكى و پىشكەوتن بەرھەو پۆژھەلات.

٢. ھۆكارى ئابوورى: ئەم ھۆكارە ھىچى لە ھۆكارى ئايىنى كەمتر نەبوو، بەلكو كارىگەرى راستەوخۆشى ھەبوو لەسەر ميرەكان و دانشتوانى پۆژئاوا، چونكە بارودۆخى ئابوورى پۆژئاوا بە گشتى خراپ بوو، ھاوكات ميرەكان ئامانجيان بەدەست ھىنانى دەستكەوتى زياتر و دروستكردى دوقياتى تازە بوو، سىستەمى كۆمەلايەتى ئەوروپاش فاكترىكى گرنگ بوو، چونكە ميراتى تەنھا بۆ كوپى گەورە بوو و ئەوانى دى لەو ميراتە بى بەش دەبوون، ھەروەھا پەرەسەندنى بازىرگانى لە نىوان پۆژھەلات و پۆژئاوادا بە تايبەت لە ماوھى بەستنى پىككەوتننامەى ئاشتى نىوان ھەردوولادا بەدىكرا، ئەمەش ھەندى جار دەبوو كىشەى نىوان خودى ميرەكان لەسەر دەسكەوتى زياتر.

(١). د. سعيد عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ٢/ ص ٩٩٤.

۳. ھۆكاری پامیاری: زۆربەى پاشاكان پەلەیان دەکرد لە هاتنیان بۆ پۆژھەلات، بەلام لەم ھەلمەتەدا کاریگەری سیاسى یەكجار گەورەبوو، چونكە فردریك لە دواى بئى بەشكردنى لە بەرەكاتی كلیسا لەلایەن پاپاوە، زۆرى لا مەبەست بوو ئەم ھەلمەتە سەربكەویت و بە سەربەرزى بگەڕیتەووە بۆ ئەوروپا لە پیناوا پاراستنى پلەوپایەى پامیاری و سەربازى لە دژى پاپا و كلیسا، سەرئەنجام سەركەوتنەكانى فردریك بوو ھۆى ئەوێ پاپا بریاری حرمانى لەسەر ھەلگریت، واتە میرو پاشاكانى ئەوروپا چەند مەبەستیان ئەو بوو لە پۆژھەلات دەستكەوتیان ھەبێت ئەوئەندە زیاتر دەسلەلتى ئەوروپایان لا گرنگ بوو.

ھەلمەتى شەشەمى خاچبەكان

لە ئەنجامى كۆبوونەوێ پاپا لەگەڵ پاشاكانى پۆژئاوا، ئیمپراتۆر فردریك پەیمانى بە پاپا دا خۆى ئەم ھەلمەتە ئەنجام بدات، بەلام پێش گەیشتنى ئەم ھەلمەتە بۆ ولاتى شام، كیشەىەكى گەورە دروست بوو لە نێوان پاپای نوێ "گرىگورى نۆیەم" و ئیمپراتۆر "فردریك" و بووبە ھۆى "بێبەشى" ئیمپراتۆر لە بەرەكاتی كلیسا. بۆبوونەوێ ھەوالى ئەم بریارە دواخرا كە مەبەستى پوچەڵ كردنەوێ ھەلمەتى ئیمپراتۆر و بەفیرۆدانى ماندووبوونەكەى بوو لە گەیشتنى بۆ ولاتى شام، ھاوكات لەو ماوەیەدا جۆرە نزیكبوو نەوێەك لە نێوان (مەلیك كامەل و ئیمپراتۆر فردریك) لە گۆرپنەوێ بالۆیزدا پوویدا، ھەروەھا دەلیت گواپە مەلیك كامەل داواى یارمەتى و ھاوكارى لە ئیمپراتۆر فردریك كردووە لەترسى دەولەتى خوارزمى و براكەى (مەلیك معقم) بۆ دەست بەسەراگرتنى دەولەتى ئەبوی پرسی پێ دەکرد، لەو كاتەدا خاچبەكان لە جولان و چالاكى و خۆ ئامادەكردن بۆ ھەلمەتێكى نوێ بەردەوام بوون كە ئەویش (ھەلمەتى شەشەمە)، (مەلیك كامەل) بالۆزى خۆى (فخرالدین) نارد بۆ لای ئیمپراتۆر و داواى یارمەتى لێكرد، لە ھەمان كاتدا ئیمپراتۆر (بیراردوا)ى بالۆزى پەوانەى میسر كرد، ئەمەش ئەو دەگەییەنیت كە ھەر دوولا ئارەزووى ئاشتیان ھەبوو نەك شەپ كردن، بەلام لە سەربازگەى ھەردوولا خەلكانىك ھەبوون باوەریان وابوو تەنھا شمشیر بریاری كۆتایى دەدات.

له پوږی (۲۸) ته مووژی سالی (۶۲۴ک/۱۲۲۸ز) دا ئیمپراتور له ولاتی شام دابه‌زی،^(۱) ئالای خاچی هه‌ئه‌کرت چونکه پاپا ئالا‌که‌ی لئ سهندبوویه‌وه، بویه ئارمی دالکی هه‌لکرد.^(۲)

له راستیدا ئیمپراتور فردریک یه‌کیک بوو له و سهرکردانه‌ی خاچیه‌کان که موسلمانانیا‌ن خو‌ش ده‌ویست، هه‌روه‌ها له نیتو‌ئه‌و شه‌ش زمانه‌ی که ده‌یزانی یه‌کیکیان زمانه‌ی عه‌ره‌بی بوو، هاوکات حه‌زی به‌ شیعر و ئه‌ده‌ب هه‌بوو، له شه‌پکردن له‌گه‌ل موسلمانان زور دل‌گه‌رم نه‌بوو، ته‌نها ئامانجی ئه‌وه بوو کلێسا لئ پازی بیت، ئه‌و ده‌رفه‌ته‌ چاکه‌یشی بۆ په‌خسا کاتیک (مه‌لیک کامل) په‌یوه‌ندی پیوه‌کرد.^(۳) ئه‌م جو‌ره‌ په‌یوه‌ندییه‌ له نیتوانیدا سه‌یر نه‌بوو، چونکه هه‌ندئ جار فردریک پرسپاری "ئه‌ندازیاری و حیکمه‌ت و ماتماتیک"ی بۆ ده‌نارد به‌ مه‌به‌ستی وه‌لامدانه‌وه‌ی له لایه‌ن مه‌لیک کامیله‌وه، ئه‌ویش وه‌لامه‌که‌ی بۆ ده‌نارد.^(۴) به‌م شیوه‌یه‌ ئیمپراتور فردریک هات بۆ ولاتی شام و بیرری له شه‌پکردنی موسلمانان نه‌ده‌کرده‌وه، باوه‌ری وابوو که ده‌گه‌نه‌ پیکه‌وتن و پیی وابوو پیکه‌وتن زور چاکتره‌ له شه‌پکردن، چونکه شه‌پ زور قورس ده‌که‌وت له‌سه‌ریان، جگه‌ له‌وه‌ی سوپای ئیمپراتور ئه‌وه‌نده‌ نه‌بوو بۆ شه‌پکردن له‌ خاکی بیگانه، هاوکات سهرکردایه‌تی به‌ره‌ی ئیسلامی به‌ ده‌ستی یه‌کیک بوو که زور له‌گه‌ل بیروپراکانی ده‌گونجا

ز^(۵) به‌ هه‌رحال ئه‌م بارودۆخه‌ به‌م شیوه‌یه‌ بۆ ئیمپراتور نه‌مایه‌وه له ولاتی شام و تووشی بئ هیوایه‌ک بوو به‌ تایبه‌ت له‌ دوا‌ی مردنی (مه‌لیک معقم) و سه‌قامگیر بوونی بارودۆخی بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبی، به‌ شیوه‌یه‌ک کامل پیویستی به‌ یارمه‌تی ئیمپراتور فردریک نه‌ما که له‌و پیناوه‌ هاتبوو بۆ ولاتی شام. به‌لام له‌ راستیدا فردریکی دووهم له‌ هاتنی بۆ ولاتی شام ته‌نها مه‌به‌ستی یارمه‌تی کامل نه‌بوو، ئه‌وه‌نده‌ی مه‌به‌ستی ده‌ست به‌سه‌راگرتنی شاری قودس و چوونه‌ ناو کلێسای قیامه‌ و راگه‌یاندنی ئیمپراتوریه‌تی خۆی بوو، به‌مه‌ش گه‌وره‌ترین سهرکه‌وتنی به‌ ده‌ست ده‌هیتا به‌سه‌ر دوژمنه‌کانی که پاپا و کلێسا بوون، که ئاواته‌خوازبوون له‌ شکست

(۱). جوزیف جای دیس: الزندیق الاعظم، القا‌ه‌ره، د/ت، ص ۳۵۰.

(۲). هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۳۶۰.

(۳). المقریزی: السلوک لمعرفه‌ دول الملوک، ج ۱/ ص ۲۵۸-۲۵۹.

(۴). هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۱/ ص ۲۳۲.

(۵). جوزیف جای دیس: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۳۶۷.

هينانی هه‌لمه‌ته‌که‌ی. له‌به‌رئه‌وه ئيمپراتۆر هه‌موو شينوازيکی گه‌رت‌ه‌به‌ر له پيناوای گه‌يشتن به ئامانجه‌که‌ی،^(١) بۆيه ئيمپراتۆر ديارى زۆر به نرخى بۆ مه‌ليک کامل په‌وانه ده‌کرد، هاوکات ئه‌وه‌ی پى راگه‌يانده‌ده‌سته‌وه‌دانى قودس بۆ ئه‌و زۆر گرنگه، چونکه شه‌ر کردنى له‌گه‌ل موسلماناندا هه‌يچ به‌رژه‌وه‌نده‌یى تيدا نيه و هه‌يچ نيه‌تيکی نيه بۆ داگیرکردنى خاکی موسلمانان، به‌لکو مه‌به‌ستى ئه‌م هه‌لمه‌ته‌ته‌نها پاراستنى که‌رامه‌تیه‌تى لای خاچيه‌کان و جيگير کردنى ده‌سه‌لاتیه‌تى له‌ پوژئاوا که به‌ هۆى دژایه‌تى پاپاوه جی له‌ق بووه.^(٢) به‌لام (مه‌ليک کامل) زۆر به‌ جوانی وه‌لامی دایه‌وه و پیتی راگه‌يانده‌که‌ بارودۆخ گۆراوه و پتيوستی به‌ يارمه‌تى ئه‌و نه‌ماوه، بۆيه پتيوست ناکات قودس له‌ ده‌ستى خۆى ده‌ربكات و هه‌ستى موسلمانان بريندار بکات.^(٣) له‌و کاته‌دا بارودۆخى ئيمپراتۆر ئه‌وه‌نده‌ی دیکه له‌ ولاتى شام تیکچوو به‌ تاييه‌ت له‌ دواى هاتنى گه‌رده‌لوليکی به‌ هه‌يز له‌ ده‌ريای ناوه‌راست و نفرو کردنى کۆمه‌ليک که‌شتيگه‌ل که‌ خواردنيان هه‌لگرتبوو، له‌ لایه‌کی دیکه‌وه سوپای پاپا مه‌مله‌که‌تى صقليه‌يان داگیرکرد، هاوکات پياوانی پاپا هه‌والی مردنى ئيمپراتۆر فرديکیان له‌ ناو خه‌لکیدا بلأوده‌کره‌وه.^(٤) به‌مه‌ش ئيمپراتۆر هه‌يچى له‌ پيش نه‌ماوه ته‌نها په‌له‌کردن له‌ گه‌رانه‌وه بۆ ولاته‌که‌ی نه‌بی، به‌لام گه‌رانه‌وه‌ی ئيمپراتۆر به‌ تیکشکاوی بارو دۆخه‌که‌ی ئه‌وى قورس تر ده‌کرد، بۆيه په‌ناى برده‌ به‌ر پارانه‌وه لای مه‌ليک کامل، به‌م شيوه‌یه 'من خزمه‌تکار و کۆيله‌ی تۆم، له‌ فه‌رمانی تۆ ده‌رناچم، خۆت ده‌زانی که‌ گه‌وره‌ترین پاشای ده‌ريام، پاپا و پاشاکانی ئه‌وروپا به‌ توانا و شاره‌زاييم ده‌زانن، ئه‌گه‌ر به‌ شکستى بگه‌ریمه‌وه لایان ئه‌وا حورمه‌تم ده‌شکیت، ئه‌م قودسه باوه‌پى خه‌لکه، ئه‌گه‌ر سولتان قايل بێت به‌ وه‌رگرتنى ئه‌و ولاته‌و سه‌ردانی خه‌لک ئه‌وا چاکه‌یه‌که‌ له‌وه‌وه^(٥)، سه‌رئه‌نجام ریککه‌وتنه‌نامه‌ی ئاشتیاى واژو کرد له‌ نيوانیان بۆ ماوه‌ی (١٠) ده‌ سال له‌ (١٨) شوباتى سالى (٦٢٦/٢٢٩ز) به‌م مه‌رجانه:

(١). د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ٢/ ص ١٠٠٨؛ جوزيف جاي ديس، م.ن، ص ٣٦٩.

(٢). المقریزی: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ١/ ص ٢٣٠.

(٣). د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٢/ ص ١٠٠٩.

(٤). د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٠٩.

(٥). د. عاشور: م.ن، ج ٢/ ص ١٠١٠.

۱. شاری قودس بۆ خاچیه‌کان بیت، به و مهرجه‌ی پنگه‌ی سهربازی تیدا دانه‌نین، مزگه‌وتی عومهر لای هه‌یکه‌لی سوله‌یمان به ده‌ست موسلمانانه‌وه بیت و نه‌صاریه‌کان ئازاد بن له چوونه ناوی بۆ په‌رستن.
۲. ناصریه بۆ خاچیه‌کان بیت به مهرجیک موسلمانان له چوون بۆ به‌یت له‌حم ئازاد بن.
۳. هه‌ندی شاری که‌ناری وه‌ک صیدا بۆ خاچیه‌کان بن به مهرجیک پنگه‌ی تیدا نه‌که‌نه‌وه.
۴. ئیمپراتۆر فردریک په‌یمانیدا له ماوه‌ی ئه‌و رێککه‌وتنانه‌دا چیتر یارمه‌تی و هاوکاری خاچیه‌کان نه‌کات له کاتی هیزشیان بۆ سهر مه‌لیک کامل.^(۱)
- پای گشتی موسلمانان به‌م رێککه‌وتنامه سلبی بوو زۆریان پێ سته‌م بوو.^(۲)
- مه‌لیک کامل هه‌ولێ ده‌دا موسلمانان هینور بکاته‌وه به بیانووی ئه‌وه‌ی به‌پیتی ئه‌م رێککه‌وتنانه‌یه ته‌نها کلێساکانی داوه به خاچیه‌کان و مسجد الاقصی و ئالای ئیسلام له‌وێ بۆ والی ئیسلامه،^(۳) به‌لام موسلمانان سوور بوون له هه‌لوێستیان به‌رامبه‌ر مه‌لیک کامل و ده‌یانووت مه‌لیک کامل به‌رامبه‌ر ئیسلام و شاری قودس که پیشتر سولتان سه‌لاحه‌ددین فه‌تحی کردووه ناپاکه، ئیمپراتۆر که‌زانی شه‌رمه‌زاری بۆ مه‌لیک کامل دروستکردووه، نامه‌یه‌کی به‌ بآلیوز "فخرالدین" دا نارد بۆ مه‌لیک کامل و تیایدا داوای لیبوردنی له مه‌لیک کامل کرد چونکه ئه‌گه‌ر له‌به‌ر پله‌وپایه‌ی ئه‌و نه‌بوایه سولتان له‌لای موسلمانان شه‌رمه‌زار نه‌ده‌بوو.^(۴) هه‌لوێستی خاچیه‌کانیش هه‌یجی له موسلمانان که‌متر نه‌بوو، چونکه ده‌یانوت ئه‌م سه‌رکه‌وتنه به پارانه‌وه به‌ده‌ست هاتووه نه‌ک به شمشیر، ئه‌وه‌شیان به‌سوکایه‌تی بۆ که‌رامه‌تیان ده‌زانی، به‌ تایبه‌ت که موسلمانان له قودس شوینی زۆریان به‌ده‌سته‌وه بوو، هاوکات "الدایه‌ والاسبتاریه" هه‌موو کاره‌کانی ئیمپراتۆریان په‌تکردووه، چونکه له ره‌حمه‌تی پاپا ده‌رکرا بوو، به‌م شێوه‌یه خاچیه‌کان به گشتی نرخێ گرتنی قودسیان به‌بێ خوێن پژان نه‌زانی.^(۵)

(۱) . جوزیف: ه- س، ص ۳۷۴، المقریزی: م.ن، ج ۱ / ص ۲۳۰.

(۲) . السید الباز العرینی: الشرق الادنى في العصور الوسطی، ص ۱۲۷.

(۳) . د. خاشع المعاضیدی: م.ن، ص ۲۰۹.

(۴) . السید الباز العرینی: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۱۲۷.

(۵) . د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۲ / ص ۱۰۱۳.

له پوړۍ (۱۷ / ۵ / ۱۲۲۹ز) سهره پای قایل نه بوونی پاپا، ټیمپراتور چووه شاری قودس و له پوړۍ دواتر وهک ټیمپراتور خوی نیشاندا، دواتر سهردانی بهیت ولمه قدیسی کرد و په فتارکردنی به شیوهیهک بوو لای موسلمانان جیگای سهرسوپمان بوو، ټویش به دهرکردنی یه کیک له قه شهکان که ویستی بچیته مسجد الاقصی و هره شهی لیکرد که نابی بی پرسی موسلمانان بچی ته ټو شویته و وتی ټیمه خزمه تکاری سولتان کاملین و بهم که نیسانه چاکه ی له گهل کردوین و ده بیت کهس ټو سنوره نه به زینیت،^(۱) هروه ها له کاتی هاتنی بو مسجد الاقصی بانگیژی مزگوت نه بانگیدا و نه قورثانی خویند، فردریک ټم کاره ی پی ناخوش بوو و پتی وتن بو له پیناوی من واز له مه راسیمی خوتان دهینن، ټمگر ټیوه بین بو لای ټیمه ټوا به هیچ شیوهیهک قایل نابم به واز هینان له لیدانی زهنگی کلیسا، بویه هندی پاره ی نارد بو بانگده رکه تا له کاره که ی به رده وام بیت، هروه ها سهردانی شوینی موسلمانانی دهرکرد و پیزی له هه ستیان دهرگرت، بو نمونه له کاتی چوونه ناو مزگوت وهک نه ریتی موسلمانان "پیلاری" له پین داده کهند، به مهش فردریک لای موسلمانان خوشه ویست بوو.^(۲) ټیمپراتور له دوا ی گه شته که ی گه رایه وه شاری عه ککا، و هوالی تیکچوونی بارودوخی پیکه یشت که پاپا هیزهکانی له دژی فردریک ناماده کردووه، بویه به خیرایی گه رایه وه بو ټیتالیا، پاپا ناچار بوو بریاری "حرمانی" له سهر ه لگریت و دانبنی به ده سته که وتهکانی له پوژه لاتدا، ټویش له چوارچیوهی ریککه وتنامه ی "سان جرمانو" له سالی (۱۲۳۰/ک/۶۲۸ز).^(۳) له ماوه ی گه پانه وهی ټیمپراتور فردریک "بو ټوروپا به هو ی ململانیتی نیوان پاشاکان و پیاوانی ټاینی و میرهکانی ټوروپا بارودوخی خاچیهکان له پوژه لات تیکچوو، باره گایان له عه ککا وهک خوی مایه وه و شاری قودس شاریکی ټایینی بوو، پوژئاوای ټوروپی بو ماوه ی (۳۵) سال خهریکی کیشه ی ناوخوی خویان بوون و هیچ گرنگیان به مه مله که تی خاچی له پوژه لات نه ددها و له و سالانه دا بی پاشا مایه وه،^(۴) له به رامبه ردا ټیوبیهکان وریا بوون له وهی راسته وخو پووبه پرووی خاچیهکان نه بنه وه، چونکه مه ترسی هره

(۱). المقریزی: هه مان سهرچاوه، ج ۱ / ص ۲۳۱.

(۲). جوزیف: هه مان سهرچاوه، ص ۳۸۳.

(۳). د. عاشور: اورپا في العصور الوسطی، ج ۱ / ص ۴۰۷.

(۴). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: من، ص ۲۱۲.

گه وره یان هیژی خوارزمی بو، نهک خاچیه کان، ئەم هیژە هه پره شهی له خیلافه تی عه بیاسی ده کرد له به غدا، ئەمهش پالنه ر بوو بۆ ئەوهی ئەیوبیه کان کیشه ناوخویه کانیاں بیرچیت و له گه ل سولتانی سه لجوقیه کانی پۆم (علا و کیقباد الاول) دژی (جلال الدین الخوارزمی) بینه هاوپه یمان.^(۱) هاوپه یمانی (ئه یوبی و سه لجوقی) له تیکشکاندن هیژی خوارزمه کان له ئابی سالی (۶۲۸/ک/۱۲۳۰ز) له شه ریک له نزیک ئازهر بایجان سه رکه وتنی به ده ستهینا، که ژماره یه کی زۆری هیژی خوارزمی تیدا کوژرا و (جه لاله دین) هه لهات بۆ ناوچه ی ئازهر بایجان، له دوا ی ئەو پرو دواوه. ده وله ته که ی هه لوه شایه وه. ئەم هاوپه یمانیه ی نیاوان ئەیوبیه کان و سه لجوقیه کان ده بوایه زیاتر په ره ی بسه ندایه، به لام سه لجوقیه کان ده رفه تی نه مانی خوارزمیه کانیاں قۆسته وه بۆ ململانی ئەیوبیه کان له سه ر ده سه لاتی 'خلاق، ره ها، چه ران، ئەیوبیه کان به سه رو کایه تی مه لیک کامل کو بوونه وه بۆ به ره رچدان وه یان،^(۲) به لام به هۆی جیا بوونه وه ی میری (حمص و دیمه شق) مه لیک کامل به ناچار ی گه راپه وه بۆ میسر، به م شیوه له سالی (۶۳۳/ک/۱۲۳۵ز) دا (چه ران و ره ها) که وتنه ده ستی سه لجوقیه کان، مردنی مه لیک کامل هه پره شه بوو بۆ جیا بوونه وه و پرو خاندنی ده وله تی ئەیوبی، و بووبه هۆی ململانییه کی ترسناکی نیاوان کو په کانی 'عادلی بچووک' و 'صالح ئەیوب'، ئەم ململانی یه په ره ی سه ند و زۆریه ی بنه ماله ی ئەیوبی گرت ه وه و هه رکام په نایان ده برده لای خوارزمه کان دژ به یه کدی، ئەمه بوو به هۆی هاتنی خوارزمه کان و گه له کۆمه کردنیاں له ولاتی شام.^(۳)

خوارزمه کان و گیرانه وه ی به یت ولمه قدیس

ریککه وتنی نیاوان ئیمپراتۆر فردریک و سولتان کامل کوتایی نه هاتبوو، له سالی (۶۳۷/ک/۱۲۳۹ز) پاپا هه ستا به بانگه شه کردن بۆ هه لمه تیکی نوێ، ژماره یه کی زۆری سواره فه ره نسیه کان وه لامیاں دایه وه و به فه رمانده یی 'پیپوتی چواره م' مه لیک فاغاری چوون به دهم بانگه وازه که یه وه، ئەم هه لمه ته له سالی (۶۳۷/ک/۱۲۳۹ز) گه یشته شاری عه ککا و له وی خاچیه کان له ده وری کو بوونه وه بۆ ده ست

(۱). المقریزی: همان سه رچاوه، ج ۱/ ص ۲۲۸.

(۲). د. عاشور: الحركة الصلیبیه، ج ۲/ ص ۱۰۳۰.

(۳). السيد العرینی: الشرق الادنى في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۲۷-۱۲۲.

به‌سه‌راگرتن و کۆنترۆل کردنی قودس،^(۱) به‌لام "ناصر داودی ئه‌یوبی" فه‌رمانه‌وه‌ی ئوردن پێش خاچیه‌کان که‌وت بۆ قودس به‌مه‌به‌ستی ده‌رکردنی خاچیه‌کان له‌و شاره‌، که به‌ چاکردنه‌وه‌ی شورا و پێگه‌کانی قودس په‌یمانه‌که‌یان پێشیل کرد بوو، ئه‌مه‌ش ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت خاچیه‌کان بۆ داگیرکردنی شاری قودس پێشتر خۆیان ئاماده‌کرد بوو،^(۲) به‌لام خاچیه‌کان کاتێک هه‌والی بارودۆخی شاری قودسیان پێ گه‌یشت بریاریاندا میسر داگیر بکه‌ن و دواتر ڕوو بکه‌نه‌ شاری دیمه‌شق، به‌مه‌ش موسلمانان ناچار ده‌بن قودسیان ته‌سلیم بکه‌ن.

به‌شێکی زۆری خاچیه‌کان به‌ره‌و عه‌سقلان چوون بۆ ده‌ست به‌سه‌راگرتنی کاروانیکی موسلمانان که‌ خواردنی هه‌لگرتبوو، دواتر به‌ره‌و غه‌زه به‌پێگه‌وتن و تووشی موسلمانان هاتن و له‌ شه‌ڕیکی گه‌وره‌دا "۱۸۰۰" خاچی کوژران و هه‌ندی فه‌رمانده‌یان به‌دیل گیران و "۲۵۰" دیلیان په‌وانه‌ی میسر کران،^(۳) ئه‌یوبیه‌کان ئه‌م سه‌رکه‌وته‌نیان نه‌قۆسته‌وه‌ بۆ رێکخسته‌وه‌ و په‌کخسته‌وه‌ی ریزه‌کانیان به‌لکو چوونه‌وه‌ ناو کیشه و مملانی ئیوان خۆیان، که به‌ لادانی مه‌لیک عادلی دووهم و دانانی "صالح نجم الدین ئه‌یوب" له‌ شوینیدا له‌ سالی (۶۳۹/ک/ ۱۲۴۰ ز) کوتایی هات، صالح ئیسماعیل فه‌رمانه‌وه‌ی دیمه‌شق ئه‌م پلانه‌ی زۆر پێ ناخۆش بوو، بۆ تێرکردنی ئاره‌زووه‌کانی په‌نای برده‌به‌ر خاچیه‌کان دژی ئه‌یوبیه‌کان و داوای هاوکاری له‌ خاچیه‌کان کرد به‌رامبه‌ر به‌ پێدانی شاری "قودس و گبریه و عه‌سقلان و نیوه‌ی صیدا" و هه‌موو به‌شه‌ که‌نارییه‌کان،^(۴) موسلمانان به‌م کاره‌ی صالح نیگه‌ران بوون و هه‌ندیکیان وتاری هه‌ینی و دوایان لێ بری، هه‌روه‌ها به‌رگریکارانی ئیسلامی قایل نه‌بوون به‌ ده‌سته‌وه‌دانی پێگه‌ی (شفیق ارنون) به‌ خاچیه‌کان و مه‌لکه‌چی فه‌رمانه‌کانی (صالح ئیسماعیل) نه‌بوون، ناچار صالح خۆی هات بۆ گه‌مارۆدان و پێدانی قه‌لاکه‌ به‌ خاچیه‌کان، دوا‌ی داگیرکردنی قه‌لاکه‌و سزادانی به‌رگریکارانی ناوی، صالح قه‌لاکه‌ی ته‌سلیم به‌ خاچیه‌کان کرد،^(۵) به‌ هۆی هاوکارییه‌کانی خاچیه‌کانه‌وه‌، (صالح ئیسماعیل) توانی بارودۆخی ناوچه‌ی شام کۆنترۆل بکات، به‌لام دوا‌ی سه‌رکه‌وتنی به‌سه‌ر صالح ئه‌یوب له‌نزیك غه‌زه و

(۱). د. خاشع المعاضیدی: م، ص ۲۱۳.

(۲). المقریزی: م، ج ۱/ص ۲۹۱.

(۳). د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ ص ۱۰۳۵.

(۴). أبن تغری البردی: النجوم الزاهرة ج ۶/ص ۳۲۲.

(۵). المقریزی: م، ج ۱/ص ۳۰۸.

جولانه‌وه‌ی به‌ره‌و میسر به‌مه‌به‌ستی داگیرکردنی ئەم بارودۆخه گۆپا، له‌و کاته‌دا هیزی شام له (صالح ئیسماعیل) جیابوونه‌وه و بۆ شە‌پ‌ی خاچیه‌کان چوونه به‌ره‌ی برا میسر به‌هه‌کانیان و توانییان له‌ شە‌پ‌یکی گه‌وره‌دا زیانیکی قورسیان پێ بگه‌یه‌نن و کۆمه‌لێکیان به‌دیلی په‌وانه‌ی میسر بکه‌ن،^(١) ئەمه‌ بوویه‌ مایه‌ی گه‌رانه‌وه‌ی 'پیبوتی چواره‌م' به‌ شکست خواردوی بۆ ئە‌وروپا و هاتنی ریتشارد کورنول برای هنری سی‌هه‌می پاشای ئینگلترا، دوا‌ی چه‌ند مانگیک بێ به‌ ده‌ست هێنانی هیچ ئامانجیک گه‌راییه‌وه‌ ته‌نها پێگه‌ی عه‌سقه‌لانی چاک کرد، هه‌رچه‌نده‌ صالح ئە‌وه‌ی پێ راگه‌یانده‌ که‌ پ‌یزی پێککه‌وتنه‌نامه‌ی نێوانیان ده‌گرێت به‌لام بێ ئاکام بوو،^(٢) له‌ راستیدا مه‌ترسی گه‌وره‌ له‌ سه‌ر ولاتی شام له‌و سه‌رده‌مه‌دا ململانی نیوان میره‌کانی بنه‌ماله‌ی ئە‌یوبی بوو، ئە‌م ململانی یانه‌ به‌‌پاده‌یه‌ک سه‌رقالی کردبوون قودس و به‌‌رژه‌وه‌ندی موسلمانان له‌ بیر چوو بوویه‌وه‌ و پاراستنی به‌‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی خۆیان له‌ به‌‌رچاو بوو، له‌ ئە‌نجامی ئە‌م ململانییه‌دا خاچیه‌کان چوونه‌ پالی مه‌لیک صالح 'فه‌رمانه‌‌ه‌وای دیمه‌شق، هاوکات صالح ئە‌یوب فه‌رمانه‌‌ه‌وای میسر له‌ سالی (٦٤٢/ک/١٢٤٤ز) داوا‌ی یارمه‌تی و هاوکاری له‌ خوارمه‌‌کان کرد، ئە‌وکات (١٠) ده‌ هه‌زار پیاوی خوارزمی گه‌یشته‌ ولاتی شام و 'گبری و نابلس' یان گرت و زۆر به‌ ئاسانی شاری قودسیان فه‌تخ کرد، له‌ (١١)‌ی ته‌مووزی سالی (٦٤٢/ک/١٢٤٤ز) خاچیه‌کانیان ناچار کرد شاره‌که‌ به‌‌جێ به‌‌یڵن، دوا‌ی ئە‌وه‌ی 'ناصر داود' حاکمی ئوردن داوا‌ی لێکردن که‌ پێگه‌یان پێ بدهن، شه‌ش هه‌زاریان به‌‌ره‌و شاری یافا چوون و ته‌نها '٣٠٠' که‌سیان گه‌یشتن، دوا‌ی ئە‌وه‌ی خوارمه‌‌کان پلانێکیان بۆ گێژان و زۆربه‌یان لێ کوشتن،^(٣) به‌م شیوه‌یه‌ قودس گه‌راییه‌وه‌ ده‌ستی موسلمانان و هیچ سوپایه‌کی خاچی هه‌ولی داگیرکردنی نه‌دا تا هاتنی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م (١٩١٤-١٩١٨ز)، به‌لام خاچیه‌کان له‌‌گه‌ل هاوپه‌یمانه‌که‌یان (صالح ئیسماعیل) هیزیان کۆکرده‌وه‌ و به‌‌ره‌و ولاتی میسر دژی صالح ئە‌یوب پێش‌ه‌‌ه‌واییانکرد، هاوکات خوارمه‌‌کان که‌وته‌ن دوا‌یان و توانییان له‌ شە‌پ‌یکی گه‌وره‌دا له‌ غه‌زه (٣٠) هه‌زاریان لێ بکوژن و هه‌زار دیلیان به‌‌ره‌و ولاتی

(١). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: همان سه‌رچاوه، ص ٣١٤.

(٢). د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ص ٣١٤.

(٣). د. عاشور: الحركة الصلیبیة، ج ٢/ص ١٠٤٢-١٠٤٥.

میسر رهوانه بکهن،^(۱) نه نجامه کانی ئەم شەڕه وهک شەڕی هەتین به لایه کی گه وره بوو بۆ سەر خاچیه کان، به شیوهیه ک میژوونوسی فه پهنسی (گروسیه) به (هەتینی دووهم) ناوی ده بات، سەرکه وتوان له م شەڕه دا که وتنه دوا ی هه له اتوان تا شاری عه ککا، دواتر صالح ئە یوب سزای فه رمانده موسلمان ه کانیدا که هاوکاری خاچیه کانیان کردبوو، (دهست به سه راگرتنی سامانی داود فه رمانه وای کرک و به دهسته وه دانی دیمه شق و ده رچوونی صالح ئیسماعیل به هندی پاره و پیگهی نزیک)^(۲) به م شیوهیه ده وله تی ئە یوبی به سه رکردایه تی (صالح ئە یوب) یه کرپی زی وه رگرت ه وه و ده سه لاتی به سه ر ولاتی میسر و دیمه شق و به یت ولمه قدیسا فراوان بوو.^(۳)

(۱) . ابن تغری البردی: م.ن، ج ۶ / ص ۳۲۳؛ د. خاشع المعاضیدی: م.ن، ص ۲۱۵.

(۲) . همان سه رچاوه، ج ۶ / ص ۳۲۴ - ۳۲۵.

(۳) . د. خاشع المعاضیدی وآخرون: همان سه رچاوه، ص ۲۱۵.

به‌شی یانزه‌هم
هه‌لمه‌ته‌کانی تری خاچیه‌کان

هه‌لمه‌تی هه‌وته‌می خاچیه‌کان

له دواى ده‌ركردنى خاچیه‌كان له به‌یت و لمه‌قدیس له‌سه‌ر ده‌ستى خوارزمه‌كان، بگریقى قودس نوینه‌رى نارد بۆ پۆژئاواى ئه‌وروپى تا بانگه‌شه‌یان بکات بۆ ئاماده‌کردنى هه‌لمه‌تیكى نوێ بۆ پزگاركردنى به‌یت و لمه‌قدیس له ولاتى شام، ئه‌م بانگه‌شه له لایه‌ن پاشای فه‌ره‌نسى "لويسى نۆیه‌م" قبول كرا، لويس تووشى نه‌خۆشى مه‌لاريا هاتبوو له كۆتایی سالی (١٢٤٢/ك/١٢٤٤ز) و په‌یمانیدا ئه‌گه‌ر چاك بێته‌وه سه‌ركردایه‌تى ئه‌م هه‌لمه‌ته ده‌كات، لويس زۆر توندپه‌و بوو بۆ خاچیه‌كان و به‌كێك بوو له به‌ناوبانگترین ناوى تومارگای قدیسی له سه‌ده‌كانى ناوه‌راستدا، له مجمعی لیون كه له سالی (١٢٤٣/ك/١٢٤٥ز) به‌سترا بپاری ئه‌م هه‌لمه‌ته درا به پالېشتى پاپا انوسنتى چواره‌م كه صكوکى غفرانى پى به‌خشین، ئه‌مه‌ش بۆ خۆى کاریگه‌رى ده‌روونی زۆرى هه‌بوو له سه‌ریان،^(١) لويسى نۆیه‌م بۆ ئه‌م هه‌لمه‌ته سى سال خۆى ئاماده‌کرد بۆیه ده‌توانین بلیین ئه‌م هه‌لمه‌ته فه‌ره‌نسى بوو، له (١٢)ى ئابى سالی (١٢٤٦/ك/١٢٤٨ز) پاريسى به‌جئ هېشت و پېش گه‌یشتنى بۆ میسر هه‌والى خۆى و هه‌لمه‌ته‌كه‌ى به نه‌ینى و له پێگه‌ى ئیمپراتۆر فردریكى دووه‌م گه‌یشته سولتانى ئه‌یوبى 'صالح ئه‌یوب'، فردریک هاوړی و خۆشه‌ویستی (سولتان کامل) بوو ئاره‌زووى له شه‌رى موسلمانان نه‌بوو، هاوکات نه‌یده‌توانی به ئاشکرا ناره‌زایى خۆى پېشان بدات دژى ئه‌م هه‌لمه‌ته، بۆیه هه‌ستا به ناردنى وه‌فدیكى خاچى به جل و به‌رگى بازارگانه موسلمانانه‌كان بۆ ئاگادارکردنه‌وه‌ى صالح ئه‌یوب له ئامانجى خاچیه‌كان له‌م هه‌لمه‌ته‌دا، به‌مه‌ش موسلمانان توانیان په‌ده‌گه‌کانى خۆیان ئاماده بکه‌ن.^(٢)

له پۆژى پینج شه‌مه‌مه رێکه‌وتى (١٩ى مانگی صفر سالی ٦٤٧/ ٣ى حوزه‌یرانى سالی ١٢٤٩ز) لويسى نۆیه‌م به‌خۆى و هێزه‌كه‌ى كه نزیکه‌ى (٥٠) هه‌زار ده‌بوو گه‌یشته به‌رامبه‌ر شارى دمیاک و بینى به‌رگه‌رى کارانى ئیسلامى به فه‌رمانده‌ى (فخرالدین) چاوه‌پوانن، له‌سه‌ر كه‌ناره‌كانى ده‌ریا شه‌رپێكى گه‌وره به‌رپابوو و خاچیه‌كان توانیان سه‌رکه‌وتن به ده‌ست به‌یئن به‌سه‌ر موسلماناندا، فخرالدین به‌شه و کشایه‌وه بۆ دیوى پۆژه‌هلاتى پووبارى نیل لای شارى دمیاک،

(١) . محمد مصطفى زیاده: حملة لويس التاسع على مصر، القاهرة، ١٩٦١، ص ٨٩ - ٩٠؛ د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ٢/ ص ١٠٥٢.

(٢) . ابن تغرى البردي: ج ٧/ ص ٢١١؛ محمد مصطفى زیاده، م.ن، ص ٩١.

له پوڅی دواتر له ویش کشایه وه بڼو باشوور له "شموم گناح"، دانیشتوانی دمیاک زور ترسان له گه مارو و شهر و کوشتن، بویه ناچار بوون شاره که یان به بی بردنی هیچ شتیک به جی بهیلن، هاوکات "تیین واصل" گله یی له (فخرالدین) و سهربازه کانی کرد له به جی هینشتنی شاری دمیاک و ترسانی خه لکی نهو شاره له گه مارو و کوشتن و برسیتی وهک جاری یه که م،^(۱) بهم شیویه شاری دمیاک چول بوو له بهرگریکاران و دانیشتوان، خاچیه کان زور به ئاسانی و به بی شهر چوونه ناو شاری دمیاک و مزگه وته کانیان کرده که نیسه و بگریکیان لی دانا، نه م پرووداوه گه وره ترین به لا بوو له میژووی نه م شاره دا، مه لیک (صالح نه یوب) بهرگریکارانی سزادا و هندیکیانی له سیداره دان،^(۲) (لویسی نویه م) بهم سهرکه وته ی له شاری دمیاک که به بی شهر به دهستی هینا زور له خوی بایی بوو، بویه ههستا به ناردنی نامه بڼو سولتان (صالح نه یوب) و تیایدا ئیهانه ی سولتانی کردو داوای خو به دهسته وه دانی لیکرد، کاتیک نه م نامه گه یشته سولتان که نه خوش بوو زوری پی ناخوش بوو، بویه هیزی له سهرباز و اعراب کوکرده وه و باره گای سهربازی له مه نصوره دانا و فه رمانیدا به وه لامدانه وه ی (لویسی نویه م) وشکستی پی هینانی بهرام بهر موسلمانان،^(۳) سولتان (صالح نه یوب) بهرام بهر خاچیه کان مایه وه و هندی جار تیپه سهربازی کانی دهنارده سهربان،^(۴) به لام نه خوشی زوری بڼو هینا و له (۱۵) ی شعبانی سالی (۶۴۷ک) کوچی دوا ی کرد،^(۵) له دوا ی خوی کوپه که ی "معظم تورانشاه" بووبه سولتان له میسر، هه رچهنده هه والی مردنی سولتان شاردرایه وه، به لام هه واله که گه یشته خاچیه کان، بویه ویستیان سوود له م دهرفته وه ربگر بڼو هیترش بردنه سهر شاری قاهیره له پیکای دهلتاوه، به لام دهریای (اشمسوم) پیکر بوو له پیش خاچیه کان بڼو گه یشتن به شاری مه نصوره که سه نته ری کوپوونه وه ی هیزه ئیسلامیه کان بوو، نه مه ش خالیکی گرنگ بوو بڼو موسلمانان بڼو لیدانی خاچیه کان و کوسپ خسته پیکه یان له پیشکه وتن به ره و قاهیره و زهره ریکی زوریان پی گه یاندن،^(۶) سهره پای نه و بارودوخه خاچیه کان

(۱). ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۲/ ص ۳۵۶.

(۲). د. عاشور: الحركة الصلیبیه، ج ۲/ ص ۱۰۶۳.

(۳). محمد مصطفی زیاده: م.ن، ص ۲۶۸.

(۴). المقریزی: السلوک، ج ۱/ ص ۳۳۷.

(۵). ابن واصل: م.ن، ج ۲/ ص ۳۵۹.

(۶). المقریزی: السلوک، ج ۱/ ص ۳۴۷.

به‌رده‌وام بوون له پیشکەوتن، به‌لام که‌وتنه ناو سی گو‌شه‌یه‌ک له لقی دمی‌اک و ده‌ری‌ای اش‌م‌س‌وم و موس‌لمانانی مه‌ن‌ص‌وره، خا‌چی‌ه‌کان تو‌انی‌ان له "س‌لم‌ون" به پ‌ی‌به‌ری ه‌ه‌ند‌ی دان‌ی‌شت‌وانی ئەو شار‌و‌چ‌که که موس‌لمانان نه‌بوون ب‌پ‌ه‌ر‌نه‌وه،^(۱) زۆر‌به‌ری سو‌پ‌ای خا‌چی‌ه‌کان به‌پ‌ی‌وه بوون بۆ شاری مه‌ن‌ص‌وره، سه‌ر‌ئه‌ن‌جام شه‌پ‌یکی گه‌وره و سه‌خت له نی‌وان ه‌ه‌رد‌و‌ولا پ‌وو‌یدا و موس‌لمانان سه‌ر‌که‌وت‌ن‌یکی گه‌وره‌یان به ده‌ست ه‌ی‌تا به سه‌ر‌کرد‌ایه‌تی م‌م‌لوک "ب‌ی‌بر‌س الب‌ن‌د‌ق‌داری" که دو‌ات‌ر بو‌وبه سو‌لتانی می‌سر و شام له سالانی (۶۵۸/ک / ۱۲۶۰ز) - (۶۷۶/ک / ۱۲۷۷ز)،^(۲) به‌م سه‌ر‌که‌وتنه موس‌لمانان ده‌ری‌ای اش‌م‌وس‌یان کۆن‌تر‌و‌ل‌کرد، (لویسی نۆیه‌م) کات‌یک ویستی ب‌گه‌ر‌ی‌ته‌وه بۆ دمی‌اک هه‌والی ئەوه‌ی پ‌ی گه‌یشت که موس‌لمانان پ‌ی‌گه‌ی گه‌ر‌انه‌وه‌یان ل‌ی گرت‌وه‌و ده‌ستی‌ان به‌سه‌ر ئەو که‌شتیانه‌دا گرت‌وه‌و که خو‌اردن و که‌ره‌سته‌ی جه‌نگ‌ی بۆ خا‌چی‌ه‌کان هه‌ل‌گرت‌بوو،^(۳) به‌م شی‌وه‌یه لویسی نۆیه‌م خۆی به‌گه‌مار‌و‌د‌راوی و لا‌واز ب‌ینی، بۆیه به نا‌چاری دا‌وای دان‌وس‌تان و پ‌یک‌که‌وت‌نی له سو‌لتان(الم‌ع‌م تور‌ان‌شاه) کرد، به‌لام سو‌لتان تور‌ان‌شاه دا‌وا‌که‌ی پ‌ه‌ت‌کر‌ده‌وه، کۆتای خا‌چی‌ه‌کان له "فار‌س‌کور" توشی شک‌ستی‌کی گه‌وره‌بوون به ده‌ستی موس‌لمان‌ه‌کان و ژمار‌ه‌یه‌کی زۆری‌ان ل‌ی کو‌ژ‌را‌و به دی‌ل‌گیران و لویسی نۆیه‌میش له نی‌و دی‌له‌کان‌دا بوو، به دی‌لی ه‌ی‌نایانه قاهیره، تور‌ان‌شاه پ‌یزی لی‌گرت دو‌ات‌ر ئازادی کرد به مه‌رج‌یک له شاری دمی‌اک ب‌کش‌ینه‌وه و شه‌ری موس‌لمانان نه‌که‌ن به‌م شی‌وه‌یه پ‌یک‌که‌وت‌نی ئاش‌تیان ئی‌م‌زا کرد بۆ ما‌وه‌ی "۱۰" ده‌سال.^(۴)

شایه‌نی با‌سه سو‌لتان م‌ع‌م تور‌ان‌شاه له پ‌و‌ژی (۲۷) مح‌رمی سالی (۶۴۸/ک / ۱۲ی ئایاری سالی (۱۲۵۰ز) به ده‌ستی م‌م‌لوکی "ب‌ی‌بر‌سی الب‌ن‌د‌ق‌داری" فه‌رمان‌ده‌ی سو‌پا‌که‌ی کو‌ژ‌را، به‌مه سه‌رده‌می ده‌وله‌تی ئەیوبی له می‌سر کۆتایی هات و که‌وته ده‌ستی م‌مال‌یک، به‌لام ولاتی شام به ده‌ستی (مه‌لیک ناص‌ری ئەیوبی) مایه‌وه، کات‌یک به هه‌والی پ‌و‌ودا‌وه‌کانی می‌س‌ری زانی، حه‌له‌بی به‌ج‌ی ه‌یشت و چ‌و‌وه ناو شاری

(۱) . د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ص ۱۰۶۸.

(۲) . د. خاشع المعاضيدي: م.ن، ص ۲۱۹.

(۳) . المقریزی: السلوک، ج ۱/ ۳۵۳.

(۴) . هه‌مان سه‌ر‌چاوه، ج ۱/ ص ۲۴۷؛ د. عاشور: م.ن، ج ۲/ ۱۰۶۶.

دیمه شق و دەستی بە سەرداگرت،^(۱) بەم پرووداوانە ممالیک توانیان ببنە پینگەیه کی بە هیز لە بەرامبەر مەترسی مەغۆلەکان و خاچیەکان لە ولاتی شام و میسر.^(۲)

مەترسی مەغۆلەکان لە ولاتی شام

جیهانی ئیسلامی لە سەدەی ۷/ک/ ۱۲ز تووشی هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان هات و کاریگەری راستەوخۆی هەبوو لەسەر میژووی موسڵمانانی ناوچەکە، ئەمەش لە ئەنجامی وێران و تالان کردنی شارە ئیسلامیەکان و داگیرکردنی شاری بەغداد سالی (۶۵۶/ک/ ۱۲۵۸ز).^(۳) بێگومان داگیرکردنی بەغدا، هێرش و پەلاماری ولاتی شامی بەدواوە بوو، ململانێی نێو خۆیی یارمەتیدەر بوو بۆ بەردەوام بوونی شەپری خاچیەکان، لەو کاتەدا (لویسی نۆیەم) گەڕایەووە ولاتی شام لە دوای ئازادکردنی لە موقەعی مەنصور پەیمانەکەی پێشیل کرد و هەستا بە کۆکردنەوێ خاچیەکان و هێرش بردنەسەر شارە ئیسلامیەکانی وەک (نابلس و صور)، هەر بەمەوێ نەوێ هەستا بە لکو ببووێ هاوێ پیمانی بزووێ نەوێ ئیسماعیلییە "الحشیشیە" لە لایەک و مەغۆلەکان لە لایەکی تر،^(۴) بەو هیوایی ولاتی شام کۆنتڕۆل بکات و بە هاوکاری مەغول میسر داگیر بکات، هەر وەها ئەرمانەکانی نصاری بە فرماندەیی "هیتوم"ی پاشای ئەرمینیای بچووک ببوونە هاوێ پیمانی هۆلاکو بۆ پزگارکردنی بەیت و لمەقدیس لە دەستی موسڵمانان،^(۵) بەم شێوەیە مەترسی مەغۆلەکان لەسەر خاچیەکان نەبوو لە ولاتی شام، بە لکو خاچیەکان هیوایان زۆر بوو بە هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان، چونکە پێیان وابوو ئامانجەکانیان بەدی دەهێنێت، لەبەر ئەم فاکتەرە (لویس نۆیەم) عەککای بەجێ هێشت بۆ فەرەنسا لە (۲۵)ی نیسانی سالی (۱۲۵۴ز)، ئەمەش دوای ئەوێ دلیا بوو لە بەرژەوێ خاچیەکان بە شێوەیەکی گشتی لە ولاتی شام.^(۶)

لە مانگی رەمەزانی سالی (۶۵۷/ک/ ۱۲۵۹ز) سوپای مەغول بە سەرکردایەتی هۆلاکو لە ئازربێجان بە پێککەوتن بۆ ولاتی شام و تێپەکانی ئەرمانە نصاری

(۱). العبادی: قیام دولة الممالیک، القاهرة، ص ۱۲۲-۱۲۳.

(۲). د. خاشع المعاضیدی: م.ن، ص ۲۲۰.

(۳). فؤاد الصیاد: المغول في التاريخ، ص ۲۴۹-۲۸۷.

(۴). د. عاشور: الحركة الصلیبیة، ج ۲/ ص ۱۰۹۷-۱۱۰۰.

(۵). الصیاد: م.ن، ص ۲۹۱-۲۹۲.

(۶). د. عاشور: الحركة الصلیبیة، ج ۲/ ص ۱۱۰۲.

چوونه ژیر فرماندهی هولاکو، سهرهتا گماروی شاری میافارقین یاندا له دیاربهکر،^(۱) به بیانوی ئهوهی قسیسیکی یعقوبیان کوشتووه، مهلیک کامل (محمد بن مقفر بن عادل) قایل نهبوو به بهدهستهوه دانی میافارقین و بۆ ماوهی دوو سال بهرگریان له م شاره کرد، بهلام له کوتاییدا له بهر نهمانی خواردن و که رهستهی جهنگی و بلاو بوونهوهی نهخووشی و مردنی دانیشتوانی شارهکه، تهسلیم بوون و کامل دهستگیرکرا و گۆشتیان له گیانی بری و بووه هۆی مردنی و که له کهی بهرمیک هه موو ولاتیان پی گه راند،^(۲) ئه مهش ئه وه دهگه ینیت که ولاتی شام و موسلمانان تووشی هیرشی خاچیهکان هاتن له ژیر پهردهی پهلاماری مهغولهکان، و پیلانیان دانابوو بۆ داگیرکردنی بهیتولمهقدیس و ناوچهی رهها و دهکردنی له دهستی موسلمانان و دواتر دانی به نصاریهکان،^(۳) له دواي داگیرکردنی میافارقین بهرهو ماردین به پیکهوتن، دواي گهمارۆدانی بۆ ماوهی '۸' مانگ و به پیلانیک دژی مهلیک 'سعید ئه یوبی' شارهکه یان داگیر کرد له وکاته دا مهغولهکان هه ندی شارو پیکه ی ناوچهکه یان داگیر کرد له وانه نصیبین، هاوکات شارهکانی حران و رهها تهسلیم بوون، بهلام سروح که بهرگریان کرد دانیشتوانه که ی ئیبادهکرا، ههروهها منیج و شارهکانی تری ولاتی شام داگیرکرا، هاوکات مهلیک معقم تورانشاه بریاری پووبه پووبوونهوهی مهغولهکانیدا له شاری حهلب، بهلام شارهکه به هۆی گهمارۆی توندی مهغولهکان و خیانهتی ناوخۆ توانای بهرگری نهما، بهم شیویه له سالی (۱۲۶۰ز) حهلب کهوته دهستی مهغولهکان و هیرش بهران کۆشتاریکی زوریان لیکردن، جگه له بهدیل گرتنی '۱۰۰' ههزار ژن و مندال، زۆریه یان له بازارهکانی شام و ئهرمینا فروشران، نصاریهکان تووشی هیچ کیشه و زهره ریک نه هاتن، تهنانهت مزگهوتی حهلب به دهستی ههپومی ئهرمینی سوتینرا،^(۴) هیچ شاریک له پیشیان نهما تهنها دیمه شق نه بیت، له ویش مهلیک نصاری ئه یوبی ههلهات بۆ غهزه، له بهرئهوه دانیشتوانه که ی ناچار بوون شارهکه یان به دهسته وهدا هه ر چهنده قهلاي شارهکه بۆ ماوهی '۴۰' رۆژ بهرگری کرد بهلام سودی نهبوو، به هه مان شیویه شارهکه له لایه ن مهغولهکان و نصاری ییهکان پۆژ ههلات، تووشی

(۱) . د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م.ن، ص ۲۲۱.

(۲) الصیاد: م.ن، ص ۳۹۲.

(۳) . هه مان سه رچاوه، ص ۳۹۲.

(۴) . ابن تغری البردی: م.ن، ج ۷/ ص ۴۷؛ المقریزی: السلوک، ج ۱/ ص ۴۲۳.

تالان و ویران هات جگه له کاری تالانی و ویرانی داگیرکه‌ران عرق یان بردنه ناو مزگه‌وتی ئه‌یوبیه‌کان و هه‌ندی مزگه‌وت یان گوپی بۆ که‌نیسه^(۱).

جهنگی عین جالوت

له تشرینی دووه‌می سالی (۱۲۵۷/ک/۱۲۵۹ز) ولاتی میسر له ژیر فه‌رمانه‌وایی ممالیکدا بوو به سه‌رۆکایه‌تی (قگزن) که له پرووی سه‌ربازی و پامیاری، ده‌سه‌لاتی زۆر به هیز بوو، ببوووه تاکه سه‌رکرده له وه‌ستان به‌رامبه‌ر به مه‌غوله‌کان و هیزش بردنه سه‌ریان و پزگارکردنی ناوچه‌که له ده‌ستیان واته تاکه هیوای موسلمانان بوو، قگزن نامه‌ی نارد بۆ مه‌لیک ناصری ئه‌یوبی به‌وه‌ی جیگریتی و داوای لیکرد هاوپه‌یمان بن له دژی مه‌غوله‌کان له پیناو پزگار کردنی ولاتی ئیسلام^(۲).

خاچییه‌کان له شاری عه‌ککا بوون بۆیه (قگزن) هه‌ولیدا له گه‌لیان پیککه‌ویت به‌وه‌ی له پشته‌وه هیزش نه‌که‌نه سه‌ر موسلمانان له به‌رامبه‌ردا به‌لینی پیدان ئه‌گه‌ر سه‌رکه‌وت به‌سه‌ر مه‌غوله‌کاندا ئه‌وا ئه‌سه‌په‌کانیان به هه‌رزان پین ده‌فروشت^(۳).

هۆلاکو نامه‌یه‌کی زۆر توندی بۆ (قگزن) په‌وانه‌کرد که بێ هیچ کو‌ت و به‌ندی‌ک خۆی ته‌سلیم بکات ئه‌گینا له دانیش‌توانی عیراق و شام خراپ‌تری به‌سه‌ر دیت، به‌لام (قگزن) نامه‌که‌ی هۆلاکو کاری تی نه‌کرد و نه‌خه‌لاتا به‌و جه‌نگه ده‌روونی‌یه‌ی هۆلاکو، بۆیه فه‌رمانده‌کانی کو‌کرده‌وه بۆ ب‌پیاردان به شه‌ری مه‌غوله‌کان و پزگارکردنی موسلمانان، یه‌که‌م کار که‌کردی نوینه‌ری هۆلاکو‌ی ئیعدام کرد بۆ وه‌لامدانه‌وه‌ی شه‌ر به کرداری نه‌ک به ده‌روونی، هه‌روه‌ها موسلمانانی کو‌کرده‌وه و له وتاره‌که‌یدا پین راگه‌یاندن (من بۆ جیهاد له پیناوی خودا ده‌پۆم، ئه‌وه‌ی جیهاد ده‌کات با له‌گه‌ل من ئاماده‌ بیت، ئه‌وه‌ی جیهاد ناکات با بگه‌په‌ته‌وه بۆ ماله‌وه)، ئه‌م وتاره زۆر کاریگه‌ر بوو له پرووی ده‌روونی به‌سه‌ر موسلمانان هاوکات له وره‌ی جه‌نگاوه‌رانی به‌رزکرده‌وه بۆ شه‌رکردنی مه‌غوله‌کان،^(۴) فاکته‌ریکی تری ده‌روونی بۆ به‌رزبوونه‌وه‌ی وره‌یان گه‌شتنی نامه‌ی (صارم الدین ازبک بن عبدالله الاشرفی) که دیل بوو لای مه‌غوله‌کان له کاتی په‌لاماری ولاتی شام دواتر قایل ببوو

(۱) . رنسیمان: تاریخ الحروب الصلیبی، ج ۳/ ص ۵۲۸.

(۲) . ابن تغری البردی: م.ن، ج ۷/ ص ۸۰ الصیاد، م.ن، ص ۲۹۶.

(۳) . رنسیمان: م.ن، ج ۳/ ص ۵۳۶.

(۴) . المقریزی: السلوک، ج ۱/ ص ۴۳۰.

به کارکردن له خزمه تیان، ئه وهی له نامه که پروون کرده وه که ئامانجی مه غۆله کان چیه هاوکات نوسیوی ژماره یان که مه و ئه وهیزه نین لێیان بترسن،^(۱) به م شیوه یه (قگز) له میسروه به ناو خاکی خاچیه کان له تهنیشتی شاری عه ککا وه به پیکه وت وگه یشته نیوان نیسان و نابلس له (۱۵ رهمه زانی ۱۲۶۸ / ۱۲۶۰)، له موقعه ی (عین جالوت) به مه غۆله کان گه یشتن و شه پیکي زۆر گه وره و قورس له نیوانیان پروویدا که پیشتر مه غۆله کان شه پی وایان به خووه نه بینی بوو له ولاتی ئیسلامدا، مه غۆله کان له هه موو لایه که وه گه مارۆردان به شیوه یه ک (قگز) هاواری ده کرد و ده یگوت "وا اسلامه"،^(۲) ئه و پۆژه ته واو نه بوو هه تا هه موو مه غۆله کانیان کوشت و سه رکرده که یان "کیتوبوقا" به دیلی گیراو دواتر له سه ر فه رمانی سولتان کوژرا،^(۳) موسلمانان به م سه رکه وتنه زۆر دلخۆش بوون چونکه باوه پیان نه ده کرد بتوانن سه ربکه ون به سه ر مه غۆله کاند، هه والی ئه م سه رکه وتنه له ولاتی شام بلأوبیوه و ببووه هۆی هه له اتنی سه رکرده ی مه غۆله کان به تایبته له شاری دیمه شق له ترسی په لاماری موسلمانان، هه روه ها هاوکاره کانیان تووشی سزای خراپ هاتن به ده ستی موسلمانان له ئه نجامی خیا نه ته کانیان.^(۴)

ئه نجامه کانی جهنگی عین جالوت

۱. مه ترسی پیشکه وتنی مه غۆله کان بۆ خاکی میسر وهستا، دوا ی تیکشکاندن ی هیزه کانیان له ولاتی شام، به مه ش میسر و ولاتی مه غرب له په لاماری مه غۆله کان پزگاریان بوو، چونکه هه موو پیشکه وتنیکان له ناو برد.

۲. گه پانه وهی یه کیتی له نیوان میسر و شام، ممالیک فه رمانه وه بوون له ولاتی میسر.

۳. هیزی سه ره کیان له پۆژ هه لات مایه وه.

۴. سه رکه وتنی موسلمانان له عین جالوت گیانیکی نوێ یی به خشین له ململانی کردنی نصاری و بلأو کردنه وهی ئایینی ئیسلام له نیو مه غۆله کان، له ئیران

(۱). ابو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، ص ۲۰۷.

(۲). المقریزی: سلوک، ج ۱/ ص ۴۳۱.

(۳). الصیاد: م، ن، ص ۳۱۱.

(۴). ه- س، ص ۳۱۳- ۳۲۱.

مه‌غۆله‌كان تا پاده‌يه‌ك بيوونه موسلمان و ئاييىنى ئىسلام بيووه ئاييىنى پەسىمى ده‌وله‌تى مه‌غۆل له ئيران و فاكتەرى يارمه‌تى ده‌ربوو له نه‌مانى ميرنيشنى خاچيه‌كان له پوژه‌لات.

۵. په‌يوه‌ندى نيوانيان جيگير بوو و هه‌ردوولا هاوپه‌يمانى بوون دژى دوژمنى هاوبه‌شيان و بنه‌ماله‌ى هۆلاكو^(۱).

تيكشكانى خاچيه‌كان له هه‌لمه‌تى پىنجهم بيووه هۆى بيركرده‌وه له هه‌لمه‌تيكى نوڤ دژى پوژه‌لات، به‌لام كيشه له نيو خويان دروست بوو به تاييه‌تى نيوان پاپا و فرديرك و بيووه هۆى بيبه‌ش كردنى فرديرك له به‌ره‌كاتى كه‌نيسه، هاوكات له لايه‌ن پاپاوه بانگه‌شه‌كرا بۆ هه‌لمه‌تيكى دژى فرديرك، به‌لام له هه‌موو گرنگتر و سه‌ير تر نه‌وه بوو بپيشتنى خوين سولتان كامل به‌يت ولمه‌قديسى ته‌سليم به فرديرك كرد، دواى ئه‌و هه‌موو ساله له خه‌بات و جيهاد و خوين پرشتن به ماندوبوونى سولتاني سه‌لاح‌ددين له به ده‌ست هه‌تاني ئه‌و سه‌ركه‌وتنه‌ گه‌وره به‌سه‌ر خاچيه‌كان و پزگاركردى قودس، زۆر به ئاسانى فرديرك قودسى ده‌سكه‌وت، ئه‌مه‌ش بووه مايه‌ى نيه‌گه‌رانى موسلمانان به شيوه‌يه‌كى گشتى له‌به‌ر ئه‌و فاكته‌رانه‌ى باسما لى‌وه‌كرد، هاوكات خاچيه‌كان ئه‌م سه‌ركه‌وتنه‌يان پى ناخۆش بوو چونكه ده‌يانوت به شمشير پزگار نه‌كراوه، به‌لكو به پارانه‌وه ده‌ستيان كه‌وتوو، به‌لام ماوه‌ى پي‌كه‌ه‌وتنى نيوانيان بۆ ماوه‌ى (۱۰) ده‌ سال ده‌رفه‌تيكى چاك بوو بۆ خاچيه‌كان له خۆ ئاماده‌كردن بۆ هه‌لمه‌تيكى نوڤ له دواى مردنى مه‌ليك كامل و تيكچوونى بارودۆخى نيو بنه‌ماله‌ى ئه‌يوبى له ناوچه‌كانى (جه‌زيره و شام و ميسر)، به سه‌ره‌لدانى مه‌غۆله‌كان له دژى جيهانى ئىسلامى هاوپه‌يمانيان له‌گه‌ل به‌ستن بۆ داگيركردى ولاته ئىسلاميه‌كان، ئه‌مه‌ش بوو به‌هۆى زياتر بوونى كارى تالان و ويران و كوشتن و بپين و به‌ديل گرتن، به‌لام به سه‌ره‌لدانى مماليك و پرووخاندنى ده‌وله‌تى ئه‌يوبى به تاييه‌تى له دواى كوشتنى تورانشاه و ده‌رگرتنى ده‌سه‌لات له شام و ميسر له لايه‌ن مماليك و تيكشكاندى مه‌غۆله‌كان له شه‌پى عىن جالوت و بلابوونه‌وه‌ى ئاييىنى ئىسلام له نيو مه‌غۆله‌كان و هه‌لگه‌رانه‌وه‌يان له خاچيه‌كان، خاچيه‌كان نه‌يانتوانى قودس پزگار بكه‌ن تا جه‌نگى جيهانى يه‌كه‌م (۱۹۱۴-۱۹۱۸).

(۱). الصياد: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۳۱۴-۳۱۸: رنسيما: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۳/ ص ۵۲۷.

خاچ دروشمه‌کان دواى شکست هیتانیان له هه‌لمه‌تى شه‌شم و هه‌وته‌م و ده‌رکه‌وتنى مه‌ترسى مه‌غوله‌کان له پۆژه‌ه‌لات و تیکچوونى بارودۆخیان له ناوچه‌ى شام، هاوکات به هیز بوونى ممالیک و فراوان بوونى ده‌سه‌لاتیان و گێڕانه‌وه‌ى یه‌کیتى له نێوان شام و مصر، ئەم جاره ئاراسته‌ى هه‌لمه‌ته‌که‌یان گۆڕى به‌ره‌و پۆژئاواى عه‌ره‌بى له جیاتى (بیت المقدس) ئه‌ویش ولاتى تونس بوو.

هه‌لمه‌تى هه‌شته‌مى خاچیه‌کان

لویسى نۆیه‌م دواى تیکشان و شکست هیتانى له هه‌لمه‌تى هه‌وته‌مى خاچیه‌کان بۆ سه‌ر مصر و ناوچه‌ى شام گه‌ڕایه‌وه فه‌ره‌نسا، له ماوه‌ى مانه‌وه‌ى له پۆژه‌ه‌لات که چوار سالى خایاند نه‌یتوانى هیچ کاریک بۆ خاچیه‌کان به ئەنجام بگه‌یه‌نیت، به‌تایبه‌ت سه‌قامگیرکردنى بارودۆخى مه‌مله‌که‌تى (بیت المقدس).^(١)

دواى ئەوه‌ى لویسى نۆیه‌م ناوچه‌ى شامى به‌جێ هێشت، به‌ره‌ى ئیسلامى خه‌ریکی به‌ره‌نگارى هێرش و په‌لامارى مه‌غوله‌کان بوو که هه‌موو ناوچه‌کانیان داگیرکرد بوو، سه‌ره‌رای ئەنجامدانی کارى تالان و وێران و کاولکاری و کوشتارى بێ ئامان، به‌ شێوه‌یه‌ک به‌ره‌ى ئیسلامى نه‌یتوانى هه‌لوێستى کوتایى خۆى به‌رامبه‌ر خاچیه‌کان به ئەنجام بگه‌یه‌نیت، له‌و ماوه‌یه‌دا کێشه و ململانێى نێو خۆبى له نێو پاشماوه‌ى خاچیه‌کاندا سه‌رى هه‌لدا و بووبه‌ گرنگترین فاکتەر بۆ له‌ ناوچوونى مه‌مله‌که‌تى "بیت المقدس" و کوتایى بێ هیتانیان له پۆژه‌ه‌لات.

له سالى (٦٦٦/ك/ ١٢٦٧ز) لویسى نۆیه‌م بیری له هه‌لمه‌تیکى نوێ کرده‌وه، به‌لام ئاراسته‌که‌ى به‌ره‌و ولاتى شام و مصر نه‌بیت، به‌لکو شوینیکى تری ده‌ستینشان کرد، ولاتى (تونس) بوو به ئامانجى ئەم هه‌لمه‌ته نوێیه، میر "شارل انجو" برائى لویس که پاشای صقلیه بوو ئەم بیرۆکه‌ى په‌تکرده‌وه، چونکه کاریگه‌رى راسته‌وخۆى ده‌بوو له‌سه‌ر په‌یوه‌ندى بازرگانی نێوان صقلیه و تونس،^(٢) له کوتاییدا شارل ناچار بوو له‌گه‌ل براکه‌ى به‌شداری له‌م هه‌لمه‌ته‌دا بکات له ژێر کاریگه‌رى ئەم هۆکارانه:

١. ملکه‌جى و پشتگیری کردنى بۆ لویسى نۆیه‌مى برائى.

(١). ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ترجمة السيد الباز العرينى، بيروت، ١٩٦٧، ص ١٢٢.

(٢). قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٩٠، ص ١٥٩.

۲. شوین کهوتنی هه‌لهاتوو نه‌یاره‌کانی که له تونس بوون، ئه‌وانه‌ی له ئه‌نجامی وه‌رگرتنی ده‌سه‌لات له دورگه‌ی صقلیه له‌لایه‌ن (شارل)هوه پرویان کردبووه تونس.

۳. ناچار کردنی تونسیه‌کان له دانی باج به ده‌سه‌لاتدارانی(صقلیه)که پیشتر به ئه‌باگره‌ی ئه‌لمانیا‌یان ده‌دا.^(۱)

له راستیدا ئه‌م هه‌لمه‌ته به پیچه‌وانه‌ی هه‌لمه‌ته‌کانی تری خاچیه‌کان بۆ یه‌که‌م جار ئاراسته‌که‌ی به‌ره‌و ولاتیکی پۆژئاوای عه‌ره‌بی بوو، ئه‌مه‌ش ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت که خاچیه‌کان به‌ته‌نها مه‌به‌ستیان داگیرکردنی پۆژه‌ه‌لاتی ئیسلامی نه‌بووه، به‌لکو ئامانجیان داگیرکردنی ته‌واوی جیهانی ئیسلامی بووه، ئه‌مه‌ش به‌هۆی ململانیی ئایینی نیوان ئیسلام و مه‌سیحیه‌ت که که‌نیسه‌ی کاسۆلیکی پالیشتی بوو.^(۲)

له مجمعی "کلیرمونت" له سالی (۴۸۸/ک/ ۱۰۹۶ز)دا پاپا هانده‌ری بیروکه‌ی درێژه‌دان به‌شه‌ر بوو له ده‌ره‌وه‌ی ئه‌وروپا، ئه‌مه‌ش بۆ خۆی مه‌به‌ست و سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی پاپا بوو بۆ داگیرکردنی جیهانی ئیسلامی له ژیر ئالای مه‌سیحیه‌ت، کاریگه‌ری ئایینی له‌سه‌ر دانیشتوانی ئه‌وروپا له پیشوازی کردنی ئه‌م شه‌پانه‌دا که نزیکه‌ی دوو سه‌د سالی خایاند به‌ئاشکرا دیاربوو.

لویسی نۆیه‌م ده‌یویست شکست و دۆراندنه‌کانی له میسر و ولاتی شام به‌سه‌رکه‌وتنیک له داگیرکردنی ولاتیکی پۆژئاوای عه‌ره‌بیدا قه‌ره‌بوو بکاته‌وه، ولاتی تونس له‌به‌ر نزیکه‌ی له که‌ناره‌کانی ئه‌وروپا و بۆ‌چوونی هه‌له، به‌وه‌ی که فه‌رمانه‌ه‌وای تونس^(۳) مه‌یلی بۆ لای مه‌سیحیه‌کان هه‌یه و که‌سیکی لاوازه، وای له لویس کرد ولاتی تونس هه‌لبژیریت و بیکات به ئامانجی هه‌لمه‌ته‌نوێکه‌ی، به تاییه‌ت دوا‌ی ئه‌وه‌ی براهه‌ی میر "شارل انجلو" ببوووه فه‌رمانه‌ه‌وای دورگه‌ی صقلیه و بووبه‌بنکه و پشتی هه‌یزه‌کانی له‌م هه‌لمه‌ته‌دا، لویس پنی وابوو ئه‌گه‌ر بیت و ولاتی تونس داگیر بکات ئه‌وا بارودۆخی جوگرافی و ماددی زه‌مینه‌ ده‌رخسیت بۆ ئه‌نجام دانی هه‌لمه‌تیک بۆ سه‌ر ولاتی مصر.^(۴)

(۱). سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، القاهرة، ۱۹۶۳، ج ۲/ص ۱۱۷۷.

(۲). هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۱۲۳۷.

(۳). ناوی أبو عبدالله محمد المستنصر بالله الحفصي (۱۲۴۹-۱۲۷۷)، بیروانه (زامباور: معجم الانساب، ترجمة زكي محمد وآخرون، القاهرة، ۱۹۵۱-۱۹۵۲، ص ۱۱۵).

(۴). سعید عبدالفتاح عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ص ۱۲۳۸.

هیزه‌کانی هه‌لمه‌تی هه‌شته‌می خاچیه‌کان به‌فرمانده‌یی لویسی نو‌یه‌م کوبوونه‌وه و ژماره‌یان به‌نزیکه‌ی (٤٠) چل هه‌زار ده‌خه‌ملێنرا، که پێکهاتبوون له:

١/ (٦) شه‌ش هه‌زار سوار.

٢/ (٣٠٠٠) سی هه‌زار سه‌ربازی پیاده.

٣/ (٣٠٠) سێ سه‌د به‌له‌می گه‌وره و بچووک.^(١)

ئه‌م هیزانه له سالی (٦٦٨ک / ١٢٧٠ز) دا له ده‌ریاووه به‌ئاراسته‌ی که‌ناره‌کانی تونس به‌پێکه‌وتن، کاتی‌ک هه‌والی ئه‌م سوپا گه‌وره‌یه گه‌یشه سولتانی تونس "المستغرابی زکریا"، ئه‌ویشبه‌خێرای هه‌ستا به‌وه‌رگرتنی کۆمه‌لیک ئیجرائاتی به‌رگری کردن له ناوچه‌که به‌م شیوه‌یه:

١. فرمانی به‌که‌شتیگه‌لی تونسیدا بۆ چاودیری کردنی جموجۆلی دوژمن و ناردنی زانیاری سه‌ره‌تایی ده‌رباره‌ی جموجۆله‌کانیان.

٢. فرمانی ده‌رکرد بۆ هه‌موو شاره‌کان بۆ خۆ ئاماده‌کردن و چاکردنی پێکه‌که‌نارییه‌کان پێش گه‌یشتنی هیزی دوژمن.

٣. ناردنی نوێنه‌ر بۆ هه‌موو هه‌ریمه ئیسلامیه‌کان له (ئه‌نده‌لوس) و باکووری ئه‌فریقا و ئاگادارکردنه‌وه‌یان له هاتنی ئه‌م هه‌لمه‌ته، هاوکات داوای یارمه‌تی لێکردن بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی هیزی خاچیه‌کان^(٢).

داوای گه‌یشتنی هیز و یارمه‌تی له هه‌ریمه ئیسلامیه‌کانه‌وه، سولتان له‌گه‌ل فه‌رمانه‌کانیدا کۆبویه‌وه و بریاری پتویستیاندا، ئه‌نجامی ئه‌م دانیشتنه دوو بۆچوونی لێ که‌وته‌وه ئه‌وانیش:

١. له‌ده‌ریادا پووبه‌پووی خاچیه‌کان ببنه‌وه و تێکیان بشکێنن و ناچاریان بکه‌ن پێش ئه‌وه‌ی بگه‌نه وشکانی بگه‌پێنه‌وه.

٢. پێکه‌ بده‌ن به‌ خاچیه‌کان له که‌ناره‌کاندا دابه‌زن دواتر گه‌مارۆیان بده‌ن له وشکانیدا و له‌ناویان ببه‌ن، بیانووی ئه‌م پێگایه ئه‌وه بوو ئه‌گه‌ر بیت و له‌ ده‌ریادا لێیان بده‌ن ئه‌وه پوو ده‌که‌نه به‌نده‌ره‌کانی تر که هیزی به‌رگری چاکی لێ نییه، بۆیه چاکتر وایه پێکه‌یان بده‌ن له به‌نده‌ری (قرگاجنه) دابه‌زن، ئه‌مه داوای ئه‌وه‌ی

(١). ابن خلدون: تاریخ ابن خلدون، مؤسسة جمال للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٩، ج ٦/ ص ٩٢.

(٢). عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ١١٧٨.

هه والگره کان فه رمانده کانیان ئاکادار کردبوویه وه له وهی که خاچیه کان له بهندهری (قرگاجنه) دابه زن، له کوتاییدا سولتان بهم پیتشیاره پازی بوو^(۱).

له سالی (۱۲۷۰/ک/۶۶۸) هیزه کانی خاچیه کان که دابهش بیوون بۆ سه رهوت کۆمه له بنکه کانیان له صقلیه و سردینیا به رهو تونس به پچ کهوتن و ئامانجیان 'مرسی الحیره' بوو له شاری قرگاجنه، له مانگی ته ممووزی سالی (۱۲۷۰/ک/۶۶۸) گه یشتنه که ناره کانی ئه و شاره به بی ئه وهی هیزی موسلمانان پووبه پووین بینه وه، خاچیه کان هیزه کانیان له شاریکی کۆنی پووخا ودا دابه زند و هه ولی چاککردنی پیگه و شورا کانیاندا، هاوکات موسلمانانیش ههستان به دابهش کردنی هیزه کانیان بۆ سهوت بهش به فه رماندهیی به کیک له سه رکرده کانی 'موحدین' دوا ی بینینی بارودۆخی خاچیه کان له ناوچه که، سه رکرده یه تی به ره ی ئیسلامی له نیوه شه ودا بپیری هیرشیدا و شه ر له نیوان هه ردوولا به رپابوو، له ئه نجامدا ۵۰۰ خاچ دروشم کوژران و موسلمانان کشانه وه بۆ شوینه کانی خویان، هاوکات هیزه کانی خاچیه کان له شوینیکی ته سکدا گه مارۆدران و هیچ په یوه ندیه کیان به ده ره وه نه ما، ته نها له پینگای ده ریا وه په یوه ندییان به بنکه کانیان له سردینیا و صقلیه وه مایه وه، خاچیه کان له م بارودۆخه دا تا شهش مانگ مانه وه، ئه مهش بوو به هۆی بلا و بوونه وهی نه خۆشی له پیزی سوپا که یان،^(۲) و له ئه نجامدا هه لو یستی کارگیزیان تیکچوو به تاییه ت له دوا ی مردنی لویسی نویه م، به مهش خاچیه کان ئاره زووی به رده وام بوونی شه ریان نه ما له گه ل موسلمانان، بۆیه ناچار بوون داوا ی دانوساندن بکه ن، دوا ی دانوساندنیک له نیوان هه ردوولا له سالی (۱۲۷۰/ک/۶۶۹) پیکه و تننامه ی ناشتی یان واژو کرد بۆ ماوه ی (۱۵) سال،^(۳) بهم شینویه هه لمه تی هه شته می خاچیه کان به سه رکرده یه تی لویس نویه می پاشای فه ره نساکوتایی هات، دوا ی ئه م هه لمه ته خاچیه کانی پۆژه لات بی هیوا بوون له گه یشتنی هه لمه تیکی نو ی بۆ پۆژه لات و پزگار کردنیان له و قه یرانه ی تیدا بوون^(۴).

(۱). خاشع المعاضیدی وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۲۳۶.

(۲). ستیفن رنسیمان: تأریخ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، بيروت، ۱۹۶۷، ج ۳/ ص ۵۰۲.

(۳). ابن خلدون: هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ج ۶/ ص ۲۹۴.

(۴). رنیه گروسیه: الحروب الصليبية (صراع الشرق والغرب)، ترجمة: أحمد إيبش، دار قتيبة، ط ۱، ۲۰۰۲.

دمشق، ص ۹۲.

کوتای خاچیهکان له رۆژهلات

خاچیهکان له رۆژهلات زۆر لاواز و بێ توانا بوون، ئەگەر موسلمانان خەریکی چارەسەکردنی هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان نەبوونایە، پێشتر له رۆژهلات کوتایان پێ دەهێنان، بەلام هێرشێ مەغۆلەکان مانەوهی خاچیهکانی له رۆژهلاتدا درێژه پێدا، تێهەلچوون و شەپی نێوان موسلمانان و خاچیهکان دواى تێکشکانی مەغۆلەکان له شەپی (عەین جالوت) له سالی (٦٥٨/ک / ١٢٦٠ز) له سەردەمی سولتان 'رکن الدین بیبرس' سەری هەلدايهوه،^(١) سولتان(بیبرس)دواى ئەوهی بارودۆخی ولاتەکی سەقامگیر کرد، بە فەرماندەیی هێزێکی گەورە له ولاتی مصر بەرهو ولاتی شام بەرێکەوت، کاتیک سولتان و هێزەکی گەیشتنە ناوچە یافا گەمارۆیاندا، دواى ئەوهی هێزی خاچیهکان نەیانتوانی بەرگری بکەن ناچار شارەکهیان بەجێ هێشت و هەلھاتن، هێزی موسلمانان بەبێ شەڕ چوونە ناو شارەکه، خاچیهکان داواى دلتیابوونیان کرد له سولتان، دواى دلتیابوونیان له پەیمانی سولتان قەلاى شارەکهیان بەجێ هێشت و له رێگای دەریاوه گەرانەوه شاری (عەککا)، دواتر سولتان بپاریدا قەلاکە بپروخینن، له دواى تەواو بوونی ئەم کارە بەرهو پێگەى (شقیف) بەرێکەوتن و توانیان داگیرى بکەن، هاوکات سولتان (بیبرس) دواى ئەوهی هێزی بەرگری له (شقیف) دانا هێزێکی ناردە سەر "الباشورە" و پزگاری کرد، دواتر هێزێکی تری ناردە سەر (دمشق) و (گرابلس)، ئەم هێزە بەرهو پێگەى (الاکراد)^(٢) بەرێکەوت و گەمارۆیاندا، دواتر ئەم هێزە پێگەى (الاکراد)ی بەجێ هێشت و (حمص) و (حماء وافامیه)ی پزگار کرد.^(٣)

(١) . عاشور: هەمان سەرچاوهی پێشوو، ص ١٠٨٦.

(٢) . (حصن الاكراد) قەلايەکی بە هێز و پۆلایینە دەکەوتیتە سەر چیا، کە لە بەشی رۆژناواوه، بەرامبەر شاری (حمص)وه، ئەو چیاى (الجليل) کە پەيوەندى بە لێنانەوه هەيه له نێوان بعلبک و حمص (ياقوت الحموی: معجم البلدان، ج ٢/ ص ١٥٢).

ججج

(٣) . خاشع المعاضيدي وأخرون: هەمان سەرچاوهی پێشوو، ص ٢٣٥ - ٢٣٦.

پښتانه ګرځولنه

هينري موسلمانان له سالي (۱۶۵۸/ ۱۶۶۰ز)^(۱) له ناوچه (اماميه) هره بهره شاري (نه تګيا) به پښتانه، دواي ګه شتني نه هيزه، سولتان سوپاکه ي کرده سي به شه وه و هر به شتيګيان نه رکي خوي هه بوو:

۱. به شي يه کهم - ناراسته که يان به ره به نده ري (سويديه) بوو، نه رکيان پښي هه موو نه و پښتانه بوو که شاري نه تګياي به دهر يا ده به شه وه.

۲. به شي دوهم - ناراسته که يان به ره باکور بوو بو پښي پښتانه نيوان (نه تګياو قيليقي) بو نه وه ي هچ يارمه تيه کيان پي نه گات.

۳. به شي سيمه - که به شي ګه وري هيزه کان بوو به فرمانده ي سولتان خوي، نه رکي هيز برنده سر شاري نه تګيا و پښتانه ګرځولنه بوو^(۲).

"الکند سګل سيمون" فرمانده ي خاچيه کان بوو له شاري (ګرابلز)، پښاري دا سر ګردايه تي سوپايه ک بکات بو ليداني هيزه ئيسلامييه کان و پووه پووه بونه ويان له دهره وه ي شاره که، به لام هينري موسلمانان توانيان سرکه وتن به سر خاچيه کاندا به ده ست به يني و فرمانده که يان به ديل بګرن،^(۳) دواتر موسلمانان کان له (۴) په مه زاني سالي (۱۶۵۸/ ۱۶۶۰ز) هه ستان به هيز شي ګه شتي بو سر شوري شاره که، دواي کوشتاري کي زور توانيان که ليني ک بکه نه شوري شاره که و له وکه لينه وه بچه ناو شاري نه تګيا، به م شيويه يه کهم ميرنشي خاچيه کان له پوڙه لاتي ئيسلامي دواي "۱۷۱" سالا فرمانده وايي کوتايي هات نه مه ش ګه وري ترين شکست بوو بو خاچيه کان و پووه سره تاي نه مانيان له پوڙه لات^(۴).

هه لويستي خاچيه کان

که وتني شاري نه تګيا به ده ستی موسلمانان دهنګ دانه وه يه کي ګه وري هه بوو له نه وروپا، به لام بي هينري و لوازي بزوتنه وه ي خاچيه کان له ولاتاني نه وروپاي پوڙتواو، به تايه ت "فهرنسا و نه لمانيا و ئينګلته را" پووه هزي نه وه ي

(۱). ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ج ۷/ ص ۱۴۳.

(۲). عاشور: هه مان سرچاوه ي پيشوو، ص ۱۰۹۴.

(۳). رنسيان: هه مان سرچاوه ي پيشوو، ص ۵۵۸.

(۴). ابن تغري بردي: هه مان سرچاوه ي پيشوو، ص ۱۴۳.

وه لامدانه وهی خاچیه کان و به تاییهت پاپا که پیشتر بانگه شهی ده کرد بۆ پژگارکردنی (بیت المقدس) له پۆژهلات زۆر لاواز بیت، ئەم قهیرانه پاشا "اراجون جیمسی به که می" ههژاند، بۆیه به کهشتیگه لیکه گه وره و به هیزه وه له سالی (۶۶۸/ ۱۲۶۹ز) له (به رشه لۆنه) وه به ئاراسته ی پۆژهلات به پیکه وت، له پیکه دا ئەم کهشتیگه له تووشی گه رده لولیکه به هیزهات، ناچار هه ندی له کهشتیه کان گه رانه وه بۆ به رشلۆنه، ئەو کهشتیانه ی مانه وه له گه ل هه ردوو کوپی پاشا له کوتایی سالی (۶۶۸/ ۱۲۶۹ز) گه یشتنه شاری (عه ککا) و زۆر دل گه رم بوون بۆ شه ر کردن له گه ل موسلمانان، هاوکات (مه لیک قاهر بیبرس) یش گه یشته ناوچه ی عه ککا،^(۱) بیبرس به شیکه ی زۆری هیزه که ی له ناوچه که حه شاردا بوو، ته نها هه ندی هیزی له به رامبه ر شاری عه ککا دا ئاشکرا کرد که ژماره یان ده گه یشته (۳) سی هه زار سه رباز، لیژهدا ته کنیکه ی سه ربازی به کاره ینا بۆ چه واشه کردنی خاچیه کان بۆ ده رچون و شه پکردن له گه ل موسلمانانه کان له ده ره وه ی شاری عه ککا، له م بارودۆخدا هیزی خاچیه کان گه یشته شاری عه ککا و فه رمانده کانی ئاره زووی شه پی موسلمانانه کانیان هه بوو، بۆیه بریاری شه پیاندا، به لام فه رمانده کانی خاچیه کان له شاره که پیکر بوون له به رده م ده رچونیان له شاری عه ککا بۆ ئه وه ی نه که ونه ناو بۆسه ی موسلمانانه کانه وه هه ک چۆن پیشتر تیبیکه فه ره نسی که وتبووه بۆسه ی موسلمانانه کانه وه، ناچار ئەم هیزه گه رایه وه ئه وروپا و هیه چ ئاکامیکه نه پیکه، هاوکات بارودۆخی خاچیه کانی پۆژهلات به ره و ئاقاریکی خراپ هه نگاوی ده نا.^(۲)

پژگارکردنی پیکه ی (الاکراد)

قاهر بیبرس له سالی (۶۵۹/ ۱۲۶۰ز) به سه رکردایه تی هیزیکی گه وره له شاری قاهره وه که وته پێ بۆ شاری دیمه شق، دوا ی گه یشتنی رایگه یاند که ئامانجی ئەم هه لمه ته ی پیکه ی (الاکراد) ه، بۆ ئەم مه به سه ته پلانیکه داناو هیزه که ی دابه شکرد بۆ دوو به ش، بۆ ئه وه ی دوژمن ئاراسته که ی نه زانیته، بریاریدا هه ردوو هیزه که به دوو پیکه ی جیاوازا به پیکر بکه ون و دواتر له شوینیکی دیاریکراودا یه ک

(۱). هه مان سه رچاوه، ص ۱۴۷.

(۲). رنسیمان: هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ص ۵۶۷.

بگرته‌وه، به‌شی یه‌که‌می ئه‌م هیزه به‌فرمانده‌ی خۆی بوو، به‌شی دووه‌می به‌فرمانده‌ی کوپه‌که‌ی (پاشا سعید) بوو،^(۱) هیزه‌کان له‌سالی (۶۵۹ک / ۱۲۶۰ز) له‌دمه‌شق که‌وته‌ جو له‌ و ئامانجه‌ سه‌ره‌تاییه‌کانیان هیزش و په‌لاماردانی پینگه‌ و قه‌لاکانی 'جبله‌ واللازقیه‌ والمرقب و عرقه‌ و مرقیه‌ والقلعیات و صافیتا و المجدل' بوو، دواتر ئه‌م هیزانه‌ به‌ره‌ و پینگه‌ی الاکراد که‌وته‌په‌ی و گه‌مارۆیاندا و ده‌ستیان کرد به‌هیزش و په‌لاماری ئه‌م پینگه‌یه‌ و له‌ سێ هیزشی گه‌ورده‌ا توانیان شوراکانی پینگه‌که‌ پرزگار بکه‌ن و ته‌نها قه‌لاکه‌ له‌ پێشیان مایه‌وه‌، هاوکات دانیشتوانی ناو قه‌لاکه‌ ئه‌م هیزه‌یان بینی داوای خۆ به‌ ده‌سته‌وه‌ دانیان کرد، به‌م شیوه‌یه‌ له‌ پوژی (۲۳)ی شعبانی سالی (۶۵۹ک / ۱۲۶۰ز) قه‌لاکه‌یان دایه‌ ده‌ستی پاشا 'الفاهر بیبرس'، داوای ئه‌وه‌ی 'فاهير بیبرس' بارودوخی ناو قه‌لاکه‌ی کۆنترۆل کرد، ترس چووه‌ دل و ده‌روونی خاچیه‌کان و ناچار داوای پینگه‌وتنیه‌یان کرد،^(۲) پاشا دانوساندن هه‌ردوولا پینگه‌وتننامه‌ی ئاشتیان واژوکرد بۆ ماوه‌ی '۱۰' سال و '۱۰' مانگ و '۱۰' پوژ،^(۳) دوا به‌داوای ئه‌م پینگه‌وتننامه‌یه‌ هیزه‌ موسلمانانه‌کان به‌ره‌ و پینگه‌ی 'ابن عه‌ککار' له‌ باکووری شاری گرابلس که‌وته‌په‌ی و گه‌مارۆیاندا، له‌ ئه‌نجامدا دانیشتوان و به‌رگریکارانی قه‌لاکه‌ داوای ده‌رچوونی خاچیه‌کان خۆیان دابه‌ ده‌سته‌وه‌، داوای گرتنی ئه‌م قه‌لایه‌ هیزه‌ی موسلمانانه‌کان به‌ سه‌روکایه‌تی سولتان (بیبرس) په‌لاماری شاری گرابلس یان دا و دانوساندن له‌ نیوان میری ئه‌م شاره‌ و پاشا (فاهر بیبرس) ده‌ستی پێکرد، له‌ ئه‌نجامدا پینگه‌وتنیه‌کیان ئیمزاکرد بۆ ماوه‌ی (۱۰) سال، داوای ئه‌وه‌ گه‌رانه‌وه‌ بۆ شاری دیمه‌شق به‌ مه‌به‌ستی گرتنی پینگه‌ی (القرین) که‌ ده‌که‌وته‌ نزیک شاری (صفد)، ئه‌م هیزه‌ توانیان گه‌مارۆی پینگه‌که‌ بده‌ن، ناچار به‌رگریکارانی پینگه‌که‌ داوای دلنیا‌بوونیان کرد، داوای وه‌رگرتنی دلنیا‌یی به‌رگریکارانی قه‌لاکه‌ خۆیان دابه‌ ده‌ست موسلمانانه‌کانه‌وه‌، پاشا (فاهر بیبرس) فرمانیدا شورای پینگه‌که‌ بپروخنین، داوای ئه‌وه‌ هیزه‌کانی به‌ره‌ و (مصر) به‌پینگه‌وتن، له‌کاتی گه‌رانه‌وه‌یاندا له‌ نزیک شاری (عه‌ککا) سه‌ربازگه‌یان دانا و سولتان ته‌ماشای ناوچه‌ی (عه‌ککا)ی ده‌کرد، دواتر له‌ سالی (۶۷۰ک / ۱۲۷۱ز) که‌وته‌په‌ی بۆ مصر داوای ئه‌وه‌ی هیزه‌که‌ گه‌یشه‌

(۱). ابن تغري بردي: همان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۱۵۰

(۲). رنیه‌ گروسیه: همان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۹۲.

(۳). ابن تغري بردي: همان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۱۵۱.

نیوان (قیساریه وارصوف) له وی سهربازگه یان دامه زراند و دهستان کرد به هیرش بق سهر شاری عه ککا، دوا به دوا ی ئه و هیرشانه فرماندهی خاچیه کان داوای دانوساندنیان کرد، له نه جامدا په یمانیکیان واژو کرد بق ماوهی (۱۰) سال و (۱۰) مانگ.

له (۲۲) ی په مه زانی سالی (۶۷۶ ک / ۱۲۷۷ ز)^(۱) پاشا (قاهر بیبرس البندقاری) کوچی دوا یی کرد، به مردنی به ره ی ئیسلامی چالاک ترین سهر کرده ی ئه و سهرده مه ی له ده ستدا، بیبرس توانی له ماوه ی سهر کردایه تی کردنی به ره ی ئیسلامی مه ترسی مه غوله کان له ناوچه که دا نه هیلیت، هاوکات توانی کومه لیک شار و پنگه و قه لا پزگار بکات، له وانه (قیساریه، ارصوف، صفد، گبریه، یافا، الشقیف، انگاکیه، بغراس، القصیر، حصن الاکراد، عه ککا، القرین، صافیتا، مرپییه)، چهند شوینیکی تریش له نه جامی پیکه وتنی له گه ل خاچیه کاند، به هاو به شی به پریوه یان ده برد له نیوان خویندا دابه شیان کرد بوون ئه وانیش (گرقب، بانیاس، انگرس) بوون، له دوا ی خوی کوره که ی سولتان (سعید ناصر الدین محمد) که نازناوی "برکه خان" بوو شوینی گرت هوه، به لام هیچ پو لیک نه بوو له پرو دواوه کانی سهر گوره پانی سیاسی و سهربازی ناوچه که، له دوا ی ئه ویش مه لیک (عادل) ی برای ده سه لاتی وه رگرت، به لام له هه مان سالدا له ده سه لات ده رکرا، دوا ی ئه و له سالی (۶۷۸ ک / ۱۲۷۹ ز)^(۲) سولتان (منصور سیف الدین قلاوون الالفی) ده سه لاتی وه رگرت، له نه جامی جیکیر نه بوونی ده سه لات میرنیشینی دیمه شق به سهر کردایه تی میر (شمس الدین سنقر الاشقر) که جیکری مه لیک (قاهر) بوو له دیمه شق له میسر جیا بوویه وه، سولتان (منصور) له سالی (۶۷۹ ک / ۱۲۸۰ ز) هیزیکی ئاماده کرد و به ره و دیمه شق به پیکه وت، ئه م هیزه توانی یه کیتی نیوان میرنیشینی دیمه شق و مصر بگیریت هوه، به مهش به ره ی ئیسلامی گه رایه وه دوخی خوی، دوا ی ئه م پرو دواوه هیزه کانی سولتان قلاوون له سالی (۶۸۳ ک / ۱۲۸۴ ز) گه یشتنه پنگه ی (المرقب) و گه مارویندا، دوا ی ئه وه ی هیزه که ی سولتان به مه نه نیق هیرشیان کرده

(۱). المقریزی: السلوک لمعرفة دول الملوك، ج ۱/ ص ۲۳۶.

(۲). ابن تغري بردي: هه مان سهرچاوه ی پیشوو، ص ۲۹۲.

سەر پێگهکه، بهرگریکارانی پێگهکه خۆیان دا به دهستهوه، ئهم هیزه دواى ئهوهى (مرقبه)شیان له دهستی خاچیهکان رزگار کرد، گهراڤهوه قاهیره.^(۱)

رزگارکردنى تهرابلس

له دواى پرۆسهى رزگارکردنى ناوچهکان، قلاوون بریاری دهکردنى خاچیهکانى له شارى (گراپلس)دا، بۆ ئهم مهبهسته له سالى (۶۸۸/ک / ۱۲۸۹ز) له شارى قاهیرهوه بهرهو دیمهشق و له ویشهوه بۆ شارى تهرابلس بهرپێگهوت، هیزهکانى قلاوون کاتیک گهیشته کهنارى شارهکه به دانانى مهنجهنىق (ئاگر پهژین) گهمارۆياندا و خۆیان ئامادهکرد بۆ هیرش و پهلامار، دواى ئهوهى شهڕ دهستی پێکرد توانیان بچنه ناو شارهکه و دهستی بهسهردا بگرن، دواى گیرانى شارهکه قهلا و پێگهکانى دهوروبهرى به بى شهڕ کردن خۆياندا به دهستهوه،^(۲) دواى ئهم پرووداوانه هیزى موسلمانان له سههرتای سالى (۶۸۹/ک / ۱۲۹۰ز) گهراپهوه بۆ میسر.

دواى پرووخانى میرنشینی تهرابلس کیشه و ململانى له نێوان (بیزا و جنوا) دهستی پێکرد، ئهم ململانى یه پهرهى سهند تا گهشته بهرپابوونى شهڕ له نێوانیاندا، و گهشتیهکانیان خهريکی شهڕ بوون، ئهمهش باشترین دهرفهت بوو بۆ موسلمانان بۆ هیرش بردنه سهر خاچیهکان، بۆیه سولتان فهرمانیدا به میر 'حسام الدین گرنگای' بهندهرى (اللازقیه) که دوا شار بوو به دهستی خاچیهکانهوه رزگار بکات.^(۳)

له دواى کهوتنى تهرابلس خاچیهکان ترس باڵی کیشا به سهریاندا و بهناچارى له ههندێ شوینی وهک (بیروت و جبله)کشانهوه،^(۴) دواى ئهوهى سولتان (قلاوون) گهراپهوه بۆ دیمهشق له لایه ن مهلیک (هنرى دووهم) پیشوازی لیکرا که داواى رپێککهوتنى دهکرد و رازی بوو به تازهرکردنهوهى پهیمانهکهى نێوانیان، که له هاوینی سالى (۶۸۸/ک / ۱۲۸۹ز)دا بۆ ماوهى (۱۰) سال و (۱۰) مانگ مۆریان کردبوو،

(۱). قاسم عبده قاسم: همان سهراچاوهى پیشوو، ص ۱۶۰

(۲). رنیه گروسیه: همان سهراچاوهى پیشوو، ص ۹۳

(۳). أبن تغري بردي: همان سهراچاوهى پیشوو، ص ۲۹۳.

(۴). عاشور: همان سهراچاوهى پیشوو، ص ۱۱۱۹.

دانیشتونانی (جنوا) کاتیک ئەم ههنگاوهی میر (هنری دووهم)یان بینی، له گه‌ل سولتان په‌یمانی براهه‌تییان واژۆکرد بۆ پێکخستنی په‌یوه‌ندییه‌ باززگانیه‌کانی نێوان هه‌ردوولا، به‌مه‌ش هه‌ندێ ئیمتیازاتی باززگانیان له (ئه‌سکندهریه‌) ده‌سکه‌وت، به‌م شیوه‌یه‌ ناشتی بالی کیشایه‌وه‌ به‌سه‌ر په‌یوه‌ندی نێوان موسلمانانه‌کان و خاچیه‌کان، کاروانه‌ باززگانیه‌کانی هه‌ردوولا به‌ دلناییه‌وه‌ و به‌بێ هیچ پێگرییه‌ک هاتووچۆیان ده‌کرد^(١) به‌لام (بندقیه‌)کان به‌رامبه‌ر به‌م کاره‌ نیگه‌ران بوون.

ڕزگارکردنی شاری عه‌ککا

ناشتی نێوان موسلمانان و خاچیه‌کان به‌رده‌وام نه‌بوو به‌ هۆی ئه‌وه‌ی خاچیه‌کان ئه‌و په‌یمانه‌یان پێشیل کرد که له‌گه‌ل موسلمانانه‌کاندا واژۆیان کردبوو، ئەمه‌ش له‌ دوا‌ی گه‌یشتنی هێزێکی خاچی بۆ شاری (عه‌ککا)، ئەم هێزه‌ که له‌ شاری (بندقیه‌)وه‌ له‌ هه‌موو پروویه‌که‌وه‌ ئاماده‌ کرابوو، مه‌به‌ستی تێکدانی ئیمتیازاتی باززگانی (جنوا)بوو که له‌ مصر ده‌ستییان که‌وتبوو، ئەم هێزه‌ به‌ گه‌یشتنی بۆ ناوچه‌که‌ هه‌ستا به‌ هێرش و په‌لاماردانی جوتیاره‌ موسلمانانه‌کان له‌ ناوچه‌کانی نزیک شاری عه‌ککا، هه‌روه‌ها باززگانه‌ موسلمانانه‌کان له‌ کاتی گه‌رانه‌وه‌یان بۆ شاری (ئه‌سکندهریه‌) که به‌ مه‌به‌ستی باززگانی چوو بوون بۆ شاری (عه‌ککا) به‌ ده‌ستی ئەم هێزه‌ کوژران.

ئەم پووداوانه‌ سولتانی نیگه‌ران کرد، ناچار خاچیه‌کان وه‌فدیکیان نارد له‌ لای سولتان و داوا‌ی لیبوردنیان کرد، بۆ سه‌لماندنی نیازپاکی خاچیه‌کان سولتان داوا‌ی به‌ده‌سته‌وه‌دانی تاو‌نبارانی کرد، به‌لام خاچیه‌کان وه‌لامیان نه‌دایه‌وه‌ ئەمه‌ش بوو به‌ هۆی تێکچوونی ناشتی نێوان هه‌ردوولا، بۆیه‌ سولتان فه‌رمانی شه‌پیدا، بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ هه‌ستا به‌خۆ ئاماده‌کردن و پلانیکی سه‌ربازی دا‌پشت بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یان به‌م شیوه‌یه‌:

١. دانانی سه‌ربازگه‌یه‌ک له‌ ده‌ره‌وه‌ی شاری قاهیره‌، لای مزگه‌وتی "التبن" وه‌ک بنکه‌یه‌کی سه‌ربازی.

(١). هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ١١٢٠.

۲. داوای له جیگره که ی کرد له دیمه شق خۆی بۆ شه پ ئاماده بکات،^(۱) سولتان داوای ئه وهی خۆی بۆ شه پ ئاماده کرد بریاری ده رچوونیدا، به لام پیش ئه وهی به پیکه ویت نه خۆشی زۆری بۆ هینا و له سالی (۵۸۹ ک / ۱۱۹۳ ز) دا کۆچی داوایی کرد، به م شیویه ژیا نی ئه م فه رمانده لیه اتووه ته واو بوو، له و کاته دا خاچیه کان ته نها (عه ککا، صور، صیدا، عقلیت) یان به ده سته وه ما بوویه وه.

له داوای مردنی قلاوون کو په که ی که ناوی میر (اشرف خلیل) بوو شوینی گرت وه، له و کاته دا خاچیه کان وه فدیکی تریان نارده لای سولتانی تازه بۆ پاگرتنی شه پ و داوای لیئوردنیان کرد، له و کاره ی پیشوویان به لام سولتان (اشرف خلیل) به داواکانی خاچیه کان قایل نه بوو، به لکو هه والی نارد بۆ ولاتی شام تا لای شاری عه ککا ئاماده بن،^(۲) بۆ جی به جیکردنی ئامانجه که ی باوکی له گه مارۆدانی عه ککا و شه پ کردن له گه ل خاچیه کان، هیزهکانی سولتان توانیان گه مارۆی عه ککا بدهن، داوای ئه وهی به مه نجه نیق هیزشیان کرده سه ر شاره که، توانیان که لیتیک بکه نه شوراکانی شاره که وه.^(۳)

سه رکر دایه تی خاچیه کان پتیان وابوو تیکشکانیان له شه پی عه ککا ده بیته کۆتایی خاچیه کان له ناوچه که دا، له به ره ئه وه هه موو هیزهکانیان له ناو شاری عه ککا کۆکرده وه بۆ به رگری کردن له شاره که، ژماره ی هیزهکانیان له ناو شاری عه ککا نزیکه ی (۸۰۰) سوار و (۱۴) هه زار جه نگاوهر و (۲۵) هه زار له هه جاج و دانیش توان و خۆ به ختکار ده بوو.

بۆ پاڵهستی کردنی خاچیه کان له سالی (۶۹۰ ک / ۱۲۹۱ ز) پاشای قبرص (هنری دووهم) له گه ل هیزیکی پیکه اتوو له (۲۰۰) سوار و (۵۰۰) پیاده و بریکی زۆر که ره سه ته ی جه نگه ی گه یشته شاری عه ککا، به گه یشتنی ئه م هاوکارییانه وره ی خاچیهکانی شاری عه ککا به رز بوویه وه،^(۴) (هنری دووهم) کاتیک تیبینی بارودۆخی هه ردوولای کرد، بۆی ده رکه وت دۆخی خاچیه کان خراپه، له به رامبه ردا موسلمانان ساز و ئاماده ن بۆ شه پ کردن، بۆ ده ربازکردنی خاچیه کان له و قهیرانه هنری دووهم په نای برده بهر سیاسه تی پیکه وتن له گه ل سولتان (اشرف خلیل)، به لام

(۱) . ۵ - س، ص ۱۱۲۲.

(۲) . ۵ - س، ص ۱۱۲۴.

(۳) . أبین تغری بردی: هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ج ۸ / ص ۵.

(۴) . عاشور: هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ص ۱۱۲۴.

دوای ئه وهی هه وله کانی بئ سوود بوون و نهیتوانی هیچ پیشکه و تنیک به دهست بهینیت، له گه له هیزه کانی گه پاره وه بۆ (قبرص).^(۱)

گه پانه وهی هنری دووهم و هیزه که ی کاریگه ری راسته وخوی هه بوو له سه ر باری دهروونی خاچیه کان که به هۆیه وه وره یان دابه زی، دوای ئه م دۆخه ترسناکه ی خاچیه کان هیزه موسلمانان له هه موو لایه که وه خۆیان ئاماده کرد بۆ جیهاد و پزگارکردنی شاری عه ککا، هاوکات هیزه کانی (سیف الدین) یش له "ته رابلس" هوه په یوه هندیان کرد به هیزه که ی سولتانان وه، هیزی مصریه کان که (۷۲) مه نجه نیقیان هینابوو،^(۲) له هه موو لایه که وه دامه زران و له ماوه ی چوار پۆژدا توانیان گه مارۆی شاری عه ککا بدن،^(۳) دوای گه مارۆدان و لیدانی به رده وام له لایه ن موسلمانان وه، هیزی موسلمانان خۆیان ئاماده کرد بۆ دهست پیکردنی پرۆسه ی په لامار، دوای ئه وهی سولتان (اشراق خلیل) بریاری هیزشیدا، توانیان به ره و شورا کانی شاری عه ککا پیشکه ون، به لام پیشتر خاچیه کان له ژیر کاریگه ری لیدانی موسلماناندا به جێیان هیشته بوو به مه ش موسلمانان توانیان له ماوه یه کی که مدا شاری عه ککا پزگار بکه ن، خاچیه کان ته نها هه ندی قولله یان به دهسته وه ما بوو ئه وانیش سواری (الدویه و الأسبتاریه) ی لیتی بوو، هیزه موسلمانان توانیان گه مارۆی ئه وانیش بدن، ناچار داوای دلنیا بوونیان کرد، به لام له ئه نجامی په فتاری هه ندی له هیزه ئیسلامیه کان دووباره گه پانه وه ناو قولله کانیان و جاریکی تر موسلمانان گه مارۆیان دانه وه، دووباره سولتان ئه مانی پێدان و شاری (عه ککا) یان به جی هیشته، به مه ش موسلمانان پرۆسه ی پزگارکردنیان ته واکرد، سولتان له و کاته ی شاری (عه ککا) ی گه مارۆدا بوو هیزیکی به فه رمانده ی (علم الدین سنجر الصوای الجاشنکیر) نارد بۆ شاری (صور) بۆ برینی پێگای عه ککا و ناردنی زانیاری له سه ر جموجۆلی خاچیه کان، به که و تنی شاری (عه ککا) شاری (صور) داوای دلنیا بوونی کرد، دوای وه رگرتنی دلنیا یی به بئ شه ر خۆیان دا به دهست هیزی موسلمانان وه، دواتر شوینه کانی تری ناوچه ی شام پزگار کرا، "علم الدین سنجر" توانی شاری (صیدا) ش پزگار بکات، هه روه ها سولتان فه رمانیدا به تیکدانی

(۱). ابن تغري بردی: همان سه رچاوه ی پیشوو، ج ۸/ ص ۶.

(۲). ۵- س، ج ۸/ ص ۵.

(۳). المقریزی: همان سه رچاوه ی پیشوو، ص ۷۶۵.

قه‌لای (جیبیل)، دواتر به‌رهو شاری (انگرسوس) به‌پیکه‌وتن و به‌همان شیوه
 پژگاریان کرد^(۱)، به‌م سهرکه‌وتنه جیهانی ئیسلامی پژگاری بوو له مه‌ترسی و
 شهر و هیرش و په‌لامار و هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان، که بۆ ماوه‌ی "۲۰۰" سال جیهانی
 ئیسلامی تووشی قه‌یرانیکی خراپ کردبوو، له خوین پشتن و ده‌رده‌سهری و
 ئاواره‌بوون و تالان و وێران و کاولکاری، جگه له کوشتاریکی زۆری هه‌ردوولا
 (موسلمانان و خاچیه‌کان).

هه‌لمه‌تی نۆیه‌می خاچیه‌کان

کۆتاییهاتنی شالای هه‌شته‌می خاچیه‌کان به‌مردنی لویسی نۆیه‌م بوو. دوا‌ی
 ئەو بیبرس خۆی بۆ رووبه‌روو بوونه‌وه‌ی هه‌لمه‌ته‌که‌ی ئاماده‌نه‌کرد و بۆ جاری
 دووهم به‌رهو ته‌رابلوس چوو، به‌لام بوهموندی میری ئەوی داوا‌ی ئاشتی کرد و
 سولتانیش به‌وه‌ پازیبوو، چونکه شالایکی نوێی خاچی به‌سهرکردایه‌تی میر
 ئیدوارد هات و گه‌یشه‌ عه‌ککا، ریککه‌وتنی نیتوان بیبرس بوهموندیش بۆ ماوه‌ی
 ده‌سال بوو. سولتان بیبرس هیرشی برده‌ سهر عه‌ککا که (هیۆی سییه‌می گه‌وره) و
 دوژمنی سهرسه‌ختی ئیسلام و خاوه‌ن چاوچنۆکی خاچی به‌رپرسی بوو، خاچیه‌کان
 ئەو‌یتیان کردبوویه‌ بنگه‌یه‌ک تا له‌ویوه‌ هه‌نگاو بنین و بگه‌ن به‌ ولاتی شام (له‌وکاته‌ی
 ده‌چوونه‌ ناو ده‌ریاوه)، به‌لام که‌شتیگه‌لی ئیسلامی به‌ هۆی گه‌رده‌لولیکی ده‌ریاییه‌وه
 تیکش‌ا. ئەرمه‌نیه‌کان دوا‌ی جه‌نگی ملازگرد کیلیکیایان به‌ جیه‌پش‌ت‌بوو، کاتیک
 سه‌لجوقیه‌کان له‌ ئاسیای بچووک ئەو‌یتیان به‌ جیه‌پش‌ت، ئەرمینه‌کان له‌و‌ئ ده‌وله‌تی
 ئەرمینیای بچوکیان دامه‌زراند که به‌رده‌وام پالپشتیکی خاچیه‌کان بوو، بۆیه بیبرس
 هیرشی برده‌ سهر، ئەو ده‌وله‌ته‌ له‌ دژی بیبرس ده‌وه‌ستاو پالپشتی خاچیه‌کانی
 ده‌کرد و نه‌یده‌ه‌پش‌ت ته‌خته‌و ئاسن بچیت بو میسر، بیبرس به‌سهریدا سهرکه‌وت و
 ژماره‌یه‌ک له‌ سهرکرده‌کانی به‌دیلگرت، له‌وانه‌ کورپی (هیسومی یه‌که‌م) به‌وه
 ئەوده‌وله‌ته‌ له‌وه‌و به‌دوا لاواز که‌وت. تیتینی ئەوه‌ده‌کریت ئەو ده‌وله‌تانه‌ی بیبرس
 هاوپه‌یمانی له‌گه‌ل به‌ستبوون پالپشتی خاچیه‌کان نه‌بوون ئەوه‌ش واتای هاوپه‌یمانی
 بوو، چونکه ئەگه‌ر بروانینه‌ ده‌وله‌تی رۆمانی رۆژ‌ئاوا هه‌میشه‌ پالپشت و هانده‌ری

(۱). رنیه‌ گروسیه: هه‌مان سهرچاوه‌ی پش‌ت‌وو، ص ۹۴.

خاچیه‌کان بوو، کاتیک فەرهنسی و ئینگلیزه‌کان سهرکردایه‌تی شالای هه‌شتم و نۆیه‌می خاچیه‌کانیان ده‌کرد نیمچه بێلایه‌نی نواند. چونکه یه‌که‌میان به‌رپیه‌ری لویسی نۆیه‌می پاشای فەرهنسا بوو و دووه‌میش به‌سهرکردایه‌تی ئیدواردی سهرکرده‌ی ئینگلیزی بوو، کاتیک سولتان مهنسور قلاون بوو به‌فرمانرێوا مهرقب و ده‌وروبه‌ری قه‌تعه‌کرد و میری خاچی ته‌رابلوسیش لێی ترساو له‌سهر خواستی سولتان بینا نزیکه‌کانی وێرانکرد، سولتان مهنسور قلاونیش چوو بۆ دیمه‌شق و له‌ویوه‌ بۆ ته‌رابلوس و گه‌مارۆی داو گرتی، له‌کاتیکدا به‌دریژایی ئه‌و ماوه‌یه‌ له‌ ده‌ست خاچیه‌کاندا ما‌بوویه‌وه. قلاون بریاریدا عه‌ککا بگریت، به‌لام پیش ئه‌و مرد، کاتیک ئه‌شرف سه‌لاح‌ددین خه‌لیلی کۆری هاته‌ سهر ده‌سه‌لات له‌ میسره‌وه به‌ره‌و عه‌ککا چوو سهر‌بازانی دیمه‌شق و ته‌رابلوس و حه‌مای کۆکرده‌وه و فه‌تحیانکرد و خاچیه‌کان له‌ ڕینگه‌ی ده‌ریاوه‌ رایانکرد، ئه‌شرف توانی صیدا و صوریش بگریت. پاشان نوینه‌ری خۆی له‌سهر دیمه‌شق و به‌یروت دانا، دواتر ترجیبیل و ته‌رسوسی که‌وته‌ ده‌ست، خاچیه‌کان له‌ که‌ناراوه‌کان و ولاتی شامدا هیچ شوینه‌وارێکیان نه‌ما، دواتر هێرشێ برده‌ سهر پۆم و هێزێکی نارد بۆ کيسره‌وان چونکه مه‌سیحیه‌کانی ئه‌و ناوچه‌یه‌ پالېشتی مه‌سیحیه‌کانی دیکه‌ بوون.^(۱)

ئه‌نجامی لایه‌نی ژباړی و فیکری

پۆژه‌ه‌لات به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی و ولاتی شام و جه‌زیره‌ به‌ شیوه‌یه‌کی تایبه‌تی له‌ پۆژگاری به‌ر له‌ هانتی هه‌لمه‌ته‌کانی خاچیه‌کان، له‌سه‌رجه‌م لایه‌نه‌کانیدا له‌ سه‌رده‌مێکی گه‌شه‌سهندوودا ده‌ژیا، له‌ کاتیکدا ئه‌وروپا به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی له‌ چه‌رخه‌ تاریکه‌کانیدا ده‌ژیا و به‌ قوناغی‌کی تایبه‌تدا تێده‌په‌ری که‌ له‌ میژوودا به‌ "چه‌رخه‌ تاریکه‌کان" ناوه‌برئ، شه‌ری خاچیه‌کان ماوه‌ی (۲۰۰) سال زیاتری خایاند و له‌م ماوه‌یه‌شدا ده‌یان و بگره‌ سه‌دان شه‌ر و پووبه‌پوو بوونه‌وه و ئاگر به‌ست و هانا بۆ یه‌کتر بردن و... تاد پوویداوه، له‌ ئه‌نجامدا چه‌ندین کارلێکی جیا جیا له‌ نیوان هه‌ردوو ژباړدا پوویدا، ئاشکرایه‌ کلێسا له‌و سه‌رده‌مه‌دا له‌ ئه‌وروپا له‌ هه‌ردوو لایه‌نی ئایینی و دونیایی بالاده‌ست بوو، واته‌ هه‌ردوو ده‌سه‌لاتی ئایینی و

(۱). جفری برۆن: پوخته‌ی میژووی ئه‌وروپا، و نه‌اد جلال حبیب الله، چاپی یه‌که‌م، ۲۰۰۹، ل ۲۶۸-۲۶۹.

سیاسی له دهست بووه، هه موو ئه و زانست و فهلسهفه و مهعریفانهی قهدهغه کردووه که له گه ل پهوتی دهسهلاتی کلێسادا نه دهگونجا ههروهها ههردهم ههولئى ئهوهی داوه که بونیاده سیاسى و کۆمه لایه تیه که ی کۆمه لگای ئه وروپى له سه ر پیره و ی راسته وخوئى نه خشه بۆ کیشراوئى کلێسا، به شیوهیه کی هئیم و له سه رخۆ و دوور له بیرکردنه وه و قول بوونه وه له دیارده کان و پووداوه کان ههنگاو بنیت، ئه ویش به په تکردنه وه ی هه ر ههنگاوێک که ئاماژه بوایه بۆ فیکری سیاسى، هه مان پرانسیپشیان له سه ر مه زه به کانی خودی مه سیحیه تیش پراکتیزه ده کرد، که تا پوژگاری ئه مپووشمان کاریگه ری له سه ر به شیک له کۆمه لگای ئه وروپى ماوه، هه رچى جیهانی ئیسلامیه یا به شیوهیه کی راستر پوژه لات ئه وه به بوونی ده سه لاتى ده ولتئى ئاینی ئیسلامی که ئه وانیش خیلافه تی عه باسى له پوژه لات و فاگیمی له میسر و ئومه ویه کان له ئه نده لوس (ئیسپانیا) بوون، ژیا ری ئیسلامی له سه ده ی (۱۲) ی زاینیدا تاکه ژیا ی پێشکه وتووی دنیا بوو، به پێچه وانه ی ئه وروپا که له دوا ییه کانی ژیا ری دا بوو.

ده توانین گرنگترین ئه و خالانه ی وه ک ده رئه نجامی شه ری خاچیه کان له پووی ژیا نییه وه ده ست نیشان ده کریت به م شیوهیه ی خواره وه ئاماژه ی بۆ بکه یین، خاچیه کان کاریگه ر بوون به پێشه سازه ی تازه کان و په نگه کان (سبوغ)، و جل و به رگ و زرپووشی سه ربازی و هئما سه ربازه یه کان و موسیقای سه ربازی و کوتری نامه بهر، ههروهها له بینا کاریدا کاریگه ری زوړی موسلمانانه کانیان له سه ر بوو، ههروهها مه سیحیه کان له کاتی گه پانه وه یان بۆ ئه وروپا چه ن دین شتی وه ک مه نجه نیق و قامیشی شه کر و خشی جوا نکارییان له گه ل خو یاندا ده برد،^(۱) خاچیه کان فیری به کاره یێانی تیروکه وان و شیوازی گه مارۆدان بوون، ههروهها خاچیه کان له شه په کانیاندا فیری به کاره یێانی باروودبوون و شمشیری عه ره بیان هه لگرت به تابه ت یه مه نیه که ی که به سووکی له کاتی کاره یێانیدا ناسراوه، ههروهها فیری دروست کردنی پێگه و قه لا جه نگیه کان و هئرش برده سه ری بوون،^(۲) هه ر چه نده ده بی ئه وه ش بزاین که شوینه وار و پاشماوه ی بیناسازی ئه وروپى هه ر له کونه وه تا سه رده می شه ری خاچى له سه ده کانی (۱۲- ۱۳ ز) دا پێشکه وتووتر بووه

(۱). نجیب العقیقی: المستشرقون، مطبعة دار المعارف، القاهرة، ۱۹۶۴، ج ۱/ص ۱۳۷.

(۲). د. خاشع المعاضیدی واخرون: م.ن.ص ۲۶۰.

له بېناسازی ئىسلامى ھەروەك نجيب العقيقى دەلىت 'خاچپەكان لەگەل خۆياندا ئەندازەى بونىادنانى سەربازيان لەگەل خۆياندا ھىتا لە ئىتاليا و نورماندىيەو، شويتهوارى ئەم قەلا و پىنگە سەربازيانە تا پوژگارى ئەمپومان ماونەتەو، لەوانەش (قەلاى كورد) و (قەلاى مرقب) و (سقىف ئارنون) و كلىسای (بترس بوخيا) لە بیروت و چاککردن و بیناکردنى بەشیک لە كلىسای پوژى ھەلسانەو (یوم القىمامە)،^(۱) خاچپەكان کاریگەر بوون بە پوژھەلات و زۆر نزیك دەبوونەو لە زانست و ھونەر و وێژ، زۆرجار لە پووی فەلسەفە و بیرکارییەو راویژیان بە موسلمانان کردو، ھەروەھا چەندین بابەتیان وەرگێراو، سەر زمانەکانى خۆیان وەك 'الف لیله ولیلە' و 'کەلیلە ودمنە' و 'المکلی الکبی' - لعلی بن عباس' ئەمە یاسن ئىستفانى ئەنتاکى وەرگێراو،^(۲) ھەلبەتە دەبى ئەوێش بلىن کە سەرچەم مرقایەتى قەرزارى پوژئاوایە بە تاییەتى قەرزارى ژیارە یۆنانى و رۆمانیەكان بە ھەموو پیکھاتەکانیانەو، ھەروەھا لە ئەنجامەکانى تری ژیاریدا گرنگیدان و پىشکەوتنى جوگرافیا و میژوو بوو، ھەلبەتە ھەر یەکیک لەم دووانە ھاوشانى یەکتى بووین جوگرافیا بۆ دۆزینەوێ پىگا و شارەزا بوون لە ولاتانى پوژھەلات وەك شام کە باس لە بارودۆخ و شارەکانى و پىگاكانى دەکات بۆ ھەلمەتەکانیان، بە تاییەت بازرگان و موژدەدەرەكان لە سەدەکانى ناوەرەستدا کاریگەرى زۆریان ھەبوو بۆ ئەوێ زانیارى زیاتر دەربارەى جوگرافیای ئەو ولاتە وەرگرن و پەوانەى ولاتەکانى خۆیانى بکەن کە ھىچ شارەزاییان لەسەریان نەبوو.^(۳)

ئەنجامى لایەنى کۆمەلایەتى و سیاسى

پیکھاتەى کۆمەلایەتى کۆمەلگاکانى ئەوروپا تا ئاستىكى زۆر لە پووی بونیاد و پیکھاتەو لە یەکتەر نزیك بوون، چونکە ھەر لە سەردەمى پووخانى ئىمپراتۆریەتى رۆمانیەو مۆلكدارە بچووکەكان نەیانتوانى پارىزگارى و ەبەرھىتانی زەویيەکانیان بکەن ناچار یا بەنایان دەبردە بەر مۆلكدارە گەورەكان یا كلىساكان یاخود لە ژێر چەترى فەرماندەكى سەربازى کاریان دەکرد، بەم شێوێ گەورە و نۆكەر دروست بوو تا كۆتاییەكانى سەدەكانى ناوەرەست درێژەى كێشا، بەلام لە سەردەمى شەپى

(۱). نجيب العقيقى: م.ن، ص ۱۳۷.

(۲). نجيب العقيقى: م.ن، ص ۱۳۸.

(۳). د. خاشع المعاضيدى واخرون: م.ن، ص ۲۶۱.

خاچیه‌کان ئەم تۆکەرە کە لە پووی میژووپیەو بە (رقیق) ناسرابوون، لە ئەنجامی خرابی گوزەرانیان بە هیوای باشکردنی ژیانیان و پزگاربوونیان لە ژێردەستی لە شەپی خاچیدا بەشداریانکرد، ئەو بوو خەلکیکی زۆر بەشداریان کرد و ئەوروپایان پووە و پۆژەهلات بەجێهێشت، ژمارەیه‌کی زۆریان مردن و بەشیکی تریشیان پیشەیه‌کی تری هەڵبژارد، بەم شیوەیە کشتوکال لە ئەوروپا پشتگوێ خرا و دۆخی خراپ بوو چونکە بەشیکی زۆری جوتیارەکان لە کەنارەکان نیشتەجێ بوون، لە هەمان کاتدا شارەکان گەشەیان کرد، بەم شیوەیە سیستمی دەرەبەگایەتی لە ئەوروپا هەرسە هێنا و لاواز بوو، سیستمی دەرەبەگایەتی تەنها سیستمی کۆمەڵایەتی نەبوو، بەلکو سیستمی سیاسیش بوو چونکە دەرەبەگە گەورەکان جۆریک لە سەرەخۆیان هەبوو، بە تایبەت لە پۆژئاوای ئەوروپا، تەنانەت مەلیک بۆی نەبوو حوکمی رەهایان بەسەردا بدات، شەپی خاچیه‌کانیش هەرس هێنانی ئەم سیستمی خێراترکرد، چونکە دەسەلاتی مەلیکەکان بە هێز بوو لە بەرامبەردا دەرەبەگەکان لە دوولاو زانیان لیکەوت لە لایەک زەوییه‌کانیان فرامۆش کرا و لە لایەکی ترەو پاره‌ووپول و هێزێکی زۆریان لە شەپی خاچیه‌کاندا لە دەستدا لە بەرامبەردا مەلیک هەر بە هێزتر دەبوو، ئەوێش بوو هۆی ئەوێ کە مەلەکەتی بە هێز پەیدا بێت.^(١)

هەروەها کلێسا هێز و توانایه‌کی وای پەیدا کردبوو کە ململانێ کردن لەگەڵیدا سەرکێشی بوو، لەگەڵ ئەوەشدا هەردوولا پەيوەندی توندیان هەبوو، چونکە بەرژەوه‌ندییه‌کانیان هاوجوت بوو، بۆ دەبینین راهیبه‌کان لە جیاتی کاری تەبشیری کە کۆلەکە فیکی خاچی بو و ئاسانکاریان بۆ نزیک کردنەوێ پەيوەندی نێوان پاپا و مەلیکەکان دەکرد واتە لە کاری ئاینی لایان دابوو پوویان کردبوو بوارێکی تر کە ئەویش راگرتنی هەردوولا بوو،^(٢) دەبێ ئاماژە بەوێش بدهین کە پق و قینێکی زۆر لە نێوان هەردوولا ئەوروپا و پۆژەهلات دروست بوو، ئەمیش لە ئەنجامی جۆشی کوێرانه‌ی خاچیه‌کان بوو بە پله‌ی یەکەم چونکە لە گرتنی شاری قودس کۆشتاریکی زۆری موسلمانان و دانیشتوانی قودسیان کرد هەروەک

(١). د. خاشع المعاضیدی واخرون: ٥- س، ص ٢٦٣.

(٢). د. أحمد دراج: الممالیک والفرنج، مطبعة دار الفكر العربي للطباعة، القاهرة، ١٩٦١، ص ١٢.

میژوونوسی شه‌ری خاچیه‌کان ده‌لی کاتی شاری قودس گیرا ئەمیره‌کان نامه‌یه‌کیان بۆ پاپا ناردوو تیتیدا هاتبوو (اژا اردت ان تعرف مایجری لأعدائنا، فبق انه فی معید سلیمان جامع عمر کانت خیولنا نفوج الی رکبتها فی مجد من وما و الشریتین)^(۱) ئەمەش ئەوەمان لا دەرده‌خات که ئەم شه‌ره‌ دورو درێژه‌ی نیتوان هەردوولا به شیوه‌یه‌کی سەرەکی تەنها ئامانجی سیاسی و ئابووری له پشت بووه و لایەنه‌کانی تر به پله‌ی له خوارتر بوون و گرنگی سەرەکیان نه‌بووه، هه‌روه‌ک ئەو نزیک بوونه‌وه و هه‌ول‌دانە‌ی پاپا بۆ ئەوه‌ی "حه‌به‌شه‌ بخاته نیتو مه‌زه‌به‌ی کاسۆلیکی و به‌یه‌که‌وه‌ هێرش‌تکی وشکانی و ده‌ریایی له هه‌موو لایه‌که‌وه‌ بکه‌نه‌ سه‌ر میسر و داگیری بکه‌ن،^(۲) له‌گه‌ل ئەمه‌شدا بازرگانی گه‌شه‌ی کردوو و هاتوچۆی کاروانه‌کان و گه‌شته‌کان زۆر ئازاد بوون و ته‌نانه‌ت کیشه‌ی شه‌ر و شوپیش دوورخرا‌بوونه‌وه، ئەم بازرگانیه‌ بووبه‌ هۆی ئەوه‌ی که چه‌ندین شاری ئەوروپی وه‌ک (جه‌نه‌واو به‌رشلۆنه و بندقیه) ببوژینه‌وه، به‌م شیوه‌یه‌ ئابووری له ئەوروپا گه‌شایه‌وه و شاره‌کانی ئەوروپا تائاستیکی زۆر له کاروباری ناوخۆیان سه‌ربه‌خۆبوون و بوون به‌یه‌که‌یه‌کی سیاسی و ئابووری گه‌شاهه‌،^(۳) به‌لام زۆر جار بازرگانی به‌ تابه‌تی و ئابووری به‌ گشتی بۆ مه‌به‌ستی سیاسی و سه‌ربازی به‌کار ده‌هات وه‌ک به‌ کاره‌یتانی داب‌پینی ئابووری به‌سه‌ر میسر و لێدانی به‌نده‌ره‌کان پێگه‌ری ده‌ریاوانی بۆ ئەوه‌ی ئاماده‌سازی بکه‌ن بۆ هێرش بردنه‌ سه‌ر میسر.^(۴)

ئەنجامه‌کانی لایه‌نی ئابووری

هه‌لبه‌ته‌ هه‌ر جه‌نگ و شه‌پێک وه‌ک دیارده‌یه‌کی وێرانکه‌ر ئەنجامی تێکدان و مال وێرانی به‌ دواوه‌ ده‌بێ و له هه‌ردوو لایه‌نی شه‌پکه‌ریش خه‌رجیکی زۆری پێویسته‌ بۆ دابین کردنی ته‌داره‌کی جه‌نگ و ئاماده‌کردنی سه‌ربازه‌کان و دابین کردنی پێداویسته‌یه‌کانیان و... تاد. سه‌باره‌ت به‌ شه‌ری خاچیه‌کان، هه‌ردوو لایه‌نی شه‌پکه‌ر که‌یه‌کێکیان له‌ پێگه‌ی به‌رگه‌ری کردندا بوو ئەوتریان (خاچیه‌کان) له

(۱). محمد عمارة: معارك العرب ضد الغزاة، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ۱۹۷۵، ص ۲۵.

(۲). د. أحمد دراج: م.ن، ص ۲۵.

(۳). د. خاشع المعاضبي واخرون: م.ن، ص ۲۶۴.

(۴). د. أحمد دراج: م.ن، ص ۹.

پینگەى ھىزش و ھەلمەتدا بوو و پىنگايەكى دور و درىژيان بېيوو تا گەشتونەتە پوژھەلات كە لەوانەيە ھەزار كىلۆمەتر يىت بە تايبەت بۆ ئو سەردەم كە ئامرازەكانى گواستەو و گەياندن زۆر ساكار و سەرەتايى بوو و خەرجىكى زۆرى پىويست بوو، بۆيە ھەر لە سالى (١١٤٧/ك ٥٤٢) لويىسى ھوتەم باجى تازەى دانا و لە دواى ئەويش (ھەرى دووھەم) مەلىكى بەرىتانيا لە سالى (١١٦٦/ك ٥٦٢) ئەم باجەى بە ناوى (دەيەكى چاكسازى ئاينى- عشور إصلاح الدينى) گەشەپىدا ئەم باجەيان گرنگى خۆى بوو چونكە بۆ يەكەمجار باج لەسەر گواستراوھەكان دانرا، كە بە سەرەتاي سىستىمى تازەى باج دادەنرئ، بە ھەمان شىوھ كلىشاش باجى لەسەر پياوھ ئاينىيەكان دانا بە ناوى (دەيەكى شەپى خاچى- عشور حرب الصليبيه).^(١)

بازرگانى لە نىوان پوژھەلات و پوژئاوا ژيايەو و تەنانەت ناوچەى شام و مىسر بېوون بە ناوچەى بە يەكگەيشتنى بازرگانى و بە بازارپىكى جىھانى، تەنانەت محمد عمارەى مېژوونووسى شەپى خاچيەكان سەبارەت بە دەسەلاتى خاچيەكان لە پووى بازرگانى دەلى (كانت خزائن مصر تحت تصرفنا، سلگە اورشليم كانت آمنه من جهة البر المصرى، وسالك الجركان صرا كما إن الموانى المصرية كانت كلها مفتوحة لقيول مراكبنا، وتجارها كانوا ينقلون الى موانى بلادنا غلات اراچيها، وهژه اعتاد كانت كليه الفوائد لنا، وكانت الجزية والغرات نأتى لنا بأنتقام).^(٢)

ئەنجامى لەسەر جىھانى ئىسلام

ھەلمەتەكانى خاچيەكان كارىگەرى زۆرى كرده سەر جىھانى ئىسلامى، گرنگترينيان 'جەھادى' لە پىئاو خودا زىندوكردهو كە ئەمەش گيان و سۆزى موسلمانانى خرۆشاند و يەكى كردن، بە كارھىنانى پىروپاگەندە بۆ بەرزكردنەوھى و رەى خەلك بە تايبەت دواى گىرانى قودس بۆ ئەوھى پووھ و قودس بچن و پزگارى بكەن ئەنجامىكى دىكە بوو، ھەروھەا لە ئەنجامى ئو جەنگە ماوھ دوورو درىژەدا سەركرده و فەرماندەكانى موسلمانان بەرھەيەكى

(١). د. خاشع المعاضيدي واخرون: م.ن، ص ٢٦٤.

(٢). وەرگىراوھ لە محمد عمارە: م.ن، ص ٢٨.

باشيان له جهنگ و هونه رها کوندا پيدا کړد و له هه مان کاتيش په يوه نډه کې گشتي له نيوان خو و نه ريت و سروشتي موسلمانان له لايه مه سيحيه کان و به پيچه وانه شه وه دروست بوو، پاشان په يوه نډه موسلمانان له گه ل نه وروپا و ميرنشينه مه سيحيه کاني ناوچه کېدا هاته کايه وه، نه جاميکي دیکه ش بریتي بوو له دروست بوون و هاتنه کايه ی چندين دهوله توکه له میسر و شام، له هه مان کاتيشدا بوو به هو ی لاواز بوون و له ناو چوونی ئيمپراتوريه تی بيزه نتي و هه روه ها دهوله تی ئيسلامي ش له ئاکامي چندين سال شه پری به رده وام لاواز بوو به تايبه ت دواي ده رکه وتني مه غوله کان.^(۱)

رووخاندني دهوله تی ئه يوبي

دهسه لاتی سه لاهه ددين ناوچه ی نيوان ديچله و نیلی گرتبو وه وه، به لام پاش کوچی دوايی سه لاهه ددين (۵۸۹/ک ۱۱۹۳ز)، دهوله تی ئه يوبي له نيوان کوپ و براکانيدا دابه شکر، سالی (۵۹۳/ک ۱۱۹۶ز) ناکوکی و دووبه رکه کی که و ته نيوان کورپه کاني و براکانيه وه، هر چنده ئه م ناکوکیه دريژه ی خاياند، به لام سياسي ته گشتي ته وه بوو ناشتي بپاريزن و بازرگاني گه شه پي بدن له نيوان ناوچه کاني ژير دهسه لاتی موسلمانان کان و ناوچه ی خاچيه کاند، هر له م پوانگه يه وه پيدرا به بازرگانه کاني بوندوقيه بازار و ميوانخانه له ئه سکه نده رييه دا بکه نه وه.

دووبه رکه کی نيوان ئه يوبيه کان و چنده خيژانيک له بنه ماله ی ئه يوبيه کان، هوپه کی کاریگر بوو بڅ خاچيه کان، تا ئه و شار و ناوچانه ی سه لاهه ددين پرزگاري کر دبوون داگيري بکه ن، له سالی (۷۳۰/ک ۱۳۲۹ز) قودس که و ته ژير دهسه لاتی خاچيه کان، به لام خاچيه کان نه يانتواني سوود له م هه له وه ربگرن، به لکو ناکوکی که و ته نيوان سه رداره کان يانه وه به تايبه ت پاش بريني يارمه تی نه وروپا بڅ خاچيه کان، له سالی (۶۵۹/ک ۱۲۶۰ز) حوکمراني ئه يوبيه کان له شام به دهستی مه غول کوتايی هات و له سالی (۷۳۲/ک ۱۳۳۱ز) کوتايی به ئه يوبيه کاني میسر هات و که و ته ژير چاوديري مه ماليک.^(۲) دامه زراندي دهوله تيکی وا گوره و به هيز له

(۱). د. خاشع المعاضيدي واخرون: م.ن، ص ۲۶۵ - ۲۷۳.

(۲). محمد ئه مين زه کی: هه مان سه رچاوه ی پيشو، ب ۲/ ص ۱۳۳؛ صالح قه فتان: هه مان سه رچاوه ی پيشو، ص ۲۵۸.

ناو جیهانی ئیسلامی به تایبەتی له ولاتی میسر که خاوهن شارستانیەتیکە یەک
 جار گەورەیه، خۆی له خۆیدا کاریکی ئاسان و کەم نەبووه و پێویستی به ههول و
 خەباتی بەردهوام هەبوو بۆ پاراستنی ئەم دەولەتە گەورەیه و پارێزگاری له
 جیهانی ئیسلامی و له چاوگرتنی بەرژەوهندی گشتی له ئایین و پەرگەز و
 ئابووری و کۆمەڵایەتی و شارستانی، ئەگەر بنەمالە ی ئەیوبی کوردی نەبوایە هەر
 زوو عەرەب و ئیسلامەکانی ناوچەکە له ناو دەچوون بەهۆی هێرشەکانی
 خاچیەکانەوه، چونکە توانای بەرھەڵستکاری ئەو شالاو و پەلامارە گەورانە ی
 ئەوروپییەکانیان نەبوو، ئەمەش بەهۆی نەبوونی سەرکردهیهکی عەرەبی به توانا بۆ
 سەرکردایەتی ئەو هەموو شەڕانە، بەپێچەوانەوه کۆمەڵێک سەرکردهی کوردی به
 توانا له فەرمانڕهوايي کارگيري و فەرماندهيي هێزه سەربازیهکان له مەیدانی جەنگ
 دژی خاچیەکان و بەرگری کردن له ناوهوه و دەرەوهی ولات سەریانھەڵدا بوو.

به شی دوانزه هم

نه نجامه کانی جه نکه خاچیه کان

ئەنجامەكانى جەنگە خاچىيەكان

ھىرش و پەلامارى خاچىيەكان بۇ سەر رۆژھەلات، لە ئەنجامى كۆمەلىك ھۆكار و فاكترى گىرگى تىكەل بە يەك بوو كە ھانى دان بۇ خۇ ئامادەكردن بۇ ئەم شەپە پىرۆزە، لەوانەش خراپى سىستەمى دەربەگايەتى و ويست و ھەولدىنى جوتياران و كۆيلەكان بۇ پزگار بوون لە برسیتی و ھەژارى و بىركردنەو لە تالان و دەستكەوتنى سەرمایەى زۆر لە پۆژھەلاتى دەولەمەندا، باشتىرین بەلگەش بۇ ئەو حالەتە بېرىنى ھەزاران كىلۆمەتر بوو بە بىيانووى پزگار كىردنى گۆپى مەسىحى نەزانراو كە بە خۇى پۆژھەلاتى بوو و ھىچ پەيوەندىيەكى بە پۆژئاواو نەبوو، ئەمە جگە لە بىيانووى گىنپانەو (خاچى خاچان- صلیب الصلیبوت) كە مەسىحى لەسەر خاچ دراو، ھاوكات بەشدارى كىردنى دەيان میر و پاشا و خانەدان و پیاوە ئاینىيەكانى پۆژئاوا لەگەلا بازارگەكانى ئىتالىا بۇ ئاسانكارى گواستەو ھى خاچىيەكان لە پىگای دەریاو بۇ پۆژھەلات، جگە لە كاریگەرى پاپا و کلیسا لە وروژاندنى ھەست و سۆزى ئەوروپىيەكان، كە ئەمەش بۇ خۇى پۆلىكى زۆرى بىنى لە پروپاگەندەى دەروونى و كۆنترۆل كىردنى مېشكىان بۇ جىتەجى كىردنى بەرژھەندىيە تايبەتەكانى خۇيان دوور لە بەرژھەندىيەكانى مەسىحىت لە قالبى سىياسەتى دەروەدا، ئەمە لەلایەك و لەلایەكى تر پشئویى و ئائارامى و ئالۆزى ناوچەكە بەھۆى ناپىكى مىرنىشىنەكان لەناو خۇياندا، و دەست تىوەردانى زلھیزەكان لە كاروبارى دەسەلاتى فاتمى و بىزەنتى، ھەروەھا لاوازبوونى خىلافەتى عەبباسى بەدەستى سەلاجقە توركەكان، جگە لە قەرامىتەكان كە لە تىكچوونى بارودۆخى پۆژھەلاتى ئىسلامى (المشرق الاسلامى) پۆلىكى گەورەيان ھەبوو، ھاوكات نەبوونى سەركردەيەكى بەھىز و بەتوانا بۇ يەكخستنى بەرەى ئىسلامى و پووبەپوو بوونەو ھى ئەودۆخە ئائارامە لەگىرنگىرین ھۆكارەكانى ھەلمەتەكانى خاچىيەكان بوون.

لەم بارودۆخە ئائارام و ئالۆزو پى پشئویيەى كە لەناوچەكەدا پرویدا بوو بەتايبەت لە مىسر و ولاتى شام، سەركردەيەكى بەتوانا لىھاتوو دروست بوو، سەرەپای ئەو ھى لە نەتەو ھى عەرەب نەبوو، توانى بەرەى ئىسلامى يەكبخات و ھىز و ئومىد بۇ موسلمانان بگىرپتەو و پاش سەركەوتنىكى گەوزە بەسەر خاچىيەكاندا گەورەترىن شانازى بۇ ئىسلام و موسلمانان و نەتەو ھى كورد تۆمار بكات،

به پادهيك دوست و دوژمنهكاني شايهتي ليهاتويي و گه وره يي و كارامه يي ددهن،
ئو و سهركرده گه وره يه ش سولتان سه لاهه دديني ئه يوبيه.

سولتان سه لاهه دديني ئه يوبى يه كيكه له كه سايه تيه هره گرنگ و
به ناوبانگهكاني ميژووي ئيسلام و شهري خاچيهكان، ئهم ناوه له كوتايي سه ده ي
٦٠ ي كوچي و ١٢٠ ي زايي ميژووي سه ده كاني ناوه پاستي هه ژاند، و
كه سايه تيه كه ي جيهاني ئيسلام و پوژئاواي ئه وروپي داگير كرد، وهك
سهركرده يكي به توانا و ليهاتوو جينگاي شانازي هه موو موسلمانان و، هاوكات
جينگاي مه ترسي خاچيهكان بوو، سه لاهه ددين خاوهن ميژوويه كي پرشنگدار و پر له
سه ره ورپيه، جگه له وه ي كه گه وره ترين و ناودار ترين سهركرده ي ميژووي كورد و
ئيسلام بووه له سه ده كاني ناوه پاستدا، رهنگه كه سيك تا ئيستا له ميژووي ئيسلام
به ئه ندازه ي سه لاهه ددين كاريگهري نه بوو بيت له پاراستن و يه كخستني پريزه كاني
به ره ي ئيسلامي و پووبه پووبوونه وه ي گه وره ترين مه ترسي له سه ر پوژه لاتي
ئيسلامي.

ئاشكرايه شه ر و هه لمه تي خاچيه كانيش به ئامانجي پرگار كردني ميرنشينه
مه سيحيه كاني پوژه لات بوو له ده ستي موسلمانان، به مهش پوژه لاتي
ناوه پاست پووبه پووي بزووتنه وه ي داگيركاري بويه وه له لايه ن پوژئاواي
ئه وروپاي مه سيحيه وه، به شيوه يهك پيشتر هيچ ولاتيگ يان ناوچه يهك هه لمه تي
له م شيوه يه ي به خو يه وه نه بينيو و، هه ولياندا له ژير په رده ي ئايين هه موو
مه رامه كانيان جيبه جي بكن.

له پاستيدا پاپا به خوي هوكاري هه لگيرساني شهري خاچيهكان بوو، به هوي
ئه وه ي به رژه وه ندييه كاني خوي له سه رووي به رژه وه ندييه گشتيه كاني
مه سيحيه ته وه داده نا، و له ژير په رده ي ئايينه وه مه رامه سياسي كاني خوي جيبه جي
ده كرد، هاوكات له پيناوي پاراستني پله وپايه ي دونيايي خوي كاري ده كرد نهك بو
ئو دوا پوژه ي كه له پوه له تدا بانگه شه ي بو ده كرد.

شهري خاچيهكان له ناوه پوكه وه شكستي نه هينا چونكه ئهم شه پانه به
هه لمه تي داگيركاري پوژئاواي مه سيحي بو پوژه لات كوتايي نه هات، به لام به
ده ست به سه راگرتني پوژه لاتي ئيسلامي به سه ر پوژئاوا له و كاته ي
سه لجوقيه كان له شاري (نيقيه) نيسته جي بوون، به سه ره تاي كوتايي هاتني

هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان داده‌نریت، ئاشکرایه که مه‌سیحیه‌کان له دواى سه‌دهی (١٣ز) له پوژه‌لات پووین له کهم بوون و لاوازی ده‌کرد، به‌لام پیش ئه‌وکاته هه‌موو ئه‌وروپا و به‌شینک له ئاسیا و فه‌له‌ستین په‌یره‌وی ئایینی مه‌سیحیان ده‌کرد، چونکه چالاکیه‌کی به‌هیزی بانگه‌وازی مه‌سیحیه‌ت له ناوچه‌که‌دا هه‌بوو، ئه‌م چالاکیه‌ش شه‌پی خاچیه‌کانی لیکه‌وته‌وه.

له‌ئه‌نجامه‌ گرنگه‌کانی شه‌پی خاچیه‌کان گه‌شه‌کردنی شاره‌کانی ئه‌وروپا و پوو‌خاندنی سیسته‌می ده‌ره‌به‌گایه‌تی بوو، ئه‌و سیسته‌می که میرات ته‌نها بۆ کورپی گه‌وره‌ بوو، ئه‌مه‌ش ئه‌نجامی دروست بوونی چهند میرنیشینیکی خاچی بوو له پوژه‌لات ئه‌وانیش مه‌مله‌که‌تی به‌یت و لمه‌قدیس و مه‌مله‌که‌تی قوبرس و ئیمپراتۆریه‌تی لاتینی له قوسته‌نتینه بوون، ئه‌مه‌ جگه له سه‌ره‌لدانی چهند ده‌زگایه‌تی ئایینی سه‌ربازی وه‌ک "الاسبتاریه، الدوایه، الفرسان الیتوتون" و سه‌ره‌لدانی بیروکه‌ی جیهاد له پیناوی خواوه‌ند و گه‌یشتن به ئامانجی گه‌وره له دواپوژ دا، دواتریش هه‌نگاویان نا ده‌زگا جه‌نگیه‌کان بگۆرن بۆ کۆمه‌لی بازرگانی به‌مه‌ش بوونه خاوه‌ن "بانک، گه‌شتیگه‌ل، زه‌وی وزار".

شاره بازرگانیه‌کانی ئیتالیا پۆلی کاریگه‌ریان هه‌بوو له ئیستغلال کردنی ئه‌م شه‌په‌ پیرۆزه به‌مه‌به‌ستی به‌ده‌سته‌پێانی ده‌سکه‌وتی مادی بۆ خۆیان و گه‌شه‌پێدانی بازرگانی له‌گه‌ل ناوچه‌کانی پوژه‌لات، به‌تایبه‌ت له دواى ئه‌وه‌ی شاره‌کانی ئیتالیا ده‌یان وت "ئیمه‌ چ سودیک له شه‌پی خاچیه‌کان ده‌بینین، له دواى تیکدانی بنکه ده‌ریایه‌کان له ئه‌نجامی شه‌پی ئه‌وروپیه‌کان له‌گه‌ل پوژه‌لاتدا" ئه‌م شارانه هه‌ستان به‌به‌ستنی ده‌یان په‌یماننامه‌ی بازرگانی له‌گه‌ل دوژمنانی پوژئاوا له پیناوا پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان و مانه‌وه‌ی ئیمتیازاته‌کانیان له ناوچه‌که‌دا، ئه‌مه‌ جگه له کردنه‌وه‌ی چهند گه‌نجینه‌یه‌کی بازرگانی له پوژه‌لات وه‌ک ئه‌وه‌ی له شاری عه‌ککا هه‌بوو. له دواى که‌وتنی شاری عه‌ککا له فاماجستای له قبرس هه‌بوو که به‌ دوو سه‌نته‌ری مه‌زنی بازرگانی پوژه‌لات داده‌نران، هه‌روه‌ها شتومه‌که‌کانی پوژه‌لات به‌ پێگای شاره بازرگانیه‌کانی ئیتالیا وه‌ک (جنوه، بندقیه) ده‌گه‌یشته ولاتانی ئه‌وروپا.

له ئه‌نجامه‌ گرنگه‌کانی هه‌لمه‌ته‌کانی خاچیه‌کان دۆزینه‌وه‌ی چهند ناوچه‌یه‌کی ناوه‌پاستی ئاسیا بوو له سه‌ده‌ی (١٣ز) دا، ئه‌مه‌ش به‌هۆی ده‌وله‌مه‌ندبوونی

زانباری جوگرافیناسه‌کانه‌وه بوو که له پېښه‌نگی مژده دهره‌کانه‌وه بوون، ناودارترینیان "بیانوکاربینی" و له بازارگانه‌کان "ال بولو" بوون له بندقیه، که توانیان به ړیگه‌ی وشکانی له ئاسیاوه دهست به گه‌شته‌کریان بکه‌ن له شاری عه‌ککاوو بۆ په‌کین، له دهریاشه‌وه له شاری (بصری)یه‌وه بۆ دورگه‌ی (کانتون) له باشووری ئاسیا، ئه‌مه‌ش ړیگه‌ی ئاسان کرد بۆ گه‌شتیاران و هه‌جابه‌کان له هاتنیان بۆ ناوچه‌که. بۆیه ده‌توانین بلین بزوتنه‌وه‌ی کولونیالیزی و چالاکی بازارگانی و دوزینه‌وه‌ی جوگرافی په‌یوه‌ندی راسته‌وخویان هیه به میژووی شه‌ړی خاچیه‌کانه‌وه. ئه‌مه جگه له په‌ره‌سندنی سیسته‌می دارایی له سالی (۱۱۴۷/ک۵۴۲) له سه‌رده‌می (لویسی هه‌وته‌م)ی پاشای فه‌ره‌نسا له کاتی وه‌رگرتنی باج له پېتناوی شه‌ړی خاچیه‌کان، و له سالی (۱۱۶۶/ک۵۶۲) هنری دوهم پاشای ئینگلترا باجی وه‌رده‌گرت و گرنگی تاییه‌تی پئ دها، ئه‌م باجه له سالی (۱۱۸۸/ک۵۸۴) گه‌شه‌ی سه‌ند و ئه‌م جاره بۆ به‌رده‌وام بوونی شه‌ړی خاچیه‌کان به ناوی "عشر صلاح الدین" ناسرا. له راستیدا ئه‌م باجانه ته‌نها سوودی بۆ ده‌سه‌لاتی سیاسی نه‌بوو به‌لکو پاپاش سوودی لی وه‌رده‌گرت، بۆ نمونه پاپا (انوستی سیته‌م) له "مجمعی الاتران" له سالی (۱۲۱۵/ک۶۱۲) بۆ به‌رژه‌وه‌ندی شه‌ړی خاچیه‌کان باجی ده- عشوری له‌سه‌ر پیاوه ئایینه‌کان فه‌رز کرد، دواتر ئه‌مه بوو به پرژه‌یه‌کی سیاسی به تاییه‌ت له هه‌لمه‌تی (پېنجه‌می خاچیه‌کان)دا. هه‌روه‌ها له سه‌رده‌می "گریگوری نویه‌م" ئه‌م باجه ببوو به‌شیکی گه‌وره‌ی داهاتی پاپا و له دژی بڼه‌ماله‌ی "هوه‌فشتاوفن" به کاری ده‌هینا. به‌م شیویه داهاتی ئه‌م باجانه ببوون به پایه‌کی سه‌ره‌کی و سروشتی له پایه‌کانی حکومه‌تی کلیسا.

هه‌ندئ دید و بۆچوون هیه که میره‌کانی ئه‌وروپا به‌ر پرسن له شه‌ړی خاچیه‌کان و شکست هیتانیان به هژی ئه‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندییه که‌سی و بڼه‌ماله‌ی و نه‌ته‌وايه‌تیه‌کانیان له سه‌روو به‌رژه‌وه‌ندی مه‌سیحیه‌ته‌وه داده‌نا. بیگومان بارودۆخی ئه‌وروپا له سالی (۱۱۰۰ - ۱۳۰۰) زۆر گۆرا بوو، کومه‌لنک گۆراڼکاری بڼه‌په‌تی به‌سه‌ر هه‌موو بواره‌کانی ژياندا هاتبوو، هه‌لمه‌ت و شه‌په‌کانی خاچیه‌کان که "۲۰۰" دوو سه‌د سالی خایاند و پر بوو له پرودا و و سه‌رکه‌وتن و شکست بۆ هه‌ردوولا، په‌نگه زۆر له میژوونووسان ئاماژه بۆ ئه‌وه بکه‌ن که هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان شکستی هیناوه، به‌لام ده‌توانین بلین هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان شکستی نه‌هینا یان به دۆراندن

کوتای نه هات به لکو وهستینرا، به تایبته که ئه وروپیه کان وازیان هیتا له بیروکهی شه‌ر و جیهاد و دواپۆژ، و پرویان کرده عقل و زانست و یاسا و دیراساتی فهلسه‌فی و ژیا‌ری و پیشخستنی کومه‌لگای ئه وروپی. هاوکات شکاندنی بازنه‌ی ئایینی و هه‌نگاونانی عه‌مه‌لی به‌ره‌و جیهانی علمانیته و داگیرکردنی جیهان به چه‌مکه تازه‌که‌ی.

له پوانینیان بۆ پروداوه‌کان به تایبته هه‌لمه‌ته‌کانی خاچیه‌کان تایبته‌مه‌ندی فه‌ره‌نسی پتوه به‌دی ده‌کریت، که له کوتای سده‌ی (١٢) بپوهه‌گه‌وره‌ترین ده‌وله‌ت له ئه‌وروپا و توانی چهند ناوچه‌یه‌کی پۆژه‌هلات داگیر بکات و زمانی فه‌ره‌نسی چه‌سپینیت، و به‌شپوهیه‌کی پوون و ئاشکرا کاریگه‌ری له‌سه‌ر ولاتانی ژیر ده‌ستی خۆی هه‌بیت. به‌لام ولاته‌گه‌وره‌کانی وه‌ک ئینگلترا و ئه‌لمانیا گۆرانیکی گه‌وره‌یان به‌خۆوه‌نه‌بینی، ته‌نها ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی له ئه‌نجامی داگیر کردنی له‌ لایه‌ن خاچیه‌کانه‌وه له هه‌لمه‌تی چواره‌مدا گۆرانی به‌سه‌ره‌ات، به‌مه‌ش ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر ئاسیادا لاوازیوو، به‌شپوهیه‌ک ده‌رفه‌تی په‌خساند بۆ عوسمانیه‌کان تا بتوانن داگیری بکه‌ن.

له‌ئه‌نجامی شه‌ری خاچیه‌کان پیشکه‌وتنی هونه‌ری جه‌نگ و گه‌شه‌کردنی سیسته‌می باج ده‌رکه‌وت که ئه‌وروپیه‌کان خۆیان به‌قه‌رزاری ئه‌م دوو کاره‌ ده‌زانن. ئاشکرایه‌ خاچیه‌کان به‌هۆی په‌یوه‌ندیان به‌بیزه‌نته‌کانه‌وه بۆ شه‌رکردن له‌ دژی موسلمانان که‌ره‌سته‌ی گه‌مارۆدانی وه‌ک "مه‌نجه‌نیق، تیری ئاگری، رنوک، مه‌شق کردنی ئه‌سپه‌کان" یان به‌کار ده‌هیتا، هه‌روه‌ها شتوازی دروستکردنی پتیه‌ و قولله‌ و قه‌لا و ده‌روازه‌ی شاره‌کان بۆ به‌رنگاربوونه‌وه‌ی هێرش و په‌لاماری هیزه‌کانی هه‌ردوولا گه‌شه‌ی سه‌ند.

کاریگه‌ری شه‌ری خاچیه‌کان له‌سه‌ر سیاسه‌تی ده‌وله‌تان ده‌رکه‌وت، له‌وانه‌ شکاندنی بازنه‌ی پیروزی ئایین به‌هۆی ئه‌م شه‌ه‌پانه‌وه، و ده‌رچوون له‌ چوارچێوه‌ی ئایینی و هه‌نگاونانی کرداری به‌ره‌و جیهانی علمانی، ئه‌مه‌ش له‌ هه‌لمه‌تی سته‌مه‌دا به‌دی ده‌کرا. ئازادی خه‌لکی له‌ په‌یره‌وه‌کردنی هه‌ر ئاینیک جگه‌ له‌ ئایینی مه‌سیحی و گرنگیدان به‌ ژیا‌نی پۆژانه‌ی مرق‌فایه‌تی و فه‌رامۆش کردنی دواپۆژ و ده‌رکه‌وتنی زۆر شتیکی نوێ و فراوان بوونی ئاسۆی بی‌ری کومه‌لگای ئه‌وروپی و دوورکه‌وته‌وه له‌ هه‌موو کاریکی تونده‌ره‌وی و به‌ربه‌ری، له‌ گرنگترین

کاریگریه‌کانی ئەم شەپۆ هەلمەتانه بوون. جگە لە کاریگری دروستبوونی پەيوەندی شارستانی نێوان دوو شارستانی جیاوازی پۆژەهلات و پۆژئاوا. پۆژئاوا ییەکان گرنکیاندا بە توێژینه‌وه لە هەموو ئەو بوارانە ی که کاریگری راستەوخۆیان هەبوو لە پێشخستنی ژیاړی ولاتانی ئەوروپا و بابەتی زانستی پێشکەش دەکەن. هاوکات شەپۆ خاچیه‌کان زەمینە ی خوش کرد بۆ تۆمارکردنی میژوو لە هەمووی گرنکتر "میژووی سەدەکانی ناوه‌پاست" بوو لە دانانی (ولیم الصوری)، هەروەها موسلمانەکانی ئیسپانیاش کاریگریان هەبوو بەسەر پۆژئاوادا. شەپۆ خاچیه‌کان کۆمەڵیک شتی نوێی وەک "پووهکی تازه" و "درهختی تازه" و "پیشه‌سازی نوێ" و "جل و بەرگ" و "شەکر" و "ناوکه شامی" و "لیمۆ" و "شوتی" و "لۆکه" و "حەریر" و "پاککەرەوه" و "ئاوینه" و "گەرماوی گەیانده ئەوروپا، هەموو ئەمانە لە ئەنجامی هەلمەتەکانی خاچیه‌کانەوه گەیشتنە ئەوروپا. ئەمە جگە لە کۆمەڵیک زاراوه‌ی بازرگانی که تا ئێستا بەکاری دێنن و لە پۆژەهلاتەوه وەریان گرتووه وەک "تعریفه - taiff" و "السخره - corvette" و ئامیتری موسیقا وەک "عود و نقاره - naker".

بۆیه شەپۆ خاچیه‌کان میژوویه‌که پڕه لە سەرودری و شکست و سەرکەوتن و گۆڕینه‌وه‌ی شارستانی و جەنگی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری لە نێوان دوو جیهانی جیاواز لە هەموو بواره‌کانی ژياندا. ئەمە جگە لە کاری تالان و کوشتن و بڕین و نه‌هامەتی و گرانی و برسیتی و قات و قپی و کاولکاری و نه‌خۆشی که سوتەمەنیەکی لە نێوان هەردوولا تەنها مەژۆف بوو.

شەپۆ خاچیه‌کان کاریگری راستەوخۆی هەبوو لەسەر شیوه‌ی دەسه‌لاتی سیاسی لە ولاتی ئیسلامیدا، خیلافەتی عەبباسی لە قوناغی لاوازی و پوو‌خاندا بوو، خیلافەتی فاتمیش توانای ملکه‌چ کردنی دانیشتوانەکی نه‌بوو چونکه شیعه مەزهب بوو، سەرکرده‌کانی وەک "عیماده‌دین زەنگی و نورەدین مەحمود و سەلاحەددینی ئەیوبی" پۆلی گەورەیان هەبوو لە شکست هێنانی خاچیه‌کان لە پۆژەهلات. ئەم سەرکرده‌نه توانیان گەورەترین سەرکەوتن بە دەست بهێنن و بەره‌ی یه‌کگرتووی ئیسلامیان دروستکرد که جیگای شانازی و ستایشی هەموو موسلمانانە.

لە راستیدا ده‌وله‌تی ئەیوبی کوردی هەرچه‌نده پۆلی گەورە ی هەبووه لە پووداوه‌کانی سەر گۆرەپانی سیاسی و سەربازی ناوچه‌که و بەرنگاربوونه‌وه‌ی

گه‌وره‌ترین مه‌ترسی خاچی که ناوچه ئیسلامیه‌کان تووشی هاتبوو، به‌و شیوه‌یه‌ی که پتویسته‌گرنگی پی ناردیت هه‌رچه‌نده هه‌موو هیز و توانایه‌کیان له پیناوی سه‌قامگیری ناوچه‌که و ئایینی ئیسلام بوو له دژی خاچیه‌کان، ئه‌مه‌ش له‌به‌رئه‌وه‌ی له (ال البیت) و خه‌لیفه نه‌بوون و به‌رچه‌له‌ک کورد بوون.

دواتر مه‌غوله‌کان سه‌ریان هه‌لدا و توانیان له سالی (٦٥٦/ک/١٢٥٨ز) کوتایی به ده‌سه‌لاتی خیلافه‌تی عه‌بباسی به‌پنن و بوونه هاوپه‌یمانی خاچیه‌کان و ده‌رفه‌تیاں ره‌خساند بۆ مانه‌وه‌یان له ناوچه‌که بۆ ماوه‌یه‌کی زیاتر. دواتر ده‌وله‌تی مه‌مالیک له میسر له ئه‌نجامی نه‌مانی ده‌وله‌تی ئه‌یوبی کوردی دامه‌زرا، و دوا‌ی پوو‌خاندنی خیلافه‌تی عه‌بباسی له به‌غدا توانیان ده‌سه‌لات و هیز و په‌لاماری مه‌غول که‌م بکه‌نه‌وه. له دوا‌ی سه‌هرکه‌وتیاں به‌سه‌ر مه‌غوله‌کاندا له شه‌پی 'عین جالوت' له سالی (٦٥٩/ک/١٢٦٠ز) یه‌کیتی نیوان ولاتی شام و میسریان گه‌پانده‌وه و ناوچه‌کانیان کۆنترۆل کرد.

به‌نسبه‌ت ئه‌وروپاوه له کاتی هه‌لمه‌ته‌کان جیاوازی و ململانی له نیوان پاپا و میره‌کان و ده‌ست تیوه‌ردانی کاروباری یه‌کتر له پیناوی جێبه‌جێ کردنی ئامانجه‌کانیان به‌دی ده‌کرا، هه‌روه‌ها ململانی له‌گه‌ڵ ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی کاریه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر دانیش‌توانی مه‌سیحی له ناوچه‌که به‌گشتی و تینه‌گیشتن له دۆخی مه‌سیحیه‌کانی رۆژه‌لات له لایه‌ن پاپا و رۆژئاواوه به‌تایبه‌ت.

داگیرکردنی قوسته‌تنتیه له لایه‌ن ئه‌وروپا به‌لایه‌کی گه‌وره بوو له میژووی بیزه‌نته و ئه‌وروپا، چونکه گه‌وره‌ترین کۆسپی به‌رده‌م موسلمانانی روو‌خاند که چه‌نده‌ها سال پارێزگاری له ئه‌وروپا ده‌کرد له مه‌ترسی هیزه ئیسلامیه‌کان.

یه‌کێک له ئه‌نجامه هه‌ره‌گرنگه‌کانی شکستی خاچیه‌کان نه‌بوونی سه‌رکردایه‌تیکی به‌هیز و به‌توانا بوو بۆ فه‌رمانده‌یی سوپای خاچیه‌کان، چونکه هه‌لمه‌ته‌کان له لایه‌ن پاپا بانگه‌وازی بۆ ده‌کرا و پاپا راسته‌وخو کاریه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر جه‌نگاوه‌ره‌کان. ئه‌مه‌ جگه له کاریه‌ری شاره‌بازرگانه‌کانی ئیتالیا که‌له پیناوی پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانیان، پیروزی ئه‌م شه‌پانه‌یان بۆ کاره‌بازرگانه‌کانی خۆیان ئیستغلال ده‌کرد. هه‌روه‌ها میره‌کانی ئه‌وروپا به‌رپرسن له شه‌پی خاچیه‌کان و شکست هیتانیاں، چونکه دانانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌که‌سیه‌تی و بنه‌ماله‌یه‌یه‌کانیان له سه‌رووی به‌رژه‌وه‌ندی مه‌سیحیه‌دا، هۆکار بوو بۆ له‌ناوبردنی پیروزی ئه‌و شه‌پانه و کپ کردنه‌وه‌ی گیانی پیروزی جیهاد له ناو خاچیه‌کاندا.

خشته يه ك به ناوی فهرمانرواگان *

یه که م سه لجوقیه کان

(أ) سولتانه کانیان

۱۰۶۳-۱۰۳۷

طغرلبک

۱۰۷۲-۱۰۶۳

ألب أرسلان

۱۰۹۲-۱۰۷۲

ملکشاه بن ألب أرسلان

۱۰۹۴- ۱۰۹۲

محمود بن ملکشاه

۱۱۰۴-۱۰۹۴

برکیارق بن ملکشاه

۱۱۱۸-۱۱۰۴

محمد بن ملکشاه

۱۱۵۷-۱۰۹۶

احمد بن ملکشاه

(ب) سه لجوقیه کانی عتراق

۱۱۳۱-۱۱۱۸

محمود بن محمد بن ملکشاه

۱۱۳۱

داود بن محمود

۱۱۳۳-۱۱۳۱

طغرل الأول بن محمد

۱۱۵۲-۱۱۳۳

مسعود بن محمد

۱۱۵۳

ملکشاه بن محمد

۱۱۵۹-۱۱۵۳

محمد بن محمود

۱۱۶۱-۱۱۵۹

سلیمان شاه بن محمد

۱۱۷۷-۱۱۶۱

أرسلان شاه بن طغرل

۱۱۹۴-۱۱۷۷

طغرل الثاني بن أرسلان شاه

* به سود وه رگرتن له د. محمود سعید عمران: تاریخ الحروب الصليبيه، دار النهضة العربيه للطباعة والنشر، بيروت، الطبعة الثانية، ۱۹۹۹.

(ج) سه لجوقیه کانی شام

۱۰۹۵- ۱۰۹۴

تنش بن ألب أرسلان

۱۱۱۳-۱۰۹۵

رضوان بن تنش له (حلب)

۱۱۱۳-۱۰۹۵

دقاق بن تنش له (دمشق)

۱۱۱۴-۱۱۱۳

ألب أرسلان بن رضوان له (حلب)

۱۱۱۷-۱۱۱۴

سلطان شاه بن رضوان له (حلب)

(د) سه لجوقیه کانی روم له ئاسیای بچوک

١٠٨٦-١٠٨١	سليمان بن قتلمش
١١٠٧-١٠٩٢	قلج أرسلان الأول
١١١٦-١١٠٧	ملكشاه الأول بن قلج أرسلان
١١٥٦-١١١٦	مسعود الأول بن قلج أرسلان
١١٨٨-١١٥٦	قلج أرسلان الثاني
١١٩٢-١١٨٨	ملكشاه الثاني
١٢٠٠-١١٩٢	كيخسرو
١٢٠٣-١٢٠٠	سليمان شاه الثاني بن قلج أرسلان
١٢٠٤-١٢٠٣	قلج أرسلان الثالث بن سليمان شاه
١٢١٠-١٢٠٤	كيخسرو الأول (بؤجاري دووه)
١٢١٩-١٢١٠	كيكاوس الأول بن كيوخسرو الأول
١٢٣٦-١٢١٩	كيقباد الأول بن كيوخسرو الأول
١٢٤٥-١٢٣٦	كيخسرو الثاني بن كيقباد الأول
١٢٥٧-١٢٤٥	كيكاوس الثاني بن كيوخسرو الثاني
١٢٦٧-١٢٥٧	قلج أرسلان الرابع بن كيوخسرو الثاني
١٢٨٣-١٢٦٧	كيخسرو الثالث بن قلج أرسلان الرابع
١٢٩٦-١٢٨٣	مسعود الثاني بن كيكاوس الثاني
١٣٠٠-١٢٩٦	كيقباد الثالث

٢- بنه مالهى ثورتق

(أ) ثورتقيه كان له حصنى كيفا پاشان له ثامه د

١١٠٤-١١٠١	سقمان الأول بن أرتق
١١٠٨-١١٠٤	إبراهيم بن سقمان
١١٤٨-١١٠٨	داود بن سقمان
١١٧٤-١١٤٨	قرا أرسلان بن داود
١١٨٥-١١٧٤	محمد بن قرا أرسلان
١٢٠٠-١١٨٥	سقمان الثاني بن محمد
١٢٢٢-١٢٠٠	محمود بن محمد
١٢٣١-١٢٢٢	مودود بن محمود

(ب) ئورتقپەكان لە ماردین

۱۱۲۲-۱۱۰۸	ییلغازی الأول بن أرتق
۱۱۵۲-۱۱۲۲	تمرتاش بن ییلغازی
۱۱۷۶-۱۱۵۲	ألبی بن تمرتاش
۱۱۸۴-۱۱۷۶	ییلغازی الثاني بن ألبی
۱۲۰۰-۱۱۸۴	بولق أرسلان بن ییلغازی الثاني
۱۲۳۹-۱۲۰۰	أرتق أرسلان بن ییلغازی الثاني
۱۲۵۹-۱۲۳۹	غازی الأول بن أرتق أرسلان
۱۲۹۱-۱۲۵۹	قرا أرسلان بن غازی الأول

(ج) ئورتقپەكان لە خرتبەرت

۱۲۰۳-۱۱۸۵	أوبیكر بن قرا أرسلان
۱۲۰۳	إبراهيم بن أبی بكر
	الخضر بن إبراهيم
دەوروپەری ۱۲۶۱	أرتقشاه بن الخچر

۳- بنەمالەى زەنگى

(أ) ئەتابكیەى موسل

۱۱۴۶-۱۱۲۷	عماد الدين زنكى بن أقتسقر
۱۱۴۹-۱۱۴۶	سیف الدین غازى الأول بن زنكى
۱۱۷۰-۱۱۴۹	قطب الدين مودود بن زنكى
۱۱۷۶-۱۱۷۰	سیف الدین غازى الثاني بن مودود
۱۱۹۳-۱۱۷۶	عزالدين مسعود الأول بن مودود
۱۲۱۰-۱۱۹۳	نورالدين أرسلان شاه الأول بن مسعود
۱۲۱۸-۱۲۱۰	عزالدين مسعود الثاني بن أرسلان شاه
۱۲۳۳-۱۲۱۹	نورالدين أرسلان شاه الثاني بن مسعود الثاني
۱۲۳۳-۱۲۱۹	ناصرالدين محمود بن عزالدين مسعود الثاني
۱۲۵۹-۱۲۳۳	بدرالدين لؤلؤ وابنه ركن الدين إسماعيل

(ب) ئەتابكىيەى شام

له حلب ۱۱۷۴-۱۱۴۶	العادل نورالدين محمود بن زنكى
له ديمشق ۱۱۷۴-۱۱۵۴	
له حلب ۱۱۸۱-۱۱۷۴	الصالح نورالدين محمود بن إسماعيل
۱۱۸۳-۱۱۸۱	حەلەبى خستە سەر ئەتابكىيەى موسلى و سنجار

(ج) ئەتابكىيەى سنجار

۱۱۹۷-۱۱۷۰	عمادالدين أبو الفتح زنكى الثانى بن مودود
۱۲۱۹-۱۱۹۷	قطب الدين محمد بن زنكى الثانى
۱۲۱۹	عمادالدين شاهنشاه بن محمد
۱۲۲۰-۱۲۱۹	جلال الدين محمود بن محمد

۴- بنه مالهى ئەيوبى

(أ) ئەيوبىيەكان له ميسر

۱۱۹۳-۱۱۷۴	الناصر صلاح الدين يوسف
۱۱۹۸-۱۱۹۳	العزیز عثمان
۱۱۹۹-۱۱۹۸	المنصور محمد
۱۲۱۸-۱۱۹۹	الكامل(الأول) محمد
۱۲۳۸-۱۲۱۸	العادل (الأول)أحمد
۱۲۴۰-۱۲۳۸	العادل (الثانى) ابوبكر
۱۲۴۹-۱۲۴۰	الصالح أيوب
۱۲۵۰-۱۲۴۹	المعظم توران شاه

(ب) ئەيوبىيەكان له ديمشق

۱۱۹۶-۱۱۹۳	الأفضل نورالدين على
۱۱۹۶	العادل(الأول)أحمد
۱۲۲۷-۱۲۱۸	المعظم عيسى
۱۲۲۹-۱۲۲۷	الناصر داود
۱۲۳۷-۱۲۲۹	الأشرف موسى
۱۲۳۷	الصالح إسماعيل(يهكهم جار)
۱۲۳۸	الكامل الأول محمد

١٢٣٨-١٢٣٩	العادل الثانى أبوبكر
١٢٣٩	الصالح نجم الدين أيوب (يهكهم جار)
١٢٣٩-١٢٤٥	الصالح إسماعيل (جارى دووهم)
١٢٤٥-١٢٤٩	الصالح نجم الدين أيوب (جارى دووهم)
١٢٤٩-١٢٥٠	المعظم توران شاه (خاوهنى مصر)

(ج) ئه يوييه كان له حهلب

١١٨٣-١١٨٦	العادل الأول أحمد
١١٨٦-١٢١٦	الظاهر غازى الأول
١٢١٦-١٢٣٦	العزیز محمد
١٢٣٦-١٢٦٠	الناصر (الثانى) يوسف

(د) ئه يوييه كان له حمص

١١٧٨-١١٨٦	القاهر محمد بن شيركوه
١١٨٦-١٢٤٠	المجاهد شيركوه الثانى
١٢٤٠-١٢٤٦	المنصور إبراهيم
١٢٤٦-١٢٦٣	الأشرف موسى الثانى

(هـ) ئه يوييه كان له حماء

١١٧٨-١١٩١	المظفر الأول عمر
١١٩١-١٢٢٠	المنصور الأول محمد
١٢٢٠-١٢٢٩	الناصر قلىج أرسلان
١٢٢٩-١٢٤٤	المظفر الثانى محمود
١٢٤٤-١٢٨٤	المنصور الثانى محمد

(و) ئه يوييه كان له مياقارقين

١١٨٥	الناصر صلاح الدين يوسف بن أيوب
١١٩٩-١١٩٩	العادل سيف الدين أبوبكر
١١٩٩-١٢١٠	الأوحد نجم الدين أيوب
١٢١٠-١٢٢٠	الأشرف الأول موسى
١٢٢١-١٢٢٤	المظفر شهاب الدين غازى
١٢٤٤-١٢٦٠	الكامل الثانى ناصر الدين محمد

٥- سولتانه كانى مه ماليك له ميسر

(أ) دهوله تى مه ماليكى به حرى

- ١٢٥٠ شجر الدر
١٢٥٠ المعز عز الدين ايبك
١٢٥٧ المنصور نور الدين على بن ايبك
١٢٥٩ المظفر سيف الدين قكز
١٢٦٠ الظاهر ركن الدين بيبرس(الأول)
١٢٧٧ السعيد ناصر الدين محمد بن برکه خان
١٢٧٩ العادل بدر الدين سلامش
١٢٨٩ المنصور سيف الدين قلاون
١٢٩٠ الأشرف صلاح الدين خليل

١٢٩٣ الناصر محمد قلاون
١٢٩٤ العادل زين الدين كتبغا
١٢٩٦ المنصور حسام الدين لاجين
١٢٩٨ الناصر محمد بن قلاون(جارى دووهم)
١٣٠٨ المظفر ركن الدين بيبرس(جارى دووهم)
١٣٠٩ الناصر محمد بن قلاون(جارى سيتههم)
١٣٤١ المنصور سيف الدين أبوبکر بن الناصر محمد
١٣٤١ الأشرف علا و الدين کچک بن الناصر محمد
١٣٤٢ الناصر شهاب الدين أحمد بن ناصر محمد
١٣٤٢ الصالح عماد الدين إسماعيل بن الناصر محمد
١٣٤٥ الكامل سيف الدين شعبان (الأول) بن الناصر محمد
١٣٤٦ المظفر زين الدين حاجى(الأول)بن الناصر محمد
١٣٤٧ الناصر ناصر الدين الحسن بن الناصر مجمد
١٣٥١ الصالح صلاح الدين صالح بن الناصر محمد
١٣٥٤ الناصر ناصر الدين الحسن(جارى دووهم)
١٣٦١ المنصور صلاح الدين بن حاجى
١٣٦٣ الأشرف ناصر الدين شعبان(الثانى)
١٣٧٦ المنصور علا و الدين على بن شعبان
١٣٨١ الصالح صلاح الدين حاجى(الثانى)

	(ب) دهوله تی جهراکسه
۱۳۸۲	الظاهر سيف الدين برقوق
۱۳۹۸	الناصر فرج بن برقوق
۱۴۰۵	المنصور عبدالعزیز بن برقوق
۱۴۰۵	الناصر فرج بن برقوق (جاری دووهم)
۱۴۱۲	المؤید أبو النصر شیخ المحمودی
۱۴۲۱	المظفر أحمد بن شیخ
۱۴۲۱	الظاهر گگر
۱۴۲۱	الصالح محمد بن گگر
۱۴۲۲	الأشرف برسبای
۱۴۳۷	العزیز یوسف بن برسباق
۱۴۳۸	الظاهر جقمق
۱۴۵۳	المنصور عیمان بن جقمق
۱۴۵۳	الأشرف إینال العلانی
۱۴۶۰	المؤید أحمد بن إینال
۱۴۶۰	الظاهر خشقدم
۱۴۶۷	الظاهر بلبای المؤیدی
۱۴۶۸	الظاهر تمریغا
۱۴۶۸	الأشرف قایتبای
۱۴۹۶	الناصر محمد بن قایتبای
۱۴۹۷	الظاهر قانصوه خمسمايه
۱۴۹۷	الناصر محمد بن قایتبای (جاری دووهم)
۱۴۹۸	الظاهر قانصوه الأشرفی
۱۵۰۰	الأشرف جانبلاک
۱۵۰۱	العاذل گومان بای الأول
۱۵۰۱	الأشرف قانصوه الغوری
۱۵۱۶	الأشرف گومان بای الثاني

٦- پاشاکانی ممله که تی بهیت و لمه قدیسی خاچی

١١٠٠-١٠٩٩	جوفری أف بوايون (وصی علی الدوله)
١١١٨-١١٠٠	بلدون الأول (أول ملك متوج)
١١٣١-١١١٨	بلدوين الثاني
١١٤٤-١١٣١	فولک الانجوى
١١٦٢-١١٤٤	بلدوين الثالث
١١٧٣-١١٦٢	عمورى الأول
١١٨٥-١١٧٣	بلدوين الرابع
١١٨٦-١١٨٥	بلدوين الخامس
١١٩٢-١١٨٦	جای لوزجنان
١١٩٧-١١٩٢	كونراد دى مونترفرات
١٢٠٥-١١٩٧	عمورى هنرى دى شاجنى
١٢١٠-١٢٠٥	مارى (ابنه كونراد تحت الوصايه)
١٢٢٥-١٢١٠	حنادى برين
١٢٥٠-١١٢٥	الأمبراگور فردريک الثاني
١٢٥٤-١٢٥٠	كونراد الرابع ملك المانيا (ملك اسمى)
١٢٦٨-١٢٥٤	كونرادين (ملك اسمى)
١٢٨٤-١٢٦٩	هيوا الثالث ملك قبرص (الثانى)
١٢٨٥-١٢٨٤	حنا الأول ملك بيت المقدس
١٢٩١-١٢٨٦	هنرى الثالث ملك قبرص (الثانى)

٧- ميره کانی انگاکای تورمان

١١٠٤-١٠٩٨	بوهيموند الأول
١١١٢-١١٠٤	تانکرد
١١١٩-١١١٢	روجر دى سالرنو
١١٣٠-١١٢٦	بوهيموند الثاني
١١٤٩-١١٣٦	ريموند أف بواتيه
١١٥٦-١١٥٣	رينو أف شاتيون (أرناک)
١٢٠١-١١٦٣	بوهيموند الثالث
١٢١٦-١٢٠١	بوهيموند الرابع
١٢١٩-١٢١٦	ريموند روبان

۱۲۳۳-۱۲۱۹	بوهيموند الرابع (جاری دووهم)
۱۲۵۱-۱۲۳۳	بوهيموند الخامس
۱۲۶۸-۱۲۵۱	بوهيموند السادس

۸- ميره کانی ته رابلس

۱۱۰۵-۱۱۰۲	ريموند الأول (الصنجيل)
۱۱۰۸-۱۱۰۵	وليم جوردان
۱۱۱۳-۱۱۰۸	برتراند
۱۱۲۷-۱۱۱۳	بونز
۱۱۵۲-۱۱۲۷	ريموند الثاني
۱۱۸۷-۱۱۵۲	ريموند الثالث
۱۲۳۳-۱۱۸۷	بوهيموند الرابع (+أنطاكيه)
۱۲۵۱-۱۲۳۳	بوهيموند الخامس (+أنطاكيه)
۱۲۷۵-۱۲۵۱	بوهيموند السادس (+أنطاكيه)
۱۲۸۷-۱۲۷۵	بوهيموند السابع

۹- ميره کانی ئه رمينياي بچوک

۱۰۹۰+	روبان الأول
۱۱۰۰+	قسطنطين الأول
۱۱۲۹-۱۱۰۰	پوروس الأول
۱۱۳۶-۱۱۲۹	ليون الأول
۱۱۶۷-۱۱۴۴	پوروس الثاني
۱۱۷۰	روبان الثاني (تحت الوصايه)
۱۱۷۵-۱۱۷۰	ملح
۱۱۸۷-۱۱۷۵	روبان الثالث
۱۲۱۹-۱۱۸۷	ليون الثاني

۱۰- پاشا کانی ئه رمينياي بچوک

۱۲۶۹-۱۲۲۹	هيوم الأول
۱۲۸۹-۱۲۷۰	ليون الثالث

١٢٩٣-١٢٨٩	هينوم الثاني
١٢٩٤-١٢٩٣	پوروس الثالث
١٢٩٦-١٢٩٤	هينوم الثاني (جاريكى ديكه)
١٢٩٨-١٢٩٧	سمباد
١٢٩٩-١٢٩٨	قسطنطين الأول
١٣٠٥-١٢٩٩	هينوم الثاني (جارى سينهم)
١٣٠٨-١٣٠٥	ليون الرابع
١٣٢٠-١٣٠٨	أوشين
١٣٤١-١٣٢٠	ليون الخامس
١٣٤٥-١٣٤٢	جاي دى لوزجنان
١٣٧٥-١٣٧٤	ليون السادس

١١- ئيمپراتوره كانى دهولتى بيزهنتى له سهردهمى بزوتنه وهى خاچيه كان

١١١٨-١٠٨١	الكسيوس الأول كومنين
١١٤٣-١١١٨	حنا الثاني كومنين
١١٨٠-١١٤٣	مانويل الأول كومنين
١١٨٣-١١٨٠	الكسيوس الثاني كومنين
١١٨٥-١١٨٣	الدروليق الأول كومنين
١١٩٥-١١٨٥	إسحق الثاني أنجيلوس
١٢٠٣-١١٩٥	الكسيوس الثالث انجيلوس
١٢٠٤-١٢٠٣	إسحق الثاني+الكسيوس الرابع
١٢٠٤	الكسيوس الخامس
١٢٢٢-١٢٠٤	تيودور الأول لاسكارس
١٢٥٤-١٢٢٢	حنا الثالث دوقاس
١٢٥٨-١٢٥٤	تيودور الثاني لاسكارس
١٢٦١-١٢٥٨	حنا الرابع لاسكارس

١٢٨٢-١٢٥٩	ميخائيل الپامن باليولوجس
١٣٢٨-١٢٨٢	أندرونيق الثاني باليولوجس
١٣٤١-١٣٢٨	أندرونيق الثالث باليولوجس

١٣٩١-١٣٤١	حنا الخامس باليولوجس
١٣٤٥-١٣٤٧	حنا السادس
١٣٩٠	حنا السابع
١٤٢٥-١٣٩١	مانويل الثانى باليولوجس
١٤٤٨-١٤٢٥	حنا الثامن باليولوجس
١٤٥٣-١٤٤٩	قسطنطين الحادى عشر باليولوجس

- القرآن الكريم

-قورئانی پیرۆز- وههگێڕانی ماموستا ههژار

یه کهم: سەرچاوه وههسه نهکان

ابن الأثير: عز الدين أبو الحسن علي بن محمد الجزري، (ت ٦٣٠هـ / ١٢٣٢ م).

١- الكامل في التاريخ، دار أحياء التراث العربي، (بيروت: ١٩٩٤م).

٢- التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل و حلب، تحقيق عبد القادر احمد طليمات، دار الكتب الحديثة، (القاهرة: ١٩٦٣ م).

الببليسي: شرفخان

٣- شرفنامه: ترجمة محمد جميل الملا احمد الروژ بياني، ط ٢، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ٢٠٠١م).

البنداري: قوام الدين ابو الفتح علي بن محمد (ت ٦٤٣هـ / ١٢٤٥ م).

٤- سنا البرق الشامى (تلخيص البرق الشامى للعماد الكاتب الأصفهاني) تحقيق، رمضان ششن، دار الكتاب الجديد، (بيروت: ١٩٧١م).

ابن الجوزي: ابو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن علي (ت ٥٩٧هـ / ١٢٠١م).

٥- المنتظم في تاريخ الملوك و الامم مطبعة دائرة المعارف العثمانية، (حيدر اباد الدكن: ١٣٥٨-١٣٥٩هـ).

الحنبلي: أحمد بن إبراهيم ، (ت ٨٧٦هـ / ١٤٧٢ م).

٦- شفاء القلوب في مناقب بني أيوب ، تحقيق: ناظم رشيد ، دار الحرية للطباعة ، (بغداد: ١٩٧٨م).

ابن خلدون: عبد الرحمن بن محمد، (ت ٨٠٨هـ / ١٤٠٥م).

٧- مقدمة ابن خلدون ، دار صادر، (بيروت: ١٩٧٨م).

٨- العبر و ديوان المبتدأ و الخبر (تاريخ ابن خلدون)، مؤسسة جمال للطباعة و النشر، (بيروت: ١٩٧٩م).

ابن خلكان: شمس الدين أبو عباس أحمد بن محمد ، (ت ٦٨١هـ / ١٢٨٢م).

٩- وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان ، تحقيق: إحسان عباس ، دار الثقافة ، (بيروت: ١٩٦٨م).

الخزرجي: الشيخ علي بن الحسن (ت ٨١٢هـ / ١٤٠٩م).

١٠- العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية، تصحيح و تنقيح محمد بسيوني غسل، مطبعة الهلال، (القاهرة: ١٩١١م).

ابن ظافر: جمال الدين علي الازدى (ت ٦٢٣هـ / ١٢٢٦م).

١١- اخبار الدولة المنقطعة، تحقيق اندريه فريه، مطبوعات المعهد العلمى الفرنسى للآثار الشرقية، (القاهرة: ١٩٧٢).

أبن تغري بردي: جمال الدين ابي المحاسن يوسف (ت ٨٧٤هـ / ١٤٧٠م).

١٢- النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، وزارة الثقافة، دار الأرشاد القومي، ١٦ جزء، (مصر: ١٩٢٩-١٩٧٢).

- ابو الفدا: عماد الدين اسماعيل بن محمد بن عمر (ت ٥٧٣٢ هـ / ١٢٣١ م).
- ١٣- تقويم البلدان، اعتنى بتصحيحه وطبعه، رينود وماك كوكين ديسلان، دار الطباعة السلطانية، (باريس: ١٨٤٠).
- ١٤- المختصر في أخبار البشر، دار المعرفة للطباعة والنشر، (بيروت: ١٩٦٠).
- الكتبي: محمد بن شاكر بن احمد (ت ٥٧٦٤ هـ / ١٣٦٣ م).
- ١٥- عيون التواريخ، تر: فيصل السامر ونبيلة عبدالمنعم داود، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ١٩٧٧).
- ابن الساعي: ابو طالب علي بن أنجب تاج الدين الخازن، (ت ٦٧٤ هـ / ١٢٧٥ م).
- ١٦- الجامع المختصر في عنوان التواريخ و عيون السير، تحقيق: مصطفى جواد، المطبعة السريانية الكاثوليكية، (بغداد: ١٩٣٤ م).
- سبط ابن الجوزي: شمس الدين يوسف بن قزاوغلي، (ت ٦٥٤ هـ / ١٢٥٦ م).
- ١٧- مرآة الزمان في تاريخ الأعيان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، (الهند: ١٩٥١ م).
- السيوطي: جلال الدين عبد الرحمن بن ابي بكر، (ت ٩١١ هـ / ١٥٠٥ م).
- ١٨- حسن المحاضرة في اخبار مصر و القاهرة، تحقيق: محمود صبح، دار القاهرة للطباعة، مكتبة الأنجلو المصرية، (القاهرة: د.ت).
- ١٩- تاريخ الخلفاء ، تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، منشورات الشريف الرضي.
- ابو شامة: شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل المقدسي، (ت ٦٦٥ هـ / ١٢٦٦ م).
- ٢٠- الذيل على الروضتين (تراجم رجال القرنين السادس و السابع الهجريين)، باعثناء: السيد عزت العطار الحسني، دار الجيل، الطبعة الثانية، (بيروت: ١٩٧٤ م).
- ٢١- الروضتين في اخبار الدولتين النورية و الصلاحية، دار الجيل، (بيروت: د. ت).
- ابن شداد: ابو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع، (ت ٦٣٢ هـ / ١٢٣٤ م).
- ٢٢- النوادر السلطانية و المحاسن اليوسفية، تحقيق: جمال الدين الشيال، الدار المصرية للتأليف، (القاهرة: ١٩٦٤ م).
- الصفدي: صلاح الدين خليل ابن ابك (ت ٧٦٤ هـ / ١٣٦٣ م).
- ٢٣- الوافي بالوفيات، تحقيق و إعتناء: احمد الارناوط و تركي مصطفى، دار احياء التراث العربي، (بيروت: ٢٠٠٠ م).
- الصوري: ولیم: (ت ٥٨٠ هـ / ١١٨٤ م).
- ٢٤- الحروب الصليبية، ترجمة و تعليق: حسن حبشي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٩٥ م).
- ابن الصيرفي: امين الدولة تاج الرياسة ابي القاسم علي بن منجب الصيرفي المصري (ت ٥٤٢ هـ / ١١٤٧ م).
- ٢٥- قانون ديوان الرسائل، مطبعة الواعد، (مصر: ١٩٠٥ م).
- الطرسوسي: مرضي بن علي بن مرضي (ت ٥٨٩ هـ / ١١٩٣ م).
- ٢٦- تبصرة ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق و نشر: كلود كاهين، (د.ت).
- إبن العديم: ابو القاسم كمال الدين عمر بن احمد بن هبة الله الحلبي (ت ٦٦٠ هـ / ١٢٦١ م).

- ٢٧-زبدة الحلب في تاريخ حلب، تحقيق: سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية، (بيروت: ١٩٦٧م).
- ابن العماد الحنبلي: أبو الفلاح عبد الحي (ت ١٠٨٩هـ/١٦٧٨م).
- ٢٨-شذرات الذهب في اخبار من ذهب، مطبعة القدسي، (القاهرة: ١٩٣١م).
- العماد الكاتب الاصفهاني: عماد الدين محمد صفي الدين الكاتب ، (ت ٥٩٧ هـ / ١٢٠٠م).
- ٢٩-خريدة القصر و جريدة العصر (قسم شعراء مصر) نشر احمد امين و شوقي ضيف و احسان عباس، مطبعة لجنة التاليف و الترجمة و النشر (القاهرة: ١٩٥١م).
- ٣٠-خريدة القصر و جريدة العصر، قسم شعراء الشام، تحقيق: شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، (دمشق: ١٩٦٤م).
- ٣١-الفتح القسي في الفتح القدسي ،تحقيق و تقديم: محمد محمود صبح ، الدار القومية للطباعة والنشر (القاهرة: ١٩٦٥م).
- ٣٢-البرق الشامي، الجزء الثالث، تحقيق و تقديم: مصطفى الحيارى، ط ١، (عمان: ١٩٨٧م).
- ٣٣-البرق الشامي، الجزء الخامس، تحقيق و تقديم: فالح صالح حسين، ط ١، (عمان: ١٩٨٧م).
- العمرى: القاضي فضل شهاب الدين احمد بن يحيى (ت ٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م).
- ٣٤-التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، ط ١، (بيروت: ١٩٨٨).
- العلمي: مجير الدين بن عبد الرحمن بن محمد، (ت ٩٢٨ هـ / ١٥٢١م).
- ٣٥-الانس الجليل بتاريخ القدس و الخليل، (النجف: ١٩٦٨م).
- أبو الفداء: عماد الدين اسماعيل بن محمد بن عمر، (ت ٧٣٢هـ / ١٣٣١م).
- ٣٦-المختصر في اخبار البشر، دار المعرفة للطباعة و النشر، (بيروت: د.ت).
- ابن الفرات: ناصر الدين محمد بن عبد الرحيم، (ت ٨٠٧ هـ / ١٤٠٤م).
- ٣٧-تاريخ ابن الفرات، تحقيق: حسن محمد الشماع، المجلد الرابع، الجزء الثاني، دار الطباعة الحديثة، (البصرة: ١٩٦٩).
- ابن قاضي شهبة: بدر الدين محمد بن أحمد، (ت ٨٧٤ هـ / ١٤٦٩م).
- ٣٨-الكواكب الدرية في السيرة النورية، تحقيق: محمود زايد، الدار الكتاب الجديد، الطبعة الأولى، (بيروت: ١٩٧١م).
- القلقشندي: أبو العباس احمد بن علي، (ت ٨٢١ هـ / ١٤١٨م).
- ٣٩-ماثر الانافة في معالم الخلافة، تحقيق: عبد الستار فراج، (بيروت: د.ت).
- ٤٠-صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، تحقيق محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٧).
- قدامة بن جعفر: أبو الفرج (ت ٣٣٧هـ/٩٤٨م).
- ٤١-الخراج و صناعة الكتابة، شرح و تعليق: محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، (بغداد: ١٩٨١م).
- ابن كثير: عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر، (ت ٧٧٤ هـ / ١٣٧٢م).
- ٤٢-البداية و النهاية، تحقيق: دار أبي حيان، الطبعة الأولى، (القاهرة: ١٩٩٦).
- المسعودي: ابي الحسن علي بن الحسين بن علي، (ت ٣٤٦ هـ / ٩٧٥م).

- ٤٣-التنبية و الاشراف، باعتناء: عبد الله الصاوي، أعادت طبعه بالأوفسيت، مكتبة المثنى، (بغداد: ١٩٣٨م).
- المقريزي: تقي الدين احمد بن علي، (ت ٨٤٥ هـ / ١٤٤١م).
- ٤٤-السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، طبعة جديدة، (بيروت: ١٩٩٧).
- ٤٥-المواعظ و الإعتبار بذكر الخطط و الآثار المشهور بـ (الخطط المقريزية)، دار صادر، طبعة جديدة بالأوفسيت، مكتبة المثنى، (بغداد: ١٩٧٠).
- ٤٦-اتعاظ الحنفا بأخبار الائمة الفاطميين الخلفاء، تحقيق جمال الدين الشيال، دار الفكر العربي، (القاهرة: ١٩٤٨).
- ابن مماتي: أسعد بن مماتي، (ت ٦٠٦ هـ / ١٢٠٩م).
- ٤٧-قوانين الدواوين، تحقيق: عزيز سوريال عطية، مطبعة مصر، (القاهرة: ١٩٤٣م).
- ناصر خسرو: ابو معين الدين القباداني المروزي، (ت ٤٨١ هـ / ١٨٠٨م).
- ٤٨-سفر نامه، نقله الى العربية: يحيى الخشاب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٩٣م).
- نصر الله بن محمد بن الاثير:
- ٤٩-المثل السائر في ادب الكاتب والشاعر، (القاهرة: ١٩٧٢).
- النوري: شهاب الدين احمد بن عبد الوهاب، (ت ٧٣٣ هـ / ١٣٣٢م).
- ٥٠-نهاية الأرب في فنون الأدب، حققه و وضع حواشيه، محمد محمد أمين وآخرون، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، ج ٢٨، (مصر: ١٩٩٢ م).
- ابن واصل: جمال الدين محمد بن سالم، (ت ٦٩٧ هـ / ١٢٩٧م).
- ٥١-مفرج الكروب في مناقب بني أيوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، طبعة دار القلم، (القاهرة: ١٩٦٠م).
- ياقوت الحموي: شهاب الدين أبو عبد الله الرومي، (ت ٦٢٦ هـ / ١٢٢٨م).
- ٥٢-معجم البلدان، دار صادر، (بيروت: ١٣٩٧ هـ / ١٩٩٧م).
- اليونيني: ابو فتح موسى بن احمد بن قطب الدين، (ت ٧٢٦ هـ / ١٣٢٦م).
- ٥٣-ذيل مرآة الزمان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، (الهند: ١٩٥٤م).
- أبن بدران:
- ٥٤- تهذيب تاريخ أبن عساكر، اختصار الشيخ عبدالقادر بدران.
- أبن ميسر:
- ٥٥- أخبار مصر، تحقيق هنري ماسية، (القاهرة: ١٩١٩).
- اسامة بن منقذ:
- ٥٦- كتاب الاعتبار، حرره فيليب حتى، برنستون، ١٩٣٠.

دوهم: سرچاوه نويه كان
أ.ر.جب: السير هاملتون.

- ١-صلاح الدين الايوبي(دراسات في التاريخ الاسلامي)، حررها يوسف إيبش، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، (بيروت:١٩٧٣م).
- أمين: نهبز مجيد:
- ٢-الاستخبارات، الأيوبية في عهد صلاح الدين، مطبعة قه لآ، (السليمانية: ١٩٩٨).
- ٣-المشطوب الهكاري، دراسة عن دور الهكاريين في الحروب الصليبية، (السليمانية: ٢٠٠٢).
- إيليسيف: نيكيتا:
- ٤-الشرق الإسلامي في العصر الوسيط، مؤسسة دار الكتاب الحديث،(بيروت: ١٩٦٨)
- باركر: ارنت.
- ٥-الحروب الصليبية، ترجمة السيد الباز العريني، مطبعة لجنة البيان العربي، مكتبة النهضة المصرية، (القاهرة: ١٩٦٠م).
- بدوي:احمد.
- ٦-الحياة الادبية في عصر الحروب الصليبية بمصر و الشام، مطبعة نهضة مصر، ط١،(القاهرة:د.ت).
- بولارد: سير ريدر.
- ٧-بريطانيا و الشرق الاوسط من اقدم العصور حتى سنة ١٩٥٢م، ترجمة حسن احمد سلمان، مطبعة الرابطة، (بغداد:١٩٥٦م).
- بيريه: جان.
- ٨-الذكاء و القيم المعنوية في الحرب، تعريب اكرم ديرري و الهيثم الايوبي، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، ط٢، (بيروت:١٩٨٦م).
- التكريتي: محمود ياسين:
- ٩-الأيوبيون في شمال الشام و الجزيرة، دار الرشيد للنشر، (بغداد:١٩٨١).
- حسن: ابراهيم حسن.
- ١٠-تاريخ الاسلام(السياسي و الديني و الثقافي و الاجتماعي)، دار الجيل، ج٤، ط١٤، (بيروت: ١٩٩٦م).
- حسين: محسن محمد:
- ١١- الجيش الأيوبي في عهد صلاح الدين (تركيبه، تنظيمه، اسلحته، بحريته، وابرز المعارك التي خاضها)، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، (بيروت: ١٩٨٦)
- خليل:عماد الدين:
- ١٢-عماد الدين زنكي، مطبعة الزهراء الحديثة، ط٣، (الموصل: ١٩٨٥م).
- ديورانت: ول
- ١٣-قصة الحضارة، ترجمة: محمد بدران، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة و النشر، الطبعة الثانية، (القاهرة: ١٩٥٧م).
- رشتي: جيهان احمد
- ١٤-الدعاية و استخدام الراديو في الحرب النفسية، دار الفكر العربي،(القاهرة: ١٩٨٥م).
- رفعت: محمد و محمد احمد حسونة
- ١٥-معالم تاريخ العصور الوسطى، مطبعة شركة مساهمة مصرية، ط٤، (القاهرة: ١٩٢٧م).

كارل بروكلمان:

١٦- تاريخ الشعوب الإسلامية، نقله الى العربية: نبيه امين فارس و منير بعلبكي، دار العلم للملايين، ط١٤، (بيروت: ٢٠٠١).

الكرملي انستاس ماري:

١٧- التقود العربية وعلم النميات، الناشر محمد امين، (بيروت: د. ت).
كلود كاهن:

١٨- تاريخ الشعوب الإسلامية منذ ظهور الاسلام حتى بداية الامبراطورية العثمانية، تر: بدر الدين قاسم، دار الحقيقة للطباعة والنشر، ط١، (بيروت: ١٩٧٢).

كي لسترنج:

١٩- بلدان الخلافة الشرقية، نقله الى العربية بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، (بغداد: ١٩٥٤).

٢٠- د. الباز العريني: مصر في عصر الايوبيين، ط١، بيروت، ١٩٦٠.

٢١- حامد زيان: الامبراطور فردريك بربروسا و الحملة الصليبية الثالثة، القاهرة، د.ت.

٢٢- فؤاد عبدالمعطي الصياد: المغول في التاريخ، بيروت، دار النهضة العربية، ١٩٨٠.

٢٣- محمد مصطفى زياده: حملة لويس التاسع على مصر، القاهرة، ١٩٦١.

رنسيमान: ستيفن:

٢٤- تاريخ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، دار الثقافة، الطبعة الاولى، (بيروت: ١٩٦٨).

زامباور: ادوارد فون:

٢٥- معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، ترجمة زكي محمد حسن و اخرون، ج١، (بيروت: ١٩٨٠).

زكار: سهيل.

٢٦- حطين و الفتح الصلاحي للقدس، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع، ط١، (بيروت: ٢٠٠٢م).

سعداوي: نظير حسان:

٢٧- الحرب و السلام زمن العدوان الصليبي، مكتبة النهضة المصرية، (القاهرة: ١٩٦١).

٢٨- التاريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين، مطبعة لجنة البيان العربي، (القاهرة: ١٩٥٧).

عاشور : سعيد عبد الفتاح:

٢٩- الحركة الصليبية -صفحة مشرقة من تاريخ الجهاد العربي في العصور الوسطى، مكتبة الأنجلو المصرية، الطبعة الرابعة، (القاهرة: ١٩٨٢).

٣٠- أوروبا العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، ط١، (القاهرة: ١٩٥٨).

العبادي: احمد مختار:

٣١- قيام دولة المماليك الاولى في مصر و الشام، دار النهضة العربية للطباعة و النشر، (بيروت: ١٩٦٩م).

العبادي: احمد مختار بالاشتراك مع السيد عبد العزيز سالم:

٣٢- تاريخ البحرية الإسلامية في مصر و الشام، جامعة بيروت العربية، (بيروت: ١٩٧٢).

العريني: السيد الباز:

٣٣- تاريخ اوربا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، (بيروت: ١٩٦٨).

٣٤- الشرق الأدنى في العصور الوسطى (الأيوبيون)، دار النهضة العربية للطباعة و النشر، (بيروت: ١٩٦٧).

٣٥- مؤرخو الحروب الصليبية، دار النهضة العربية، مطبعة لجنة البيان العربي، (القاهرة: ١٩٦٢).

العسلي: بسام:

٣٦- فن الحرب الإسلامي، أيام الحروب الصليبية، دار الفكر للطباعة و النشر، المجلد الرابع ، الطبعة الأولى، (بيروت ١٩٨٨م)

٣٧- صلاح الدين الايوبي، دار النفائس، ط ٣، (بيروت: ١٩٨١م).

العمري: احمد سويلم.

٣٨- اصول العلاقات السياسية الدولية، ط ٢، (بيروت ١٩٥٩).

غنيم: اسمت :

٣٩- الدولة الأيوبية و الصليبيون، دار المعرفة الجامعية، (الأسكندرية: ١٩٨٨)

غوانمة: يوسف درويش.

٤٠- إمارة الكرك الايوبية، المملكة الاردنية الهاشمية، ١٩٨٠.

٤١- محمد حمدي المناوي: الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي، القاهرة، ١٩٧٠.

٤٢- سيدة كاشف: مصر في عهد الاخشيديين القاهرة، د-ت.

٤٣- خاشع المعاضيدى: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥.

٤٤- د. عبدالقادر اليوسف: علاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر، منشورات المكتبة العصرية، صيدا، بيروت-١٩٦٩.

٤٥- د. علي الخزوري: إمارة الرها الصليبية، مطابع سجل العرب، القاهرة، ١٩٧٥.

٤٦- حسن حبشي: نوردين والصليبيون، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٤٨.

٤٧- د. دريد عبدالقادر: موقف اتابكية دمشق من الغزولبلاد الشام، مجلة اداب الرافدين، جامعة الموصل، ١٩٨٠، العدد ١٠.

٤٨- كوثقارى هه زار ميژد: ژماره (٥) سالى ١٩٩٩، سليتماني.

٤٩- كرستوفر مونت: تكوين اوربا، ت- محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ١٩٦٧.

٥٠- مذكرات جوانفيل: القديس لويس، ت- حسن حبشى، مصر، ١٩٦٨.

٥١- عبدالعزيز سالم: طرابلس الشام في التاريخ الاسلامي، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٧.

٥٢- ثاراس فرياق زينل: جهنگى دهروونى له سه رده مى سه لاهه ددينى نه يوبيدا، ماستر، زانکوى سليتماني، ٢٠٠٣.

٥٣- الجنحاني: حطين رمز الوحدة والتحرر، مجلة المؤرخ العربي، العدد (٣٩)، السنة ١٥، ١٩٨٩.

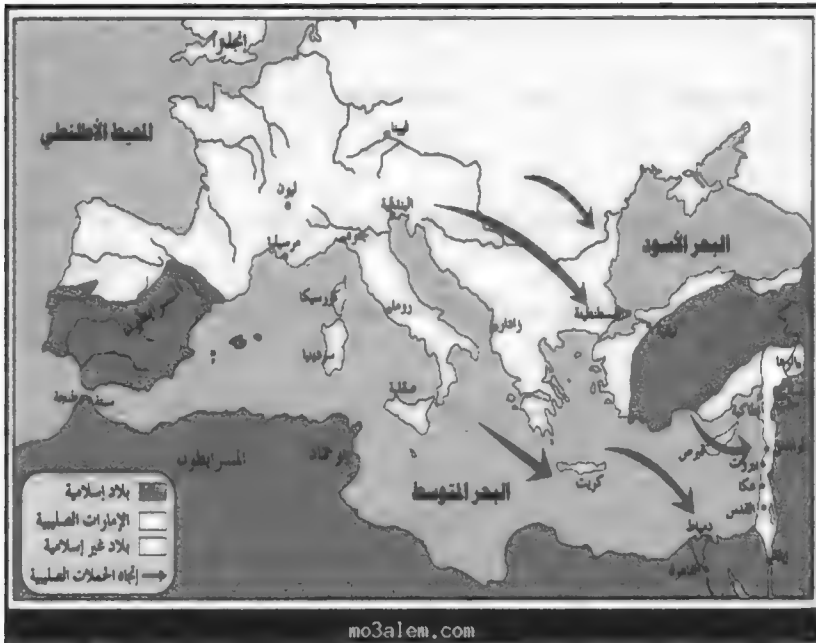
٥٤- جوزيف جاي ديس: الزنديق الاعظم، القاهرة، د/ت.

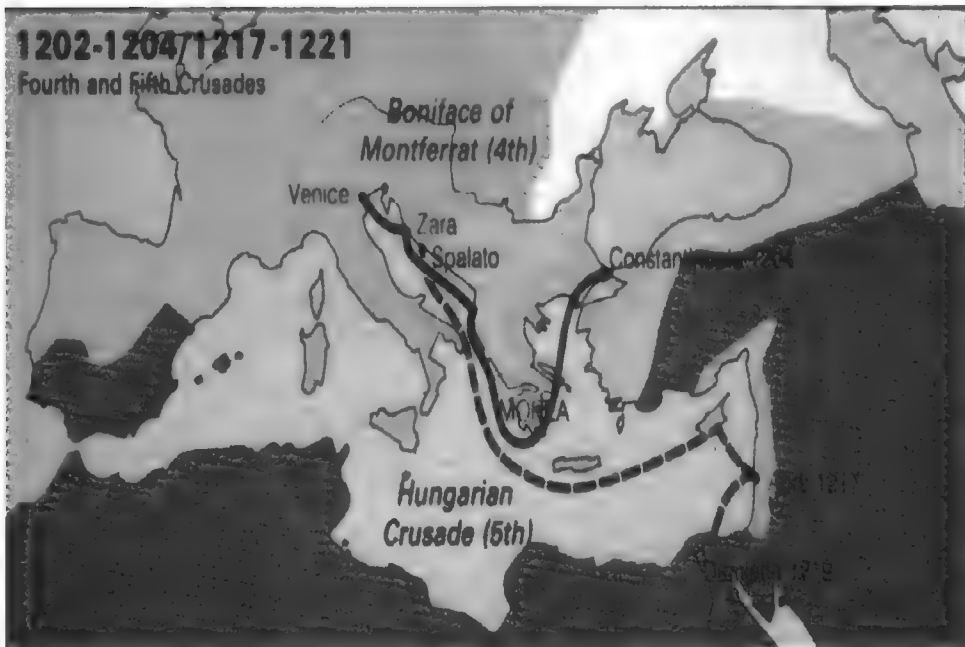
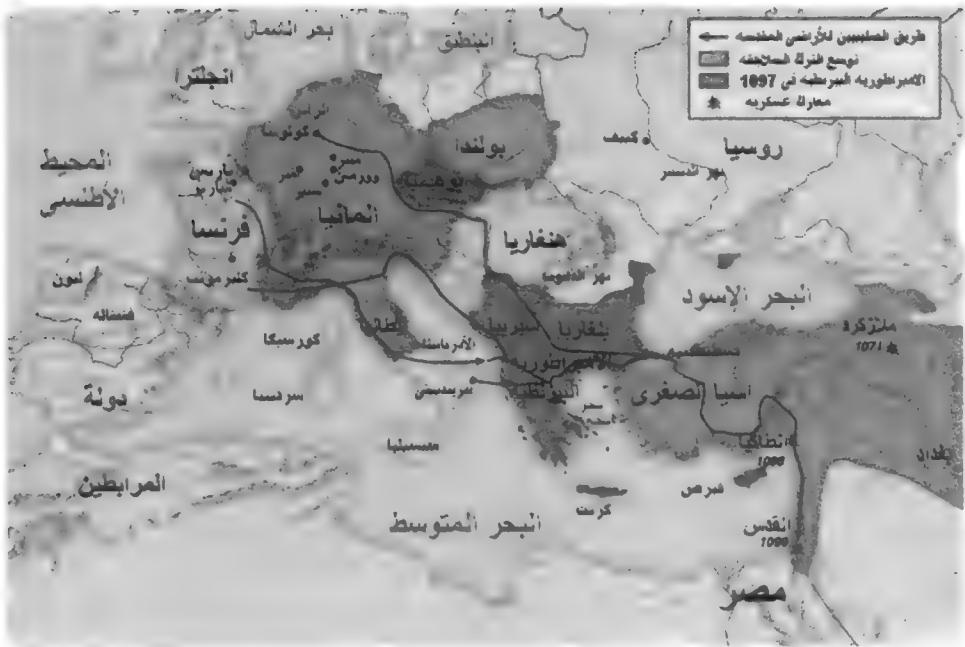
٥٥- حسين أمين: العراق في العصر السلجوقي، بغداد، ١٩٦٥.

فشر: ه.أ.ل.

- ٥٦- تاريخ اوربا في العصور الوسطى، نقله الى العربية مصطفى زيادة و السيد الباز العريني، القسم الاول، دار المعارف بمصر، (القاهرة: د.ت.).
 كروسيه: رينة.
- ٥٧- الحروب الصليبية (صراع الشرق و الغرب)، ترجمة احمد ايبش، دار قتيبة للطباعة و النشر و التوزيع ط١، (سوريا: ٢٠٠٢م).
 ماهر: سعاد:
- ٥٨- البحرية في مصر الإسلامية و أثارها الباقية، دار الكتاب العربي، (القاهرة: ١٩٥٢).
 المعاضيدي: خاشع و اخرون
- ٥٩- الوطن العربي و الغزو الصليبي، مطابع جامعة الموصل، (الموصل: ١٩٨١م).
 مصطفى: شاكر:
- ٦٠- صلاح الدين، الفارس المجاهد، و الملك الزاهد المقتدى عليه، دار القلم دمشق، و دار الشامية بيروت، الطبعة الأولى (١٩٩٨م).
 نصر: صلاح.
- ٦١- الحرب النفسية (معركة الكلمة و المعتقد)، ج١، ط١، (القاهرة: ١٩٦٧م).
 نوري: دريد عبد القادر:
- ٦٢- سياسة صلاح الدين الأيوبي في بلاد مصر و الشام و الجزيرة، مطبعة الإرشاد، (بغداد: ١٩٧٦).
 نوفل: احمد.
- ٦٣- الحرب النفسية من منظور اسلامي، دار الفرقان، ط٢، (عمان: ١٩٨٧م).
 ويست: انتوني.
- ٦٤- الحروب الصليبية، ترجمة شكري محمود نديم، مؤسسة فرانكلين للطباعة و النشر، (بغداد: ١٩٦٧م).
- ٦٥- د. عبدالامير امين و محمد توفيق: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، جامعة بغداد.
- ٦٦- د. نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط، ج٢، دار الفكر، دمشق.
- ٦٧- جمال الدين الشيال: تاريخ مصر الاسلاميه، القاهرة، ١٩٦٧.
- ٦٨- د. سعيد عبدالفتاح عاشور: العصر المماليكى في مصر و الشام، الطبعة الأولى، مطبعة لجنة البيان العربي - ١٩٦٥.
- ٦٩- نجيب العقيقي: المستشرقون، الجزء الأول، مطبعة دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٤.
- ٧٠- د. أحمد دراج: المماليك و الفرنج، مطبعة دار الفكر العربي للطباعة، القاهرة، ١٩٦١.
- ٧١- محمد عمارة: معارك العرب ضد الغزاة، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت ١٩٧٥.

نه خشه كان

The Medieval World During The Crusades

نوسەر له چەند دێرێکدا

- ناوی چواری: دئاراس فەریق زەینەل.
- سال و شویینی له دایک بوون : ١٩٧٢/٦/١٦
- خۆیندنی سەرەتایی و ناوەندی له کفری تەواو کردووە و خۆیندنی ئامادەیی له کەلار تەواو کردووە.
- سالی ١٩٩٤-١٩٩٥ زانکۆی سەلاحەدین کۆلیژی ئاداب - بەشی میژووی تەواو کردووە.
- له ١٩٩٥ وەک مامۆستا و یاریدەدەر و بەرپۆبەر لە دواناوەندی (بەمۆ) له سەر میلاکی پەرەدەیی کەرکوک دەوامی کردووە تا له سالی ٢٠٠١ له خۆیندنی بالا وەرگیراوه له زانکۆی سلێمانی .
- له سالی ٢٠٠٣ ماستەری وەرگرتووه له زانکۆی سلێمانی
- له ٢٠٠٨/٣/١٨ برۆنامەیی دکتۆرای وەرگرت له زانکۆی سلێمانی.
- له ٢٠٠٤/٢/١٨ مامۆستا له زانکۆی سلێمانی.
- له سالی ٢٠٠٥ بریار دەری بەشی میژوو بوو.
- له سالی (٢٠٠٧) وەه یاریدەدەری پاگری کۆلیژی زانستە مەوقایەتیەکان .
- له سالی ٢٠٠٩ جیگری سەرۆکی زانکۆی بۆ کاروباری خۆیندکاران له زانکۆی سلێمانی تا ٢٠١٩.
- بەشداری کۆنفراسی زانستی زانکۆی سلێمانی کردووه له سالی ٢٠٠٤.
- ئەندامی لیژنەیی کۆنفراسی زانستی کەرکوک له سلێمانی له سالی ٢٠٠٥.
- بەشداری کۆنفراسی یەکەمی خۆیندنی بالا (بەرەو سیستەمیکی خۆیندنی هاوچەرەخ) هەولێر ٢٠٠٦.
- ئەندامی لیژنەیی نووسینی کتیی (میژووی کۆن) بۆ قۆناغی خۆیندنی ناوەندی بوو له وهزارەتی پەرەدە ٢٠٠٥.
- له سالی ٢٠٢٤ وەک سەرۆکی زانکۆی گەرمیان دەستبەکاربوو.

بەرھەمە چاپ کراومکانی

۱. جەنگی دەروونی لەسەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبیدا.
۲. جەنگی دەروونی.
۳. راگەیانندی دەروونی.
۴. ئۆباما و پرسی ھەستیاریەکان.
۵. میژووی ئەمەریکا لە کۆنەوێ تا ئێمێرۆ.
۶. میژووی ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەراستا.
۷. میژووی جەنگە خاچیەکان. (ئەم بەرھەمەیی بەردەستە).
۸. سیستەمی دیپلۆماسیەت لە سەدەکانی ناوەراستا.
۹. سەرۆکەکانی ئەمەریکا لە سەرەتاوە تا ئێمێرۆ.
۱۰. دەستوری ئەمەریکا.
۱۱. میژووی کۆنی ئێران.
۱۲. پەنەندییە دیپلۆماسیەکانی کورد لە سەردەمی بوەبەییەکاندا.
۱۳. سەلاحەدینی ئەیوبی و بەرگری لە جیھانی ئیسلامیدا.
۱۴. سەرنجێک لە میژووی دیپلۆماسیەت.

میژووی مروڤایه تی هەر له سهره تای دروستبوونی مروڤه وه تا ئەمڕۆ
ململانیی بەردهوامی نیوان خودی مروڤه کانی بهخۆوه دیوه و هه رجاره و
هۆکاری یان چه ند هۆکاری هه یون تا ئەو ململانییه ره گدا کوتی و
بەردهوامی بهخۆوه ببینی، بهرامبه ر بهمهش بهردهوام خوای گه وره په یامه
ئاسمانیه کانی خو ی نار دووه تا ببه راسته ره وه ی باری مروڤه کان و
ریکخه ری په یوه ندیه کانی نیوانیان و ته واکه ری په یامی پیشوو، بۆیه له م
رووه وه ئایینی مه سیحیه ت هات وه ک ته واکه ری بۆ جووله کایه تی و
ئیسلا میش وه ک کو تا ئایینی ئاسمانی و ته واکه ری گشتی ئایینه کانی پیش
خو ی، به لام هه رده م ئایینی پیشوو هه ولیدا وه بهرامبه ر ئایینی نو ی
بوهستی، هەر له م روانگه شه وه وه ک قوناغیکی میژووی مه سیحیه تی
روژئاوا به هه ر دوو ره وتی دژایه تی قوولی مه سیحیه ت و ململانیی دیرینی
روژه لات و روژئاوا و به چه ند هۆکاریکی جیا جیا هه لمه تی خاچیه کانی
دهستی کرد تا بتوانی له لایه که وه هه ژموونی خو ی به سه ر جیهانی ئیسلامیدا
بسه پینی و خاوه نداری تی کلیسای ی بۆ خو ی به ریت و له لایه کی تریشه وه
روژه لات بکاته پاشکویه کی روژئاواو بیرۆکه ی پاشاو گه دای ی خو ی
به سه ر روژه لاتدا بسه پینی چونکه گه وره ترین به ربه ست به لکو باشتر وایه
بئین هه ره شه بۆ سه ر جیهانی مه سیحیه ت و روژئاوا له و کاته دا جیهان و
ده سه لات ی ئیسلامی بوو که به بزووتنه وه ی فتووحاتی چه کداری و هز ریش
روژه ره روژ پیشه ره وی ده کرد.